4

С 34

Беки Сейтәков

ДӨРДҮНҖИ ТОМ

ДОГАНЛАР

Роман

3-нҗи китабың 2-нҗи — соңлайҗы бөлүми

АШГАБАТ
«ТҮРКМЕНИСТАН»
1989

ББК 84Түр7
С34

Топлап чапа тайярланлар: М. Сейтәкова, А. Мәммедов, К. Кулыев, Т. Садыков.

Сейтаков Б.
С34 Эсерлер йыгындысы: 6 томлук /Ред. коллегия: Х. Деряев, К. Гурбаннепесов, Б. Худайназаров ве башг.—А.: Түркменистан—1989.
Том 4: Доганлар: Роман 3-нжи китабың 2-нжи — соңлайжы бөлүми.
ISBN 5—8320—0162—1

ТССР-ин халк языжысы, республиканың Магтымгулы адындакы довлет байрагының лауреаты Берди Сейтәковың алты томдан ыбарат эсерлер йыгындысының дөрдүнжи томуна языжының «Доганлар» романының үчүнжи китабының икинжи — соңлайжы бөлүми гиризилди.

С $\frac{4702590201—0151}{M55(14)—89}$ 53—89 ББК 84Түр7

ISBN 5—8320—0162—1
© Түркменистан дөвлет неширяты, 1965 й.
© «Түркменистан» неширяты, 1989 й.

ЧЕРРИГИҢ ГОШУНДА

Черрик үчин газылан еркүмәниң ичи түссәниң, дериң ысындан яңа аңрыны бәриңе гетирйәрди. Төрде мешик ялы болуп, яссыга тирсегини сөйәп ятан Черрик, онуң хер сөзүне «хә» берип отуран йүзбашылар, онбашылар, бейлеки эмелдарлар бу ысы дуймаярдылар. Дашарда якылян сазакларың көзүни хызматкәрлер ичери чекйәрдилер. Шонуң үчин-де еркүмәниң ичи ыссыды. Ызгарлы диварлардан, ожагың гырасындакы чыглы ерлерден буг гөтерилйәрди. Буларың үстесине-де ызы үзүлмән сувлы чилим чекилйәрди. Дашындан середениңде, адамлар түсседен яңа пешананың ичинде отуран ялы болуп гөрүнйәрдилер.

Эмма вели сувлы чилимиң гүйжи, мелул эдижи кейпи бу затларың хеммесинден ёкарыды. Зәхер ялы гөк чай дерледйәрди.

Хол гиже сөвеш мейданында телпегини галдырып гачмагы Черригиң мертебесини песелдипди. Гачып гелишлерине Шурахана голайлашыберенлеринде, Черрик бу масгарачылыклы хабары хич ере чыкармагың герек дәлдигини гөни айдып билмесе-де, гараз, өврүмли сөзлер билен янындакылара дүшүндирипди. Бу хабарың атлыларың, олжачыларың ичине яйрамагындан горкуп, догрусы, шол гиже уклап хем билмәнди. Эмма вели бу пейда бермеди. Гүнүң йүзүни этек билен япып болмайшы ялы, ил агзыны хем богуп болмаяр. Шол гүнүң эртеси, гүнортана галып-галман бу хабар әхли сеңнерлере барып етди. Бу хабар илки серче ялыжакды, бир салымдан дүе ялы болуп улалды. Сеңнерлериң узак ерлерине үсти кежебели хинди пили ялы әпет дережеде

барып етди. Черрик ики гүнләп жайындан чыкып билмеди. Онуң якын адамлары яглыга чолап, голтукларына салып, хер хили телпек гетирйәрдилер. Эмма хич бир телпек онуң гөвнүне ярамаярды. Ахырсоңы гачып гиден бир сөвдагәриң өйүнден гетирилен телпек онуң үнсүни өзүне чекди. Бу телпегиң иң гымматлы ери-де, ол онуң өңки телпегине меңзейәрди. Ол әхли гүррүңлери ялана чыкармак үчин, тәзе телпегини гышыграк гейип, үчүнжи гүни жайдан чыкды. Гошларың, сеңнерлериң арасында герегинден артыграк хем гезди.

Ол хәзир меймирәп аркан дүшүп ятышына бир аягының дызына телпеги гейдирип, шабрап дуран буйраларыны сыпалашдырярды, оңа гуванярды.

Кейпини көкләп Черрик телпеги бир четде усуллык билен гоюп, аграслык билен тирсегине галды. Ичи чайлы кәсәни өңүне чекип:

— Худай болсун этсе, эртир гүнортана галман, Дөртгүле гирерис. Хан аганың эмри шейлемиш. Какабай хабарыны етирди. Йөне вели гочакларым, агзыңызы ачып ыза галайма вериң. Нәче өңрәкден гала гирибилсеңиз шонча пейда. Дөртгүлде зат кәндир. Зат хер нәче кәнем болса шонда-да өңрәк гирен говудыр. Бизиң адамымыз хем кән ахыры. Говы, гымматлы затлары алмак герек. Иле етирмән, өңүнден алмак герек.

Сакгаллак, хырсыз адамлар бирден жогап бердилер:

— Аркайын бол, Черрик ага...

Бу сөз Черригиң гөвнүни хас хем гөтерди. Ол ойна салан кишин болуп, чалажа йылгырып, гөвнүндәкисини айтды:

— Агаңызы-да унутмаң. Үчден бирини ак йүрек билен гетирип табшыравериң.

Ене-де:

— Аркайын бол, Черрик ага — дийип, төверекдәкилер сесленди лер.

Черригиң саг тарапында отуран, емшик бурун, шонуң үчин-де йүзи репиде ялы теп-текиз, яшы ортадан гечишен йүзбашы маңкылдады.

— Шу яша ченли кишиниң хакыны иен дәлдирис, хеким. Индиден соңам бейтмерис. Аланымызың, әлеланымызың үчден бирини алып етишип билсең болар. Ол тарапдан аркайын болай.

— Берекелла, берекелла, йүзбашы!— дийип, Черрик келлесини сыпалап, агзыны хатап ялы ачып, улудан палладьы.— Сиз ялы йигитлере сердар боланың абрайы артар. Хер ишде шейле ак йүрекли болмак герек...

Ол маңлайындан акян дерин кәсә дамяндыгындан хем хабарсызды. Өзүне середип, йыршарып отуран йүзлер онуң келлесини гөчүрипди. Ол өрән бадыхова сөзлейәрди.

— Хан ага ким өңинчә өз гирмели дервезесини ачып, галаның ичине гирсе, оба барлансоң оңа улы сылаг-совгат бержекмиш. Хеззет-хормат этжекмиш. Инди, гараз, эртир иррәк туруп, өзүмизе гарап дуран гүнбатар дервезәни тизрәк ачмагың гамыны иймели. Худай болсун этсе, бизден өңинчә гала гирен болмаса герек. Мениң гөвнүме болмаса, шейле болайжак ялы.

— Омишалла!

— Агзыңдан худай эшитсин!

— Гылжың кесгир болсун, хеким!

— Худай назарындан салмасын!

Хеким довам этди:

— Инди галаның ичиндәкилер бир-бириниң этлерини иййп башлапмышлар. Бириси укласа, бейлекиси оны өлдүрйәрмиш-де иййәрмиш. Галаның гуюлары гурапмыш. Көчелерде өлүп ятан адамларың, атларың, эшеклериң, бейлеки жанаверлериң хетди-хасабы ёкмуш. Шайдаковам дири галанлары ызына тиркәп, акылыны йитирип, «хув» дийип йөрәнмишин. Ине, адамлар, ягдай шейлемиш. Әй, илатың задына-ха хич дөв чалан дәлдир-ле. Галадакылар бу вагт зады нәметсиилер. Олар өлмән галсалар разыдырлар-ла... Ха! Ха!

— Ха! Ха!

— Ха! Ха!

— Ха! Ха!

Хеким өңки әхениңде сөзүни довам этди.

— Бу вагт олар затларыны киме сатсынлар? Галада ким зат сатын алсын? «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери болды.

Черрик ёгын гәгирип, маңлайының дерини сылды.

— Инди аз галды. Хан ага газаба мүнди. Дөртгүли аяга чөкеренсоң, оруслары, олара сатылып, динден чыканлары гырарыс. Арасы билен болкөйнегиниң-де көйнегини келтеллерис. Онсоң гүлала-гүллүк болар. Хан ага Хывада отурар. Дөртгүлде-де я Эшини, я Эймири отурдар. Бедиркент галасында... Хә... хм... Чилим отласаңыз-ла, нәме, оклав ювдан ялы болуп дурсуңыз?

Йүзи репиде ялы, бурны емшик йүзбашы, ардынжы-
рап, бейлекилериң үнсүни чекди.
— Бедиркент галасыны өзүңден башга адам йөре-
дип билмез, хеким. Онда отурып арз сорамага өзүң
ялы серкерде герек.

Черрик онуң йүзүне миннетдарлык билен серетди.

— Эй, оны ким билйәр... Ол илки худайың, галы-
берсе-де, хан аганың әмри билен болян затдыр...

Емшик:

— Ине, гөр-де дурубер, хеким, шейле болар — дийип,
ынамлы айтды.—Мен өтен гиже дүйш гөрдүм. Сен бе-
лент мертебели боларсың.

— Агзыңдан худай эшитсин!

— Шейле хем болар!— дийшип, еркүмәниң ичинде вагырдашдылар. Шундан соң чай, чилим элден-эле гечип башлады.

Бедиркент галасында хич болманда икүч йыл отурмак Черригиң соңкы йылларда эдйән арзувларының иң гүйчлүсиди. Ол Дашховуз диванында отурмак билен көп зат йыгнапды. Түчжар байлардан, улы сөвдагәрлерден, Харман ногайдан оңшугы өзүңден гечйән адамлардан алып биленини алярды. Илки-илкилер хекимиң бир сөзүни ики гезек гайталатман бержай эдйәрдилер. Соң-соңлар Черригиң узын эли, доймаз-долмаз гөзлери хеммәниң йүрегине дүшди. Черрик муны дуйды. Гедайчылык этмәге-де йүз герекдигини аңлады. Тәзе ере, онда-да Бедиркент галасына гелсе, алмытың тәзе толкун билен өз өйүне акжакдыгына ачгөз хеким гөз етирипди. Хер ничик-де болса, Бедиркент байды. Байларың, хәна арка дирейәнлериң гоюн-гузулары көне галаның илерсиндәки гумда агып-дөнүп гезйәрдилер. Бай өзбек обалары-да голайды. Бедиркент гадымдан отурымлы юртды. Черриги Бедиркенде ымтылдырян башга-да бир зат барды. Гумуң этегиндәки дашы гамышлы көлли, көне диварлары өңки шекилини йитирен көне гала барды. Элбетде, Черриги бу галаның тарыхы гызыкландырмаярды. Ил ичинде бу галада әгирт кән алтын гөмленмиш диен ровайят гезйәрди. Черрик гаррыларың бу айдян сөзлерини гөзлерини бир нокада дикип диңлейәрди. Бедиркендиң тәзе галасындан ол галаның арасы даш дәлди. Черрик тәзе галада арз сорап отуран вагты көне галада иллен огрынча көп адам ишледип, шонда гөмлен алтынлары агтармагың хыялына дүшүпди. «Нәме кән, обада

көвшүни сүйрәп йөрен салпаяк кән. Оларың ичжек чайы билен ийжек чөрегини берсең бес. Йүзүне гүлүп бакайсаң-ха олар худайларыны-да унударлар. Ине, шолардан он-йигримисини жемләп, галаның ичине элтип ташласам. Олара кән-кән пул берерин дийип, ант ичип, вада берсем, хемме иш дүзелер дуруберер. «Ил агзы керамат» дийипдирлер. Ол ерде алтын болмаса, ил ичинде бейле кән гүррүң эдилмезди. Мен пурсады элден бермәйин».

Черригиң пикириче, Дөртгүлүң алынмагына санлыжа сагатлар галыпды. Ол муна көпден бәри гарашярды. Ине, онуң арзув эдйән вагтлары хем етип гелди. «Хан ага Бедиркентде отурмалы адам хакда пикир этдимикә? Я инди этжекмикә? Хайсы-да болса мунуң пурсады-ха гелди» дийип, Черрик хәзир ызгарлы еркүмәниң ичинде чай ичип отурышына пикир йүвүрдйәрди.

Хораз гыгырар вагты болупды. Йөне төверекде дири хораз галмансоң, хич ерден сес эшидилмейәрди. Чел адамлары муны чак билен билйәрдилер. Чайдан-чилимден ичлер сырылды. Хеммәниң иеси гелди. Черрик агзыны хатап ялы ачып, ене-де бир паллады-да:

— Аламлар, шара-параңыз болса гетиреңиз нәдйәр? Онсоң бир вәрак ятылайса-да кем болмаз. Эртирем гаты ир оянмалыдырыс — дийди.

Шакыр-шукур легенлер гетирилди. Ичи йылы сувлы инче нагышлар билен безелен күндүклер чорлы, гедек эллерде пейда болды. Хер ким, дережесине гөрә, өз новбаты билен элини ювды. Өл эллер донуң сыйы билен сүпүрилйәрди.

Мейданда гижәниң совугында уллакан табаклара атылан этлерден еркүмәниң ичине гетириленден соң, тамдырдан чыкян түссе ялы болуп буг гөтерилйәрди. Тәзеже этиң ысы табаклар чекилип башланан бадына ач галтаманлары мелул этди.

Яңы «бисмылла» дийип, эллерини табага сокупдылар. Кәбирлери юмрук ялы яглы омачаны элине алып-алманка гызгын чорбадан хопурдадып ичини якып, гөзлериниң яшыны еңине сүпүрип башлапды. Илки еркүмәниң голайындакы үстүне агыр кече чекилен атлар ёлбарс гөрен ялы галавутлы кишнешип, хоргурышып башладылар. Хер ким агзындакыны чейнемекден сакланып, боюнларыны бир тарапа чалажа гышардып үшерилди. Ара дүшен дымышманы ер сарсдырып чыкян ат аягының сеслери бозды. Черрик башлыклайын бирнәче адам эл-

лериндәки эт билен чөреги деррев агызларына элтдилер, чейнемән лак-лук ювутдылар-да эллерини сачага сүпүрип башладылар. Ат аякларының сеси кесилмекден геçен, гайтам гүйжейәрди. Мунуң үстесине-де голайжакдан говурга гуйлан ялы болуп, түпең сеслери чыкды. Еркүмедәкилериң кимси чокайлы, кимси әдикли, кимси-де гыссанжына аякланач ылгап чыкдылар. Ат аякларының сеси илерден, деряның кенарына голай ерден гелйәрди. Муны еркүмеден чыканларың хеммеси шол бада аныкладылар. Атлар гаты барярдылар. Өзлери-де Дөртгүле тарап барярдылар. Бу ягдай еркүмәниң өңүнде эййәм совукдан яңа титрешип угран адамларың зәхресини ярды.

— Бу нәмәниң аламатыка?— диен сандыравук сес эшидилди. Муны айдан адамың әхли горкусы-да, аладасы-да, бар затдан умыдыны үзенлиги-де шу үч сөзи айдандакы әхеңинде жемленипди. Шонуң үчин-де бу сеси танар ялы дәлди. Диңе муны айдан адамың голайында дуран бурны емшик йүзбашы шейле диенин Черрикдигини билди. Ол хем онуң голайында дурандыгы үчин, онуң агзындан эшидендиги үчин билди. Йүзбашы гепләмеди. Жогап бержек хем болмады.

Гапдалдан чыкан түпең сеслери чыкышы ялы-да деррев ятды. Бу түпеңлери өз адамларының атандыгыны бу ерде дуранлар чак билен билдилер. Йөне бу түпеңлериң сеси кесиленден соң үч пулемёт ызлы-ызына от совурды. Еркүмәниң өңүндәкилер мунуң пулемётдыгыны, онда-да Дөртгүле тарап барян арабаның үстүнден атыляндыгыны-да билдилер. Пулемёты аныкланларындан соң бу ердәкилериң инжиклери сандырап уграды.

Булар нәме этжекдиклерини, нәмеден башлажакдыкларыны билмән, агызларына сув алан ялы болуп дымып дурдулар. Деряның кенарында гала тарап барян атларың аяк сеслери барха узаклашып башлапды.

Черригиң йүреги дилнип гитди. Бокурдагы гуралды. Пулемёт сесини эшиденден соң онуң хушы башындан учупды. «Орус гелди. Орус Дөртгүле көмеге гелди» диен пикир онуң бейнисине ок болуп дегди.

Бу ерде дуранлар ене-де тисгинип гитдилер. Гижәниң ичинде нәмәлим, ховплы иниңи тикенеклендирижи сеслер гулага гелди. Галаның төверегини гуршап ятан гошларда душнуксыз херекет пейда болды. Кә ерден ек-ярым түпең сеслери эшидилип гитди. «А... а...» диен сеслер совук шемал билен чар тарапа яйраярды, эмма

вели бу сеслериң хич хили манысы ёкды. Йүреге ховп салян зат хем шуды. Бир салымдан гошларың арасында чапарлар пейда болды. Оларың хеммеси совукдан, нәмәлим ховплан яңа айландырылып гойберлен ялыдылар. Олардан бири ерден чыкан ялы болуп, Черригиң өңүнде пейда болды.

— Черрик ага, Дурды көвли мени сениң яныңа иберди. Онуң душундан гечип, Дөртгүле гиденлер кимкә, шонуң беллисини билен болса, хабарыны етирсин дийди...

Черрик чапарың геленини гөрмеди. Шу вагт хем, ол сөзләп дурка-да, оны гөрйәндиги-гөрмейәндиги белли дәлди. Ол бирден чапара дәл-де, янындакылара йүзленди.

— Атланың! Агзыңыздакы ашы адама берип, бу ерде гарашып дуруп болмаз. Атланың! Душман үстүне!

Чапар өз сөзүне питива эдилмейәндигини аныкландан соң, Черригиң ниетини аңлап, ызына чапып гитди.

Черригиң бу сеси-де аягының ашагындакы ер бир тарапа сүйшүп гиден адамың сеси ялы айылганч, горкулы, ховплы чыкды. «Башыма гонан дөвлет гушы шейдип учар гидиберерми? Инди шейдип, ики элиңи бурнуңа сокуп галыбермели болармы?» диен соваллар онуң ганыны гыздырды. Ол хеммеден өң еркүмә гирип ок-ярагыны алды-да, зарп билен даш чыкды. Голайда дуран атларың бирине атланды.

— Болуң ахыры! Тиз болуң!— дийип, гыгырды-да гөзи ёк ялы болуп, ёлсуз-ёдасыз мейдандан Дөртгүле тарап ат гойды. Онуң атлылары өңли-соңлы, созангуйрук болуп ызына душдүлер.

Гижәни ярымдан агдарып деряның кенары билен Дөртгүле тарап ок ялы болуп гечен атлылар галаның дашыны габап ятан душманың әхли гошларында акыла сыгмажак башагайлык дөретди. Дөртгүле барян бу улы топар атлының серкерделериниң бу эден ишлери үчин оларың хич ерде йүзлери гызаржак дәлди. Серкерделер бу йөришиң өңүни-соңуны пәхим билен өлчерип чыкыпдылар. Хәли-хәзирликче бар иш оларың чени, гарашышы ялы болуп довам эдип барярды.

Олар душман сеңңерлеринде йүзе чыкжак бу башагайлыга, ховсала, нәмәлимлиге гарашыпмыдылар? Хава. Олар Дөртгүле ченли болан аралыгың сессиз-үйнсүз гечилмежегини өңүнден билйәрдилер. Бу олар үчин

аныкды. Олар душман чозса, оңа гайтавул бермеги өңүнден белләпдилер. Душманың бир топар атлысы гапдалдан атды. Аласармыклыкда, нәме-нәмедигини билмән, душман ок атмасыны бес этди. Душман тарапдан улы чозушың болмагындан этияч эдип, онуң өңүни алмак үчин Дөртгүле тарап барян атлылар үч пулемётдан-да ок атып, өз гүйжүни мәлим этди. Бу иш душзерур иш түйс герекли вагтында эдилди. Бу иш душманың ичине довул салды. «Орус Дөртгүле көмеге гелйәр» диен хабар я-да чаклама шол демде әхли гошларда пейда болды. Душманың нижеги сандырады. Душман дине шейле болар дийип горкярды. Шейле Соболаныны гөренден соң, душманың суссы басылды. Совук гижеде, гаранкының ичинде, душман лагеринде башагайлык башланды.

Сапармырат дагының йүкүни еңледен зат, олар дине чеп тарап билен мешгулдылар. Саг тарап доңуп ятан дерядды. Шонуң үчин-де бу тарап оларың үнсүни-де, гүйжүни-де бөлмейәрди. Пулемётлары бир гезек атып өзлериниң билдиренлеринден соңра, Ыкрам Юсубов, Нурахмет, Сапармырат атларыны бири-бирлерине голай сүрдүлер.

Ыкрам Юсубов:

— Инди гаты сүрмек герек — дийди.

Бейлекилер командириң теклибини макулладылар. Ыкрам Юсубов билен Нурахмет өңден барян есириң атының сыртына гамчылап, өңки херекетлерини ики эссе диен ялы чалтландырдылар. Сапармырат Салай жерчини-де гыссап атының жылавыны чекип, ёлуң саг тарапына чыкып дурды. Өңки маслахат боюнча ол атлыларың ызы билен сүрмелиди. Шонуң үчин-де Сапармырат иң соңкы атлыны душундан гечирип, онуң ызына дүшди. Гаты сүрленден соң атларың ганлары гызды. Олар жанланып, херекетлерини чалтландырып уградылар. Гамчы чалдырмазлыга чалышдылар. Үстүндәкиниң сәхелче херекети, аграмыны деңлемек үчин сәхелче гозганышы хер атың бирнәче ере баряңча ел ялы болуп гитмегине себәп болды.

Гаранкы гижеде ховплы ерден, сөвеш билен өңе барян кән атлының ичинде хер хили дуйдансыз ягдайың йүзе чыкмагы мүмкинди. Өңден баряның атының бүдремеги, совукдан яңа аңы гачан солдатың ысгындан гачып атдан йыкылмагы, ярагыны гачырмагы я-да

Чадырың ичи түссе боляр дийип, бу ерде от якмадылар. Башга ерде якылан отларың көзүни гетирип, ханың ожагыны долдурярдылар. Чадырың дашы топрак билен дыз бойы гөмлүпди. Шейле-де болса гижәниң совугы алып-ёлуп барярды. Хан барха ожага тарап сүйшйәрди. Көзүң ягтысы гаршысында дуран даш чырагың ышыгы онуң жансыз йүзүне дүшүп, оны өңкүсинден хем бетер хырсыз эдип гөркезйәрди. Жансыз, гоюн гөзлери шейле бир совукдылар, шейле бир совукдылар вели, ожакдан оңа дүшйән ыссылык ол гөзлере хич хили тәсир этмейәрдилер. Олары гыздырмаярдылар.

Хан элини ожагың үстүне тутуп, бармакларының арасыны ачды. Ожакдакы гызыл көзлер онуң гөзүне бөлек-бөлек, үйшмек-үйшмек болуп гөрүндилер. Окуң тене салан ярасы ялы болуп гөрүндилер. Ол өзүнден ыгтыярсыз, өз-өзи билен геплешип башлады.

— Мен белент мертебәниң ёкаркы басганчагына чыкмагың өңүсырасында дурун. Дөртгүлүң тепбеди окалды. Гүнортана галман, мениң атлыларым галаның ичине гирерлер. Бу ерде огулларымың бирини я-да икисини-де гоюп, өзүм Бедиркенде барарын. Ызы пугта беркидип, тәзеки ишлере гиришерин. Илки билен шикара чыкып, Шаммы диен тилкижиги авларын. Соңра, Хывада бирнәче вагт болуп, ол ери-де гурт билен гоюн бир ерден сув ичер ялы эдерин. Дөртгүле гелерин. Соңра тәзеден гүйч жемләп, ене-де тәзе ерлере тарап уграрын...

Гөйә бу пикирлер онуң келлесинден ашак басян ялы ханың ягырнысы барха хөкгерйәрди, маңлайы барха ожакдакы ода голайлашярды.

Ол хәзирки отурышына өз өмрүни башдан-аяк гөз өңүнден гечирди. Бу узак өмүр ёлуның хер әдими, хәзир онуң бармакларының арасындан гөрүнйән көзлер ялы гызыл ган билен боялыпды. Өмрүниң ахыркы йылларына гелип етен бу аксакгал адам бу затлара пушман эдйәрмиди? Ёк, терсине...

— Эгер шейле этмедик болсам, шейле рехимсиз болмадык болсам, мен бу дережәме етермидим? Иңлислер маңа йүз тутармыдылар? Хыва ханы мениң өңүмде яллакдармыды? Дөртгүл мениң өңүмде дыза чөкермиди? Ёк, бу затларың хич бири-де болмазды.

Онуң гулагына: «Бу затлар саңа нәме үчин герекди?

Сен хем бейлеки адамлар ялы өз ишиң, өз пишәң билен болуберсең болмаярмыды?» диен сес гелен ялы болды.

Хан бу сесе шейле жогап берди.

— Элбетде, болян дәлдир, мениң маңлайыма язылышы шейледир. «Аякда боландан агызда болан ягшы» диййип, бир вагтлар какам пахыр айдыпды. Онуң шу сөзи мениң бейнимде ер тутан экен. Онсоңам, «Токай отла — ат газан» диййипдирлер. Худай ишини ровач эдип дурка, онуң терсине гитмек нәмә герек?

Ене бир сес эшидилди: «Сен шунча ган дөкдуң. Өз сүйтдеш доганыны-да сыламадың. Адыбир мусулманы-да сыламадың. Бу нәхак дөкүлен ганлар саңа гиже укы берйәрми? Кесен келлелериң чыраны өчүрип, ёргана гиренинден соң, гөзүң өңүне гелмейәрми?».

Хан ажы йылгырды.

— Бу сөзлер чаганың сөзүне меңзейәр. Булар хакында пикир эдйәнлер бу ишлери эдип билмезлер ахыры.

Өз пикирлери йүрегине дүшүп башландан соң, хан гыгырды.

— Иним, Какабай!

Узынсатан, бетнышан Какабай чадырың килиминиң ич йүзүнде пейда болды, ики элини дөшүнде гоюп тагзым этди.

— Лепбей, хан ага...

Хан отурышыны бозман, башыны галдырман дилленди.

— Иним, Какабай, көпрәк көз гетир. Иңлис шерабыны гетир. Иер ялы зат гетир. Укы тутанок. Совук йүрек гысяр.

— Лепбей, ага...— диййип, Какабай гөтинжекләп чадырдан чыкды.

Хан ене-де өз пикирлери билен галды. «Шыхым билен полковник улы хызмат этдилер. Йөне вели Дөртгүл сөвдагәрлериниң ишиниң ровач алмайшы нәмеденкә? Якылан затларың мениң гарашан мукдарымда шәхер илатының гахарыны гетирмейши нәмеденкә? Бу затлара мен чен эдип, акыл етирип билемок. Башга бир тарапдан пикир этсең, хеммеси душнуклы. Шайдаков хилегәр, пәхимли, көп затларың болжак-гелжегини билйән душман. Йөне вели ол бу газап дерясының өңүни нәхили бекледикә? Мен оны эртир дири эле салайын. Бу адам билен бир отурып, аркайын гүрлешмек арзувым

бар. Ол кән зат өвредер. Кән затлар хакында маңа сапак берер. Мен хич вагт, шу өмрүмиң ичинде шейле батыра, шейле хилегәре душ гелмәндим».

Какабай илки көз гетирди. Соңра шерап билен говрулан товук гетирди. Чадырың гапысында гол говшурып дурды.

— Иним, Какабай, ачыгдыр, гуюшдыр. Өзүңем отур.

— Лепбей, ага.

— Ишлериң ятырмы?

— Ятырлар, хан хезретлери.

— Ятсынлар, дем-дынчларыны алсынлар. Эртир иш кәндир.

Ийип башладылар.

Хан, бимахал чак гетирилен бу нахардан кән ийди. Кән ичди. Ахырсоңы шерапдан-да, товук этинден-де герк-гәбе дойды. Эмма ол хич хили леззет алмады. Күмүш дишсынчгарыны чыкарып, ене-де көзүң үстүне эгилди. «Бе, бу нәхили бейле боляр? Товук эти агзыңда саман ялы болуп дегйәр. Шерап от ялы... Я мен кеселләп йөрмүкәм? Худай сакласын, бу вагтлар бери кеселлемәйин. Мениң хәзир башым яссыга етсе, хемме зат эдил елиң зарбына йыкылан өй ялы болар.

Дөртгүл чөлле душ гелйән салгыма дөнер. Худай жан, өзүң гарашык эдевери».

Хан сачагы йыгнап әкиден, инди болса гелип, гапының агзында гол говшурып дуран Какабая йүзленди.

— Иним, Какабай, бир чәйнек ажы чай бер.

— Лепбей, ага.

Чай геленден соң шейле дийди.

— Иним, Какабай, мениң аркаларымы япышдыр. Гапдалларыма пер дүшекчелери сүйшүр. Мен бир дерлемесем болжак дәл. Эндам-жаным сока салнан ялы. Күл-оврам болуп баряр.

Айдылды — эдилди. Бирсалымдан сүңкбашы ири хан бугдай чәжиниң үстүнде отурдылан гарантга дөнди.

Какабай гирип-чыкып йөршүне демиргазыкдан ат аягының сесини эшитди. Чадырларың арасында сакланды. Икучлы зат ёкды. Чапар ханың чадырына тарап гелйәрди. «Бу нәмәниң аламатыка?» диййип, Какабай ичини геплетди. «Бу вагтлар ханың чадырына тарап ат чапдырып гелмек — дөшүңи ока тутмак билен дес-дең ахыры. Бир айылганч иш йүзе чыкандыр».

Ики саны хан уршандыр. Я-да бир топар атлы өзара

урша гирендир диен ялы затлар онуң келлесине гелди. Бейле хабарлары мыдама онуң өзи совуп гойберйәрди. Шу максат билен Какабай чадырлардан сайланып, атлының өңүнден чыкды. Чапар гижәниң ичинде болса-да, Какабайы танады. Оңа голайлап өзүни атдан ашаклыгына гойберди. Сакавлап, гыссанып, орусың Дөртгүле көмеге етишендигини хабар берди. Какабайың депесиндәки асман инип, аягының ашагындакы ер човрулди. Ол хер зада гарашса-да, бейле зада гарашмаярды. Какабай чапары чадырларың арасында галдырып, өзи ханың гашына ылгады.

Хан бу хабары эшиден бадына өрбоюна галды.

— Ат! Яраг! Тиз бол! Тиз бол!

Хан хәзир бәш-он гүнләп токайда ав агтарып гезен, ахырсоны-да өлдүм-өлдүмде ава етип, инди-де авуны элинден гидерип, газапдан яңа награ дартян ёлбарса меңзейәрди. Бар зат башындан учды. Ичмегини газап билен төре ташлады. Бир зынанда чадырың гапы килимини-де гопарып, мейданда хәзир болды. Тайын болуп дуран атың үстүне гөз ачып-юмасы салымда атланды-да, атың, быкынына депип сыртына гамчы чалып башлады. Какабай башлыклайын йигрими-отуз атлы созан-гуйрук болуп, онуң ызына дүшдүлер. Хан галаның гүндогар-демиргазык тарапыны сырып, демиргазык дервезә тарап сүрди. Үшәп дуран аты дебсилемек хем-де оңа гамчы чалмак артыкмачды. Ол йылдырым ялы сүйнүп барярды. Хан ёлуң ойлы-бейиклигинден-де, атының йыкылып-йыкылмазлыгындан-да горкмаярды. Ол гелен көмекден горкярды. Атың үстүнде чаларак өңе эглип, атыны гамчылап хем-де дебсиләп баршына: «Кәнмикә? Азмыка? Кән дәлдир. Хәзир орусда-да артыкмач, гарпыны сыпалап ятан солдат ёкдур. Вах, шейле болсады... Мен олары гыран-жыран эдердим. Гала гиризмән алардым» дийип, өз янындан чак урярды.

Гурбанмәммет сердарың барян угры эревде-беревликди. Басга дүшен атлылар бирбада нәме этжеклерини билмән, ики яна урунярдылар. Хан демиргазык дервезә голайлашдыгы сайы башлы-барат атлылара барха кән душ гелйәрди. Бу болса онуң гахарыны гетирйәрди. Ол ичинден айылганч-айылганч сөгүнип, демиргазык дервезәниң голайында атының башыны чекди.

Бу ерде Дурды көвли онуң өңүнден чыкды. Онуң

пишге мурты хас салланыпды. Йүзи гаранкыда өңкүсинден-де агарып гөрүнйәрди.

Гурбанмәммет сердар ичи-ичине сыгман сөзледи.

— Хан, нәме хабар?

Дурды көвли тагзым этди.

— Хан хезретлери, белли хабар ёк. Йөне орус Дөртгүле көмекчи иберипдир диен довул яйрады. Чынмы-яланмы, хич зат билер ялы дәл. Мен сизиңкә тарап атланжак болуп дурдум. Черригиң янына иберен чапарларымам доланып геленоклар...

— Көмеге геленлери гөрен бармы?

— Бир зат дийсем яланчы боларын, хан хезретлери. Белли бир зат билйән адам ёк.

Жүнейит ханың бирбада йүреги гиңән ялы болды. «Бу хелей хабары болаймасын? Сув гөрмән, тамман чыкарян болаймасынлар?». Шейле-де болса Дурды көвлә:

— Хан, атлан, аңырсына етмек герек — дийди.

Дан сөз берип уграды. Хан Черригиң атлыларының гошларына голайлашанда, Какабай өңлеринден чыкан бир атлыны саклады.

— Черрик хан ниреде?

Совукдан яңа геплемәге агзы ысмаян атлы ваззы-вуззы этди.

— О янда, о янда — дийип, галаның гүнбатар дервезесине тарап элини салгады.

Жүнейит хан хич киме хич зат диймән, атының башыны гала тарапа өврүди.

ӨТЕЛГӘНИҢ ӨҢҮНДЕ

Сапармырадың шааббаслы есири берен вадасыны бержай этди. Чепден атылян окларың, гаранкының, эрбет ёлуң арасындан пәхимлилик билен гечип, йүз элли атлы билен үч пулемёты өзүниң чыкып гачан дешигиниң өңүне гетирди. Сапармырат сөз билен айтмаса-да ичинден бу йигиде миннетдарлык билдирди. Эсгерлер гелип дешигиң өңүнде сакланан бадына Сапармырат атыны дебсиләп Ыкрам Юсубовың, Нурахмедиң, Салай жерчиниң янында хәзир болды.

Ыкрам Юсубов Сапармырадың еңинден чалажа чекди.

— Сапармырат ага, сиз илки билен шу дешикден гириң. Галаның ичиндәкилер билен хабарлашың. Сизиң

ызыныз билен солдатлар гирип башласынлар. Бу ерде узак дурсак, үстүмизи басдырарыс.

Нурахмет данын алагаранкысының ичине йити назарларыны дикип дуран еринден ызына өврүлмән:

— Үстүмизи эййәм басдыран болсак нәтжек! — диййп, ховатырлы гепледи.

Дуранлар бир адам ялы болуп. Нурахмедиң әңедип дуран тарапына бакдылар. Хеммәниң бирбада деми тутулан ялы болды. Гала тарапа, өзлеринин үстүне сүйшүп гелйән атлыларын хетди бар, хасабы ёкды. Чәп-черде сан барды, оларда сан ёкды. Гелишлери-де гөйә гөзсүз батыр ялыды.

Сапармырат дагыньк яныжа гечип гелен ёлундан ат салып гелйән Черригиң атлыларыды. Черригин өзи болса ин өңден япырлып сүрйәрди. Ол хәзир бар зады ятдан чыкарыпды. Ол хәзир Дөртгүлүң байлыгыны горамак үчин хич затдан гайтжак дәлди. Көтеги гүйчлүрәк гөрәймесе, шу баршына гала гирмәге-де тайынды.

Черригиң демиргазык тарапындан атларыны гордурып гелйәнлер Гурбанмәммет сердарың хем-де Дурды көвлиниң атлыларыды. Буларың ызларындан, гапдалларындан топар-топар ханлар чапышып гелйәрдилер. Мүнеленин йүзи Кәбә диен ялы, шу вагт душманлар Дөртгүле тарап, Сапармырадың Дашкентден гетирйән көмегинин үстүне тарап энипди. Бу көмек йүз элли атлы билен үч пулемётдан ыбаратды. Мунуң үстүне чозянларын саны болса бәш мүңден хем гечйәрди.

Бу гелйәнлере гөзи дүшен Сапармырадың ганы гайнады. Онуң эллеринин, бойнунын дамарлары гөм-гөк, сых-сых болды. Ол газапдан яна дишлерини шакырдадып, Ыкрам Юсубова йүзленди.

— Мен хеммеден өң гала гиржек дәл, командир. Гала Нурахмет билен Салай экe гирсин. Оларың ызындан солдатлар гирип башласынлар. Шуны нәхили гөрйәрсиң?

Ыкрам Юсубовың чети гызды.

— Бу ерде мен командир, Сапармырат ага. Мениң айданым болмалы. Сиз гала гирмели.

Сапармырадың йүзи чым гызыл болды. Ол гөдек гепледи.

— Командир, өте гечме! Сени, сениң атлыларыны Шайдаковың элине эртип берйәнчәм, мен сениңем үстүнден гараярын! Маңа Пруизе ёлдашымызың табшырып гойберен зады шу. Гыссанма, аз галды. Сағлык болса хеммәмиз гала гирерис, мен сени Шайдакова саг-аман говшурайын, онсоң сен маңа, аркама кәдя бер-де, сув чекдирибер! Ондан бәрде маңа гызарылмага сениң хакың ёк. Элтип табшырамсоң вели, ине, мен сениң элиндәки адам!— диййп, Сапармырат элини гөтерди. Ыкрам Юсубовың йүзүнден гар ягярды.

Сапармырат эллерини юващлык билен ашак гойберди. «Мен өте гечәйдиммикәм? Бу говы йигидиң гөвнүне дегәйдиммикәм?» диййп, ынжалыкдан гачды. Онянча Ыкрам Юсубов онуң элинден юващлык билен тутуп, Сапармырады бир чете чекди.

— Сапармырат ага, биз солдатларың арасында дурус. Шейле боландан соң биз бири-биримизиң сөзүмизе гаршы чыкмалы дәлдирис. Онда солдатларың арасындакы тертип-ныззам говшар...

Сапармырат ашакы додагыны дишледи. Келлесини яйкады. «Хәй, мен өмүрбойы онлы адамларың санына гечип билжек дәл-ов! Бу ерде-де келесанлык эдипдирин-ов! Мунуң эдиши ялы менем командири бир чете чекип айдаян болсам, говы болжак экен».

Ол шол демде гүнә эден огланың атасының өңүнде дуршы ялы йүрек гыйыжы бир сыпата гечди-де, Ыкрам Юсубовың йүзүне найынжар серетди.

— Командир, гүнәми геч. Йөне, мениң перишан халыма-да дүшүнжек бол. Мен гала хеммеден соң гиржек. Мениң өң гирмәге богнум ысмаяр.

— Нәме үчин ахыры, Сапармырат ага?— диййп, Ыкрам Юсубов агыр ягдая дүшди. Гынралмага йүреги этмеди.

Сапармырат өзүни хас растландан соң гызарылды.

— Ине, шуиуң үчин!— диййп, телпегини чыкарып, ак сачыны гөркезди.— Ине, шунуң үчин!— диййп, телпегини гейди-де, ак сакгалыны сыпалады.— Инди дүшүнклими?! Мен, хол-ха, бела ялы үстүмизе чозуп гелйән нежислерден, он-йигримисиниң агзыны гума гапдырман, ничикси, гала гирип билерин? Мен бейле этсем, мениң бу ишими худаям халамаз, бендесем! Сен мениң айданымыжык эдәй. Нурахмет билен Салай экe гирсин. Солдатлар гирип башласынлар. Икимиз болсак пулемётлар билен бирликде сөвеше гирели. Мениң хениз тени бекешмедик екеже оглумы зындана атанлардан шу гүн

совукганлылык билен ар аласым гелйәр! Мениң элим гижейәр!

Командир хич зат эдип билмежегине гөзи етенден соң, йүреги ерине дүшди.

— Боляр, онда, Сапармырат ага! Бе, булар-а эдил алкымымыза геләенлер экен! Ханы яйданып дурмалың.

Галан ишлер гөз ачып-юмасы салымда эдилди.

Ыкрам Юсубов илки билен үч пулемёты душманың гелйән тарапына гарадып, букуда жайлашдырды. Хер пулемётың янында үч-үчден адам гойды.

— Мениң командама гөрә атмалы!— дийип, буйрук берди.

Сапармырат бу вагтлар пулемётларың чеп тарапындакы уллакан кесеге букулып, багрыны ере берипди. Ыкрам Юсубов муны гөрди-де, Сапармырадың сагында үч адам, чепинде үч адамыны букуда ятырды.

— Мениң командама гарашың!— дийип, олара хем буйрук берди.

Соңра ол есири дешигиң өңүне әлтди.

— Ине, шу ики адамы галаның ичинде бармалы ерлерине әлт — дийип, Нурахмет билен Салай экәни гөркезди.— Онсоң сен азат.

Командир Салай эке билен Нурахмеди есирден узаклашдырып, олара шейле буйрук берди.

— Деррев исполкома барың. Шайдаковы гөрүң. Бизе көмеге гелсинлер. Гаты тиз болуң!

Ыкрам Юсубов бу икисини ёла саландан соң, деррев ызына өврүлди. Онуң уллакан, овадан гөзлери ханасындан чыкайын дийййәрди.

Душман гарынжа ялы болуп сүйшүп гелйәрди. Жахан хас ягтылыпды. «Энтежик хем гарашмак герек, буйрук бермәге гыссанмалы дәл. Гой, атылан ок бош гитмесин. Сәхелче гарашмалы» дийип, Ыкрам Юсубов пулемётчыларың арасына барып ерлешди.

Галаның диварлары салнанда палчык алнаны үчин диварларың дүйплери чукурды. Шонуң үчин-де чозуп гелйән душмана диңе кәбир атларың келлелери гөрүнйәрди. Адам гөрүнмейәрди. Сапармырат дагы үчин бу ер аматлыды. Олар инди душманың хер әдимини-де сайгарярдылар.

Ара хас голайлашярды. Сапармырадың Ыкрам Юсубова шейле бир гахары гелйәрди вели, онуң йүреги ичине сыганокды. Ол бирейййәм атып башламакчыды. Оны бу херекетден саклаян зат, ене-де командириң өңүнде яңкы ялы гүлкүнч болмакдан горкмагыды. Тертип-нызама шикес етирип, Ыкрам Юсубовың гахарыны гетирмекден әтияч этмегиди. Ол диңе гысаймалы болуп дуран бәшатарыны ыкжамлап, Черригиң гушаклыгыны нышана алып, яңы чеп гөзүни гыпан бадына Ыкрам Юсубовың:

— Атың!!!— диен сесини эшитди.

Сапармырат хеммеден өң, пулемётлардан хем өң атды. Онуң ыз янындан пулемётлар от совурды. Пулемётларың, түпеңлериң сесинден, атларың кишнәп башламакларындан, гыкылык-сөгүнчлерден шейле бир апы-тупан турды вели, Сапармырадың гөвнүне, замана ахыр болан ялы болды. Асман инип, ер чөврүлен ялы болды.

Сапармырадың илки атан окы Черригиң атының дөшүнден дегди. Ат жанховлуна чарпая болуп асмана бир гезек зыңды-да ере йыкылды. Черрик йыкылан атың маслыгына букулып, түпеңе япышды. Сапармырат шундан соң оны назардан салды. Инди пессайлык билен сүйшүп гелйән душманың өң хатарыны ока тутуп башлады.

Ыкрам Юсубов уруш гидйән мейданы сынлаярды. Чозуп гелйәнлериң өң хатарында эмеле гелен ягдай, әлбетде, оны бегендирйәрди. Үстүни гар басан мейдан аякларыны какып ятан яралы атлардан, ол атларың үстүнден гачян адамларың маслыкларындан, ел угруна тогаланян пешмек ялы болуп, тигирленип йөрен уллакан телпеклерден долуды. Душман илкибада бу затларың үстүнден басып, ене-де дөрт-бәш әдим өңе сүйшди. Соңра душманың херекети пессайлап башлады. Атлыбашылар чар тарапдан бокурдакларына сыгдыкларындан гыгырярдылар.

— Атдан дүшүң!

— Букулып атың!

Өврендикли атлар эелери үстлериңден дүшүп, жылавларыны ашак чекен батларына ер багыртлап ятярдылар. Эелери болса түпеңлерини атларың эериниң үстүнде гоюп, от соврүп башлаярдылар.

Бу вагтлар Гурбанмәммет сердар гошуның орта гүрпүндеди. Пулемёт сеслери чыкып угран бадына атының башыны чекди. Ол пулемётдан хулайдан бетер горкяр-

ды. «Шундан айылганч яраг ёкдур» дийип, пикир эдйәрди. Ол Дөртгүле көмек гелипдир диен хабары эшиден бадына илки билен пулемёт барада пикир эдипди. «Пулемётлары-да бармыш» диен сөзлере онуң асла ынанасы гелмейәрди. Эмма, инe, хеммесем аян болды. Хан хырчыны дишләп, дишлерини шакырдадып, газап билен зериң гашына япышды. Пулемётлар онуң суссуны басдылар.

Ол: «Инди нәме этмели» дийип, пикир өврүмәге башлан бадына, Какабай йирик, Дурды көвли, голайдакы бейлеки ханлар онуң өңүне гечдилер.

Дурды көвли горкусындан яна ховлукмач гепледи...

— Хан хезретлери, мен худайың адындан ант ичип айдярын, сиз бизиң тугумызсыңыз. Бу ер сизиң үчин горкулы. Сиз ыза чекилиң...

Бу сөзе илки билен Дурды көвлиниң өзүниң, соңра янындакыларың инжиклери сандырап башлады. Дурды көвли акыла сыгмажак батырлык этди. Дашына адам үйшүрип, ханың өңүне гечди, оңа акыл берди! Бу ылайта-да хәзир, гошуның өң хатары палач ялы ятырылып дуран вагты Дурды көвлиниң тарапындан эдилен әгирт улы йүреклиликди. Газабы инен йыртыжының: «Сизми маңа акыл өвретжек!» дийип, өңүнде дуранлары үзүм-ёлум эдип, агзына атаймагы мүмкинди.

Эмма вели йыртыжының келлеси хәзир ченденаша дуруды. Акылы йылдырым чалтлыгында ишлейәрди. Ол Дурды көвли бисмылла дийип, агзыны ачан бадына өзүниң жансыз гөзлерини оңа дикди. Дурды көвлиниң сөвүниң соңуның пессай гутармагы-да шунуң нетижесиндеди.

Ханың сесини чыкарман, Дурды көвлүден назарыны совман дурмагы бу топарың арасына айылганч дымышма салды. Хан назарыны совды. Улудан демини алды. Ере серетди. Бу улы үйтгешиклик бейлеки ханларың чыкып барян жанларыны гетирип ерине салды.

Олар мердемсирәп ууградылар.

— Хак гүррүң...

— Худайың хакы үчин...

— Эне топрагымыз Хорезминиң хакы үчин...

Хан бу сөзлери эшидйәрди, эмма буларың манысына дүшүнмейәрди. Дүшүнмек хем ислемейәрди.

Онуң хәзир бар пикири пулемётлар билен Шайдаковдады.

Гурбанмәммет сердар говурга ялы гуюлан окуң ашагында, төверегинде титрешип дуран улулы-кичили ханларың арасында, атың үстүнде ере бакып дуршуна шейле пикир эдйәрди: «Эгер бу пулемётлар билен шунча эсгер Дөртгүле саг-аман гирсе, бу гүйч Шайдаковың элине барып дүшсе, мениң ягдайым мениңки болсун диер ялы болмаз. Онда биз узагындан Дөртгүли алсагам-а аларыс вели, йөне ченденаша көп гурбан бермели болар. Атлының ярысыны гыргына берип, соңра алнан галаның леззети болармыка? Илатың өңүнде-де жогап бермели болар. Нәме этмели? Гөзсүз батыр ялы өне сүрмелими? Өңүмизем-ә эййәм гыран-жыран болды. Ыза чекилип, ойланмалымы? Биз ойланяничак, Шайдаков бизиң кепенимизи бичмезми? Залым Шайдаков, мен шу өврүмде хер хили душман билен гөрешдим вели, сениң ялыны гөрмедим. Сениң худайың башга. Сениң худайың сени говы гөрйән болмага чемели. Гой, сениң худайың сени ялкасын. Йөне вели ятдан чыкарма. Сен ахырсоңы мениң элиме дүшмели боларсың. Мен хәзир басылмалы дәл. Мен басмалы, мынжыратмалы, енмели, өңүмде дураны тозана гармалы. Мениң худайымың хем мениң маңлайыма язышы шейле. Мен нәме эдйәрин? Нәме үчин мени суссувеслик басмарлаяр? Искендериң хем, Алының хем, перең жахангириниң хем енлен, ыза тесмели болан вагтлары болупдыр ахыры. Олар нәме үчин шейле вагтларда эгинлерини салламандырлар? Оларың менден тапавуды нәме? Я оларың гылыжы алмаздан ясалып, мениңки послы демирденми? Ек, бу ерде башга зат бар. Оларың гаршысына чыкан Шайдаков дәлди. Оларың гаршысына гурлан пулемёт дәлди. Мен Шайдакова гаршы барярын. Онуң пулемётларына гаршы барярын. Шейле боланындан соң, мен ол серкерделерден зор болсам зор вели, пес-ә дәл».

Соңкы пикир ханың йүрегини гинелден ялы болды. Эмма ол эртеки дүнйәсинден чыкып, хәзирки хакыкат билен эдил шу вагтың өзүнде ене-де йүзбе-йүз боланда, янкыжа йүзе чыкан йүрек гиңлиги чилимден чыкан түссе ялы болуп, эртириң совук, үмүрли ховасының ичинде гөзден гайып болуп гитди.

Хакыкат шейледи: пулемётлардан говурга гуйлан ялы ок ягдырылярды, ханың атлыларының өң хата-

рындакы маслыкдан ясалан харман барха ёкары галярды, атлар айылганч кишнейәрдилер, яралыларын наласы сүңңүни лерзана гетирйәрди.

Хан мундан артык бейдип дурмагы услып билмедими я-да Дурды көвли дагыныш сөзүне уйдумы, гараз, ягдайыны үйтгетди. Ол хич кимиң йүзүне серетмән, хич киме бир агыз сөз айтман, атыны дуран еринден ызына өврүди. Гыссанман, аты өз майдалына сүрди. Янындакы йигрими-отуз атлы, Дурды көвли, бейлеки ханлар онуң бәш әдим ызындан сүрдүлер. Хич кимден сес-үйн чыкмаярды. Ызда болса атышык гүйжесе гүйжейәрди веля, эмма песелмейәрди.

Шейдип баршына Гурбанмәммет сердар гошунын ичинден чыкып, ондан арасыны бир чакырым ачды. Бирден атың жылавыны чекди. Ат сакга дурды. Ыздакылар зарбына гелип, онуң билен деңлешдилер.

Хан эриң нагышлы гашындан гөзүни айырман гепледи:

— Дурды хан, иним Какабай, деррев атлыларың өңүне чапар ёллаң! Мундан уруш болмаз. Бу уруш дәл. Бу — өз аягың билен өлүмиң үстүне топулмак боляр. Атлыбашылар, онбашылар, йүзбашылар, ханлар, тиребашылар мениң чадырымың янына йыгнансынлар. Деррев беллисини этмек герек.

Ол куртдурди. Эмма шол бада хем атың үстүнде отурышыны бозман:

— Үч-дөрт йүз атлы уршы довам этсин. Олара гала гирмәге пәсгел берсин. Галанлар ыза чекилип, өзлерини растласынлар. Тиз болуң — дийди-де, жылавыны силкип дуран атың бөврүне бат билен депди. Ат ики өң аягыны гезек-гезегине ёкары гөтерип, өзүни дүрсәп бат алды. Бирден дуран еринден зарп билен өңе зынды, хан тас онуң сыртындан сыпып гайдыпды. Хан өзүни растлады. Жылавы яздырды. Ат эртириң совук ховасыны топуң окы ялы бөвсүп гитди. Ханың ызындакылар хем жылавларыны говшатдылар.

Сапармырадың келлеси гөчүпди. Өз адамларының, өзүниң атян окларының екежеси-де бош гечмейәрди. Хөкман нышана алнан ере барып дегйәрди. Бу ягдай Сапармырадың гөвнүни гөтерди. Ол: «Бу-да бир оюн. Тәлей ойны. Муны оңатжа ойнамак герек» дийип, нышанасыны сайлап алып башлады. Ким өңе омзаса, ким жаныгып атян болса Сапармырат шоны аркайынлык билен нышана алярды-да, ынам билен мәшәпи тысярды. Ол хәзир, шу аматлы ягдайда тәлей билен гуран ойнунда өзүниң өкде гелйәндигини аныклапды. Ине, бир ала ябылы гөйә ики пай ислейән ялы болуп өңе омзаярды. Онуң ябысы дөшүнден чала яраланды. Ол атдан душди-де, атың гөвресине букулып атып башлады. Сапармырат тәзе ок дарагыны билиндәки хатарындан чекип алды-да: «Өңкүлер ялы вепалы болуң! Бизиң хак ишимизе көмек эдиң!» дийип, оклары бәшатарың холтумына дыкып, дарагы элиниң терсине зыңып гойберди. Онсоң: «Я быссымылла!» дийип, ала ябының аңырсында букулып ятаны нышана алып, аркайынлык билен атып башлады. Үч окда ала ябы-да, оңа букулып атып ятан-да ягты жахан билен араларыны ачдылар.

Уруш довам эдйәрди...

ДУШУШЫК

Жувазчының ховлусындакы дурмушың гүн гечдиги сайы хезили гачярды. Инди бу ерде хич ким болмаярды диен ялыды. Пиргулы ага, Черкез дагы уршужыларың чай-нахары угрунда аладаланып йөрүшлерине душушаймасалар, инди өңки ялы отуруп чай ичмек, нахар иймек, депдер ачмак диен ялы затлар бүтинлейин ят болупды. Адамлар демиргазык дервезәниң ич йүзүнде болярдылар, шол ерде ятып турярдылар.

Бу гиже Пиргулы ага шу ховлуда болупды. Ол өтен агшам гелип, әхли затларыны барлап гөрди. Чай, сүйжи гутарыпды. Отуздан говрак адамың худай билен аралыкда бир батман уны билен, бир батман бугдайы галыпды. Хоржунларың ичи бошды. Уршужыларың чалшырлык эшиклери болаймаса, хоржунларда хич зат ёкды. Пиргулы ага ичини хүмледип, юртда еке галан адам ялы агыр ягдая душди. Иң соңкы атым чайыны демләп ичди-де дүшеги галың салып ятды. Даң билен биле оянды. Шеммәниң үстүне чай демледи. Чай кейп бермеди.

Черкез гелди. Саглык-аманлык сорашдылар.

— Пиргулы ага, бир ювдум йылы сувуң болса бер. Мен-ә аяк үстүнде дуруп билемок.

— Гиҗәңиз нәхили гечди, Черкез?

— Яры гиҗә чеңли ики гезек чозуп гөрдүлер. Дервезәни ока тутуп гөрдүлер. Палталары даша деген сон көшешдилер. Йөне вели, Пиргулы ага, гүнбатар дервезәниң анырсында апы-тупан гопяр. Худай билйәр, ким ким билен гарпышяр? Даң аталы бәри түпеңң сеси ятанок. Бу нәмекә? Бу нәмәниң аламатыка?

— Худай билйәр, Черкез. Мен-ә хич зат эшидемок. Өзүмем эдил ок деген ялы ятыпдырын. Олар ялы зат эшиден болсаң, Исполкома хабар етирмезлерми ахыры?

— Исполкомларың хабары бар. Хәзир Жолмүрзәев, Халмырат, Шайдаков дагы гүнбатар дервезә тарап гитдилер.

Черкезиң гетирен хабарының тәсири индиден соң барын, Пиргулы аганың пикирине етди.

— Әйт, оларың өзи бири-бири билен гырлышып башлан болаймасын? Итиң сүңкүң үстүнде чекелешиши ялы болуп...

— Мен-ә белли бир зат дийип билжек дәл, Пиргулы ага.

Пиргулы ага ене-де шеммәниң үстүне гайнан сув гуйды. Черкезиң өңүнде гойды.

— Сув бир ерде көп ятса порсармыш, Черкез. Жүнейит хан хем ол галтаманларына: «Бу гүн аларыс, эртир аларыс Дөртгүли» дийип, берибилен вадасыны берендир. Дөртгүли алышларынам-а өзүң гөрйәрсиң. Онсоң оларың ичинде агзалалык башландыр.

— Шейле болан болса, оңа етеси зат ёк-ла, Пиргулы ага!

— Шейледир, Черкез. Болмаса бизиңкилер галадан чыкып гидебилмезлер. Дервезелери ачаның башы өлүмлимиш ахыры. Ол гүнки говганы-ха гөрдүң...

— Ёк, Пиргулы ага, дервезелериң хич бири ачылмандыр. Шайдаков мениң гөзүмиң өңүнде чар тарапа атлы иберип, хабар тутдурды. Галадан чыкып гиден адам ёк. Әй, шол айдышың догрудыр, Пиргулы ага, өз араларында говга турандыр.

— Хернә шейле болаверсин.

Черкез реңки үйтгемедик гайнан сувдан бирнәче кәсе иченден соң, хер ничик-де болса, өзүни растлады. Онуң гөврүми гиңән ялы болды.

— Ханы, Пиргулы ага, гочакларың агзына бир зат атмасаг-а болар ялы дәлдир. Нәме этмели болса кен көмеклешейин.

— Әй, нәме этмели болуп, Черкез, сатан-сатан, бут-бут эт асылып дуранок. Кәшир-соганың якымлы ысы кокап дуранок. Хоп-ха бир батман бугдай билен, бир батман унуң бар. Шондан нәме эдериң дийсең, аркайын эдибер. Ыгтыяр өз элиңде — дийип, Пиргулы ага гамлы йылгырды. Эмма вели онуң әхеңинде хич хили суссупеслик дуюлмаярды.

Черкез бир салым ашак бакып отурды. Соңра шейле дийди.

— Пиргулы ага, бу затларың соңы нәхили гутарар? Бу гидишине гитсе-хә шәхери узак саклап болмаса герек. Көчелерде ачлыкдан өлүп ятанлара хер он әдимде душярсын. Ачлык, сувсузлык. Одун ёк. Адамлар ене бир хепделен бири-бирине агыз салып башламасаларам ягшыдыр. Нә-ничик заман болды, Пиргулы ага...

— Черкез, иним, агзыңдан хайыр ач. «Кырк йыл гырап гелсе, ажаллы — өлер, биажал — галар» диендирлер. Онсоңам, мыдам бейле болуп дурмаз. Шу гүнлеэртирде Сапармырат дагы бир ерден чыкмазлармыка? Оларам яман көп гарашдырдылар.

— Өзлер-ә узак гарашдырдылар, Пиргулы ага. Хернә жанлары бери саг болсун. Бу заманда белли зат диер ялы болмандыр. «Эртири шат болан өйлән гүлмеди» диен ялы бир дөвүр бу, Пиргулы ага.

— Черкез, ханы бош гүррүңи бес эдели. «Гүррүң сүйжи, саманча ёк гүйжи» дийипдирлер. Ханы, нәме бишрерис?

Маслахатдан соң бугдайы дөрде бөлүп, бир бөлегинден говурга этдилер. Уны-да шейдип, дөртден бирини алдылар. Хамыр эдип ожага гөмдүлер. Яшулуларың икиси-де пайларыны ожагың башында отурып иййдилер. Омын этдилер. Соңра Пиргулы ага Черкезе йүзленди:

— Черкез, ине шужагаз чөреги голтугыңа сал. Шайдаковы тапып, шоңа берерсиң. Ине, бужагаз бир гысым говурганы-да оңа бер. Өзүне-де айт: нәче жүбүси болса шу говурганы бөлүп салсын. Йүреги сырылыберенде жүбүлериндев бирлән-икилән дәне тапып агзына атса, гүйменже болар. Ачлык йылларында түркменлер чагаларының агысыны диндирмек үчин бир гысым говурганы ичмегиң түй тарапына дөкүп, огланларының өңле-

ринде гояр экенлер. Огланлар гүйменип, түйлериң арасындан говурга гөзләп ачлыгы-да, агыны-да ятдан чыкарар экенлер.

Шейдип, Пиргулы ага Черкези ёла салды. Өзи-де биширен затларыны алып, демиргазык дервезә тарап гитди.

Черкез эгрем-буграм көчелерден йөрәп, гүнбатар дервезә тая барярды. Ол галаның диварына голай ерлерден гитди. Биринжиден, онуң галаның дашындакы болуп дуран вакадан белли бир зат билеси гелйәрди. Икинжиден болса, дивары голайындан гитмек горкусызды. Дашардан атылан ок дивары голайына дүшмейәрди.

Черкез габавдакы Дөртгүлде башындан гечирйән дурмушындан разыды. Гөреш ичинде гечйән гүнлер она кувват берйәрди. Йөне ачлык жувазчының дервезесиниң даш йүзүне гелип, эййәм гапыны какып башлапды. Бу айылганч зат Черкези горкузярмыды? Ёк. Ол ачлык, сувсузлык, хор дурмуш билен өмүрбойы биле яшап пугта өвренишипди. Эмма онуң шәхериң илатының, өз ёлдашларының дурмушына йүреги аваярды. Шәхериң совук көчелеринде хер гүн ачлыкдан, совукдан, өлйән адам кәнди, коммунистлер адамларың мейитлерини йыгнаярдылар. Мүмкин болдугыча адат боюнча олары жайлаярдылар. Бу затлар көчеде көп гезйән Черкезиң гөзүнден сыпмаярды. Ол илки-илки өлүп ятан адамлары гөренде бирхили боларды, хопугярды. Соң-соң муңа билен өвренишди. Башга алач хем ёкды. Онуң ёлдашлары-да өңки сыпатларыны йитирипдилер. Сачлар, сакгаллар өсүпди. Мурт бежермәге мыкраз-мүченек хем ёкды. Оларың геймлери кирләпди. Йүзлери, эллери гап-гарады. Вагтлы-вагтында ювунмак-арлынмак диен ялы затлар ятдан чыкыпды.

Эмма вели хер зат-да болса, бу дурмуш Черкез үчин гызыклыды. Ол эртеки дүнйәсинде гезип йөрен ялыды. Йөне вели онуң ызыны, Бедиркенди гөреси гелйәрди. Гумуң этегиндәки думанлап дуран көне гала, обаның орта гүрпүндәки, өрән узаклардан гөрүнйән белент гүжүм, хан ишаның гүммезли ховлусы, онуң өңүндәки өвлүйә өврүлен гонамчылык, Векиляп, Шейтаняп, Гарадашлыяп диен яплар, оларың бойларындакы сөвүт, дерек агачлар, күңрели-күңресиз ховлулар, обаның иң кичижик хүтдүжек чатмасы-да еке-екеден

онуң гөзүниң өңүне гелип гечйәрди. Олары гөреси гелен Черкезиң йүреги йити тыг билен дилнип гиден ялы боларды. Ол демиргазык дервезеден жувазчының ховлусына баршына я-да жувазчының ховлусындан демиргазык дервезә баршына шу затлары, обаның улудан-кичә әхли адамларыны ядына саларды. Хәзир хем Черкез шу затларың пикирини эдип барярды. «Ханбайтал дашымызы габады. Бу галаның үстүнден гушам учуранок. Инди муңа гирип хем болмаяр, мундан чыкып хем... Вах, хич болманда ол юрдуң хабарыны алып гелен бири болсады. Бедиркентден учуп гелен гушам гөрүп боланок. Инди ол мәхрибан адамлары гөрерисми-гөрмерисми, ончасыны худай билйәр». Онуң гөзүне яш айланды. Дамагы долды. «Вах, Векилябың райышында отурып, дүңдерлип акяң меле сува середип, меле загараның бирини ийсең, йүрекде арман галмазды...».

Черкез бу агыр пикирлери башындан ковмак үчин агырылы аягыны-да аяман, чалт-чалт йөрәп башлады.

...Бедиркентден учуп гелен гуш бу вагт Жумяз халвачының ховлусындады.

Салай жерчи Дөртгүлде кән гезек болупды. Ол бу ериң атлы адамларыны, улулы-кичили сөвдагәрлерини гаты говы танаярды. Жумяз халвачыныңкыда бирнәче гезек мыхманчылыкда хем болупды. Салай — жерчиди. Овнук затлары алып-сатян адамды. Шонуң үчин-де Дөртгүл сөвдагәрлери онуң кәрини халамасалар-да өзүни говы гөрйәрдилер. Ачык гөвүнли, оңат гүррүңлеш, алтын ашык ялыжак кичижик, мылайым, Хорезминиң әхли чүңкүнде болян затлары бәш бармагы ялы билйән Салай ёмут үчин бу ерлериң гапысы мыдама ачыкды. Ол, ине, хәзир заманасы ахыр болан шу өйде-де мыдама гүлер йүз билен мыхман алнарды.

Ол ховлының ичине гирен бадына якасыны тутды. Агзыны ачды. «Тоба, тоба, бу нәхили ахвал? Әй, Жумяз халвачы, мен сени бейле акылсыздыр дийип пикир этмәндим. Эгер сен Шайдакові, онуң тутян ёлуны халамаян болсаң, сесиңи чыкарман, өз угруңа гезиберсең болмаярмыды? Онда мунча экан-дөкәнлик болмазды. Саңа улалып оңалмадык диерлер, халвачы».

Ол үсти-үстүне, деге-деге ятан мейитлериң, вес-вейран болан ховлының ичинден тизрәк чыкмак үчин гыссанды. Ол дервезә тарап гыссанмач йөреди. Дервезеден чыкандан соң улудан демини алып: «Есрикем

гурсун, онуң берен гүррүңем гурсун» дийип кәйинди-де, өзүмизиңкилери бир тизрәк тапып болсады диен умыт билен көчә чыкды. Ол өзүниңкилери ниреден гөзлежегини билмейәрди. Шонуң үчин-де: «Ахыр бирине душарын-да» дийип, шу ховлудан тизрәк арасыны ачзаныны говы гөрди, угур сайламан гидиберди.

Ол бирнәче вагт йөрәнден соң бир айланмачлап башыны ашак салып өврүлди. Хич тарапына серетмән, өз пикирлери билен гүмра болуп, әдимини чалтландырып баршына, өңүнден өзүне тарап гелйән адамын эдил алкымына дыкылып баранының хем дуйман галды. Бирден башыны гөтерип, өңүнден чыканың йүзүне гарады.

— Черкез?!!

— Салай эке?!!

Икиси-де гүндизиң гүни Ай гөрен ялы болуп, гөзлерини гиңден ачып, агызларыны өвелтдилер.

Черкез горкды: «Мен ниредекәм? Мен укудамыкам? Дуйш гөрйәрмикәм? Ек, яңы жайдан чыкып гайдыпдым ахыры. Я акылымдан язып йөрмүкәм? Худай-ей, акылдан бери яздырмавери».

Салай жерчи шу адамың өзүни гөзләп йөрендигини билйәрди. Эмма оңа шейле тиз көчеде пете-пет гелерин дийип пикир хем этмейәрди. Шонуң үчин-де Салай деррев өзүни растлады.

— Черкез, Черкез жан! Вах, сизе-де йүзүм душжек экен-ов!— дийип, өзүниң келтежик эллери билен хениз-де агзыны ачып дуран Черкезиң гөдекси гөвресини гужаклады.

Черкез гөзүнден боюр-боюр яш дөкенинден соң, өзүне гелди.

— Салай эке, бу сенми я-да асмандан душен перишдеми?

— Мен, Черкез жан, эдил мениң өзүм. Сениң Салай экең! Салай ёмут!— дийди.

Черкез хем:

— Вах, Салай эке!.. Нирелерден учуп душдүң бу ерлере?— дийип, өз гезегинде Салай экәниң кичижик гөвресини айыныңкы ялы гөдекси эллери билен гысды велин, бичәре жерчиниң тас гөзлери ханасындан чыкыпды.

Көчәниң угрунда, бириниң жайының сыпасында нәхили отурандыкларыны, душнуксиз сораг-идеге башландыкларыны буларың өзлери-де дуйман галдылар.

Салай жерчи:

— Черкез, ханы йигитлериң янына баралы-ла. Бу отурышымыз боланок — дийди.

— Әйт, биз-ә, бар зады ятдан чыкарыпдырыс-ов — дийип, Черкез еринден турды.— Мен Шейдаковы гөзләп чыкыпдым. Әй, оны соң тапарын. Ханы, сени мен демиргазык дервезә бир элтейин. Соң оны агтарып гидерин.

Ол кейтикләп, Салай билен дең йөрәп баршына, жерчә маслахат берди.

— Салай эке, Касымдан хабардар бол. Оңа Ремезав яганың өлеңини дуйдурмавери. Касым гаты сынчыдыр, өрән сересап бол.

— Менден аркайын бол, Черкез. Хениз келләм диеними эдйәр...

Олар әдимлерини хас чалтландырдылар.

ЧАДЫРДА

Сапармырат дагының топары билен чозанларың арасындакы мейданда душманың баш йүзе голай атлысы гырылды. Муна гөзлерини етирен атлыбашылар, тире ханлары Жүнейит хандан хениз белли бир буйрук алмасалар-да, өз атлыларына ыза чекилмегиң буйругыны бердилер. Онянча ханың хем ыза чекилиң диен буйругы гелип етипди.

Черрик хениз-де атының маслыгының аңырсында багрыны ере берип ятырды. Илкибада чозуп барян атлылар онуң үстүни басгылап гечип гитдилер. Черрик сыйыны, гапдалында түйдүм-түйдүм болуп ятан телпегини атларына басдырып гечйәнлере сөгйәрди. Соңра сөгмесини-де бес этди. Дөртгүлүң дервезесиниң ачылжак болуп дуран вагты олара көмегиң гелмеги Черригиң лапыны кеч этди. Дөртгүлүң байлыгының ене-де нәбелли болуп галмагы онуң пикирини, гөз өңүни думанлатды. Бу түкениксиз байлыгын салгым атып гачып уграмагы оны тас акылындан яздырыпды. Шонуң үчин-де ол «гой, урушсынлар, гой гырлышсынлар, гала гирмекчи болнанда бизем ыза галмарыс» диен умыды элден бермән, атларың аягының ашагында ятмагыны довам эдйәрди. Атлылар ыза чекилип уграндан соң, Черрик хем еринден турды. Хөкүдикләп ыза гачды. Онуң ыза

чекилип уграи атлыларындан бир топары, йүзи репиде ялы, бурны емшик йүзбашы билен гелйәрдилер.

Оларын бири өңден гачып отураның болуп баршыны гөрүп:

— Ким-айт ол даня галан доңуз ялы болуп, хөкүдиклэп барян?— дийди.

Бурны емшик маңңылдады.

— Өз-ә таныш адамын йөрүшине меңзейәр...

Онуң ызындан деррев етдилер. Черриги танадылар. Шундан соң болса бүтинлей башга сыпата гечдилер.

Емшик атындан бөкүп дүшди-де, жылавыны Черригин элине берди.

— Хеким, бу нә болуш?

Онуң бурнуна салып геплейши йүрек буландырыжыды. Эмма хәзир онуң сеси Черригиң гулагына гаты мылайым эшидилди. Ол илки өйкелән киши болды.

— Өлсеңем вагты биле хабар тутжак адам ёг-ов...

Эмма узадылан жылавы деррев алды. Агырлык билен атланды.

Емшик гөйә өзи билен геплешйән ялы:

— Биз-ә бейле ахырзаман гөрмәндик — дийди.

Олар еркүмелерине голайлашып барян вагтлары ханың чапары ызларындан етди. Ол атыны дебсилэп, Черригиң аты билен деңлешди-де, Черригиң болуп баршына гөзи дүшенден гүлкүси тутды. Дилиниң ужуны дишлэп, гүлмекден зордан сакланды.

— Хеким, хан хезретлери шу дакыканың өзүнде гелмели дийип эмр этди. Атлыбашыларын, эмел етенлериң хем бармалы.

Шейле дийди-де чапар атыны дебсиледи. Черригиң оны саклап: «Еркүмэ гирип чыкмага пурыжа бармы?» дийип, сорасы гелди. Эмма ол муны услып билмедими я-да янындакыларың гөзүнден дүшмекден горкдумы, гараз, агзыны ачды-да, ювдунып галды.

Әпет улы сүри ялы болуп, гарлы мейданың үстүни басгылап йөрен душман атлылары башларыны нирэ уржакдыкларыны билмейән ялы болуп гөрүнйәрдилер. Улулы-кичили топарлар ондан-оңа ат салярды. Яралылары өңүне басып гелйәнлер, дөшлеринден ган акян, учаяк болан атларын жылавындан чекип гелйәнлер, пыяда-перренделер, келлеси ялаңачлар я-да диңе башында тахясы галанлар дашдан середип дураның үнсүни чекйәрдилер. Себәби олар кәнди. Атышмалардан, мейданда эмеле гелен бу эревде-беревликден горкуп, танапыны үзүп, нирэ гачмалыдыгыны билмән өзүне угур агтарян атлар хем кәнди.

Душманың лагеринде баш-башдаклык хөкүм сүрйәрди.

Вагтың гечмеги билен атлыларын өңи еркүмелере сиңип башлады. Эмма хениз-де мейданда атларың кишнейән сеслери, яралыларың налась, атлыбашыларың, эмелдарларың сөгүнчлери, тертипсиз, дүзгүнсиз кәвагт атыляи түпең сеслери эшидилйәрди.

Атлылар ерли-ерине барып, өзлериниң дүрсейәнчәлер, Гурбанмәммет сердарың чадырларының төверегине кән адам үйшүпди.

Гурбанмәммет сердар шол гайдышына атының жылавыны чекмән өз чадырына гелди. Атдан бөкүп дүшди-де, жанховлуна дүшен ялы болуп, өзүни чадырың ичине атды. Онуң атыны тутмага зордан етишдилер.

Ол гапыдан гиренден галың язылан халы паласларың үстүне даг ялы болуп дуран ёрган-дүшеге аркасыны берип, чоммалып отурды. Онуң хәзир хич кими, хич заты гөреси гелмейәрди. Шу себәпли-де Кәкәбай йирик ичери гирмәге милт эдип билмән, чадырың даш йүзүнде хем совукдан, хем ханың газабындан горкуп титрәп дурды. Атлылар болса алдыраны бар ялы атларыны йүзин салып гелип дурдулар, гелип дурдулар.

Ханың элинде диңе күмүш-гызыл чайылан гамчысы барды. Шу болуп отурышына эгер элиндәки гамчысының ваггал-ваггал херекете гетирилйәндигини назара алмасаң, ол мумыядан эдилен хейкеле меңзейәрди. Онуң йүзүнде, гөвресинде гымылдаян екеже-де дамары ёкды. Агыр телпеги депесинден басян ялы, ягырнысы хас хөкгерен ялы, гөврүми-де хас кичелен ялыды. Хәзир онуң диңе бейниси сәгинмән ишлейәрди: «Сахел вагтың ичинде азажык атлы үч пулемёт билен мениң агыр лешгерими тас гырып гутарыпды. Бу нәмәниң аламатыка? Я-да мениң йылдызым сүйнүп йөрмүкә?». Чадырың дашындан ат тойнакларының дүкүрдиси, атларын кишнейишлери эшидилип, онуң пикириниң арасыны бөлди. Ол ене: «Иве, булары чагырдым. Етип гелдилер. Инди нәме? Булара нәме диймели? Диймели зат белли: шол үч пулемёты алып, оны Дөртгүле гарадып атмалы диймели. Эмма булар оны эдип билжеклерми? Эдишлерини-м-ә яңыжа гөрдүм. Онда нәме этмели? Эмма хер

ват-да болса, шол геленлери гала гойбермели дәл. Пулемётлары Шайдаковың элине етирмели дәл. Ынха, эдилмели иш. Дерт берен дерманыны-да берермиш диййәрлер. Бу үч пулемётлы дертден хайсы дерманың үсти билен дынмалы? Бу дерманы шу геленлериң бири тапар». Хан эдип отуран пикириниң тапар. Хан ишан тапар». Хан элиндәки гамчысыны газап билен шу ериңе геленде, элиндәки гамчысыны газап билен силкип гойберди. Гамчының ужы барып голайда дуран чәйнек-кәселере дегди. Чәйнек-кәселериң бирнәчеси дөвүлди. Гурбанмәммет сердар муны дуймады, эшитмеди.

Эмма чадырың даш йүзүнде совукдан яңа додаклары гөм-гөк болуп гиден Какабай чәйнек-кәселериң дөвленде эден шакырдысыны эшитди. Өңкүден бетер титреди.

«Агамыза нәме болдука? Я-да ол өзүмиң...». Соңкы пикири келлесине геленде, Какабайың йүреги гүрсүлдәп агзына гелди, гөзлериниң өңи гаралды. Ол гөйә эден пикириниң бириниң эшитмегинден горкян ялы чар тарапына йылдырым чалтлыгында әңедип чыкды. Адамлар билен арасында он әдимден-де көпрәк мейданың бардыгы бирбада оны көшетди. Эмма бу көшешмек гөз ачып-юмасы салым довам этди. Ол тәзеден ховсала дүшди. «Бейле пикир ниреден мениң келләме гелдикә? Хей, күлли Хорезми дыза чөкерен, аркасыны иңлисе дирән хан хем өзүне каст эдерми? Бе, бу-ха айылганч пикир...». Какабай йирик якасыны тутды. Ол ене-де гулак салды. Эмма инди чадырың ичинден сес-үйн чыкмаярды. Яңкы пикир ене-де Какабайың хыялында пейда болды. Бу гезек башга хили болуп гелди. «Хан эййәм жан берен болаймасын». Бу пикир хас айылганч болды.

Ханың хениз-де шол отурышыды. Онуң башына гелип гидйән пикирлериң саны-сажагы ёкды. «Бухара эмирине йүзленмелими? Ахала, Хожагулы хана адам ёлламалымы? Иңлисе хат-петек этмелими?». Гурбанмәммет сердар гөйә өңүнде, халының үстүнде йылан гөрен ялы болды. Ол агыр келлесини еңиллик билен гөтерди. «Ёк! Ёк! Ёк! Мен шунча ган дөкүп, өз атлыларымың мейитлериниң үстүнден басгылап, Дөртгүлүң дервезесиниң өңүне гелдим. Инди дине оны ачып, ичине гирәймеклик галды. Индиден соң эмире я-да иңлисе сыртыңы диремек намартлык болар. Онсоң мен нә йүзүм билен илиң өңүне чыкарын... Буларам хич экен-дә, эмир мениң

агзымдакы авумың гылла ярысыны бөлүп алар. Мен сениң ахыркы демиңде агзыңа памык билен сув дамдырдым диер. Мен хер зат-да болса, хәзир өз башымы өзүм чарамалы. Маңа шундан «башга чыкалга ёк. «Итем аррыклыгын гурда билдирмез» дийипдирлер».

Онуң ене-де келлеси ашак салланды. Агырысы күйкерди. Ол шу болшунда узак отурды.

Чадырың ичинден:

— Иним, Какабай!—дийип, чыкан сес совукдан, агыр пикирлерден яңа аны гачан Какабайы өзүне гетирди. Ол бир бөкенде чадырың ичинде пейда болды.

— Лепбей, ага...

— Адамларың гелдими?

— Гелдилер, ага.

— Боляр, иним, Какабай.

Ханың парахат гүрлейши Какабая гүйч берди.

— Олар сизиң эмриңизе мәтәч, ага.

— Ине, чыкдым.

— Лепбей, ага — дийип, Какабай, гөтинжекләп чадырдан чыкды.

ДАГДАН АРКАСЫ БОЛАНЫҢ...

Агыр ярала зерур, дегерли мелхем эдилен ялы болды. Сапармырадың Дашкентден көмек гетирип, хәзир болса галаның дашында уршуп дураның хабары сәхелче вагтың ичинде Дөртгүлүң әхли чүңклерине етди.

— Нурахмет гелипдир!

— Сапармырат гелипдир!

— Пилимёт гетирипдирлер.

— Эсгер гетирипдирлер.

— Эййәм душманың ярысыны гырыпдырлар.

— Дервезелер ачылжакмыш!

— Гүнүмиз гелди...

— Худай диен еримиз бар экен!— диен сөзлериң хер бириси ахыркы демини алян галаның депесинде бүргүт ялы болуп учды. Халкың голтугындан гөтерди; Яралының дердини еңлетди. Ачлары айңалдырды.

Пагта арассалаян заводың ховлусында хениз-бу гүне ченли гөрүлмедик рухубелентлик пейда болды. Балдыр ялы дөрт саны агажы гетирип, ховлының эдил ортасында беркитдилер. Үстүне тагта гойдулар. Ниреден гызыл мата тапдылар. Онуң үстүне хем кир-

лемез ялы кагыз яздылар. Алты саны даяв ишчи Нурахмеди гөтерип гетирдилер-де, шол мүнберин үстүне мүндүрдилер.

Гөтерип гетиренлерден бириси оңа йүзленди.

— Сөзле! Хеммесини айт! Иен-ичениң өзүңки, гөрен-эшиденинден хабар бер!

Заводын ховлусының ичини гөрмәге гөз герекди!

Станокларыны ташлап, эл-йүзлерини сүпүрмәге-де ховлугып, мейданча гелйән ишчилериң ызы хениз хем кесилмейәрди. Ховлының ичине чыкян әхли гапылар, әпишгелер хем ачылыпды. Эл-йүзлери гара яглы, яглы келтекчелери ялдырап дуран, йүзлерини, телпеклерини намыгын тозгасы өртен ишчилериң йүзи гүлйәрди. Рухлары белентди. Нурахмет өз эзиз достларыны гөренине, ене-де оларың арасында саг-аман пейда боланына якин болуп билмейәрди. Онуң дамагы долды. Шу зерарлы ювдуна-ювдуна зордан сөзе башлады.

— Доганлар, достлар! Ёлдаш Фрунзе билен ёлдаш Куйбышев сизе ак йүрекден салам иберди! Ёлдаш Ленин хем бу икисине тил какып, өз адындан бизе салам иберипдир. Илки билен-ә шу саламлары кабул эдиң!

— Салам гетирен саг болсун!

— Берекелла!

— Саг болсунлар!

— Эллери, гөзлери дерт гөрмесин!

Бу сөзлери хемме ишчилер гайталады. Тертипсиз, башлы-барат гыгырышдылар.

Мусулман дүзгүнинде өз бегенжини эл чарпмак үсти билен беян этмек болмаярды. Ине, шонуң үчин-де өң хатарда дуран рус ишчилериниң эл чарпышмалары бу гыкылыгың ичинде эшидилмеди хем.

Нурахмет шейле дийди.

— Доганлар, гыгырышмаң! Бегенйән болсаңыз, ине, шу дуран орс доганларымыз ялы болуң-да, элиңизи чарпын. Биз өзүмизиң тәзе дурмушымыза тәзече безег берелиң!

Нурахмедиң эдил алкымында, агзыны ачып дуран бир яшулы, онуң сөзүни макулламады.

— Бейтсек, айып болар ахыры, Нурахмет!

Нурахмет мәхирли йылгырды.

— Улы доганымыз болан оруслардан өвренен задымызың айыбы болмаз. Мен Дашкенде барып, оларың йүрегини гөрүп гелдим. Онсоңам биз — Дөртгүл заводының ишчилери илкинжи болуп, мусулман дүзгүнине дүзедиш гиризелиң!

— Догры!

— Макул!

Мусулманлар илкинжи гезек бегенчлериниден яна шейле бир эл чарпдылар вели, заводың ховлусының ичиндәки айналар сес этди.

Бу болса Нурахмеди хас жошдурды.

— Эзиз доганлар, биз еке дәл экеник! Юрдумың нирeден башланып, нирeде гутаряндыгы белли болмадык Орсъетиң хемме еринде хәзир тәзе дурмуш угрунда гаваплы сөвешлер баряр. Хан Жүнейит ялы газаплы галтаманлар хемме ерде хем бар экен. Эмма оларың гүнде бириси диен ялы ер билен егсан боляр. Хан Жүнейидем шейдер. Онуңам гүни саналгы. Мен мунуң аныгына етип гелдим.

Ене-де эл чарпышмаларың зарбына ховлының ичи сарсды. Жошгун ятышянча, Нурахмет индики диймек затларының башыны жемледи.

— Ил диениң бир тарапа йыкгын этсе, онуң өңүнде хич зат дуруп билмез экен. Ёгсамайт, орус басмачыларының гаты әгиртлерем бар экен. Онуң үстесине-де маядарлар хем көп атлы жемләп, бизиң гаршымыза иберипдирлер. Эмма оларың хеммесиниң палталары даша дегип дур. Ине, шу зерарлы-да ёлдаш Фрунзе билен ёлдаш Куйбышев бизе көп адам иберип билмедилер. Ярагам көп дәл. Ёк, бей дийсем йүзүңизи ашак салмаң. Бизиң гетирен көмегимизден оңлы пейдаланып болса, бизиң алмажак галамыз болмаз. Шайдаков дагы бу вагт ондан пейдаланмагы-да башарарлар.

Гелен көмекден, Шайдаковың пейдаланып билжегине болан ынанчларыны ишчилер ене-де эл чарпышмак билен беян этдилер. Яг синен келтекчели, йүзлерини киршен басан ишчилериң болушларына шу вагт гарап доюп болмаярды. Адамларың рухы бирден гөтериленде, оларың бедениние гелип гошулян гүйжи, даш гөрнүшлериниң бирден үйтгәп гидишини хич зат билен деңәп болмаз экен.

Эдил шу вагтың өзүнде Дөртгүлүң бейлеки ерлеринде хем көп адамлы митинглер довам эдйәрди. Николай Алексеевич Шайдаков Нурахмет билен гүнбатар дервезәниң голайларында душушыпды. Ол гетирилен көмек барадакы, дервезәниң дашында гидип дуран сөвеш ба-

радакы маглуматы аяк үстүнде диңледи. Шол бада хем Нурахмеди заводда митинг гечирмәге ёллады. Голайында болан адамларың херсини бир дервезә тарап иберди. Көчелере, базара, көп адамлы ховлулара, гала гелен босгунларың арасына адам иберип, гыссаглы суратда митинглер гечирмеги табшырды. Шайдаковың өзи болса шәхериң ортасындакы мейданчада секиз мүңе голай адамың өңүнде чыкып гепледи.

Ир сагат он икиде исполком йыгнанды. Исполкомың членлериниң ярысына голайы маслахата гатнашды. Галанлары болса галаны горайжыларың арасында дүшүндириш ишини гечирйәрди. Митинглер гураярдылар.

Дөртгүлүң халкы силкинди.

Дөртгүлүң бедениңе тәзе гүйч дыкзап долды. Дөртгүл тәзеден аяга галды.

Исполкомың маслахаты он бәш минутдан узага чекмеди. Шейле карар кабул эдилди: Нурахмет дагының гирен дешиклерини адамлар, атлар, яраглар сыгар ялы эдип гиңелтмели. Дервезелериң хайсы-да болса бирини ачмалы диен пикири язгармалы. Гелен көмек сагаман галаның ичине гиренден соң, сонкы везипелери үчин тәзеден маслахат гечирмели...

Айдылды — эдилди. Голайдакы бөлүмлерден бирини пил, палта билен яраглаңдырып, дешигиң агзына угратдылар. Ише Шайдаков билен Халмырадов ёлбашчылык этди.

Зиновий Кривцов өзүниң хәзирки дүшен ягдайының чыкгынсыздыгыны, ики одуң арасында галандыгыны аныклады. Ол хениз-де белент везипәниң эссиди. Эмма бу белент гаяның өңи дүйпсүз чукурды. Кривцов шол чукурың эрңегинде дурярды. Сәхелче оңайсыз эдилен әдим оны шол дүйпсүз чукурың ичине атжакды.

Кривцов муңа дүшүнди.

Патыша гошунының офицерлериниң белент арзувлары барды. Онуң үчин бу арзувлар чөлдәки салгым дәлди. Ол бу арзувлары хәзириң өзүнде иш йүзүне гечирмәге гиришибермелиди. Ол хәзир гызыл отды, ач ёлбарсды. Өңүнден чыканы перс-ала эдип гидибермәге онуң гүйжи-де барды, укыбы-да, мүмкинчилигиде. Үч йүз атлы-яраглы казак онуң диңе күлбикежигиниң сәхелче гымылдамагына гарашып ятырды. Бу яш казак-

лар узын бойлы, гөрмегей офицери жан-тенлери билен сөйүпдилер. Оларың хер бириси Кривцов ялы болмагы арзув эдйәрди. Мунуң үстүни-де гарры казаклар етирйәрдилер. Олар яшларың янында Кривцовың адыны худайың ады билен деӊ-дең тутярдылар.

Шейле болса-да, айгытлы херекетлер этмекден нәме саклаярды? Нәме үчин ол ише гиришмейәрди. Оны большевиклериң гүйжүне ынанмазлык саклаярды. Екары харбы билим алан тежрибели офицер Дөртгүлүң хәзирки дүшен ягдайыны өлчерип, онуң дүйбүне гөз етирип билйәрди. Дөртгүл Жүнейит хан билен Кривцовың өңүнде дыза чөкүпди диен ялыды. Ачлык өзүниң айылганч сүңклек эллери билен шәхериң йүзүне гара пердесини чекипди. Кеселчилик сагатсайын гүйжейәрди. Исполкомың элиндәки ок-яраг сабап барярды. Дөртгүлде диңе бәш-он саны большевик ёлбашчыларың эржеллигинден башга хич зат галманды.

Шейле ягдайда, ягны Дөртгүл икич гүнден дыза чөкжек болуп дурка Зиновий Кривцов гачып билжек дәлди ахыры. Революция еңлер. Руссияда көне тертип-дүзгүн башланар. Николай болмаса башга бири, мысал үчин, Алексей тагта чыкар. Онсоң? Онсоң Кривцов нәдер? Ол Осиповың, бейлекилериң гөзүне нәдип гөрнүп билер? Оны кын пурсатда өз постуны ташлап гачан дезертир хөкмүнде харбы трибунала бермезлерми? Трибунал нәме, оңа-да етирмезлер. Ит ялы эдип атып гойберерлер. Ёк, Зиновий Кривцов бейле акылсыз иши эдип билмез. Өзүниң гелжекки ажайып дурмушыны өз эли билен вейран эдип билмез. «Гарашмалы. Ахыркы пурсатда ченли гарашмалы. Мениң йитирйән задым ёк. Революция еңсе әхли байлыгымы алып гачарын. Еңилсе-де атлы-абрайлы адам боларын. Еңижи боларын...».

— Онда хәзирки вагтда, шу вагтың өзүнде нәме этмели?— дийип, мундан ики гүн озал Кривцов өз-өзүне сеслепип совал берипди. Ол вагтда өйде хич ким ёкды. Кривцовың еке өзүди. Ол өзүниң бу сорагына жогап гайтарды.

— Сыркавлан болмалы. Йөне ягдайдан хер минут хабардар болуп дурмалы...

Ине, шу зерарлы-да ол ики гүнден бәри өйүнден чыкман отыр. Ол өңки бихаяны ковупды. Бейле хем дәл. Онуң өзи гачып гидипди. Кривцов гиже пьян болуп оны урды. Соңра атып өлдүрмекчи болуп, ерде ятан са-

панчасыны алмак үчин элини узаданда, кроватдан йыкылды. Ол аял бу ягдайдан пейдаланып гачып гитди.

Хэзир Кривцов шу затлар барада пикир эдип, җайының ичинде гезмелейәрди. Ол ики гүн мундан озал «кесел-лемеги» йүрегине дүвүпди. Муны хем ине, иш йүзүнде гечирип йөр. Ятяр, туряр, ичйәр. Ичйәр, ятяр, туряр. Ол өзүниң бу болшундан разымыды? Бу болшы оны мораль тайдан канагатландырярмыды? Ол өз өңүнде өзүни аклап билйәрмиди?

Ёк! Ол өзүниң болшуңдан-да разы дәлди, дүшен ягдайы-да оны канагатландырмаярды. Ол өз-өзүниң өңүнде, өз гөвнүниң өңүнде өзүнден утаныл башлады. Төверегиндәки гуллукчыларындан, хызматкәрлеринден, Харлампий Анисимовдан, узын бойлы, сары сачлы, инче билли Маша ханымдан-да утаныл башлады. Догры, акылы сәхелче еринде болан адам, шу ягдайдакы адам утанмалыды. Эмма ол овадан йүзүни мыдама бир ягдайда саклап, сыр билдирмезлиге чалышярды. Ол хэзир өңүнде гоян дине шу везипесини үстүнликли бержай эдйәрди.

Ол эллерини җүбүсине сокуп, дөшүни гайшардып, башыны дик тутуп, җайың ичинде гезмелемегини довам этдирйәрди. Бир вагтлар Харлампий Анисимовың өйүнде таншан Маша ханымына гарашярды. Ол оңа гарашярды. Эмма Машаның өңүнде өтен гиҗе намыса галандыгы ядына дүшйәрди-де, бу гарашмакдан-да герегиче леззет алып билмейәрди.

Ол бирнәче гүн мундан озал шәхерлилериң задының отланмагына, сөвдагәрлериң гозгаланының башланмагына шейле бир улы умытлар баглапды вели, ол бу ики иш амала ашырыландан соң Дөртгүлде хенизе ченли гөрүлмедик үйтгешик ягдай эмеле гелер дийип, чак эдйәрди, гөвүн йүвүрдйәрди. Большевиклер бу ики иши-де гайтам өз пейдаларына уландылар. Бу затлар революцияның гаршысына болан пикире, революцияның гаршысына болан гүйчлере хич зат бермеди. Ине, шундан соң теркидүнйәлик танапы Кривцовың бойнундан илип, оны идирдедип башлады.

Кривцов овадан гөзлерини алардып, столуң үстүне серетди. Ярысы ичилен чүйше, стакан, совук иймитлер онуң гөзүне йыланың зәхери ялы болуп гөрүндилер. Онуң ини тикенеклэп гитди. «Шейле вагтда, шейле айылганч вагтда мениң бейдип йөршүм нәмә меңзейәр? Бу нәхили акылсызлык? Бу нәмәниң аламаты?.. Я-да шу говгалы дүнйәниң әхли аладалары билен хошлашаймалымы?» дийип, саг элиниң аясыны маңлайында гойды. Шу болшуңда бир ерде дурман, гезмелэп башлады. «Мен дурмушдан нәмә гарашярын? Эгер мен багтлы адам болуп дөрән болсам, бу вагтлар бу буланчак сувуң кенарындакы харабачылыкда байгуш ялы болуп, гөзүми төверегиме дикип отурармыдым? Мениң өмрүмиң аҗайып йыллары батгалыгың, ганың, маслыкларың арасында гечермиди? Мен хэзир Петербургдакы иң бай өйлериң балларында болмалы ахыры. Буларың хеммесиниң ерине бирнәче еңиёлуклар билен агыз денешдирип йөрүн. Бу нәме, дурмушмы? Ханы, соңуна гарашалы. Белки, хеммеси дүзелер» дийип, Кривцов өзүни дивана гойберди.

Сары муртлуҗа секретарь ериң астындан чыкан ялы болуп, гапының агзында пейда болды. Онуң гөрнүши аладалыды. Муртлары гымылдаярды. Саг элини папагына етирип, додакларыны мүңкүлдедип, бир затлар диймәге чалышярды. Эмма вели гүйчли ховсала оңа вагты билен геплемәге май бермеди.

Кривцов онуң бир әхмиетли хабар билен гелендигини аңлады. Оны ярым гүлкүли, ярым гахарлы назарындан гечирди. Соңра ене ере серетди. «Муңа нәме герекка? Биз мунуң яшындакак екеже бош минудымыз болса, оны кейпи-сапа эдердик. Налаҗедейин адам».

Полковник йүзүни ерден гөтермән сорады.

— Нәме хабар?

Секретарың дили ачылды.

— Җенап полковник, шәхериң хемме еринде көп адамлы митинглер гечйәр. Шәхер аяга галды...

Полковник чалтлык билен ериндеп турды.

— О нәхили митинг? Нәмә багышланан митинг?! Тиз бол! Айт! Бол!

Полковник гөйә шу затларың гүнәкәри шу сары муртлуҗа йигит ялы, оны тас гөзи билен ийипди.

— Дашкентден көмек гелипдир, җенап полковник.

— Нәхили көмек? Нәче мукдарда? Дервезэни ким ачыпдыр?

Дөртгүлде митинг гечмеги полковник үчин тәзе бир зат дәлди. Онсоңам, онуң өз-өзүни ынандырмагы боюнча митинг, йыгнак билен онуң иши болмалы дәлди. Эмма көмек! О нәхили көмек? Ким оны сорапдыр? Ким ибе-

рендир? Осипов нәме үчин оңа хабар этмәндир? Бу нәкәли баш-башдаклык? Дашкендиң ягдайы өңкүлигиминкә? Я бар зат үйтгешәйдимикә? Бу затлар болса оңа дегишлиди. Онуң хут гатнашмалы, чөзмели ишиди...

Секретарь довам этди.

— Йүз элли солдат билен үч пулемёт, женап полковник...

— Нәме, нәме?!

Секретарь гайталады.

Полковник дердине дерман тапылан ялы болуп, аркан гайшып гүлди.

— Ха! Ха! Йүз элли адам дийсене! Ха! Ха!

Ол өзүни аркайынлык билен дивана гойберип, дырнакларыны гөзден гечирди.

Секретарь нәме дийжегини, нәме этжегини билмән, әзара галды.

— Женап полковник, дервезелер ябык. Олар галаның дашында. Хениз ичери гирип биленоклар. Бир дешикден ики саны адам гечипдир.. Шоларың сөзи...

Пикирлере гүмра болан полковник:

— Гидип билерсиңиз — дийип, секретары ёла салды.

«Жеми йүз элли адам! Хәй, большевик, гутарыпсың-ов! Хәзир Дөртгүле мүң бәш йүз көмекчи иберсеңем аз ахыры. Хава-да, аңрыңда болмаса нәме иберерсиң? Мениң үч йүз атлы казагым бәш минутда оларың күлүни гөге соврар. Ха! Ха! Олар хениз гала гирмедик болсалар, Гурбанмәммет сердарың өзи-де олары казаклара етирмез! Йөне, бейдип ятмалы дәл. Мыдама, хер бир задың йүзе чыкмагына тайяр болуп дурмалы. Затлары йыгнашдырмалы. Казаклары тиҗәп, олара сөвешжең рух бермели».

Нәхили-де болса, секретарың хабары онуң өңки ынжалыгыны гачырды. Кривцов йылы гейнип, эдарасына угради.

САЛАЙ ЖЕРЧИ

Дөртгүлде сөвешип йөрен дашховузлылар Салай жерчини асмандан инен перишде хөкмүнде гаршыладылар. Онуң Сапармырат барадакы, гелен көмек барадакы хабары ач, сувсуз, гүнсайын рухдан дүшүп барян адамлара тәзеден жан берди. Салай жерчи Касымдан башлап, хемме адамы хырыдар гөзүнден гечирди. Онуң йүреги дилинди. Касымың дише овадан гөзлери йылдырaярды. Йүзүни түй басыпды. Сач-сакгал сув йыкан ериң чайры ялы өсүпди. Гиже-гүндизиң хемме сагатларында бир ятып, бир туруп, багры билен сүйшүп, эли билен ер дырмалап ишлән Касымың гейимлери-де шылха-шылхады. Бейлекиң адамларың гөрнүшлери онуңкыдан-да бетерди. Салай жерчи хырчыны дишләп, келлесини яйкады. «Йигитлериң башына ахырзаман голайлашып гелен экен. Эгер Сапармырат буларың халына етишмедик болса, гүл ялы йигитлер күл болжак экенлер. Ёк, булара көмек этмесек болмаз. Булар ач, сувсуз, чай-теммәкисиз. Булар бу ягдайдадыр диен пикир еди уклaмда хем ядыма дүшмейәрди. Вах, гөтерип билен задымы алып гайтсам болмаярмыды?».

Салай жерчини агыр ягдая салан задың бириси-де Пиргулы аганың адамлара чөрек билен говурга пайлайшы болды. Ол хер зат гөрсе-де, бу ягдайы гөрмек ислемейәрди.

Гөрме-гөршүң илкинжи бегенчлери ятышып башландан соң, Касым Салай жерчини бир чете чекди.

— Салай эке, салам гетиренем, иберенем сағ болсун. Сен бу ерлере гелерсиң диен пикир бизиң келләмизе-де гелмейәрди. Догрусыны айтсам, мен хенизем ынанмажак болуп дурун. Сени бизе худай берди. Адамларың арасында сорамага утандым. Ефимиң ичерси, бизиң Бедиркентдәкилеримиз гургунмы? Нәме үчиндир, соңкы бирнәче гүнүң ичинде мениң йүрегим яман гысып башлады — дийип, Касым, гөйә Салай эке яныңдан гачып гидиберҗек ялы, онуң эдил алкымына сүйшди.

Бу сорага Салай бирден жогап берип билмеди. Акжагүл, Ашырмәдиң оны алып гачмак үчин эден тәзе сынанышыгы, Ремезан аганың өлүми, Дурдымырадың зынданда ятышы... Бу затларың хеммеси онуң гөзүниң өңүнден йылдырым чалтлыгында гечдилер. Гожа дилини дишледи. Йүрегиндәки ховсаласыны билдирмежек болуп, жүйжерип дуранжа гаража гөзлерини ойнакладып, йылгырмак билен Касыма серетди.

— Оглум, ызыны гайгы этме. Хемме гургунчылык.— Оюнлыга салып, Касымың бөврүне дүртди.— Йөне, Акжагүлүң гөзи ёлда. Гаты гөреси гелипдир...

Бу сөзден соң Касымың бедениңе йылылык яйрады. Олар гүррүңи тәзеден башламакчы болуп дуркалар, Шайдаковың чапары гелди.

— Касым, он адам билен деррев мениң ызыма душмели! Хәзир дашкентлилери гала гиризмели! Гаты тиз болсун диййди, Шайдаков!

Касым Салай экә йүзленди.

— Салай эке, мен буйругы бержай этмәге гитмели. Соң гүрлешерис.

— Ягшы оглум, саг бар, аман гел...

Касым он атлының өңүни башлап дар, айланмач көчелериң бири билен атыны гамча басды.

Бир салымдан Салай эке билен Пиргулы ага жувазчының ховлусына уградылар.

Ёлда агыр пикирлере үстүни басдырып барян Салая Пиргулы ага гүррүң берйәрди.

— «Берк гала бела гелмез» диенлери чын экен, Салай. Дөртгүл берк экен. Дөртгүлден-де Шайдаков берк экен. Мен-ә орусда, мусулманда шейле пәхимдар адам бардыр диймейәрдим.

Дине Пиргулы аганың гүррүңине «хә» берип гелйән Салай эке:

— Ол хем бизиң Ефимимиз ялы пукараның маңлайына дөрән адамдыр — дийди.

Салай жерчини көчелериң гөрнүши хас хем гамландырды. Озаллар Дөртгүле геленде, нәхили-де болса, шәхерин дурмушы хәзиркисине меңземейәрди. Ак хем-де тегелек йүзли гөрмегей галпак гызларына, мылайым гөрнүшли йигитлерине көп душ гелйәрди. Эмма хәзир гөрнүшли йигитлерине көп душ гелйәрди. Эмма хәзир велп көчелере-де, онда душ гелйән адамлара-да середениңден серетмәниң говуды. Адамлар ачды, совук оларың аныны алыпды. «Эгер бизиң бу мәхрибан адамларымыз бу ерде габавда болмадык болсалар, мен бу ере асла гелмездим» дийип, Салай жерчи ичини гепледйәрди, багшыны яйкап, хырчыны дишлейәрди. Ол Дөртгүли шәхер хөкмүнде гүлләп отуран вагтлары гөрүпди. Үч тарапдан кервен ёллары гелип, шәхере гирйәрди. Сув ёлунын херекети гуры еринипкиден-де гүйчлүди. Улулы-кичили гәмилер бир юртдан гелип, Дөртгүлде бирнәче гүн дурандан соң, бейлеки юрдуң жүммүшине синип гидерди. Салай жерчи бу шәхере мал алмага геленде, бу чылшырымлы ише ярым гүнден-де аз вагт сарп эдерди. Ол хер гезек Дөртгүле геленде дерья кенарына чыкып, чет юрт гәмилерине сын этмеги говы гөрерди.

Жерчи әдимини чалтландырып уграды. Пиргулы ага-да тиженмели болды. Ики гожа жувазчының ховлу-

ез етмели ерине гелип етди. Биз Дөртгүлүң дервезесиниң гулпуна элимизи етирдик. Сизиң бирнәчәңиз Дөртгүле гелен шу гүнки көмекден горкян болмагыңыз хем әхтималдыр. Эмма бизе горкмага хич делил ёк. Көпүң ойны дең гелмейәр аз билен дийипдирлер. Биз көп. Олар бизиң үчден биримизденем аз. Шундан соң геп чагаладып дурмагың өзи артыкмачмыка диййәрин. Дөртгүлүң дервезесине геленден соң, онуң ичине гирмән, ики элиңи бурнуңа сокуп ыза доланмак, Мухаммет ымматына гелишйән зат дәлдир. Индики маслахат сизиң билен, гочакларым!

Ерден сеза чыкярды вели, дуранлардан чыкмаярды.

Хан гарашды. Хич кими гыссамады. «Гой, пикир этсинлер. Гой, ойлансынлар. «Ере бакандан ер горкар» дийипдирлер».

Хан ишан дуруп билмеди.

— Аллатагала ишиңизи ровач этсин, огулларым. «Маслахатлы бичилен дон гысга болмаз» дийипдирлер. Сөзләп отурың.

Бу-да нетиже бермеди. Жүнейит ханың чети гызды. Ол морта гепледи.

— Байгуш йылың дөрт паслыны башындан гечирип, худайың янына барыпдыр. «Эй, белент мертебели худай, гышыны гөрдүм, языны гөрдүм, томсуны гөрдүм, гүйзүни гөрдүм. Ене нәмән бар?» дийип сорапдыр. Онда худай она: «Башга хич зат ёкдур. Шу дөрдүси айланар дурар, айланар дурар» дийипдир. Байгуш бу сөзи эшидип, ене-де худая йүзленипдир: «Бейле болжак болса, онда маңа шу яшан бир йылым бес. Бу дүнйәң өзүнки болсун. Байгуш тохумына бир йыл өмүр бер, йөне шол бир йылда онуң ийжеги агзына гелип дурсун» дийипдир. Биз инди байгуша меңземели болдукмы? Биз өз өмрүмизи гөвнүмизде беслән йөрен арзувымызы шу ерде, Дөртгүлүң дервезесиниң өңүнде бес этмели болдукмы?

Гурбанмәммет сердары хәзир танар ялы дәлди. Ол даш гөрнүшинден өңки ханды. Газаплы ханды. Эмма вели онуң ичинде дөрән харасат барха гүйжейәрди. Башына долуп гелен агыр пикирлерден басылыпды. Онуң бу басылышы өмрүнде биринжи гезекди. Бу тәзеден йүзе чыкан зат оны горкузды. Эндик эдилмедик бу зат хайыны гачырды. Шонуң үчин-де ол хәзир маслахата, бир агыз жай сөзе мәтәчди.

— Хан хезретлери, сизиң эмриңиз сизиң раятларь-

ныз үчин мукаддесдир. Биз сизиң эмриңизе мәтәч. Гала чозмалымы? Чозалың. Иң сoңкы атлымызың агзы ер гапянча чозалы. Сиз худаның халаныны өз агзыңыз билен бизе мәлим эдиң!

— Догры геп!

— Макул гүррүң!

— Дурды агаңкы догры!

— Эмр эдиң, хан ага!

— Башымыз ёлуңыза гурбан!

Ханың дериси гиңеди.

— Саг болуң, гочакларым. Сизиң шейле дийжекдигиңизе мен ынанярдым. Онда маңа гулак гоюң. Мухаммет пыгамбериң туграның ашагында өлен мусулман — шехитдир. Ол женнете бармалыдыр. Шу вагт я алмалы, я өлмели. Шу пурсат гелди. Биз бир авы элден гидердик. Дашкентден гелен пулемётлары эле салып билмедик. Элбетде, худай халан дәлдир-дә. Оны хәзир элден сыпдыран болсак, соңуррак худайың көмеги билен эле дүшүрерис. Бу икучлы дәлдир. Онда шейле: атлылар хич зат билмесинлер, йөне гиже ярымдан геченден соң атлары чыплаң эерләң. Адамлар еңил гейинсинлер. Даңың үмүш-тамышлыгында душман укудака гүндогар, демиргазык, гүнбатар дервезелериң хеммесине бирден хүжүм этмели. Оңа чепли гошлы-гошуңа барып дынч алың. Ат-ярагыңызы тертибе гетириң. Гочмәммет хан, сен демиргазык дервезә, Дурды көвли сен гүндогар дервезә, Гайып бала билен Черрик хем гүнбатар дервезә чозмалы. Ярaглы олжачылары-да реседи билен пайлашың. Илки билен хер ким он-йигрими саны мергени сайлап өңе чыкарсын. Олар пулемёт атылян ерлери назардан салмасынлар. Галаның диварларына чыкып, шол пулемётлары хатардан чыкармак билен болсунлар. Атлыларың хеммеси дервезелери ока тутсунлар. Хемме агыз бирикдирип бир ере атса, агач дервезе мунча гүлләниң өңүнде тике-тике болар. Ким гала өң гирсе, деря аркасындакы обаларың бәшисини адамлары хем ер-сувы билен пешгеш алар. Ким гала өң гирсе, Шайдаковы дири тутса, өңки пешгешиң үстүне-де он муң күмүш теңңе хем алар.

Черрик гултунды.

Хан довам этди.

— Ине, гочакларым, галан ишлер өзүңиз билен. Алла ярыңыз болсун. Ханы, ишан ага, гочаклара пата бер.

Хан ишан чалтлык билен гөзүниң яшларыны енине чалып, совукдан яңа зордан диенини эдйән эллерини ёкары гөтерди. Узындан-узын арап сөзлерини гайталап, бир затлар окады.

— Омын!— дийип, эллерини сакгалына етирди.

Дуранлар онуң соңкы сөзүни гүнлеч гайталадылар.

Даргашып башладылар.

Черриги танар ялы дәлди. Укусыз гечен гиже, бу гүнки ганлы чакнышыкда масгара болшы онуң йүзүнде ыз галдырыпды. Хер ничигем болса, ханың берен валасы оңа жан берди. Ол эййәм хыялында деря аркасындакы бәш обаның, он муң күмүш теңңәниң эеси болупды. Хәзир онуң агыр гөвреси еңләпди. Дили диенини эдйәрди. Батлы барян атларың ызында гар тозаны эмеле гелипди. Черрик шол тозаның ичи билен баршына бурны емшиге йүзленип сөзлейәрди.

— Хан хезретлери, гапжыгың агзыны ачанда, эдил болсады экилен ялы эдип ачайяр. Эй, хава, хан-да... Гөврүми гиң-дә. Эли узадан ерине етйәр-дә. Башга бири болса бейдип билмезди. Көпи гөрен адамың байрак гойшам үйтгешик-дә...

Бурны емшик оңа хас гылав берди.

— Бу түкениксиз байлык худайың хайсы бендесине миессер боларка? Бу гүн перишделер кимиң йүзүне гүлүп бакаркалар?— дийип, көне кәдә ел дүшен ялы маңңылдады.

Бу сөзлер Черригиң беденине чыгар чыбык ялы болуп дегдилер. Ол эериң үстүнде омзап, илери сүйшди-де, жаныгып, гөйә элиндәки зады бириси зорлап алмакчы болян ялы, оңа жан-дили билен гаршылык гөркезйән ялы болуп сөзледи.

— Оны кимиң алжагы икучлы дәл! Несип этсе, бу затлары өзүмиз аларыс. Хаң ак гөвүн билен бу затлары ортада гойды. Инди гурбуң чатса, алыбер. Нәме, шоңа гурбумыз етмезми? Етер! Етмән нәме? Йөне мен башга бир затдан әтияч эдйәрин. Гайып бала дава эдәймесе биридир. Ине, ишиң яман ери шунда. Гаты серeсап болмалы боларыс. Адамларыңа ашаклык билен хабар эт. Эден көмегиңиз хич вагт мениң ядымдан чыкмаз. Өзүм хич бириңи бош гоймарын. Герек еринде адыңызы тутарын.

Бир салымдан галаның төвереги бошады.
Җүнейит ханың лагеринде айгытлы сөвеше тайярлык гөрлүп угралды.

Кривцов исполкомың маслахатына гатнашды. Маслахатда башдан-аяк өзүни ыгтыярлы векил дәл-де, сынчы хөкмүнде алып барды. Нурахмет билен Сапармырадың Дашкенде гидип гелмеги барада берен хасабатларына, гетирен көмеклери хакында айдан сөзлерине агзыны ачып диң салды. Ыгтыярлы векил бу затлардан хабарсызды, оңа Дашкенде адам ибермек хакында хич ким сала салманды. Бу затларың хеммесиня большевиклер ондан бихабар эдипдилер. Ол бир четде йити чакгысы билен дырнагыны бежерип отурышына ичини гепледйәрди: «Шайдаков мениң аягымың ашагыны ковйәр. Шайдаков мениң элимдәки әхли ыгтыярлы өз элине гечирмекчи боляр. Бу инди анык болды. Нәме этмели? Гарашмалы. Ери геленде болса әхли пуллары йыгнап, атлы казакларың горамагы билен серхетден гечмели. Вессалам. Белки, оңа ченли Осиповдан хабар гелер».
Хүҗүме гечмек барадакы меселе узага чекди. Исполкомың членлери, маслахата чагырыланларың хеммеси чыкып гепледилер. Пикир илкинҗи әдимден икә бөлүнди. Халмырадов илки билен сөз алып, хүҗүме гечмеклиги, дервезелери ачып, галаның диварларының даш йүзүнде пулемётлары гуруп, сөвешмеги теклип этди.
Җолмурзәев тәзеден дүзүлен отрядларың бириниң командирине сөз берди. Ол муртлак, буруилак адамды.
— Хүҗүме гечмеклик говы зат, эмма биз бужагаз адамларымыз, яракларымыз билен мунча ягының хөтдесинден гелип билмерис. Онсоңам, адамлар ядав. Шуны назара алмак герек.
Җолмурзәев Халмырадов билен командириң сөзлерини терезә салып гөрди. Онуң гөвнүне болмаса, командириң делиллери хас дүйпли, хас аграмлы ялыды. Эгер ондан шу вагтлар сен хайсы теклибе эл гөтерҗек дийселер, бирбада Җолмурзәев җогап берип билмезди. Ол эдил шейле хем гепледи.
— Ёлдашлар, айдян теклиплериңизи пугта ойланып, пәхимленип айдың. Бизиң шу гүнки этҗек карарымыз

Дөртгүлде яш Совет дөвлетиниң ыкбалыны чөзмелидир. Бу тарыхы карар болмалыдыр.
Сәхел вагтың ичинде он ики адам гепледи. Олардан бәш адам Халмырадовы голдады. Еди адам командириң тарапыны чалды. Җолмурзәев буларын хасабыны ялңышман алып барярды.
Ол он үчүнҗи адама сөз берип, өз позициясыны аныкламак үчин пикире гитди.
Кривцов дырнагыны бежермегини бир вагт бес эдипди. Чакгысыны эпләп, бир вагт җүбүсине салыпды. Ол хәзир эдил гыздырма тутян адам ялы титрейәрди. Ол хәзир бир четинден от дегип угран горхана мензейәрди. Партлажак-партлажак болуп дурды. «Бу нәме? Бу нәме болдугы? Уруш хакында, оны алып бармак хакында бу отуран махлуклар меселе чөзен болярлар, эмма вели оларын бириси-де мениң йүзүме-де бакмаяр. Гөйә мен бу ерде ёк ялы, гөйә, уруш меселесинден мениң башым чыкмаян ялы. Хей, бейле-де бир зат болармы? Хей, муна-да чыдап болармы?». Ол хырчыны дишләп, башыны чалажа яйкады. Бир зат онуң келлесине гелип долмак билен пикирини айдынлашдырды. Дурмуш оны өзүниң әхли везипеси, векиллиги билен билеликде бу отуранларын арасындан сайлап, бир чете чыкарып зыныпды. Хеммелер Шайдаковын йүзүне середйәрди. Хеммелер большевиклериң тарапындады. Полковник Кривцов үнсден дүшүпди. «Эгер мен хәзир солдатлара йүзленсем? Олар мениң ызыма дүшерлерми? Мениң шуна-да долы ынамым ёк. Ханы, ызына середели, ханы «пәхимдар» Шайдаков нәме диеркә?».
Шайдаков узак гарашдырмады.
— Ёлдашлар, мен сизиң сөзүңизи пугта үнс берип диңледим. Орта атылан теклиплериң икисини-де салдамлап гөрдүм. Ахыр соңы-да мен шу ерде ёлдаш Халмырадовын теклибине арка дуруп гeплемеги йүрегиме дүвдүм. Нәме үчин? Мениң шу ветиҗә гелмегимиң себәби нәме? Ёлдашлар, тәзе гүйч гелди. Адамлар ядав-да болса, хениз сөвешмәге укыплы. Бу бир. Икинҗиден, бизиң мундан аңрык екеҗе минут-да гарашып ятмага хакымыз-да, мүмкинчилигимиз-де ёк. Бизе башга ерден гелҗек көмек хем ёк. Яңы Орсъетдәки, Дашкентдәки ягдайың нәхилидиги барада Сапармырат билен Нурахмет гүррүң бердилер. Олар Фрунзе хем Куйбышев ёл-

дашларың хакыкаты горкман, ачык-айдың эдип айдып гойберен сөзлерини бизе гетирдилер. Индиден бейләк галаның дөрт диварының ичинде бойнуцы йыгрып ятмак женаят болар. Биз хорланарыс. Хеләк боларыс. Шәхер илатыны-да, уршужыларымызы-да хеләкләрис. Бейле эденимиз үчин хич ким бизе саг бол айтмаз. Шу гиже сагат дөртде демиргазык дервезәни ачмак, душманың үстүне хүжүм этмек ишини амала ашырмагы теклип эдйәрин. Халмырадовың хем мениң шу теклибимизи голдамагы исполкомың членлеринден хайыш эдйәрин. Ёлдашлар, ене-де бир гезек пикир эдиң, бизде башга хили чыкалга ёк.

Йүзи гахардан яна чым гызыл болан, эллери саңдырап дуран Кривцов инди, Шайдаковдан соңра өз адым тутулар дийип, бүтинлейин ынаныпды. Ол айтжак илкинжи жүмлесини хем эййәм дүзүпди. Йөне вели онуң гарашаны чыкмады. Жолмүрзәев Шайдаков сөзүни гутаран бадына креслосыны жыгылдадып аркаң гайышды-да:

— Чыкып геплемеги бес эделиң, теклиплери сесе гоялың диен теклип бар — дийди.

Узын бойлы, гөрмегей Кривцов Жолмүрзәев сөзүни гутарып-гутарманка, голтугындан гөтерилен ялы болуп еңиллик билен өрбоюна галды. Ол саңдырайрды. Гахардан яңа дили диенини этмейәрди. Шонуң үчин-де голайындакы стаканы сувдан долдурды-да башыпа чекди. Азажык өзүни дүрседи.

— Чыкып геплемеги бес этмек болмаз. Түркүстан Меркези Исполнитель Комитетиниң ыгтыярлы векили болан мен — Кривцов геплежек.

Бу сөзлери гахарлы, херсине аграм салып, улы маны берип айтды. Шу сөзлер билен билеликде онуң зәхериниң бирнәче эссеси чыкып гиден ялы болды. Ол бүтинлейин диен ялы өзүни элине алды. Өз эркине эелик этмеги башарды. Соңра өңкүсине гөрә парахадрак бир ягдайда сөзүни довам этди.

— Мен шу отуранлара, айратын-да кәбир адама — дийип, Кривцов гахар билен Шайдаковың тарапына серетди.— Хава, ылайта-да кәбир адама бир хакыкаты янадандан ятладасым гелйәр. Хенизе ченли Түркүстан Меркези Исполнитель Комитети йыкыланок. Түркүстанда яш Совет хөкүмети яшаяр хем-де ишлейәр. Диймек, Түркүстан МИК-ниң долы ыгтыярлы векили-де хениз

өз әхмиетини гачыранок. Ине, шуны сизиң, ылайта-да кәбир адамларың унутмазлыгы герек. Бу мениң сөзүмиң башы. Инди эсасы пикире гечйәрин — дийип, полковник отуранларың кәбирине ашаклык билен, кәбирине гөни назар салды. Сөзүниң гириши билен хеммәни өз агзына гаратмак ислән полковнигиң гарашаны чыкмады. Ол Шайдаковың йүзүнде ажы йылгырыш гөрди, Халмырадов йити назары билен өңүндәки столуң тагтасыны дешмек ислейән ялы башыны галдырман отыр. Сапармырат оңа середип отыр. Эмма онуң гарайшында душманчылык, йигренч гөрүнйәр. Жолмүрзәев башлык хөкмүнде сыры элден бермән, Кривцова середйәр. Эмма онуң назарында-да полковнигиң сөзүни макуллайжы хич хили аламат ёк. Бейлекилер хем шонуң ялы. Бу затлара гараман Кривцов сөзүни довам этди.

— Дервезәни ачмага, дишине ченли яраглананы көп саңлы душманың үстүне ужыпсызжа гүйч билен хүжүме гечмәге, мен, шу ериң харбы ишлериниң үстүнден гаранын адам боланым үчин ругсат бермейәрин. Мен кәбир паңкеллелериң шөхрат үчин өлүп-өчүп баршыны макулламаярын. Аз саңлы гошуны гүжүк гыран ялы гырмак үчин Жүнейит ханың элине бермек ислемейәрин. Меселе бу ерде мениң ислап-ислемезлигимде хем дәл. Мениң бейле акылсыз херекет этмәге хакым ёк. Ине, меселе шунда. Мен өзүмиң гуллук везипәмден бошадыланлыгым барада хениз Дашкентден буйрук аламок. Шонуң үчин-де өзүмде болан инструкция эсасында херекет эдйәрин. Диймек, дервезәни ачмак барада хич хили пикириң болмалы дәлдиги, гой, хемме үчин мәлим болсун...

Кривцов төверегине ене бир сынлайжы гөз айлап еринде отурды.

— Полковнигиң сөзлери билен мен дүйбүнден разылашмаярын — дийип, Шайдаков отуран еринден айтды.— Мунуң өзи Дөртгүли душманың элине бермекдир!

Бу сөзлер Кривцовың яңагына шапбат болуп егди. Онуң йүзи чым гызыл болды.

— Кануна хениз өз гүйжүндекә онуң билен разылашмазлык мүмкин дәл! Канун ерине етирилмели. Канун итлериң арасына оклапан сүңк дәл. Оны чекеләп отурмак болмаяр.

Шайдаков дикелди.

— Полковник!— диенде, онуң сеси титрәп гитди.— Полковник, эгер сиз көпчүликде өзүңизи алып бармагы башармаян болсаныз, көче сөзлери билен кесеклешмек ислейән болсаңыз, онда кесеклешҗек адамыңызы башга ерден гөзләң!

Халмырадов хем ериндеи турды.

— Җолмурзәев, теклиплери сесе гой!

Сапармырат:

— Канунам канун велин, ерли шераятлары-да назарда тутмак герек! Дашкентде көпленч шейтмеги макул гөрйәрлер.

Кривцов:

— Мен бейле зада ругсат беремок. Шонуң үчин-де шераятыңызам билмейәрин, ерли ягдайыңызам! Дашкентдәки адамларың нәме пикир эдйәндиги-де мениң ишим дәл.

Шайдаков:

— Билмели боларсыңыз!

Нурахмет:

— Хава, билмели боларсыңыз!

Җолмурзәев галамыны столуң үстүндәки айна урa-урa ахыры адамлары көшешдирди.

Кривцов:

— Мен онда референдум талап эдйәрин!— дийди.

Шайдаков онуң бу сөзи айдандакы ынамсыз әхеңини деррев анды-да:

— Харбы ишде референдум болмаз! Онсоңам, боланында-да референдум гечирип отурмага Җунейит хан бизе вагт бермез. Мен теклиплериң сесе гоюлмагыны талап эдйәрин!— дийди.

Җолмурзәев гөз ачып-юмасы салымлык дымышмадан герегиче пейдаланды.

— Сесе гойярын! Кимде-ким Халмырадов билен Шайдаковың теклибине разы болса элини гөтерсин! Бир... Ики... Үч... Еди адам. Ким гаршы? Бир... ики... үч... Бәш адам!

Кривцов отуран ериндеи бөкүп турды-да:

— Мен бу карара боюн эгмейәрин! — дийип, гаваплы йөрәп, гапыны шакырдадып япды-да чыкып гитди. Отуранлар аладалы бакышдылар. Агыр дымышма пейда болды. Җолмурзәев Шайдакова йүзленди:

— Бу нәхили болды, Николай Алексеевич?

Шайдаков ериндеи туруп, совукганлылык билен отуранлара йүзленди.

— Елдашлар, хич зат болaнок. Ынжамаң. Өзүңизи йитирмәң. Бу ердәки дава ики адамың арасында болан дава дәл. Бу дава принципиал дава. Революцияны горап-горамазлыгың давасы. Исполком революцияны горамалы диен теклифи кабул этди. Бу карар ерли шераятлары оңат өвренип, ягдая гөрә кабул эдилен карар. Шонуң үчин-де биз бу карарың ызында дурарысам, еңерисем. Ынамлы болмак герек.

— Полковник бир хокга чыкараймаз-а — дийип, Җолмурзәев өңки аладалы әхеңинде сорады.

Оңа Шайдаковдан өңинчә Халмырадов җогап берди.

— Полковник өйүне барар, бир чүйшәни башына чекер, онсоңам бир желебиң сыртыны гуҗаклап ятар. Онуң революция билен дахылы ёк ахыры...

— Эмма шейле-де болса, ондан хабардар болмак герек — дийип, Шайдаков адамлары хушгәрлиге чагырды.

Исполкомың маслахаты гиҗе сагат он икиде гутарды.

Хүҗүме гечип башламага догры дөрт сагат галыпды.

Шу вагт жувазчының өйүнде Хожамухаммет арслан билен Худайберди гаража чай ичип отырды. Оларың сач-сакгаллары өсүпди. Сачлары гулакларына етипдурды. Гейимлери кирләпди. Шонуң үчин-де Касым олара ики сагатлык ругсат берип гойберипди. Олар өзлерини тертибе салмаздан озал чай ичип, гүйч йыгнамагы йүреклерине дүвүпдилер. Хожамухаммет арслан Худайбердиден өңрәк гелип, чай гайнадып, чәйнеклери демләпди. Инди-де икисиниң башы бирикипди. Худайберди гаража бирки кәсе чайы сесини чыкарман иченден соң диллениp башлады.

— Хожамухаммет арслан, сен дүесини гөзлейән чопан ялы болуп, маңа гарашман гайтдың. Шол зерарлы-да мениң гөреними гөрмек саңа миессер болмады.

— Ханы, гөрен-эшиденинден хабар берип отур, гаража — дийип, Хожамухаммет арслан улудан паллап башыны сыпалады.

— Сен хемме зады ансатҗа билҗжег-ов, арслан...

— Айтсаң, билҗймән нәме?..

Худайберди гаража өз айтҗак хабарының Хожамухаммет арслана нәхили тәсир эдйәндигини аныкламак үчин гөзлерини җүйҗердип, оңа сиңе серетди-де:

— Мен Шыхым сүлгүне душдум — дийди.

Хожамухаммет арслан гөйә ёрганындан йылан чыкан ялы болуп, бир чете зыңлып гитди. Элиндәки кәсеси күлүң үстүне гачды.

— Ол бу ерде нәме ишләп йөр? Ишимиз гайтды дийсене.

Худайберди гаража арсланың болшундан тисгинди. Ичинден:

«Бу хабар шуңа-да шейле тәсир этди вели, догрудан-да горкулы-хов!» дийип, якасыны тутды. Оны көшешдирмек үчин:

— Гысынма, мениң ялңышан болмагым хем, әхтимал — дийди.

Худайберди гаража Хожамухаммет арсланың ызындан етмек максады билен гаты-гаты йөрәп, барян көчесини кесип гечйән даражык бир көчәниң чүңкүне етди. Бириси гелип бөврүнден дүртен ялы чеп эгнине гаралы. Тамларың дүйби билен өзүне тарап ере бакып, ылгап гелйән кичижик бир адамы гөрүп, Худайберди оңа синесын этди. Ол адам гаты голай геленден соң башыны галдырды. Ол Худайбердиниң йүзүне серетди-де, шол демде йүзүни совды. Сагына доланып өкҗәни гөтерди. Худайберди гаража бирден үстүни басдыранлыгы үчин өзүни йитирди. «Шыхым, Шыхым ага» диййәнчә, Шыхым сүлгүн онуң гөзүнден гайып болды. Худайберди гаража онуң гиден тарапына, онуң ызындан ылгады. Бири-бирине меңзеш көчеҗиклер. Бири-бирине меңзеш тамжагазлар. «Бу ерлерде ол-а Шыхым сүлгүн экен. Хожамухаммет арсланы-да гөзләп тапҗак гүманың ёк» дийип, гаража эрбет сөгүнди-де, ызына доланып, өз ёлуны довам этдирди.

Бу вака Худайберди гаражаның кейпини гачырды. Шыхым сүлгүн Худайберди гаража, Хожамухаммет арслан ялыларың, умуман, гарып дайханың ан-дүшүнжесинде ган дөкмегиң, эжизе ганымчылыгың, келле кесмегиң, өй таламагың, гыз алып гачмаклыгың аламатыды. Обаларда шейле затлара душ гелмек боляр. Бетниет, эрбет адамлардан гарамаяк илат дашда дурмагы говы гөрйәр. Бириниң бир иши оңлы ёл алмаса, ол бейлеки бирине:

— Шу гүн эртир билен турамда, шол бетниетиң йүзүне гөзүм дүшди. Шонуң үчин-де бу гүн ишим оңмады — диййәр. Онсоң шол бетниет хеммәниң пикиринде

шейле болуп орун аляр. Ине, Шыхым сүлгүн шейле адамлардан хасапланярды. Шонуң үчин-де Хожамухаммет арсланың: «Ишимиз гайтды дийсене» диймеги-де йөне ерден дәлди.

Хожамухаммет арслан:

— Гысынма диймән нәме, Худайберди. Ол бу ере кейпине гелен дәлдир. Ол галаның ичине ган чайкар — дийди.

— Дүйнки сөвдагәрлериң башыны жемләп-де шолмука диййәрин — дийип, Худайберди пикир берегтая.

— Эдил өзүдир, эдил өзүдир, Худайберди. Тизрәк гиделиде, Касым билен Сапармырада хабарыны етирели. Болмаса ол харамзада бизиң ичимизден урар...

Шундан соңра Хожамухаммет арслан билен Худайберди гаража гыссандылар.

ШЫХЫМ СҮЛГҮН

Галаның ичинде эмеле гелен рухубелентлик, хыжув Шыхым сүлгүне үчүнжи шарпык болуп дегди. Сөвдагәрлериң гозгаланының ятырылышы, илатың задыны отламакдан гарашылан нетижәниң чыкмайшы, инди-де бедиркентли Сапармырадың Дашкентден үч пулемёт, йүз элли адам гетиришиң, элбетде, большевиклериң әгирт улы еңшиди. Шыхым сүлгүн муңа хер бир адамдан говы дүшүнйәрди. Ине, шу үч шарпык онуң гызырманың дешиги ялыжак гөзлеринден от чыкарды. Шунуң билен бир хатарда ол өзүниң эркиниң ерден үзүлип барядыгына-да долы гөз етирди. Онуң халы тенди, кежебеси дарады. Инди нәме этмели? Хайсы нше башламалы? Ханың ишини нәдип ровачландырмалы? Кривцовың үсти биленми? Шу сораглар гелип, онуң кичижик келлесине долдулар. Ол Кривцовың гүйжүне, онуң әхмиетине долы дүшүнйәрди. Полковниги ахыркы деме ченли элден бермән сакламагың нәхили дережеде зерурдыгыны билйәрди. Эмма вели Шыхым сүлгүниң полковниге гөвни етмейәрди. «Нәме үчин Осипов ондан хабар аланок? Нәме үчин бу икисиниң арасында хич хили гатнашык ёк? Полковник бу ягдайда нәхили эдип хызмат гөркезип билйәркә?» диен соваллар оңа ынжалык бермейәрди. Ол өз-өзүне: «Осиповың бу ере эли етйән дәлдир. Ол этмели әхли ишлери пол-

ковник бәри гайтжак вагты, Дашкентде салгы берип гойберендир» диййп, тәвүнлик берйәрди.

Шыхым сүлгүн Кривцовын өйүне өзүни атып, улудан демини алды. Маша Шыхым гапыдан гиренде Кривцовдан бир хабар гетирен болаймасын диен умыт билен Шыхымын тозанлап дуран йүзүне чиңерилип серетди. Шыхымын янкы душушыкдан соң, догрудан-да, реңки үйтгәпди. Ол Худайберди гаражаны танамады. Эмма онуң бу ерли адам дәлдигини, түркмен обаларындан геләндигини билди. Шунуң өзи-де онуң гонжуна гор гуйды. Нәме-де болса, ол йылы жая геленден соң чалтлык билен өзүни дүрсәп уграды. Йигрими-йигрими дөрт яшлы, узын бойлы, инче билли, хына чалнан гүр гашлы, сары сачлы Маша, диваның үстүнде меймирәп ятырды. Шыхым ичери гиренден ол тирсегине даянды.

— Нәме хабар?— диййп, Шыхымың йүзүне чиңерилип серетди.

Машаның гапыдакы хызматкәрине йүзленйән ялы болуп йүзленмеги, өзүне дегишли дережеде хормат гоймазлыгы Шыхым сүлгүниң гахарыны гетирди. «Эй худай, хемме зада эркиң етйән хем болса, сениң кем гайдян ериң кән-ов! Мениң боюмың үстүне ене бой гошан болсаң, бу маймын ялы хелей маңа шейле әзм урармыды?» диййп, өз янындан лапыкечлик билен пикир этди-де, дашындан:

— Хабар ёк, хабары мен сенден эшитмәге гелдим — диййп, диванда онуң янында отурмакчы болды.

Маша әсгермезлик билен йылгырды.

— Отургычда отур. Хол-ха, столуң янында...

Шыхымың келлеси гөчди. Кичижик гөзлери сува гачан гара хүнжи ялы болуп, йити йылдырады. Машаның ак билеклери диййсең оваданды. Шыхым дилини дишледи. «Нәдеркә? Нәтмекден худай сакласын. Хумардан чыканымдан соң өлдүрәйсем нәдер? Өз-өзүни өлдүрипдир, мен хем ахыркы демине гелип етишдим диййсем, полковник ынанар. Ол нәме мунуң галыңына йүзләп дүе гечирипми, нәме».

Маша ичини якайын диен ялы ак эллерини узадып геринди. Балконда бир шакырды болды. Шыхым бир әдим ыза чекилди. Онуң әхли хыжувы ятды. Маша болса Шыхымың илки болшуны сынлап, онуң душен ягдайының әхли манысыны аңыклады. «Вах, ерден сәхел сайланяр. Даяв адам болса, гөр, нәхили говы боларды».

Шейле-де болса Шыхым хүжүм этсе, ол гайтавул бермезлиге боюн болупды. Эмма вели балкондан эшидилен шакырды оны диваның үстүнде дик отурмага межбур этди.

— Маша гелин, маңа илки билен бир чәйнек чай берип, соңра-да гарнымы дойруп билермиң?— диййп, Шыхым бирхаюкдан соң, аялың йүзүне серелип билмән, гыжакчы ялы терс бакып сорады.

Эййәм шу ишлериң угруна чыкып, гап бевре араланан Маша иш арасында оңа жогап берди.

— Боляр. Аркайын отурыбер...

— Полковник хачан гележек?

— Белли вагт айтмады.

— Ол маңа гаты зерур герекди.

— Мениң саңа бу ишде эдип билжек көмегим ёк.

Бу сораг-жогаплар дартгынлы ягдайы говшатды.

Полковник гиже сагат он икиниң ярына гелди. Онуң гахары хениз-де көшешмәнди. Додаклары титрейәрди. Эллери сандыраярды. Ол геле-гелмәне шинелини дивана оклап гойберди, папагыны онуң үстүне ташлады. Бир стаканы пүре-пүрләп долдурды-да башына чекди. Шундан соңра бир бурчда, кечәниң үстүнде айбогдашыны гуруп, чай ичип отуран Шыхымы гөрди. Душегиң үстүнде ятан телпегиң гөврүми онуң зесиниңкиден кичи дәлди. Полковник илки билен шуны белледи. Маңысыз йылгырды.

— Ери, хачан гелдиң?— диййп, Шыхымдан совуклык билен сорады.

— Гелип, саңа гарашып отурганыма гаты кән вагт болды.

Шыхымың берен жогабы полковнике ярамады. Ол газап билен столы юмруклады. Арак деңүлди. Чүйше дөвүлди. Стаканлар бири-бирине дегип, зарын сесленди-лер. Шыхым якасыны тутды. «Тоба, тоба, бетериңден сакласын». Ол әтияч үчин голтугындакы сапанчасыны барлады.

Онянча полковник агзындан от сачып башлады.

— Сиз, хорезмли галтаманлар, бир беленде чыкып, терезиниң хайсы тарапы агралаарка диййп, сын эдип дурярсыңыз! Сизиң шундан башга элиңизден гелйән зат ёк! Сизиң хеммәңиз галтаман! Хеммәңиз харамзада! Сиз худайы-да, пыгамбери-де сыламаярсыңыз! Сизиң асла өзүңизден башга сылаян адамыңыз ёк! Эгер мениң

элимде шейле бир түкениксиз гүйч болан болсады, мен сизи ер билен егсан эдердим! Барыңы мынжырададардым!

Шыхым еринден турды. Гушагыны гушады. Ичмегинин еңленди. Гөз ачып-юмасы салымда гачмага-да, эгер межбур болса, полковнигиң үстүне ёлбарс ялы болуп ыңмага-да тайын болуп дурды.

— Мен сизи озал танамаян экеним. Мен сизи инди танадым. Бир вагтлар сизиң халкларыңызың, эгер олара халк диймек тарыхың өңүнде габахат гүнә болмаса, векиллери Петербурга барардылар. «Ак патыша, ак патыша», дийип, Николай Романовы арша чыкардылар, оңа хер хили гыммат баха халылары, йындам атлары, гаваналары совгат элтердилер. Ол вагтлар ак патышадан белент адам ёкды. Инди ол йыкылды. Терезиниң Ленин тарапы агралды. Хемме инди Ленинин тарапына гечди. Сизиң гөзлериниз йитди. Сиз терезиниң хайсы тарапа агып уграныны деррев гөрдүңиз. Хава, сиз шейле!

— Бизиң бу болуп йөршүмиз ак патышаның ере йыкылан тугуны дикелтмек үчин дәлми, полковник?— дийип, Шыхым сулгүн гөдек хем-де ынам билен сөз гошды. Полковник сыр билдирмеди. Эмма вели Шыхымың ынамлы сөзүниң әхени онуң бадыны говшатды. Шейле-де болса Кривцов өңкүси ялы сөзүни довам этди.

— Сизиң шу болуп йөршүңизи халамок. Ач, хор, шәхериң дашына халка гурап, Жүнейит хан нәче гүнден бәри ятыр?! Нәме үчин ол шәхери бир деминде ювудаймады? Нәме үчин ол гөзданды ойнаяр? Оңа большевиге сатылан диерлер! Ак патышаның йыкылан байдагыны дикелтмек диен ялы мукаддес пикир еди укланда-да онуң ядына дүшмейәр! Сизиң хеммәңиз, шол санда Жүнейит ханың өзи-де сатылан адамлар!

— Полковник!— диенде Шыхымың гөзлери айылганч ялдырады. Ренки өңки түйсүни йитирди. Ол сандырап дуран саг элини түммерип дуран чеп голтугының үстүне элтди.—Полковник, хетден ашма! Гурбанмәммет сердарың бейик мертебесине хер салпаяга дил етирдиң, мен онуң билен бир гуюдан сув ичип билмерин!

Шыхым өзүни растлады. Әхли гүйжүни бир ере йыгнады. Чеп голтугындакы сапанчаны чыкарып, ок салды-да, гулагыны ызына чекди.

— Муңа Алының ала мейданы дийилйәр, полковник! Намарт экен дийме. Эдил шулар ялы яраг чыкар! Дөшүме тут. Менем тутайын. Полковник, мен эййәм шертими айтдым. Тиз бол. Болмаса гич болар.

Бейле зада гарашмадык Кривцовың депе сачы дүйрүкди. Аякларының ысгыны гачды. Гөзлериниң өңи гараңкырады. Арагын әхли гүйжи беденинден учуп гитди. Ахырсоны көп сагат уклап, дынжыны алан адам ялы бейнисе дурланды. Саг элини дөшүне уруп:

— Мениң ичим яняр, Шыхым! Мен янып барярын!— дийди.

— Полковник, хелей гүррүңини гой! Я Гурбанмәммет сердарың адына, шөхратына шикес етирйән сөзлериңи ызына гайдып ал, я-да, ине!— дийип, Шыхым сапанчасыны Кривцовың дөшүне догрулады.

Шыхымың йүзүнден онуң максадыны окан Кривцов ажы йылгырып, ики элини гөтерди-де, бир әдим ыза чекилди.

— Багышла, Шыхым. Гурбанмәммет сердара дил етирмедигим болсун...

Шыхым сапанчаны голтугында гизләп, шейле дийди.

— «Ер гаты болса өкүз-өкүзден гөрер» этме, полковник. Арак дийлен зат иш битенден соң ичилсе жаныңа нош болъяндыр. Бир кәсе ажы сув ичип, агзыңа геленини самахыллап дурмак акыллылыгың нышаны дәлдир. Гел, ягдайы совукганлылык билен өлчерип гөрели. Гысганан аякёлуна ики гезек чыкар этмәли...

Бу сөзлери, бу маслахатлары эшитмек, онда-да Шыхым сулгүнден эшитмек, элбетде, полковник Кривцовың четини гыздырярды. Эмма нәме этжек, бу сөзлер хер нәче ажы-да болса, хакыкатды. Кривцов хырчыны дишлемели болды.

— Боляр, Шыхым! Гел, пикир эдели. Ягдай өрән агырлашды. Большевиклере тәзе гүйч гелди. Үч пулемёт гелди! Олар дервезәни ачып, хүжүме гечмекчи боларлар! Нәме үчин биз шу ягдая гелип етдик? Нәме үчин биз мүмкин болан вагты әхли пурсады элден бердик?

Шыхым хем өз нобатында полковнигиң сөзлериниң гаршысына гояр ялы делил тапмады. Онуң бу ажы хакыкаты билен разылашмалы болды. Ол дил ярып, муны бойнуна алмадык-да болса, полковник өз сөзүниң Шыхыма эден тәсирини онуң йүзүнден аңлады.

Полковник довам этди.

— Бизиң ягдайымыз агырлашды. Бизиң аягымызың ашагындакы ер бир тарапа тыпып баряр, бизи-де өзи

билен алып баряр. Галаның дашындакылар хем, Дөртгүлүң сөвдагәрлери хем пурсады элден бердилер. Бизиң икимиз хем пурсады элден бердик. Илатын задыны-да гуры яканымыз галды. Ондан чигит ялыжак-да пейда гөрмедик. Ине, инди болса сизиң түркменлериңизден бири Дашкенде гидип, йүз элли солдат, үч пулемёт гетирди. Бу болса, билйәрмин, Шайдаковың элинде нәхили гүйже өврүлер! Ине, бизиң дүшен ягдайымыз!

Полковнигиң: «Сизиң түркменлериңизден бири» диен сөзи Шыхымы тисгиндирди. Соңкы вагтларда хер әдимде диен ялы бир тагталы ёмудың батырлыгы, большевиклере озалам көмек алып гелендиги барадакы гүррүңлер Шыхымың гулагына етип дурярды. Шу гүнки сөвешде ол ёмудың галаның дашында сөвешип, Жүнейит ханың агыр лешгерини серпикдиришш, гетирен көмегиниң битиниң бурнуны ганатман галаның ичине гечиришш барада Шыхым ылайта-да көп зат эшидипди. Эмма ол онуң кимдигини, хайсы тиредендигини, нәхили адамдыгыны аныклап биленокды. Ине, ене-де шол түркмениң гүррүңи! Белки, полковник оны гөрендир, белки, оны танаяндыр. Догрудан-да, онуң кимдигини аныклап болайсады...

Шу максат билен-де ол чалт сорады.

— Ол нәхили түркменмиш, полковник, белки, сен оны танаясың?

— Танаман нәме! Оны инди Дөртгүлде, Дашкентде, сизиң тарапларда танамаян ёк. Ол сизиң обаларыңыздан йигрими-отуз адам алып, Шайдакова көмеге гелди. Шайдаков оңа ынаняр. Өз жаныны-да ынаняр. Шайдаков менден огрынча оны Дашкенте Куйбышевиң янына көмек сорап иберипдир. Бейле юмша диңе ынамлы адамлар иберилйәр. Ол гаты пәхимли, батыр адам болмага чемели. Горкыны-үркини билмейән ялы гөрүнйәр.

— Онуң ады ким ахыры?

— Ады, онуң ады, хава, Сапармырат.

Белент гөвүнли Байраммырат ага Шыхым сүлгүниң гөзүниң өңүне гелди. «Шонуң Сапармырат диен оглы барды. Бу хөкман шол болмалы».

Шыхым өзүни отургыжа гойберди. Ол Байраммырат аганы танаярды. Көп ёл чатрыкларында онуң билен душарды. Хер сапар яшулы атының жылавыны чекип, тә Шыхым сүлгүн дениңден гечйәнчә гарашып дурарды. Онуң билен саламлашарды. Эмма онуң өзүне гойян шу

хормаТы-да Шыхыма ярамаярды. Гөвнүве болмаса, Байраммырат ага өзүни Шыхымдан белент тутян ялыды. «Ине, мен саңа ёл берйәрин. Гечибер. Сен ишли адамсың. Гыссаг. Мен болсам гыссанмаярын. Мен өз майдалына гезип йөрен эркана бир адам» диййән ялыды. Шыхым онуң йүзүне гаты-гайрым сөз айтмаярды. Эмма йүрегинден болса оны йигренйәрди. Ине, хәзир полковнигиң адыны тутуп дураны, ине, шол гаррының оглы, арабачы Сапармырат. Шыхым оны-да танаярды. Хорезмиң көп шәхерлеринде, улы кервенсарайларда, көп адамлы базарларда оңа көп гезек душ гелипди. Ине, Шыхым сүлгүн инди гөрүп отурса, галаны горайжыларың ичинде: «Батыр ёмут», «пәхимли адам» диен ат алан адам, асыл шол Байраммырадың оглы экен. Шыхым муны аныкландан соң бир зада дүшүнмеди. «Ол арабачының булар ялы ишлере баш гошуп йөрмеси нәмеденкә? Егын-ёгын гәгирип, мәшевесини ичип ятса болмаярмыка?».

Бир салымдан өз-өзүне өзи жогап берди: «Элбетде, болян дәлдир-дә. Хәзир хемме аяк үстүне галды».

Шыхым сүлгүн шу затлар билен гүмра болуп отырка, агыр пикире гиден полковник ене-де дилленди.

— Сениң Гурбанмәммет сердарың янына барып гелмегиң герек, Шыхым... Бизе екеже чыкалга галды. Ол хем большевиклер башларыны жемлеменкәлер, хениз атланып уграманкалар сердарың бүтин атлысы билен диңе дервезелериң бирине хүжүм эдип, галаның ичине гирмеги герек. Башга ёл ёк. Гүнбатар дервезеден гелсинлер. Мен хем яраглы казаклары тайярлап дурайын. —Ол сагадына серетди.— Сен шу хабары сердара ярым сагатдан етирип билсең, ол хем сен барандан соң ярым сагатдан гижә галман хүжүме гечип билсе, бизиң еңмегимиз мүмкин. Болмаса ир сагат дөртде, даң атып-атманка Шайдаков хүжүме гечйәр. Онсоң хеммеси гутарар...

Гахары ятышмакдан гечен, белки, барха гүйжейән полковник Кривцов, Шыхыма диши отмәнден соң, хырчыны дишләп, Анисимовың өйүне уграды. Эгер хәзир Дөртгүл галасы ойнаваң болуп онуң элине дүшен болса, полковник ол ойнавжы түйдүм-түйдүм эдерди. Соңра-да еле совруп гойберерди. Арман, бейле зат болмаяр-да...

Ол өз дүшен ягдайыны тәзеден гөз өңүне гетирди.

Ягдай өверлик дәлди. Инди диңе пурсатдан пейдаланмаклык галыпды. «Большевиклериң ёлбашчылары хәзир өйли-өйлерине даргандырлар, атлылар хем хүжүме тайярланмагың өңүсырасында башагайдырлар. Шу вагт! Шу пурсат! Башга хич хили чыкалга галмады, ёл-ёдаларың хеммеси япылды».

Полковник әдимини барха чалтландырярды...

Шу гүррүңден он бәш минут геченден соң, Шыхым сүлгүн галаның гүнбатар диварының голайындакы бир ташланды, йыкык жайың ичинде пейда болды. Өзи гирип-чыкар ялыжак кичижик дешигиң агзына гоян дашыны зордан бир тарапа чекип айырды. Дешигиң дашында дуран ики адам, ол чыкан бадына оны тайяр дуран ата мүндүрип, ханың чадырына тарап алып гитдилер. Ол полковнигиң айдан вагтында Гурбанмәммет сердарың гашында пейда болды.

Олар икичәк отуруп, ярым сагат гүрлешдилер. Жүнейит хан вагтың гаты гичдигине гараман харбы гейнмде, өрән ыкжам гөрүнйәрди. Ол Шыхымың сөзүни пугта үнс билен диңләнден соң, бир салым дымып, өз пикири билен өзи гүмра болуп отурды. Бирден башыны галдырды-да:

— Иним, Какабай!— дийип гыгырды.

Шол бада шиллиң узын Какабай ялазы мейданда еке отуран чөп ялы болуп, гапыда пейда болды.

— Лепбей, ага!

Хан ениллик билен өр турды. Онуң алкымына барды.

— Иним, Какабай, әхли ханлара чапар ёлла: бир чәйнек ичим салымда гүнбатар дервезәниң өңүнде әхли адамларыны алып йыгнансынлар. Иң улы гош дийилйән ерде екеже адамы галдырсынлар. Кичеңрәк гошлары адамсыз гойсаларам болар. Хәзир екеже адамың-да гымматы улы. Хаял-ягаллыга ёл бермесинлер.

— Лепбей ага.

— Бар. Адамлары ёллап деррев гел.

Сәхел вагтың ичинде чадырың дашында ат аякларының доң ере дегйән дүкүрдиси эшидилди.

Какабай ики бүкүлип чадыра гирди.

— Иним, Какабай, иң даяв атлылардан ики саныны Бедиркент галасына ёлла. Атамырат готурың хут өзи Байраммырадың оглы Сапармырадың өйүне барып

еди яшдан етмиш яша ченли болан адамсының келлесини алсын. Жайыны, мал-мүлкүни хут өз эли билен отласын. Алнан келлелери мең барынчам бир совук тамда сакласын. Эгер айдылышындан хем говы этмесе, Атамырат готурың хут өзүниң-де башы өлүмли, малы таланлыдыр.

— Лепбей, ага...

Хан:

— Атлары, адамлары тайярла. Ела чыкалы — дийип, ахырки буйругыны берди-де, ёрган-дүшеге сөелги дуран японы бәшатарыны элине алды.

Какабай шол демде, гөйә ер ювдан ялы, гайып болды. Ол гөз ачып-юмасы салымда Бедиркент галасына ики атлыдан ыбарат чапар ёллады. Ханың атыны чадырың өңүне гетирип, онуң жылавыны бириниң элине берди-де, ене-де ичери гирди.

Бу затлары гөрүп бир четде дуран Шыхым хошаллык билен эллерини овкалашдырды.

Хан оңа йүзленди.

— Ызыңа долан. Полковник ичерден, биз хем дашардан... Ишиңиз ровач болсун...

Шундан ярым сагат гечип гечмәнкә, Шыхым Анисимовың ховлусында пейда болды. Полковник Кривцов, Анисимов хем-де бейлеки яраглы-атлы казаклар оны йитирип тапан ялы гаршыладылар.

ГОВГАНЫҢ ӨҢ ЯНЫНДА

Сапармырат исполкомың маслахатындан гелип, жувазчының ховлусындакы өзи үчин тайярланан бир жайда одуң башында отурды. Салай жерчи, Пиргулы ага, Черкез дагы онуң дашында кебелек болуп айланярдылар. Бири чай, бири чөрек, бири чилим гетирйәрди. Онуң гөвнүни тапмага, оңа гөвүнлик бермәге диш-дырнак болуп чалышярдылар. Йигитлериң бейлекилери болса Касым башлыклайын демиргазык дервезәни гораярдылар, өз постларындадылар.

Салай жерчи айылганч хабары Сапармырада бирден айдандыгына вагтал-вагтал өкүнйәрди. Себәби Сапармырадың дүшен ягдайы көпи гөреп жерчиниң йүрегини йити тыг болуп дилйәрди. Эмма Ефимов оңа бар залы бирден айтмагы табшырып гойберипди. Догры, Ефимов хәзир онуң янында ёкды, шол зерарлы ол муны айтман

хем билерди. Эмма жерчи бейдип билмеди. Ол икийүзлүлик диен зады билмейәрди. Бейле затлар оңа ятды.

Оглы барадакы түкениксиз пикирлер дагың гара дашы ялы болуп, Сапармырадың еңсесинден басярды. Онуң гиң маңлайы ожагың гырасына дегейин-дегейин диййәрди. Шонуң үчин-де бу мәхрибан яшулуларың өзлери-де, оларың хызматлары-да онуң гөзүне илмейәрди. Ожакда яныл дуран одуң ыссысы-да оңа гелип етмейәрди, мейданың айылганч совугы онуң гапдалы билен гечип гидйәрди. Ол аңырсындан ягты гөрнүп дуран кичижик бир чөрегиң ярысыны ийди. Тагамыны дуйм адамады. Ики кәсе чай овуртлады, онуң чаймы я-да башга затдыгына акыл етирип билмеди. Башга вагт болса ол бейле чөреклериң онусыны хем ийерди. Дөрт-бәш чәйнек чайы бир отурышына ичерди.

— Белкәм, ол аглаяндыр... Ажыгяндыр. Белкәм...

Сапармырат бу сөзлери сеслениң айдандыгындан хабарсызды. Пиргулы ага, Салай жерчи, Черкез онуң гүйлеч сесине тисгиниш гитдилер. Олар бири-бирлериниң йүзүне маңылы середйәрдилер, эмма дил ярмаярдылар.

Сапармырат гафлат укусындан хопугып оянан адам ялы болуп, силкиниш турды. Хич киме серетмән:

— Чай-пайыңызы ичип, огланларың янына барың. Тизрәк болуң. Гижә галаймаң,— дийип дивара сөелги ярагыны какып алды-да, бат билен хүжреден чыкып гитди.

Бу гижеки Дөртгүл базары ядыңа саларды. Атлар кишнейәрдилер. Сап-сап атлылар, ондан-оңа сүрүп, өз отрядларыны гөзлейәрдилер.

— Бу ерде!

— Бәри гелиң, ахыры!

— Солдатлар эййәм дервезә голайлашдылар!

— Сиз нәдип йөрсүңиз ахыры!— диен ялы сеслер гайын өң янында учян гушлар ялы болуп, Дөртгүлүң гаранкы депесинде ганат какярды.

Хүжүме гечмегиң өң янында шәхерде эмеле гелен рухубелентлик Сапармырадың башындан агыр пикирлери бирбада ядындан чыкаран ялы этди. Исполкомдан даргашан вагтлары вадалашышлары ялы, ол өз адамларының янына бармалыды. Эмма хениз онуң вагты барды. Шонуң үчин-де ол кә улы, кә кичи көчелерден йөрәп, бир азрак гезеленч этмеги йүрегине дүвди. Гиже. Эмма көчелер яраглы-ярагсыз адамлардан долуды.

Ене Дурдымырат ядына дүшйәр. Онуң билен бирликде обасы, дең-душлары, өйлери гөз өңүне гелйәр. Нәзик ядына дүшенде, онуң беденине бирхили мылайым ыссылык яйрап гиден ялы боляр. Сапармырат, белки, башга вагт болса өзүниң шу совук көчеден гидип баряң вагты Нәзик барада элең пикирини бойнуна алмазды. Онуң барасында чыкаран нетижесини хич киме айтмазды. Ол нетиже болса шейледи: «Мен нәче вагтлардан бәри өйде боламок. Мал-гарадан, ер-сувдан хабарым ёк. Эмма Нәзик мениң гапымы япман отыр. Өйи өй хатарында саклап отыр». Бу гелнен нетижәниң манысы өрән белентди. Мунуң нәхили белент бахадыгыны дине Сапармырадың яшытдаш адамлары билйәрлер.

«Нәзик хич вагт мениң терсиме гитмеди. Мениң айданыма дәл диймеди. Мен шу вагтлара ченли онуң гадырыны билмейән экеним. Ол мерт хем-де тутанъерли аял экен. Мен обадакам оңа абыр-забыр эдердим. Кәйәрдим. Шол вагтларда Дурдымыратжык бир четде гөзлерини мөлердип дурарды. Ол мениң эжесине кәемегими халамазды, эмма бу хакда маңа сөз хем айдып билмезди. Мен инди оба барып етсем, саг-аман олара душсам, Нәзиге мундан буяна йүзүң үстүнде бурнуң бар диймерин. Мен онуң нәхили мәхрибан, нәхили гадырдан, нәхили жана-жаң адамдыгыны инди билдим. Бу агыр йылларда сынагдан гечирдим».

ЭЛХЕНЧ ВАКА

Полковник Кривцов үч йүзден говрак атлы казагы Урал казакларының яшулусы Харлампий Анисимовың тамының өңүнде хатара дурзанда, гиже сагат үч болмага он бәш минут галыпды. Кривцов өзүниң нәме эдип йөрендигини, бу иши ровач алса өзүне нәмелериң гарашяндыгыны билйәрди. Ол шунуң билен бирликде өз душен ягдайыны-да айыл-сайыл гөз өңүне гетирйәрди. Ол белент гаяның чүр депесине чыкыпды. Бир тарапы гөзел, гөвүн гетерижи дурмушды. Бир тарапы болса дүйби хүйт гаранкы, хич зат гөрүнмейән ойлукды. Оңа гачса, Кривцовың хер тикеси гулагы ялы болжакды. Йөне ол гаядан өз майдалына, өз эркине дүшүп гайтмак мүмкин дәлди. Я гөзел дурмуша тарап әдим урмалыды я-да дүйпсүз чукура дүшмелиди. Кривцовың өңүндәки бейлеки ёл-ёдаларың хеммеси япылыпды.

Шейле-де болса онуң хәзирки гөрнүши гаты аркайынды.

— Харлампий Епифанович — дийип, Кривцов Анисимовы бир чете чекди.— Эзиз Харлампий Епифанович, мениң хәзир нәхили әдим әдип уграҗакдыгымың әхмиетини дине сен дүшүнйәрсиң. Мен рус офицери. Мени горкандыр өйдүп келләңе-де гетирме. Шейле-де болса мен саңа догрусыны айдайын. Мениңки хәзир багты сынамак. Мен бу сынагың үстүнликли гечҗекдигине, тәлейиң маңа йылгырып бакҗакдыгына ынанярын. Хер ничик-де болса, этияжы элден бермек герек дәл. Сен хәзир өз яныңа он саны адам ал-да, дүйнки икимизиң агзыны гулплап дашына мата чекен чемеданларымызы деряның илерсине гечир. Буз галыңдыр. Горкма. Чыкылян ери-де мен саңа гөркезипдим. Мен дүйн чемеданларың өлчегини берип, шол өлчег эсасында дешиги гинелтмек үчин адам ибердим. Ол адам бу иши битирип гелди. Деря тарапы, деряның ичи горкусыз. Оны өзүң билйәрсиң. Мениң ишим оңса, даң атып, жахан ягтылансоң доланып гелерсиң. Ызыңдан адам иберерин. Эгер иш оңмаса-да мен бирнәче адам билен сени илерки кенардан тапарын. Сиз ол ерде мени ёла саларсыңыз. Өзүңиз хем ызыңыза доланарсыңыз. Соңкы гүррүңлери соң эдерис. Мен сизе берен вадама вепалы болҗакдыгыма рус офицериниң сөзүни берйәрин. Мен саңа ынанярын, Харлампий Епифанович!

— Сиз маңа ынанып билерсиңиз, Зиновий Сергеевич! Мениң сөзүм хем сөздүр.

Кривцов Анисимовы гуҗаклап өпди.

— Эзизим, хош. Саглыкда гөршели. Вагт ёк. Мен уграйын.

Анисимов хем Кривцовы огшады.

— Ишиңиз ровач болсун, җенап! Христос ярыңыз болсун.

Анисимов он адам билен Кривцовың өйүне уграды.

Җанховлуна дүшен полковник үч йүзден говрак атлы казагың өңүне дүшүп, гүнбатар дервезә тарап уграды.

Сапармырат агыр пикирлериң деңзинде йүзүп барышына нирелере гелип етенини билмән аяк чекди. Хәзир шәхериң хемме ериндәки херекет-де, гөрнүш-де бир меңзешди. Ол гүнбатар дервезәниң голайына гелендигини кынлык билен анлады. Гөйә зерур бир зады ядындан чыкаран ялы болуп гөз ачып-юмасы салымда чусланды. Өзүне гелди. Демиргазык дервезә тарап хырра ызына доланды.

Эмма ол узак йөремән бир бурчда аяк чекмели болды. Онуң деңинден атларыны гордурып сүрүп барян улы отряд гечди. Бу отрядың даш гөрнүши, нәме үчиндир, оңа ярамады. Сырлы, ховплы ялы болуп дуюлды. Онянча-да ол иң өңден барян атлыны танады. Атың үстүндәкиниң узын бойлудыгы онуң отурышындан хем мәлимди. «Бе-е, бу-ха полковник. Мунуң ызындакылар кимкә? Хеммәниң җемленишмели ерине бирман, бу нирә барярка? Бу ерде бир хокга бар болаймасын?» Ол өңе гитҗегини-де билмеди, ыза доланҗагыны-да. Ики җахан оваррасы болуп, бир салым дурды. Онуң йүреги адатдакы уршуна меңземән, гүрсүлдәп урярды. Онуң йүреги ховплы бир беланың йүзе чыкандыгыны аңлады. «Хәй, Җолмүрзәевиң уран чакы чын болайды герек» дийип, Сапармырат хырчыны дишледи.

Ол ызына доланып, гүнбатар дервезә тарап ылгап гитди. Сапармырат бу ере етип-етмәнкә, гүнбатар дервезәниң үстүнде ахырзамана гопды.

Полковник Кривцов дервезә он әдим галыберенде, озалдан диллешишлери ялы ики гезек түпең атды. Шундан соңра онуң атлылары сәхелче вагтың ичинде он-ондан бөлүнишип, дервезәни ока тутуп башладылар. Түпеңлериң сеси Сапармырадың гулагына илкибада башлы-барадрак эшидилди. Соңра оларың сеси умумы бир сесе өврүлип, белентден инйән сув акымына дөнди. Эдил шу вагтың өзүнде-де дервезәниң дашындан шейле бир сан-саҗаксыз түпең сеси чыкды вели, эдил асман, земин гапышды дуруберди.

Догрусы, бу хүҗүм Сапармырадың зәхресини ярды. Ол бирбада нәме этҗегини билмән өзүни йитирди.

Бу ериң ягдайы сәхелче вагтың ичинде шейле бир үйтгешди вели, муны язып беян эдер ялы болмады. Сапармырат гаранкының ичинде туран апы-тупандан баш чыкарып билмән энче вагт дурды. «Нәме этмели? Шайдаковың янына ылгамалымы? Җолмүрзәевиң я-да Халмырадовың янынамы? Мен олары нирeден тапарын? Оларың өзлериниң гелер вагты хем болды. «Ятып галандан, атып гал» дийипдирлер дийип, Сапармырат чөкүп отуран дүе ялы уллакан бир кесеге япланып, Кривцовың атлыларыны еке-екеден нышана алып, совукганлылык билен ховлукман атып башлады.

Дервезәниң өңүнде ер асман билен, дири өли билен, адам ат билен, ики тарапдан атылян оклар бири-бири билен гарым-гатым болупды. Бу ягдай Сапармырадың өңүнде әгирт улы мүмкинчиликлериң ёлуны ачды. Ол аркайын, ховлукман нышана алып атярды, екеже окы-да зая гитмейәрди. Дервезәни горайжыларың дүшен чыкгынсыз ягдайыны Сапармырат чен билен гөз өңүне гетирйәрди. ««Гөреш гурбансыз болмаз» дийипдирлер. Сизем-ә аз гурбан бермесеңиз герек» дийип, Сапармырат кәбириниң келлесини, кәбириниң пилчесиниң арасыны, кәбириниң гушаклыгыны ченләп, ченләп ериндей хем урярды. Онуң ашакда, кесеге букулып ятмагы, Кривцовың адамларының ат үстүнде болмагы, Сапармырат үчин аматлыды.

Дервезәни горайжыларың хеммеси хеләк болдулар герек. Себәби Сапармырадың гулагына ики тараплайын ока тутулян дервезәниң жаркылдысы гелип башлады. Онуң гөвнүне болмаса, хәзир душманың ики тарапының бирикмегини дервезәниң агач гапысы дәл-де, онуң ич тарапында гурлан беркитме саклаярды. Бу хакыкатдан хем шейледи. Ичине гум долдурылан ганарлар, чуваллар, әпет улы дашлар, доң кесеклер үстлерине ягян гүлләни тебсирәп ятан ериң сув чекиши ялы өзлерине чекип ятырдылар.

Сапармырадың атан окы гелип, Кривцовың мүнүп отуран атының бойнундан дегди. Муңа Кривцов үнс бермеди. «Әй, өзүмизиңкилерден бириниң атан окудыр» дийип, ганыны саркдырып дуран атыны ене-де дебсиледи. Икинжи ок Кривцовың атының саг гулагыны ёлуп гитди. Бу Кривцовың инини тикенеклетди. Ол Шайдаков ызымыздан човуп башлайдымыка диен горкы билен төверегине ялтаклады. Шу вагт үчүнжи ок гелип, онуң саг балдырыны ялап гечип, атың гарнына чүмди. Ат иңң өң аягыны бирбада ёкары гөтерди-де, чеп гапдалына йыкылды. Кривцов кынлык билен атың гөвресиниң ашагындан чыкды. Онуң ини үшетди. Дишлери шакырдап башлады. Ол ким-де болса бириниң өзүни гөз астына аландыгыны аныклады.

Кривцовың атлылары гудуз ачан ялы атярдылар. Дервезе жыгылдаярды. Чуваллар, гаплар, ганарлар пөрсүлдәп дешилйәрди. Эмма ягып дуран гүлләниң бирини-де өз душларындан гечирмейәрдилер. Дашардан

чыкян түпең сеслери барха гүйжейәрди. Дервезәниң депесинде эмеле гелен чал түссе барха гоялярды.

Кривцов: «Мени ким-де болса бири дири тутжак боляр. Мен үстүми басдырайдыммыкам? Инди хеммесиниң гутардыгы болдумыка? Худай-ей... Өзүң маңа көмек эдевери» дийип, ол элини-аягыны йитирип, чыкгынсыз ягдая дүшди.

Эмма бары инди башланыпды. Гүнбатар дервезәниң үстүнде туран түпан большевиклериң башыны бир ере жемләпди. Шайдаков солдатлара пулемётлары билен гүнбатардакы дервезә тарап энмегиң буйругыны берди-де, янына он атлы алып, ягдайы аныкламак үчин гуш ялы болуп бу тарапа гайтды. Ол Сапармырадың букулып атып ятан кесегиниң янына гелип, атының жылавыны чекди. Бейлеки ёлдашлары-да гелип сакландылар. Бир атың аягы төтәнден Сапармырадың әдигиниң гырасыны басды. Эгер шейле болмадык болса, түпең сесинден яңа Сапармырат Шайдаковың гелендигини асла билжек хем дәлди. Сапармырат тирсегине сөенип ызына өврүлди. Гөрсе Шайдаков ат үстүнде дур. Ол ятан ериндеи:

— Шайдаков, полковник дөнүклик этди! Полковник бизи сатды — дийип, улы или билен гыгырды.

Сапармырады сесинден танан Шайдаков тисгинип гитди. Өзүни атдан оклады. Сапармырат хем оңянча турды.

— Сапармырат? Сен?

— Да, да, мен Шайдаков! Иш харап.

Дилмач хәзир болды.

Шайдаков дервезәниң өңүндәки ягдай билен таныш-ды-да, атлыларына йүзленди.

— Дервезәни ока тутуң!

Адамлар атларындан дүшүп, багырларыны ере бердилер.

Ине, инди Кривцов хакыкатдан-да үстүни басдырды.

Даңың алагараңкысында Дөртгүли горайжыларың отрядларының иң ыздакылары-да бу ере гелип етдилер. Пулемётларың икисини ёкаркы гөзараның янына чыкарып гурдулар. Бейлеки әхли яраглар дервезә тарап өврүлдилер.

Зиновий Кривцов Шайдаковың он адам билен еңседен уруп башлан зарбына дөз гелип билмән, өз башыны гутармак билен болды... Ол инди сувуң сеңрикден аган-

лыгына гөз етирди. Даң атандан соң гөрсе, өз атлыларының онларчасының агзы гум гарбапдыр. Полковник муна хайран галды. «Мен нәхили эдип мундан хабарсыз болдумкам?» дийип, мундан артык бу ерде сакланып болмажакдыгыны билди. Ол янына үч адам алып, гарма-гүрмелигин ичинде гүнорта тарапа багры билен сүйшүп гаграды. Бу вагтлар атлы казаклардан дири галанлары-да чар тарапа гачып башлапдылар.

Сапармырат харасадын ичинде Кривцовы йитирди. Эмма вели онуң өз тарапына гачмандыгыны билди. Шонуң үчин-де Шайдаков дагының ызындан өврүлип, дервезеден гүнорта тарапа гидйән ёдажыга серетди. Ине, эдил өзи! Узын сатан Кривцов ики адамың өңүнден йылан ялы сүйшүп баряр. Сапармырат оны дервезәнин өңүндекә бир окда атдан агдарып билжекди. Эмма онуң максады башгады. Ол дөнүк Кривцовы дирилигине эле салмак ислейәрди. Ондан эдил шу вагтлар ызгар, совук ерземинде ики бүкүлип ятан оглуның арыны алмак ислейәрди. Шейле боландан соң, сәгинмән, гөвнүни икә бөлмән, ол хем Кривцовың ызындан багры билен сүйшүп уграды. Онларча әдим ёлы багры билен сүйшүп геченден соң, бирден сакланды. «Шайдаков нәме диеркә? Ондан сорайсам нәдеркә? Я башга бир иш тапып, мени сакдармыка? Говусы, бу вагт оңа гөрүнмезликдир. Ол мени гойбермез» дийип, гөвнүни бире баглап, ёлуны довам этди. Ол Шайдаковың янына гелип, оңа сөзүни дүшүндирйәнчә, Кривцов гидер өйдүп хем горкды.

Сапармырат багры билен сүйшүп баршына: «Бу нирә барярка? Ене-де мунуң гизлин ерде ятан адамлары бар болаймасын? Мен ене-де өзүми яныл дуран одун ичине атаймайын. Муны нәтсемкәм? Өлдүрмек болмаз. Бу бир йөнекей нежис дәл, муны сайратмак герек. Соңра-да өлдүрмек болар. Мунуң билинмән ятан оюнлары кәндир. Ол оюнларың хеммесини гөрмек герек» дийип пикир йөредйәрди.

Дөртгүлүң азат эдилмеги үчин жаныны гурбан этмекден хем гайтмажак Сапармырат: «Мен ене-де өзүми яныл дуран одун ичине атаймайын» диен сөзи, элбетде, өз жанындан горкуп айтмады. Онуң энтеклер сөвешеси гелйәрди. Денсизлик беласыны Хорезмден гум эдйәнчәлер, сөвешеси гелйәрди. Ол озаллар: «Гоюн билен гурт бир гуюдан сув ичмелидир» диен пелсепә уйян

болса, инди бу икисини бир гуюдан сува якып болмажакдыгыны билйәрди. Ол шу пикирң Дашкентде Фрунзәнин янында-да айдыпды. Шонда ёлдаш Фрунзе бу сөзлери диңләниден соң чалажа йылгырыпды. Ол йылгырышдан Сапармырат кән маны алыпды. Фрунзе бу йылгырыш билен: «Сапармырат, чага ялы болмазлар. Гоюн билен гурдуң бир гуюдан сув ичмеги мүмкин дәл» диен ялыды. Эдил шейле болуп хем чыкыпды. Дилмажам Сапармырада шейле дүшүндирипди. Эмма онуң бу дүшүндириши артыкмачды. Сапармырат әхли маныны Фрунзәниң йылгырышындан алыпды. Диймек душманы урмалы. Эгер сен оны урмасаң, ол сени урар...

Кривцовы нәхили урмалы? Ол үстүни үмүр-думан басан царажык көче билен йылан ялы болуп овсун атып гидип баряр. Дервезеден араны ачандан соң, ол туруп илерлигине гачып башлады. Сапармырат хем туруп ылгады. «Бу нирә барярка? Гадымы галаның диварындан-а бөкүп гечибилмез. Бу ене нәхили хокга чыкаржак болярка?» диен пикирлер билен Сапармырат ики гөзүни авундан айырман әдим уряр. Ол бу болуп баршына ызына хем гулак саляр. Дервезәниң төверегиндәки апы-тупан гүйжесе гүйжейәр вели, эмма песеленок. Сапармырат ене-де бар үнсүни Кривцова берйәр. Гөвнүне болмаса, Кривцов барха араны ачып барян ялы. Сапармырат хем әдимини чалтландырды.

Сапармырат нәче вагтың гечениңи билмеди, белки, бир сагат ковандыр, белки, он минут. Вагт селжерер ялы дәлди.

Хованың шол совуклыгы хем-де үмүр-думанлылыгыды. Кривцов барып маңлайыны дивара урды. «Инди нәдеркән?» дийип, Сапармырат хем бир чете чекилди. Бу вагт cepecaплыгы элден бермек акмаклык боларды. Сапармырат муна дүшүнйәрди.

Эмма вели Сапармырат шу аралыкда гөзүниң гөрен задына асла ынанып билмеди. Кривцов аркасыны тама дирәп дуршуна ызына тиркәп гелен ики адамсыны-да атды. Илки атылан нәмәнин-нәмедигине дүшүнмеди. Икинжи атылан хем Кривцовың түпеңи төтәнликде гөчендир өйдүп, гөзүни ачалак-юмалак эдйәнчә йыкылды. Кривцов бәшатарыны ол икисиниң маслыгының ортасына ташлап, кичижик дешиге келлесини сокды. Бу затлара хайран галып середип дуран Сапармырат пурсады элден бермели дәлдигине гөз етирди-де, дешиге ярысы

гирен Кривцовың аягындан түпеңледи. Авуна топулан ач гурт ялы болуп, ики бөкенде дешигиң агзында пейда болды. Кривцовың келлеси дешикден чыкып-чыкманка Сапармырат онун үстүне бөкди. Илки билен ики элини шатырдадып сыртына данды-да, ган акмаз ялы онун ок деген аягыныы инжигинден сарады. Соңра гахар-газапдан, ганы акмакдан реңки үйтгән полковниги сүйрәп, өлүп ятан ики казагың янына гетирди.

Полковник Кривцовың хушы башындан учупды. Ол башга бириниң элине дүшен болса, белки, сыпарын диен умыт билен хер хили сапалак атып гөрерди. Эмма велин түпеңине сөенип гөзи билен пйәйжек болуп дуран бу хырсыз адамдан Кривцов ягшылыга гарашмаярды. Тама-да этмейәрди. Догрудан-да, Сапармырадың полковнигиң үстүне абанып дуршы иңңи тикенеклендирижи бир ягдайда айылганчды. «Хер зат-да болса, бу хем адамдыр. Мунуң хайсы дамарындан тутуп боларка? Биле гачалы, мен сени Лондонда я-да башга бир шәхерде түчжар бай эдейин. Өзүңе дилмач, хызматкәр берейин дийсем нәме диеркә? Әй, бу оны этжек адам дәл-ле. Онда нәдейин? Ики чемедан алтын пул берейин дийип, Анисимовың янына әкидейинми? Вах, шейдип болсады! Мен муны шол ере бир элтип билсемдим. Онсоң муңа ики чемедан алтын пулуң дерегине ики саны гызгын гүлле берердим». Полковник шейле пикир эдйәрди. Эмма вагтал-вагтал ол аягыныц агырысына чыдап билмән дишлерини гысып, гашларыны чытярды.

Сапармырат болса бир меселәни хениз-де аныклап билмейәрди: «Бу нирә барярдыка? Бармалы ери узакмыка? Атып гидибермек хем боланок. Бу мөжегиң сүренини тапмасак болмаз». Ол бәшатарыны элине алып оңа тәзеден ок сүрди. Соңра полковниге йүзленди:

— Тур, гиделиі

Полковник онун йүзүне-де серетмеди. Сөзлединими, сөзлемединими хем диймеди. Бу болуш Сапармырадың еңсе дамарыны гаталтды. Ол өлүп ятан ики казагың кемерлерини чөзүп алды. Түпеңлериниң багыны кесип алды. Полковнигиң өз гушагыны-да алды. Шейдип полковнигиң эллерини, аякларыны шейле бир сарады вели, ол араба сүрйән вагтларында атыныц чекисини хем шейле чекмейәрди. Соңра оны сүйрәп адам гөрмез ялы ере ташлады-да, түпеңини эгнине алып, ызына ылгады.

Гүнбатар дервезәниң төверегинде кесек атсаң ере дүшжек дәлди. Галаны горайжыларын ярындан көпүси шу ердеди. Адамлар дервезә тарап атярдылар, дервезәниң үстүнден атярдылар. Гөзараларың яны дыкнышыкды. Пулемётларың, түпеңлериң сеслери гошулып, ызы үзүлмейән гүввүлди эмеле гетирйәрди. Яралананлары икиден-үчден биригип гөтерип, ыза чекйәрдилер. Өлүп ятанларын, хениз мейдандан йыгналмадык яралыларың саны кәнди. Сапармырат агыр ягдая дүшди. «Хеммесиниң гүнәкәри яңкы харамзада! Беланың көрүги шол!» дийип, Кривцова гахарланды-да, ёлбашчылардан, хей, бирине душуп болмазмыка диен умыт билен ики яна ылгап башлады. Ол көп өврүмлерден геченсоң Халмырадова душды. Йүзүни чаң басан, өңкүден-де хырсызланан Халмырадов:

— Сапармырат ага, сиз нирелерде гезип йөрсүңиз? Демиргазык дервезеден көп адам сизи сорап гелйәр. Оларың аладасы айдар-диер ялы дәл!— дийди.

Сапармырат гыссанмач гепледи.

— Халмырадов, гүррүңи соң эдерис. Маңа бир дилмач билен он адам бер. Менем бир ишиң угрунда гезип йөрүн. Хәзир менден башга зат сорама.

Әлбетде, Халмырадов боюн болды. Йөне онун йүзүне чинерилип серетди-де:

— Хабардар бол, яшулы!— дийди.

— Гайгы этме, Халмырадов! Өзүңден хабардар бол. Гайракы дервезә хабар етирибилсең етир. Мен гургун. Тиз гелерин. Саглыкда гөршели.

Сапармырат дилмач билен он адам алып, шол демде ызына доланды.

Полковник Сапармырадың бу эдип гиден ишине дүшүнмеди. Ол: «Бу вагшы менден бир зат тама эдйәндир. Вах, мен акмак, оңа шол вагт гөвнүме дүвенжәми нәме үчин айтмадымкам? Пейдасы нәме, ол диле дүшүненок ахыры. Болды, болды, ол терҗимечи гетиржекдир. Шонун үсти билен сөзлешҗекдир» дийип чак этди. Ол шу вагткы ягдайындан тизрәк халас болса, хемме заада хем кайылды. Аягының ярасының агырысы йүреге барып урярды. Совукдан яңа йүзи гөм-гөк болупды. Эңеги шакырдаярды. Гөзлери яшарярды.

Гетирен адамларыны дешигиң өңүнде гоюп, Сапармырат дилмажы алып Кривцовың янына барды.

— Полковникден сора, ол бу дешикден чыкып, нирә баржак екен?

Дилмач дили диенини зордан эдйән полковнигиң сөзлерине кынлык билен дүшүнди.

— Хич ере. Диңе бу довзахың ичинден башымы алып чыкжакдым диййәр.

— Полковник догры сөзлесин. Мен онуң сөзүне ынанамок.

— Офицер Зиновий Кривцов ялан сөзлемейәр.

— Дилмач — диййип, гөйә хемме задың гүнәкәри шол пахыр ялы, Сапармырат дилмажың йүзүне гөзлерини гызардып серетди. — Дилмач, мунуң билен «кесек атды» ойнашып дурмага мениң элим дегмейәр. Я гөнүсинден гелсин, я-да шу ятан еринде бу ягты жахан билен хошлашсын!

Гөзүни жүйжердип Сапармырадың хер бир херекетини сынлап ятан полковниге Сапармырадың соңкы сөзлерини терҗиме этмек зерур хем дәлди. Полковник Сапармырадың сесинден-де гөзлерини алардышындан-да горкды. «Бе, пәтсемкәм. Бу вагшы-ха газабына тутды» диййип-диййәнкә дилмач терҗиме этди.

Полковник аз салымлык пикирден соң, башга хич хили чыкалга тапмажагына гөзүни етирди-де:

— Мени бир йылы җая элтиң. Соңра мениң бирнәче теклибим бар — дийди.

Сапармырат оңа шейле җогап берди:

— Бу ерде мениң какамың өйи ёк. Нәме гүррүңи болса айдыберсин.

— Сапармырат мени деряның ол кенарына етирип бошадып гойберип билерми? Эгер ол шу иши эдип билсе, менден нәче пул талап эдеркә? Дилмач, мениң шу теклибим гаты зерур. Бу мениң өлүмим билен дирилигими чөзйән теклипдир. Шонуң үчин-де муны дүшүндирип айт.

Полковник дилмач сөзе башландан Сапармырадың йүзүне серетди. «Дайхан элине пул дүшжегине гөзүни етирсе, худайыны-да ядындан чыкарар» диййип өз янындан пикир этди. Сапармырадың бу сөзи эшидендәки йүз кешби полковнигиң йүрегинде умыт дөретди. Онуң донан тени йылап гитди.

Сапармырат бу теклиби эшиден бадына йылгырды. Соңра дилмажы алдым-бердиме салып башлады.

— Ол көп гепледи. Сен нәме үчин аз гепледиң?

— Нәме диййәр? Нәме диййәр? — диййип, полковник дилмажа йүзленди.

Дилмач икисиниң шүбхе эдйән затларыны айдыңлашдырмак үчин көп гүйч хем вагт сарп этмели болды.

Сапармырат өңкүсине гаранда хас рехимли сөзледи.

— Эгер полковник сөзүнде тапылса, мен онуң теклибине гаршы дәл — дийди-де, онуң эллерини чөзүшдирди.

Сапармырадың херекетинде эмеле гелен бу үйтгешиклик полковнигиң йүрегинде эмеле гелен умыт ялкымларыны гүйчлендирди. Ол бошан эллерини силкеләп, рахатланмак билен геринди. Соңра дилленди.

— Йөне бу иши гаты чалт этмели.

— Боляр.

— Нәче талап эдйәрсиң? Чекиниме-де айдыбер!

— Мең бир дайхан адам. Маңа сәхел пул хем пулдур! Йөне, хич киме дуйдурман, гөвнүңден чыкаранызы берәйсин...

Дилмач Сапармырадың йүзүне түйсүни үйтгедип, гахарлы серетди.

Онуң бейле сөзи терҗиме эдеси гелмейәндиги месемәлим гөрнүп дурды. Ахырсоңы Сапармырат түпеңе япышып гыңраландан соң, дилмач терҗиме этди.

Полковник пурсады элден бермезлиге чалышды.

— Эгер мени деряның илерсине саг-аман гечирсе, ол ердәки маңа гарашып дуран адамлара саг-аман табшырса, шол ерде — җеңңелиң ичинде мен оңа үч мүң манат алтын пул берейин.

Сапармырадың гөзлери ялпылдап гитди. Гөзи гүлди. Рухы гөтерилди. Ол шейле дийди.

— Бәш мүң! Онсоңам, Шайдакова бу хакда хат язмасын. Шуңа касам этсин.

Полковник дилини дишледи: «Бирден бу мени алдаян болайса нәдерин? Мен муңа хемме зады айдайдым-а? Эй, ёк. Дайхан бәш мүң манат гызыл пул алжагына гөз етирсе, динини-де, иманыны-да ювудар. Багт нишидир. Инди ыза гайтмак болмаз».

— Сапармырат, мен сениң пәхимли адамдыгыңа гөз етирдим. Мундан хем башга сен гаты батыр адам. Мен сени халадым. Йөне сен ялңышярсың. Большевигиң гүни саналгы. Дөртгүл улы деңзиң бирже дамжа сувудыр. Оны олар бу гүн элде саклаян болсалар, эртир табшырарлар. Үч йүз йыллап хөкүм сүрүп гелен Романовла-

рын режимини бир матросын он гүнде йыкып билмежегине чага-да гөз етирйәндир. Мен саңа әр ялы болуп, баш мүң манат алтын пул берйәрин. Сен муны өз ер ишлериңе сарп этсең, бир йылың ичинде түчжар бай боларсың. Адам дүнйә гелениден соң онуң максады говы яшамакдыр. Шайдаков эртеки отаряр. Эртеки диен зат чага үчин говудыр. Бизиң үчин болса акыллы гуралан дурмуш, пәхимли ёла салнан хожалык герекдир.

Ол хер жүмлесини еке-екеликде, бөлүп-бөлүп терҗиме этдирди. Хер сөзүниң Сапармырада эдйән тәсирини аныкламак үчин онуң йүзүнден гөзүни айырмады. Полковник өз сөзүнин берен нетижесинден, элбетде, разы болды.

Сапармырат онуң эгнине какды.

— Сениңки якшы, якшы — дийди-де, дилмажа йүзленди:

— Ханы, тизрәк болсун. Болмаса Шайдаков мени агтарар. Хәзир мени шу ерден тапайсалар, икимиз үчин-де говы болмаз...

— Бир икимиз гидерисми?— дийип, полковник сорады.

— Ёк, полковник, мениң янымда өз гарындашларымдан он адамым бар. Олар мениң өли еримде өли, дири еримде хем дири. Мен оларсыз эдимем эдип билмерин.

— Ёк, он адам көп боляр — дийип, полковник диш-дырнак гаршы болды.

— Олар мениң өз адамларым. Мен олара жанымы ынанярын.

Полковнигиң рухы өчди. Ере бакып, хырчыны дишләп, келлесини яйкады.

Муны сынлап дуран Сапармырат:

— Полковник, түркмениң сөзи сөздүр! Сен инди хелейлик эдип башладыңмы?— дийип, ынжан ялы, улы байлыгың элинден гидип баршына өкүнйән ялы сөзледи. Онуң әхеңи полковниге ене-де умыт берди.

— Сапармырат, мен саңа ынанып билеринми?

— Полковник, гүррүңи чагаладып дурмасана, ислесең мен адамларым билен гала доланып гелмән, гөни оба сүрүберерин, эдил сениң гөзүңин өңүнде. Саңа башга нәме герек?

Бу сөз хем, мунуң әхеңи хем полковнигиң гөвнүне азажык-да болса теселли берди. Индикиси багт ишиди.

Эгер Сапармырат сөзүнде дурса, полковник халас боларды. Сөзүнде дурмаса онда иш кынды. Нәме-де болса, сув сеңриңден агыпды. Полковниге диңе тагдыра тен бермеклик галыпды. Инди онуң өңүнде боюн болмакдан башга ёл галмапды. Полковник муңа гөзүни етирди.

Дилмач рус дилипе гаты өкде дәлди, эмма билйәрди. Ол революцияның ишине жаңы-тени билен берлен газак йигидиди. Сапармырадың болшы онуң аңырсыны-бәрсине гетирди.

Ол арада бир вагт тапып:

— Мен ызыма гитжек. Сен атлыларың билен обаңа гитсең, мениң еке өзүме гала гирмеклик кын болар — дийип, гахарыны басып билмән айтды.

Сапармырат гөзлерини аларды, онуң үстүне топулды. Шол демде онуң ярагыны алып, элини сыртына даңды.

— Өз акмакчылыгыны полковниге дүшүндир!— дийип гыгырды.

Дилмач бу гарашылмадык херекете өр-гөкден гелди. Онуң Сапармырада болан газабы хер дем сайын гүйжейәрди. Ол сакына-сакына полковниге бир затлар дийди. Ол өз максадыны яшырман айтды. Полковник Сапармыратдан дийсең разы болды.

Полковник жаныгып сөзледи.

— Сен, догрудан-да, акмакчылык эдйәрсиң! Сениң яшыңдакы йигитлер гөзел гызларың арасында шерап ичип дөвран сүрмели. Бу йыкылан ерде нәме ишиң бар? Йөр, мениң билен гиделн. Маңа хызмат эдерсиң. Мен хем сени өз доганым ялы эклəп-сакларын. Акмак болма! Сапармырат пәхимли адам экен.

— Мен бу дөнүгиң йүзүнем гөрмерин!— дийип, дилмач Сапармырадың йүзүне газаплы серетди.

Илерки дешикден илки Сапармырадың өзи гечди. Соңра ол дилмажы чекип чыкарды. Ондан соңра Кривцовы чыкарды. Бейлеки адамлар хем чыкандан соң, Кривцовы ики адама табшырып өңден йеретди. Ол ики адам онуң голтугындан тутуп аягыны ере дегирмән, үстүни думан тутуп дуран деряның бир четинден бардылар. Буз галыңды. Тайып йыкылмазлык үчин чалышмалыды. Ене-де ики адам дилмажы голтуклап йөредилер. Сапармырат иң ызда галды. Адамлары гыссады, абыр-забыр этди. Шейдип, он үч адам бузуң үсти билен

илерки кенара тарап йөреди. Олар сәхел вагтың ичинде үмрүн ичине сиңип гитдилер.

Егын Харлампий Епифанович Анисимовың гөзлеринин үстүне абанып дуран гүр гашлары гыравлап чув ак болупды. Ол жеңңелиң гүр еринде, бир йыкылан агажың үстүнде, янындакы адамлардан бир четде отурып пикир эдйәрди. «Ягшы, мунча чемеданлары долдурып дуран алтын пулы бу ере гетирдик. Инди нәме этмели? Онуң өзи-де геленок. Белки, хүжүме гиреннинде ок дегендир, яраланандыр. Белки-де... Билип болярмы? Дири болса бир ерден чыкарды. Вагт-а болды. Я-да онуң өз айдышы ялы, бу пуллары алайсаммыкам? Бир ере гөмсем, герек вагты гелип алсам-йөрсем. Бу вагт ол гелэенде-де маңа нәме эдип билер? Гошунсыз серкердедир, элинден гележек зат болмаз. Чемеданлары гөтерип геленлери ызына ковсам, өзүм бу ерде галсам, чемеданлары белли ере гөмсем... Өзи-хә өмүр өтйәнчә, Анисимовларың гележек неслиниң-де өмри өтйәнчә аркайын совмага етжек. Муны шейле эдейин. Рус алтыны инлис желеплерине харч эдилмесин».

Анисимов бу пикирини деррев амала ашырмак үчин ики элини дызына дирәп еринден турды. Эмма бирден сакланды. Өзүни ене-де агажың үстүне гойберди. «Патыша», «көшк», «выждан», «офицер» диен сөзлер хем-де бу сөзлериң манысы Анисимовың бейнисине эне сүйди билен гирипди. Ол бу сөзлериң есириди. Бу сөзлери эшиден вагты чокунмагы эндик эдипди. Анисимов Николай Романовың тагтдан береййәм агдарыландыгыны билйәрди. Көп билйән адамлар билен гүрлешип, бу хабарың чындыгына гөзүни етирипди. Эмма әпет улы юрдуң патышасыз яшап билжекдигине дүйбүнден ынаныл билмейәрди, ынанжак хем болмаярды, бейле зат болар хем өйтмейәрди. Ол ир эртир-гич агшам «Николай Романов ене-де көшге чыкды» диен хабара гарашярды. Ине, оны яңкы хыялына дүвен ниетинден саклап галан задың иң эсасы шуды. Икинжи бир зат хем рус офицерини таламага онуң эли, богны ысжак дәлди.

Деряның кенарында гойлан ики гаравулуң бири ылгап гелип, Анисимовың пикирини бөлди.

— Харлампий Епифанович, гала тарапдан бир топар адам гелйәр. Оларың кимдигини, нәче адамдыгыны билер ялы дәл.

Анисимов чалтлык билен еринден турды.

— Голай гелдилерми?

— Гаты голай, Харлампий Епифанович!

— Елдашыңы-да алып шу ере гел. Тиз бол!

— Боляр. Уҹдум!

Анисимов бир четде, чемеданларың дашыны алып отуран адамларың янына барды.

— Деррев чөп-чалам гетирип, чемеданларың үстүне атың. Булары экитмәге вагт ёк. Үстүмизи басдыраймалын.

Ерли-ерден чөп-чалам йыгнап башладылар. Эмма олары чемеданларың үстүне окламага вагт болмады. Деряның ичи билен гелйәнлер кенара чыкдылар. Кенар билен бу ериң арасы болса отуз әдимден кән дәлди.

Анисимов сувуң сеприкден агандыгыны билди. Адамларыны ызына тиркәп, жеңңелиң гүр ерине чекилди.

Анисимов гаты голайда чөпе букулып ятды. Онуң бу ятан еринден диңе адамларың гарасы гөрүнйәрди. Олары айры-айрылыкда сыламага үмүр ёл бермейәрди. Йөне вели адамларың сеси месе-мәлим эшидилйәрди. Анисимов бүтинлейин гулага өврүлди-де, диңләп башлады.

Аңы гачан полковник чемеданлары гөрен бадына улудан бир демини алды-да, өзүни оларың бириниң үстүне гойберди.

Сапармырат дилмажы идирдедип онуң янына гетирди.

— Ханы полковнигиң байлыгы? Бу сандыклар нәме?— дийип, терҗиме этмеги буюрды.

— Шу сандыкларда мениң әхли байлыгым, Сапармырат! Галаны сениң ынсабыңа баглы — дийип, полковник зарын, йүрек дилижи бир әхеӊ билен айтды.

Сапармырат онуң сөзүне әхмиет бермедик киши болды-да:

— Булары ачып гөрмек болармы?— дийип сорады.

Полковник ачары узатды.

— Ынсабыңа баглы, Сапармырат...

Ичинден худайыны чагырып, гөзүни юмды. Бирден онуң пикири айдыңлашды: «Ханы, Анисимов? Ханы, мени угратжак адамлар? Гачдылармыка? Бу нәме болдугы? Вах, олар шу вагтлар буларың үстүне чозмалы ахыры... Багт ятжак болса шейдип ятар экен... Мен инди нәме эдерин? Мениң тәлейим нәхили боларка?» диен

сораглары өзүне берип, полковник олара жогап агтарып утрады.

Сапармырат ики чемеданы ачып гөрди. Оларың икисиде он манатлык алтын пуллардан долуды. Олар ялдырашып, гөзүң ягыны алярдылар. Сапармырат бейлеки секиз чемеданы ачмады-да, олары еке-екеден гөтерип гөрди. Онуң бедепине бир еңиллик гелип долды, рухы гөтерилди. Гүйжи артан ялы болды.

Ол адамларыны голайына чагырды. Дилмажы-да оларың өңүнде, өзүне хас якын ерде дурузды. Олара гарап шейле дийди:

— Адамлар, биз яш Совет дөвлетиниң ганым душманларындан бирини эле салдык, әхли байлыгы билен. Ол мени бәш мүң манада сатын алмак иследи. Ине, бу агзының сарысы гитмедик дилмач хем мени сатылан, дөнүк дийип хасап этди — дийип Сапармырат, геплап дуршуна, йүзи бурч ялы гызаран дилмажың эллерини чөзүп башлады.— Шол вагт сен мени атмага-да тайындың, бидөвлет! Гайдып, бейле даргурсак болма! Ал, ярагыңы! Хава, адамлар, инди бу байлыгы, бу нөкеси саг-аман элтип, исполкома табшырмалы. Индики иш шейле. Хабардар болуң, төверегиң адамлы болмагы-да әхтимал! Мунча пул бу ерде горагсыз ятан дәлдир.

Анисимов багры билен сүйшүп, ыза чекилди. Янындакылара пышырдап шейле дийди:

— Иш тамам болды. Эгер дири галмак ислесеңиз, башыңызы гутармага чалшың. Булар инди бу пулы бермезлер. Бизи танасалар-да, ер-юрдумызы теп-текиз эдерлер. Говусы, гөрүнмән гачмакдыр. Мен ол түркмен барада кән зат эшидипдим. Онуң элине дүшсең, гутулып болмаярмыш — дийип, Сапармырат хакында айтды.

Анисимов үчин хем, онуң адамлары үчин хем шундан говы чыкалга ёклы. Олар шейле хем этдилер.

Дилмач Сапармырада өз миннетдарлыгыны билдирмек үчин онуң бойнундан гужаклады.

Олар гүндиз сагат он ики болан вагтлары саг-аман гала гелип етдилер.

Галаны горайжылар элеме-дешик болан дервезәниң өңүнде пулемётлары хем-де кән санда гаравул гоюп, ыза чекилип гидипдирлер. Сапармырат дервезәниң деңине гелип, аркасы йүкли, егшеришип гелйән адамларына:

— Демиңизи алың — дийип буйрук берди-де, өзи гаравулларың янына барды. Ол Жора душды.

— Ханы, адамлар ниреде?

— Адамлар дынч алмага гитдилер.

— Шайдаков дагы ниреде?

— Оларың көпүси исполкома гитди. Бирнәчеси-де полковнигиң гөзлегинде. Ол харамзада гачыпмыш.

— Галаның дашындакылар нәме?

— Олар ыза серпикди. Ягдай өверлик дәл.

Сапармырат шундан башга зат сорамады. Мейитлери йыгнап йөрен арабалы, эшекли, пыяда адамларың душундан гечип, өз адамларының янына барды-да, олары алып, исполкома тарап гитди.

Сапармырат он чемедан алтын пул билен агсак полковниги исполкомың гызгалаңлы гидип дуран маслахатына гетирип табшырды...

ДӨРТГҮЛ

Шыхымы ызына уградып, деррев атланан Гурбанмәммет сердарың бу гижеки чозушдан тамасы улуды. Ол шу гиже Дөртгүли долы эле салып болмаса-да, хич болманда, гала гирерин, шәхериң иң зерур ерлерини эеләрин дийип, эййәм гүнбатар дервезә тарап уграп атлыларының ызындан етмек үчин, оларың рухуны гөтермек үчин ховлукды. Чыплаң эерленен ат, совук гижеде симап ялы титрейәрди. Оны гаты сүрмек үчин хәзир дебсилемек-де, гамчы галдырмак-да артыкмачды. Диңе онуң жылавыны чалажа говшатмак бесди. Ол йылдыз сүйшен ялы сүйнүп гитжекди. Хан шейле хем этди. Ат бурнуны елленидирип, агыздырыгыны шакырдадып чейнәп, демиргазык дервезә тарап хайдады.

Дөрт төверек гараңкылды. Дөртгүлүң депесине әгирт улы гара газан дүңдерилен ялыды. Хәзир ёл-ыз сайгармак дүйбүнден мүмкин дәлди. Ат аягының ашагында басгыланан гар, чалажа агарып ятырды. Совук айылганчды. Атларың хем адамларың гөзлери шемалың зарбына Хан ишаның гөзи ялы болуп чорбалап дурды. Гурбанмәммет сердар атлылары билен дайырдашып демиргазык дервезәниң деңине геленде, Гочмәммет ханың соңкы топар атлысыны гүнбатар дервезә уградыпды. Онуң өзи-де уграмак үчин атланыпды. Шонуң үчин-де ол Гурбанмәммет сердары ат үстүнде гаршылады.

Җүнейит хан атының гулагыны Гочмәммет ханыңкы билен деңледи-де:

— Гочмәммет хан, ишин ровач болсун!— дийди.

— Омышалла, хан хезретлери — дийип, ол жогап берди хем-де ханың атының бурнундан буг болуп чыкян демине серетди.

— Атлыларыңы хачан уградың?

— Биреййәм, хан хезретлери. Хәзирем иң соңкуларыны ёла салып, өзүмиңем атланып дуршум. Нәме буйругыңыз болса...

— Берекелла, хан. Буйрук шейле, хан: ичден полковник, дашдан хем биз. Шу гиҗе Дөртгүлде мусулман туғы пасырдамалыдыр, худай болсун этсе...

— Омышалла... Агзыңыздан худай эшитсин, хан хезретлери!

— Шейле хем болар, хан. Бу сөвешде биз я алмалыдырыс, я-да өлмелидирис. Ериң дашына доланып ятан аждарха ялы болуп, галаның дашыны алып ятмага хич хили мыдар ёк. Полковник бизе гаты аз вагт берипдир. Тиз угра. Етишибилдигиңден өңдәкилериише салыберсеңиз хем болар.

— Лепбей, хан хезретлери. Ругсат болса, биз уграсак?

— Ругсат алладандыр, хан!

Гочмәммет хан шу сөзи эшидип гутарып-гутарманка атыны гамча басды. Гурбанмәммет сердар хем атыны гордурып угран бадына Дурды көвли онуң ызындан етди.

— Хан хезретлери, бизиң адамларымызың иң соңкусы-да бармалы ерине барандыр.

— Берекелла, Дурды хан! Берекелла! Полковник галаның ичинден, биз хем дашындан. Шу гүн бир яңасы болмалы гүндүр! Деррев адамларың янына ет. Олара ак пата берип, ише гиришиң.

— Лепбей, хан хезретлери!

Дурды көвли-де гиҗәниң гараңкысының ичине сиңип гитди.

Хан ене-де сүрүп уграды. Ол бир аз йөрәнден соң, Гайып бала ериң ашагындан чыкан ялы болуп, ханын гапдалына гелип жылав чекди.

— Хан хезретлери, галаның ич йүзүнде гопгун турды. Биз нәме этмели? Бирден болмасы бир иш болаймасын дийип, Черрик билен маслахатлашып, сениң буйругыңа гарашмалы этдик.

Җүнейит хан рухубелентлик билен гүрледи.

— Гарашман, Гайып хан, хич зада гарашман! Ичде туран гопгуны дашдан голдаң! Ол бизиң гопгунымыздыр! Алла ярыңыз болсун! Гарашман! Дөртгүлүң үстүне аҗал окы чабга болуп дөкүлсин!

— Лепбей, хан хезретлери!

Гайып бала атының жылавыны ызына өврүп, гөзден гайып болды.

Җүнейит хан ичинден: «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери чын экен. Гөрүлмели адамларың хеммеси ёлумда саташды. Бу гүн бизиң ишимиз онайжак ялы» дийип, инди атыны майдалына сүрүп уграды. Төверэге гулак салды.

Дөртгүл аңзаклы елиң сесинден, наллы ат аякларының дүкүрдисинден, топар-топар болуп чыкян сеслерден лерзана гелипди. Дүнйәниң әхли адамы ата чыкып бир тарапа, шол барышларына-да бокурдакларына сыгдыгындан гыгырян ялы болуп дурды. Хан җошгун билен бу затлары диңләп баршына ичини гепледйәрди: «Агыр лешгери ата чыкарып, олары өңе сүрйән ким? Бүтин әлеми ат аягының сесинден лерзана гетирйән ким? Дөртгүли габап, оны габыр ялы гысян ким? Большевиклери мыңжырадып барян ким? Буларың хеммеси — мен — Гурбанмәммет сердар — Җүнейит хан! Ине, гөр ол ким! Бу гүн онуң иши ровач болмалыдыр. Я ярадан! Өзүң голда! Өзүң гүйч-кувват бер. Эгер мен хәзириң өзүнде моллаторгая өврүлен болсамдым, мен сениң мүң биринжи адыны хем тапып, сениң яныңа учуп барардым, сенден түкениксиз гүйч-кувват алып гайдардым. Худай җан! Яныңа бардыгым болсун, өңүңде гол говшурып дурдугым болсун! Сен маңа көмек эт. Сен маңа гүлүп бак, худайым».

Җүнейит хан, өз атлыларының ахыркы, айгытлайҗы сөвеше гарыншҗа ялы чозуп баршыны гөрмесе-де дуйярды. Шыхым сүлгүниң гетирен хабары — Кривцовың галаның ичинден уржакдыгы Гурбанмәммет сердара ганат бекләпди. Ол Дөртгүли шу чозушда, даңың ала-гараңкысында эле салмагы йүрегине пугта дүвүпди.

Онуң бу ынамына ене-де бир эсас барды. Гала көп гүнлерден бәри габавдады. Азык, сув, бейлеки харытларың гутарандыгына, галаның ачлык чекйәндигине, эл-

бетде, хан гөз етиринди. Ол муңа хер затдан бетер арка дирейәрди.

Галаның гүнбатарсындакы гиң мейдана кесек атсаң ере дүшжек дәлди. Атлы, пыяда адамлар бири-бирлериниң дөшлери билен итерип өңе — дервезә тарап ымтылярды. Сөгүнч, гыкылык, атларың хоргурмалары агыр лешгериң депесинде яңланярды. Иң өңде — дервезәниң агзында дуран Гайып бала билен Черригиң атлылары эййәм атып башладылар. Эдил шу вагтың өзүнде-де ичерден Кривцов дервезәни ока тутды. Гурбанмәммет сердар шу аралыкда лешгериң иң ызкы топарларының янына гелип, атының жылавуны чекди. Какабай онуң билен дең дурды. Ханы танадылар. Ач гурт ялы өңе омзаян галтаманларың рухы гөтерилди.

— Я худай жан!— диен сеслер башына кыямат гүни дүшен гадымы галаның гүнбатар диварларына барып етди.

Хан Какабая йүзленип, адатда геплешиинден хас гаты сесленди:

— Иним, Какабай, ызкы топарлар нәме үчин атанок? Атсынлар! Хабардар болуп атсынлар. Өзүмизиңкилериң үсташыра атсынлар!

Какабай янындакы атлылардан бәш он саныны төверек-даша ёллады.

Арадан салым гечип-гечмәнкә бүтин лешгер бирден диен ялы атып башлады. Бу болса ханың рухуны гөтерди. Ол келлесиниң гызгынына атының жылавыны говшадып, совукдан яна титрәп дуран жанаварың бөврүне газап билен депди. Ат өңе дызады. Сага-сола атып дуран адамларың бир четинден гирип-гирмәнкә, Какабай йылдырым тизлигинде херекет этди-де, ханың атының гапдалындан гелип, онуң жылавына япышды.

— Хан хезретлери, мен сизиң жаныныз үчин күлли ёмудың өңүнде жогап окамалыдырын...

Гурбанмәммет сердар сакланды.

— Иним Какабай — дийип, бир салымдан соңра дилленди.— Дервезәниң өңүнден хабар тутдур. Ичердәкилер ише башладылармыка?

Какабай голайында дуран атлылардан бириниң адыны тутуп, хабар билип гелмек үчин иберди.

Хан гала билен аралыкдакы мейданда бәшатарларың агзындан чыкян, йылп-йылп эдип гөзе гөрүнйән отлардан леззет алярды. Вагтың гечдиги сайы ол өз янындан ваканы өсдүрип: «Дервезе йыкыландыр. Гайып бала галаның ичине гирендир. Онуң ызы билен йүз атлы гирендир. Мүң атлы гирендир. Черрик Шайдаковы аггарандыр. Шыхым олара гелип говшандыр» дийәрди.

Йөне вели хан өз өңүнде булут ялы болуп дуран гошуның бир дуран еринде дуршуның себәбине дүшүнмейәрди. «Булар нәме үчин сүйшмейәркәлер? Шунча адам галаның ичине гиренден соң, булар нәме үчин өңе сүйшүп, оларың ерини эелемейәркәлер?».

Хан өзүниң уряв чакларының догры чыкмаяндыгының себәбини билмек ислейәрди. Шонуң үчин-де ол:

— Иним, Какабай, дервезә тарап ене адам ёлла — дийди.

Илки иберлен атлы гелди.

— Дервезәниң ичинденем атып башладылар. Ики тарапданам.

Какабай бу хабары хана етирди.

— Иним, Какабай, дервезе йыкылманмы?

Хан жогаба гарашмады. «Соңкы гиден адам бу хабары алып гелер» дийип, өзүне гөвүнлик берди.

Онуң йүрегиндәки умыт барха жошярды.

Хан билен галаның арасында ызыны үзмән гатнав эдйән чапарлар, галаның үстүне говурга ялы гүюлян оклар, нәме үчиндир, вагтың гечмегине гарамаздан, өз бермели нетижесини бермейәрди. Гурбанмәммет сердар сакгалының ужуны дишләп, эриң гашыны гопармак ислейән ялы гысымлап дуршуна сарсман отырды.

Дөртгүл горанмагыны довам этдирйәрди. Чапарың ызындан чапар гелйәрди. Эмма оларың гетирйән хабарлары шол өңкүди: «Ики тарапданам атярлар. Дервезе элеме дешик болды». Ханың инди гахары гелип башлады. Иң соңкы чапар гелип, ёкаркы сөзи гайталанда, хан ярылды:

— О нәхили дервезе! Гуршундан гуйлупмы?!

Чапары ер чекдими, хова эретдими, белли дәл. Йөне ол шол демде гөзден гайып болды.

Ханың гахарланып башлайшы, дервезәниң шол бир дережеде дуршы гөзе гөрүнмейән ёллар билен атлылара барып етен ялы, оларың рухуны өчүрен ялы болды. Ханың гөвнүне болмаса, атлылар гөвүнли-гөвүнсиз вагтабент атып дуран ялыдылар.

Галаның ичинде йүзе чыкан, Гурбанмәммет сердарың дүйбүнден гарашмадык ягдайы хемме зады бирден

үйтгетди. Дервезәниң ич тарапының әхли ыгтыярының большевиклериң элине гечендигини хан чапарларын гетирйән хабарындан аныклап уграды. Бир салымдан болса, дервезәниң ики тарапындан, диварын үстүнден пулемёт сеси чыкып башлады. Ханың атлыларының өңдәки топарындан ининиң тикенекледижи айылганч башлы-баратлык башланды. Инди эмеле гелен ягдайы Гурбанмәммет сердара дүшүндирмек герек дәлди. Ол бу вагт хер зада гарашса-да, өзүниң гөз өңүне гетирйән Дөртгүлүниң шейле гүйчли, рехимсиз гайтавулына гарашмаярды. Ол ене бир чак урды. Онуң бу чакы-да догры чыкды. Полковник Кривцовың дерби-дагын эдилендиги хакды. Болмаса пулемётлар нәхили эдип диварың депесине чыкарыляр ахыры. Хан өңе — өз адамларының палач ялы ятырылян ерине ган өйлен гөзлери билен середип дуршуна: «Тоба, тоба, худайым! Сениң мунының нәмәниң аламаты болды? Полковник гутарды. Галаның ичиндәки өркүмиз үзүлди. Инди нәме этмели? Адамлары шейдип пулемётың агзына тутуп дурмалымы? Ек, мундан иш болмаз».

Гурбанмәммет сердар ене-де бир азрак дуруп, Какабая йүзленди:

— Гошуны ыза серпикдириң. Мундан оюн болмаз...

Шейле диймек билен хан атың жылавыны ыза өврди. Янындакы атлылар-да онуң ызына дүшди.

Хан өңден башыны ашак салып барярды. Эңеги дөшүне дегйәрди. Маңлайы эриң гашына дегейин-дегейин диййәрди. Ягырнысы айылганч хөкгерипди. Онуң хер демде бөкүп, агыздырыгыны шакырдадып чейнәп дуран аты-да, ели гутаран ойнавач ялы херекетини говшадып уграпды.

«Нәме этмели? Бу чозушымыз нәме үчин ёл алмадыка? Галат иш этдикмикәк? Терс ёлдан гитдикмикәк? Йылдыза йөредикмикәк». Бу пикирлер онуң эгнини өңкүден-де бетер ашак басярды. Ол бирден башыны гөтерди. Ат тисгинип гитди. «Биз ялңышыпдырыс. Шайдаковы алдава салмандырыс. Инди саларыс. Гүнбатар дервезә чозан болуп, эсасы гүйжи башга бир дервезә гөнүкдирмели экен. Болды! Болды!».

Әхли буйруклары берип, ханың ызындан етен Какабай тәзе буйрук алды.

— Иним, Какабай, эмел етенлериң хеммесини йыгна. Чалт гелсинлер.

Какабай ызына өврүлди.

Хан атың бөврүне газап билен депди...

* * *

Большевиклер шәхер илатының арасына дилевар агитаторлары ёлладылар. Ховлуларда, көче угурларында, өврүмлерде аз вагтлык эмма көп маңылы митинглер гечди. Шәхер илаты большевиклериң ызы билен гуры ериң гутаран ерине ченли гитмәге өзүниң разыдыгыны мәлим этди.

Гүн гүнорта болды. Душмана дем-дынч алмага май бермән, тәзеден хүжүме гечмели диййип, исполком карар этди. Ине, шу карары Дөртгүли горайжылара етирмек үчин исполкомың ёлбашчылары шәхер ичине сиңип гитдилер. Ядав, сакгал-муртлары өсен, геймлери кирли хем-де йыртык, эмма вели гөзлери янып дуран, гүйчлери дынзап дашары ымтылян адамлар илатың агзыны бирикдирйәрдилер, олары айгытлы хүжүмлере чагырярдылар. Илат хем оларың ызына дүшйәрди, оларың хер бир херекетине ынанярды. Шонуң үчин-де шәхер илатының ели яшдан етмиш яша ченлисиниң хеммеси элине илен зады алып, дервезелериң өңүне тарап сил ялы болуп акярды. Шу тарыхы гүнде Дөртгүл өзүниң өмрүнде биринжи гезек револючион айдым дөретди. Ол айдымың шейле сетирлери бар:

Ленин баба атамыз,
Саясында ятамыз.
Гаршы гелен душманың
Маңлайындан атамыз!.,

Гүнбатар дервезәниң голайларында ене-де бир айдым дөреди:

Эсгер башы Шайдаков,
Шайдаковдан пейда көп.
Шайдаковдан батыр ёк
Ол атанда хата ёк.

Үчүнжи айдымда башга бириниң ады тутуларды:

Хан Жүнейит хан болмага етмесин.
Экен экинлери асла битмесин.
Дүйнәге йүклеген халы-палласы
Ылахым өзүне несип этмесин...

Бу айдымлары дөреденлер кимди? Ол мәлим дәлди. Эмма вели бир зат мәлимди. Олар халының үстүнде дөшүне яссык гоюп ятып, галамың ужуны дишләп гошгы язян адамлар дәлдилер. Бу айдымлар адамлар эллеринe пил-палта алып, дервезелере угранда дөредилер. Бу айдымлар шу гүн, сәхер чагы Кривцов гачан вагты, Шайдаковың гүнбатар дервезә гелен вагты, Сапармырадың Кривцовың ызына дүшүп ылгап йөрен вагты, пулемётларың жак-жак сайрап угран вагты көчеде, гүлле ягшының ашагында дөредилер.

Ине, шу мәлимди.

Гурбанмәммет сердар бу гезек тилки сапыны атды. Ол гүн агандан соң гөз үчин гүнбатар дервезә чозды. Бир сагада голай гиден ганлы сөвешлерден соң, онуң хут өзи сөвешиң башына гечип, лешгерини ики бөлди-де, галаның көне диварларының дүйби билен адамларыны демиргазык дервезә тарап сүрди.

Демиргазык дервезәниң үстүндәки апы-тупан гүн батмазының өңүсырасында башланды.

Гөзараның өңүнде ятан Сейит хан атлыларының өрән улы топарының гелйәндигини гөрди. Илки онуң гулагына гыкылык-говга чалажа эшидилди. Соңра ат аякларының сеси гелди. Шу арада Сейит янындакы ёлдашыны ики гөзараның арасындакы бир бейнигиң үстүне чыкарды-да, онуң аркасына мүнүп, диварың депесинден чыкып дашы йүзүне серетди. Онуң хушы башындан учды. Гөзлери тегеленип гитди. Хан атлылары диварың дүйби билен эдил гарынжа ялы сүйшүп гелйәрди. Сейит пикир эдип дурмага вагтың ёкдугыны, аз вагтың шәхериң дурмушында әгирт улы әхмиетиниң бардыгыны билди. Ол гөйә харманына доңуз даран ер эеси ялы болуп, ики бөкенде дервезәниң өңүнде пейда болды. Гөзаралардан ашак гайдян басганчаклары гөрдүм хем диймеди. Ол адамларына юмуш табшырып дуран, совукдан яңа лодаклары гөк-нил болан Касымың еңинден тутуп, оны бир четечекди. Хер сөзүң ярысыны ювудып, гыссанмач гепледи:

— Касым, иш гайтды! Келемәни чөврүбер!

Йүз кешби бүтинлейин үйтгән, гөзлери ханасындан чыкып барян Сейидиң болшы Касымы, догрудан-да, ховсала салды.

— Дүшүндирип геплесене, Сейит, нәме бар?

— Касым, душман үстүмизи басды. Гапыллыкда басды. Алдава салды!

— Ханы душман? Ол ниреде?

Оняньча дервезәниң даш йүзүни эелән душман дервезәни шейле бир ока тутды вели, асман-земин гапышды.

— Ине, душман!— диййип, Сейит дервезә тарап элини салгады. Соңра ол хан Жүнейидиң гаты кән атлыны демиргазык дервезә гойберендигини чак билен билйәрин диййип, Касыма гүррүң берди.

Касым оңа:

— Деррев гөзарана чык! Ише гириш!— диййип, айгытлы буйрук берди-де, йылдырым чалтлыгында ызына өврүлди. Бу арада онуң гөзүне илен-де Худайберди гаража болды. Касым оңа:

— Худайберди ага, гүнбатар дервезә тарап гуш болуп уч! Үстүмизе чозулды диййип, Шайдакова хабар бер! Көмек иберсин!— диййип буйрук берди.

Худайберди гаража айдылан тарапа йүзүни салансоң, Касым адамларына йүзленди:

— Ягдай агырлашды. Эмма вели бир әдим гайра чекилмәге бизиң хакымыз ёкдур. Өлсек хем дервезәниң өңүнде өлмелидирис. Окы бисарпа тутмаң. Нышананы догрулап атың! Башлаң! Шайдаков атлылары билен етишер! Гайгы этмәң! Уруң душманы!

Дашардан ягян гүлләниң хетди-хасабы ёкды. Дервезәниң беркитмеден ёкарсы элеме-дешик болды. Эмма вели белент хем-де берк беркитме екеже окы-да ичери гечирмейәрди. Дашардан эдилйән газаплы хүжүм бир сагада чекди. Дервезәниң агачларының иң улусы пишигиң гулагы ялы болды. Ики арада дине беркитме галды. Гораняңлар-да, душман-да беркитмәниң үсташыры атярдылар. Хич ким онуң голайына гелип билмейәрди.

Худайберди гаража гиденден сагат ярым гечениден соң, Шайдаков билен Җолмүрзәев йүз элли атлы билен гелдилер.

— Касым — диййип, Шайдаков онуң эгнине элини гойды.— Касым, ине, саңа бизиң эдип билжек көмегимиз! Йүз атлыны ал-да дервезәни гора. Биз хәзир гүнбатар дервезеден хүжүме гечжек. Душманың екеже адамсы шәхере гирәйсе, жоган берерсиң. Мениң бу сөзүми гөвнүңе гетирме. Гардаш, гайрат эт.

— Шайдаков, мен хеммесине дүшүнйәрин. Бу дервезеден аркайын бол!

— Саг бол, Касым! Эгер бизиң хүжүмимиз ёл алай-

са, шол бада сениң ягдайың хем еңләр. Сен хем дервезәңден чыкып бизе гошуларсың!

— Агзыңдан худай эшитсин, Шайдаков!

Җолмурзаев билен Шайдаков ызларына өврүлип, атларыны гамчылап гитдилер.

Шейле агыр ягдайда-да Шайдаковың өзүне гөвнүнетиҗилик билен гүрлейши, совукганлылык билен буйрук берши Касымың гөвнүни гөтерди.

Касым беркитмәниң гәлайҗагында, дегерли ерлерде, гелен адамларыны гоюшдырып чыкды. Олара мүмкин болдугыча окы бисарпа тутмалы дәлдигини дүшүндирип, өзи гөзараның янына чыкды. Душман хем атярды, хем өңе сүрүнйәрди. Ызкы хатарлар гөзарадан гөрүнйәрди. Гөрүнйәндиклерини оларың өзлери-де билйәрдилер. Себәби гөзаралардан атылян окларың бидерек гидйәни ёк диен ялыды. Шонуң үчин-де душманың ызкы хатары барха өңе омзаярды. Касым яданлара көмек берип, бирнәче вагт гөзарадан атды. Соңра ашакдакы ягдайдан хабар алмак үчин ере дүшди.

Салай җерчи билен Черкез херси элине ики күйзе гызгын сув алып, голтукларыны чөрекден долдурып гелдилер. Олар бу ерде туран апы-тупан барада геленлериңден соң билип галдылар. Келлелерини яйкап додакларыны дишледилер. Соңра болса диварың дүйбүнде, дашардан атылян окдан сова бир ерде отурып, чөреклерини чыкардылар-да, олары эл ялы-эл ялыдан бөлүп башладылар.

— Сувы нәдип ичеркәлер? — дийип, Черкез Салай җерчиден сорады.

— Сув ичеси гелен күйзәниң агзындан ичер. Сувуң кәсә гуйлуп ичилйән вагтындан оба гөчендир, Черкез — дийип, Салай җерчи җогап берди.

Салай җерчи көпден бәри ядындан чыкарып йөрен задды хушуна гелен ялы болды. Ол отуран еринден турды-да, дервезәниң өңүне серетди. Ызына айланып Черкезе йүзленди:

— Касым дага көмекчәм-ә гелиппдир. Оларам ачдыр, Черкез?

— Оларың ачлыгы икучлы дәлдир, Салай эке. Йөне бужагаз чөрек хич киме етмез. Өзүмизиңкилере пайлаялы. Оларам гүнлерини гөрерлер-дә...

— Җайда нәче тамдыр чөрек галды? — дийип, Салай эке улы алада билен сорады.

Черкез гысга җогап берди.

— Дөрт.

Салай эке гөвнүни бире баглады.

— Сен гит-де, шол чөреклери гетир.

— Мунча адама агшамлык хем герекдир, Салай эке.

— Гайгы этме, Черкез. Ене биширерис. Бу гүнүни гайтапан, эртесини гайгы этмели дәлдир. Бар, Черкез, гайрат эт. Гой, хемме доймаса-да йүрексе эдинсин...

Черкезиң өйдәки чөреги өз адамлары үчин сакламак ислейәнини җерчи аңшырды. Онуң өзүниң-де ислеги шуды. Эмма вели, «Герек дереги йыкар» дийлиши ялы, хәзир ол чөреклери пайламалыды. Хер ким нәхили этсе-де, Салай җерчи башга хили эдип билҗек дәлди.

Черкез сесини чыкарман ызына доланды. Ол тизрәк доланып гелмек максады билен дервезеден башлап гөни гидйән көчәниң угры билен гитди. Ол бир тарапына аграм салып, яңы он әдим ёл гечипди. Шол бада ики пилчәниң ортарасындан деген ок «вах» диймәге-де май бермән, оны йүзин йыкды. Черкез шол демде җан берди.

Салай җерчи болса мундан хабарсызды. Ол Черкези уградандан соң, ене-де чөрек пайламак билен болды. Бирнәче вагтдан соң ишини битирип еринден турды-да, Черкезиң гиден угруна серетди. Онуң гөзлери ер гужаклап ятан Черкезе дүшди. Салайың гөзүниң өңи губарлады.

Ылгап Черкезиң мейдиниң янына барды. Онуң келлесини гөтерди. Черкезиң агзындан акан ган гарың кәп ерини гызыл реңке бояпдыр.

Бу арада беркитмәниң аңырсындан атылян оклар Салай җерчиниң өзүниң-де энтер-пелегини өврди. Салай эке багры билен сүйшүп көчәниң саг тарапына чекилди. Окуң өңүнден совулды. Черкезиң ятышына середип бир салым дурды-да: «Әй, нәме болсам болайын» дийип, ене өңе тарап окдурылды. Черкезиң гушагындан тутуп, оны өзүне тарап чекип башлады. Әҗиз, кичиҗик адамың ягдайы өзүңе мәлим, ол сәхел вагтың ичинде гара дере батды. Эмма җерчи эрҗелди. Ахырсоңы Черкезиң мейдини окуң өңүнден чекип алды.

Соңра онуң билен «геплешип» башлады.

— Әй, Черкез, энтеклер өлмели дәлдиң. Шу ерден саг-аман доланып баранымыздан соң, сени-де өйли-ишикли этмек арзувым барды. Җайымың бирини саңа

берҗекдим. Дул отуран аялы хем алып берҗекдим. Бир сыгыр, бир эшек алып берҗекдим. Шу затларың эеси болуп, элиң бош вагты мениң яныма гелип гүррүңлешип отурсаң болмаярмыды? Сен гыссандың, Черкез. Бейтмесең говы боларды. Сен өмрүңде бир гезек маңлайыңдан сыпаланан, өз өйүне гирип-чыкан адам дәлдиң ахырын. Черкез, өлүм хеммәмизиң башымызда бар. Мениң муңа акылым чатяр. Йөне гаррап, халдан дүшениңден соң өлмели ахырын. Сен энтеклер яшап хем өмүр сүрүп билжек адамдың. Әй, нәтжек, худайың халаныдыр-да... Разы бол доганым. Мен сениң бивагт арадан чыканыңы Ефиме айдарын. Ол гаты гынанар. Нәтжек, чекмели боляр-да.

Салай жерчи гөйә эдйән пикирлерини Черкезе эшитдирмек ислейән ялы, онуң йүзүне середип, чоммалып, башыны ашак салып отырды. Бирден бир зат онуң бар үнсүни өзүне чекди. Черкезиң маңлайына, яңакларына дүшйән гар учганаклары гөйә совук демриң я-да дашың үстүне дүшен ялы шол дүшүшлерине башыны бозман сакланярдылар. Бу ягдай Салайың гөзүне өрән горкулы болуп гөрүнди. Догрусы, ол шундан соң өзүниң мейидиң янында отурандыгыны аныклады. Онсоң ол Черкезиң йүзүндәки гар учганакларыны сүпүришдирди. Соңра элини Черкезиң совук йүзүнден чекип алды-да, өз маңлайына диреди. Назарыны эдиклериниң бурнуна дикди. «Худайым, бу бендәниң ятан ерини ягты эт. Бу адам чигидиң габыгы ялыҗак-да адама яманлык эден дәлдир. Бу адам ак йүреклиди, мен муңа белет, худай жан...»

Соңра Салай жерчи ене-де Черкезиң мейидини сүйреди. Ахырсоңы оны өзүниң чөрек бөлүшдирип отуран ериниң голайына гетирип, диварың дүйбүне гойды.

— Әй, бу болян затлары — дийип, Салай жерчи ялаңач келлесини яйкап, хырчыны дишледи.— Бу болян затлары дийсене! Яңыҗа-да мениң билен чөрек бөлүшдирип отырдың ахыры! Сениңки етен экен, Черкез. Етсе, онуң алажы болмаз диййәдилер, шол чын экен. Ятан ериң ягты болсун доганым...

Шундан соң Салай жерчи келлесиниң үшейәндигини дуйды. Онуң телпеги Черкези сүйрәп гайтҗак боланда гачыпды. Ол телпегиниң гачан ерине әңетди. Окуң дерлиден телпегиң голайына барар ялы дәлди. Ол-а телпек экен, эгер шол телпегиң гөврүми ялы алтын ятан

хем болса Салай инди ол ере барып билжек дәлди. Шонуң үчинде ол ене-де Черкезе йүзленди.

— Саңа инди телпек герек дәл, доганым. Сен ол телпегини маңа жык берәй. Мен хәзир сениң донуңы чыкарып, үстүңе япайын. Инди сен үшемерсиң. Сени совугам урмаз.

Ол гыссанман чөреклерини йыгнап дервезәниң өңүне барды-да, атып ятан адамларың херсиниң эл етер ялы еринде чөрек пайыны гоюп чыкды. Хер гезек чөрек гоянда:

— Черкез агаңыза дегсин эдиң. Пахырың ятан ери ягты болсун — диййәрди.

Эмма өлүм билен яка тутушып я алайын, я өлейин дийип атып ятан адамлар онуң сесини эшитселер-де, нәме диййәнине дүшүнмедилер.

ГЫЛЫЧ ХЕМ ГУРХАН

Газаплы хем ганлы сөвеш хер дем сайы гүйжейәрди. Көне галаның гадымы диварларының ичи-дашы адам мейидинден, атларың маслыкларындан долуды. Адамларың, хайванларың ганындан яңа гарың ренки үйтгәпди. Дашкы мейдана, галаның ичиндәки көчелере кече язылып чыкан ялыды. Дервезелериң, көне диварларың йүзи, мейитлери чекижилериң геййимлери, арабаларың тигирлери гызыл ганды.

Хава, өленлер, өлүпдилер, дирилер гөреши довам эдйәрдилер.

Гүнорта вагтлары башланан сөвеш гиҗе ярымдан агянча довам этди.

Хожамухаммет арсланың чак уршуна гөрә, асман иниш, ер чөврүлипди. Гумуң этегиндәки гиң сәхрада өнүп-өсен бу адам көп урушлары, көп говгалары гөрүпди. Сув үстүнде, ер үстүнде болян ганлы чакнышыкларың көпүсине гатнашыпды. Тире даваларында өңдәки хатарларда дурупды. Эмма вели Хожамухаммет арслан бейле көп санлы, гөзи ёк ялы өңе дызаян душман топарыны хенизе ченли гөрмәнди. Ол Дөртгүле илки гелен гүнлеринде, хениз нәмәниң-нәмедигине гөз етирип етишмәнкә: «Гурбанмәммет сердар хем яман гүвкелле экен. Шайдаковың тарына какып гөрдүң, дишиң өтмеди. Акыл эт-де, ызыңа долан. Соңра бир гезек чозаныңда болмадымы? Или-де азара гойяң, өзүңем» дийип,

пикир өврүйәрди. Соңра ол агы-гараны сайгарып башлады. Энче йыллап түркмен, гарагалпак илатларына от якдырман гелен Гурбанмәммет сердарың жанховлуна дүшендигине, онуң башга хили чыкалгасының ёкдугына Хожамухаммет арслан дүшүнди. Сапармырат билен эден аз вагтлык гүррүңинден соң, ол ене-де пикире гитди. «Сапармырадың геп салгына гөрә, өңки ак патышаның сораян ерлериниң хеммесинде илат эле яраг алыпдыр. Өз байларыны, хан-беглерини гыран-жыран эдип йөрмүш. Орусларың өз юртларында-да, өзбек велаятларында-да татарда-да, галмыкда-да шейлемиш. Ил бир тарапа эңмесин, эндиги бесдир. Онуң өңүнде дуржак гала болмаз. Ол сил ялыдыр. Шейле болансоң, бу Гурбанмәммет сердарың бейдип йөрмеси нәмекә? Бар, сен Дөртгүли аланам экениң-дә. Онсоң. Чәржеви-хә алабилмерсиң. Дашкенди хем алабилмерсиң. Ол ерде пулемёт көпмүш. Улы адамлар көпмүш. Олар Дөртгүли Гурбанмәммет сердарың элинден алмалы, онуң үстүне он саны пулемёт билен бәш йүз атлы ибермели дийип отурыберселер нәтжек? Онсоң-а ызыңам тапмарсың?».

Даң саз берип башланда, сөвеш етжек дережесине етипди. Шайдаков хенизде гүнбатар дервезеседи. Онуң илкинжи чак уршы баша бармады. Ол гиже ярым болманка душманы ыза серпикдирип, ковуп башларыс дийип пикир эдйәрди. Эмма душман хүжүмини довам этдирйәрди.

...Гиже ярымдан гечендeн соң, Шайдаков Ыкрам Юсубовы бир чете чекди.

— Нәме-де болса өңки планы амала ашырмагымыз герек.

— Нәдип?

Шайдаков бу сорага бирбада жогап тапмады. Аз салым дурандан соң шейле дийди.

— Ёлдаш командир пулемётлары өңе сүрели! Йүз саны адамы пулемётларың ызына салалы. Гөреш гурбансыз болмаз. Шейдип душманың өң хатарыны ыза серпикдирип болмазмыка?

— Эгер даң атянча душман ыза чекилмесе, даң атандан соң, сизиң пикириңизи амала ашыралы, Николай Алексеевич! Душман хәзир сувсан гоюн сүрүсине меңзейәр. Ол нова тарап эндиги боюнча сүйшүп гелйәр. Даң атандан соң дервезәниң даш йүзүндәки мейитлери

гөрүп, оларың өзлериниң-де зәхрелери ярылар. Бизиң хүжүмимиз болса онуң үстүне урга болар.

...Даң атып жахан ягтылыберенде гүнбатар дервезәниң беркитмесиниң үстүнде пейда болан пулемётлар от совруп, дервезәниң даш йүзүне — ашаклыгына иниp башладылар. Пулемётларың ызы билен етишибилдиклериңден атян адамлар хем дагдан инйән сил ялы акып уграды.

Елиң зарбына башыны гүндогара эген жөвенлик ялы болуп гөрүнйән душманларың башы бирден дикелди. Ел гөз ачып-юмасы салымда гөйә маңлая гечен ялы болды. Шол маңлая гечен гүйчли ел инди жөвенлериң башыны ызына тарап эгди. Бу эпет өзгеришлик шейле бир тизлик билен болды вели, оны сөз билен айдып дүшүндирмек кынды.

Черрик билен Гайыбың дири галан атлыларындан ики санысы бейлекилерден өңе гечип дервезә тарап дызаярды. Беркитмәниң үстүнден от совруп инип гелйән пулемётлара, сил ялы болуп акып гелйән адамлара оларың икисиниң-де гөзлери бирден дүшди. Бириси шол бада йыкылды. Бейлекиси болса:

— Дат гитдик!— дийип, иниңи тикенекледижи сес билен гыгырып, ызына тарап атыны йүзин салды.

Бу сес йылдырым чалтлыгында чар төвереге яйрады. Онуң улы или билен гыгырып гачып баршы ач-сувсуз, ит ялы ядан душман атлыларына тәсир этди. Гачып баряның ызына илки он адам, соңра йүз адам, онсоң мүңлерче адам дүшди.

Шейдип душман ыза серпикди.

Большевиклер түпеңлерден хем пулемётлардан от совруп, оларың сөбүгине дүшүп уграды.

...Гурбанмәммет сердар бу вагт яның горагчылары билен ики дервезәниң ортасындады, галаның диварындан эсли узакдады. Ол болмасы бир задың йүзе чыкаймагындан этияч эдип, шу ере чекилипди. Эмма вели уршуң дүрли ерлеринде, дервезелере ченли болан аралыкда ат аягының сеси кесилмейәрди. Чапарларың ызы үзүлмейәрди. Оларың гидип-гелип дурушлары, ханың пөкгини дивара уруп, гапып дураныңдакы ялы бир ягдайы гөз өңүне гетирйәрди.

Жүнейит хан бир белент ерде үстли-үстүне язылан дөрт саны кечәниң үстүнде, йүзүни гала тарап тутуп отырды. Саг гапдалында Какабай дик дурды. Огулла-

ры. Хан ишан, бейлеки атлылар онуң арка йүзүнде атларының жылавларындан тутушып дурдылар. Ханың сакгал-мурты гыравлапды. Гашлары-да шейледи. Эгниндәки галың хашамлы ичмеги еңлән ялыды. Ол келтежик япоңы бәшатарыны өнүне кесе басыпды.

Ол хәзир галаның ичиндәки хем-де дашындакы херекетлери гөрүп билмейәрди. Эмма түпеңлериң агзындан чыкян йылпылдылары гөрүп, ол херекетлери умумылыкда гөз өңүне гетирйәрди.

Бу вагт Гурбанмәммет сердар нәмәниң пикирини эдйәрди? Пикир кәнди. Арзувлар өлчеге сыгмаярды. Шайдаков... Шаммы кел... Хыва... Дарганата... Чәржев... Бухара... Дашкент... «Эмма вели шу затларың хеммесиниң ачары шу депеси шехитлик ялы йылпылдап дуран галаның ичинде. Худай болсун этсе, гүн доғманка онуң ичине гирерис. Ачары эле аларыс. Йөне вели Шайдаковы дирилигине эле салып болсады. Келлеси гызып дуран харамзадалар аласармыклыкда оны өлдүрәймеселер ягшыдыр. Оны дири эле салып, өзүмизе хызмат этдирип билсек, мениң атлымың үстүне бәш йүз атлы гошулан ялы болар. Орус билен иш салышмак үчин Шайдаков ялы пәхимли гошун серкердесиниң элинде болмагы дервайысдыр». Бу пикир онуң ынжалыгыны гачырды. Гөйә Гайып бала билен Черрик гүнбатар дервезеден гирип угран ялы, эййәм Шайдаковы нышана алып башлан ялы бир дуйгы пейда болуп, гүберилип отуран улы гөврәни тисгиндирди.

— Иним, Какабай, Гайып бала билен Черрик икисиниң янына чапар ёлла. Чапарлар олары гала гиренем болса тапсынлар, гирмедигем болсалар. Гайып бала йүз адамы Шайдаковың угруна салсын. Гала гирен бадына шол йүз адам Шайдаковы горасын хем-де оны дири тутсун. Иним, Какабай, тизрәк бол...

— Лепбей ага!

Какабайың ханың янындакы ягдайы хем говуды, хем гөзгынды. Говы тарапы ол дийсең улы хукукларың эесиди. Ол хер зат этсе-де онуң аягындан хана арз этжек тапылмаярды. Барды-гелди: «Какабай адам өлдүрипмиш» диен хабар ханың гулагына етәйсе, Гурбанмәммет сердар чайдан кейпини көкләп отырка:

— Иним, Какабай, ол адамы узаграк ерде итден чыкардыңмы?—дийип сорарды. Ол кими өлдүрипдир, нәме үчин өлдүрипдир, бу затлар хакда сорап отурмагы хан

артыкмач зат дийип билерди. Себәби ол оңа ышанярды. Какабай шу ынамдан пейдаланмагы-да башарярды. Олжачылар ики айтдырман онуң пайыны гетирип берердилер. Илден йыгналан салгыдың хем көп бөлеги онуң жүбүсине гирерди.

Эмма бу затларың эрбет тарапы-да барды. Ол көкмүрован болса хем хызматкәрди. Ол ханың эмри билен отурып, эмри билен турарды. Бу кынды.

Иң бәркиси яңы хан пикире чүмүп отырка, Какабай онуң саг янында дик дурмалыды. Совук онуң ичинден-багрындан гечип, йүзүни гөк-далак этсе-де, шол дуран еринде гатап галса-да, галаймалыды. Шу вагт, газаплы уруш гидип дурка, ханың янында онуң дилини ярмага-да хакы ёкды. Гадымы оюнларда хер задың өз худайы болупдыр. Эдил шолар ялы Какабай хем Гурбанмәммет сердары уршуң худайы дийип хасаплаярды. Хей, худайың янында-да биругсат геплэп болармы?

Ханың диллеңмеги Какабайы жанландырды. Ол инди херекет эдйәр, доңуп галан эндамына гызгынлык яйраяр. Ол Гайып бала билен Черригиң янына чапар иберди. Гуршуп дуран беденини язды. Соңра ене уллакан хейкеле өврүлип, өңки ерине гелип дурды.

Хан укудан галып гызаран гөзлерини галаның депесине дикип, пикир йүвүртмегини довам этдирйәрди.

«Шайдаковың бу болшы «Йыкылан гөрешден доймаз» дийлиши ялы боляр. Йыкылдыңмы? Йыкылдың. Бойнуңа ал. Өз гадырың билинжек ере гел-де, дыза чөк. Шонда гымматың артар. Ёгсам хай диймән, Гайып бала я-да Черрик сени эле салар. Ики элиңи сыртына даңып, мениң өңүме гетирерлер. Бу вели өңкүче болмаз. Мен уршы саклап, ене бәш гүн габавы довам этдирсем, барыбир сен дыза чөкжек ахыры. Йөне мениң бар ишим Дөртгүл дәл. Мен бир дагдан инип гелйән сил болсам, Дөртгүл мениң өңүмдәки бөветжик. Мен бужагаз бөветжиги бөвсүп аңырсына гөз етмейән гиң ерлере яйрамалы. Сен муңа дүшүнеңокмы? Ек, сен тилкижик муңа гаты говы дүшүнйәрсиң. Мени гүйчден гачырмак ислейәрсиң. Бу пикирини гой. Бу пикириң ёл алмаз».

Гурбанмәммет сердар Шайдаков барада пикир эдип отырка дашындан парахат гөрүнйәрди. Бирден онуң йүрегиниң чуңңур еринде бир нәмәлим ынжалыксызлык эмеле гелди. Мунуң нәмедигини бирбада онуң өзи-де аңшырып билмеди. Келлесине зор салып башлады.

Ахыры ол нәмәлим задың айыл-сайыл судуры ханың гөз өңүнде пейда болды. Соң айдың сурата өврүлди. Ол бедиркентли Байраммырадың оглы Сапармырадың суратыды. Хан өңүне кесе басып отуран бәшатарының буз ялы совук икисини гысымланыны, дишлерини гысып шакырдаданыны дуйман галды. Онуң түйси-де үйтгеди. Ичини якайын диен ялы, онуң хыялында пейда болан Сапармырадың сураты барха бейгелйәрди, барха хырсызланярды. Ханың гыравлап дуран маңлайы чыгжаран ялы болды. Гөзлериниң өңи учганаклап гитди.— Иним, Какабай!— диенде онуң сеси кәлә ел дүшен ялы гүнлеч эшидилди.

— Лепбей, ага!— дийип, хейкел жанланды.

— Сапармыратлы гүррүң бержак эдилдимикә? Чапарларың гайдып гелдими?

— Хениз геленоклар, хан ага. Хай диймән гелерлер.

— Хм...

Ханың Шыхым сүлгүниң маглуматы эсасында Сапармырат барада берен буйругы сөзме-сөз ядына дүшди. Шундан соңра онуң йүки еңлән ялы болды. Ар алмак леззети онуң перишан халыны еңлетди. «Ол эмр бержак эдилендир. Харамзада, пычагы эдил йүрегинден санжан болсам герек».

Гурбанмәммет сердар бу пикиринден леззет алып, гыравлап дуран муртларыны сыпалашдырды. Ичини гүлдүрди. Эмма вели гаты геңгалмалы зат, бу гезекки ар алмак леззети өңкүлери ялы болмады. Хан тагамлы бир зат ийип отырка дүвнен ялы болды. «Эй, Гурбанмәммет сердар, ойлан, пикир эт, сениң бу гезекки болшуң намартлык дәлми? Әжизе ганымлык дәлми?» диен сес гулагына гелен ялы болды. Хан муңа геңгалды. Догрудан-да, ол шу сеси эшитдим дийип хасап этди. Төверегине ялтаклап середенини дуйман галды. Эмма бу вагт төверекде дил ярып, оңа сөз гатып билжек адам ёкды. «Аллажаным, бу нәмәниң аламаты болдука? Мен ол сеси айыл-сайыл эшитдим ахыры. Ишан кәвагтлар асмандан бир седа гелди диййәрди вели, бу-да шол седа ялы затмыка?».

Ол муны өз янындан әжизлик хасап этди. Бу әжизлиге дүшени үчин гахарланмак билен өзүне гыжалат берди-де, Сапармырат барадакы пикирини довам этди: «Ёк мениң гулагыма хич хили седа гелмеди. Душмандан ар алмак хич вагт намартлык хасап эдилен дәлдир.

Эдилмезем. Онсоңам, ол орсуң сөзи билен Дашкенде гидип, ызына капыр тиркәп гелди. Шонуң үчин-де оны өлдүрениң кесевүси гөгәр» дийип, хан барха бат алярды. «Онуң өйүндәкилери гүжүк гырап ялы гыранын-да кесевүси гөгәр. Онуң өзи шу галаны аланымызда элиме дүшмесе, Бедиркентде-хә дүшер. Онуң келлесини өзүм аларын. Өз элим билен аларын. Шонда мен хумардан чыкарын. Онуң гүнәсини Шаммы келиң, Шайдаковың гүнәси билен терезә салсам, онункы агыр гелсе гелер вели, еңил-ә гелмез».

Гурбанмәммет сердарың гөзүниң өңи гараңкырады. Ол сыртындан ичяи чакан ялы, гөз ачып-юмасы салымда аяк үстүне галды. Гала тарапдан гөзлерини айырман дик дуран ханың сакчылары-да йылан гөрен ялы тисгинишдилер. Хан гөзлерине ынанмады. Ичмегиниң совукдан яңа гатап галан еңи билен гөзлерини сүпүришдирди. Ёк, онуң гөзлери бу гезек алдамандылар. Ханың атлылары гурт даран гоюн сүрүси ялы гачып башладылар.

Хан муны гөрди. Йити-йити середип, хер бир херекети айыл-сайыл аныклады. Эмма хәзирки гөрүп дуран затларына ынанасы гелмеди.

Ханың сакчыларының, ишаның, Какабайың, хатда ханың огулларының-да бу вагтқы дүшен ягдайы газана салынжак болуп дуранынкыдан чигит ялыжак-да говы дәлди.

Ыза серпиген агыр гошуның әхли херекети бир гөрнүше гечди. Хан атлылары жаныховлуна дүшүп, илки билен гошлара, еркүмелере тарап эңйәрдилер. Соңра ол ерлерден эллерине илен затларыны алып атлаярдылар-да, хич зада, хич киме гарамаң гүндогара — Шурахан, Чалабаш, Акбашлы, Акгамыш, Безирген обаларына тарап хайдаярдылар. Бу гөрнүш ханың гөзүне айылганч болуп гөрүнди.

Хан дем алмага хова етмейән ялы агзыны ачды. Ол атылан ок ялы болуп, ики бөкенде гапдалда жылавындан тутулып дурлан атының янына барды. Бәшатарыны бойнундан асып, эериң гашына япышды. Эмма үзеңңә аягыны өтүрип билмән көп сакланды. Ахырсоңы атланды-да гүндогара тарап сув ялы болуп акып барян гошуның чеп гапдалы билен ол хем атыны гамча басды. Онуң сакчылары, янындакы әхли адамлары-да созангуйрук болуп ызына дүшдүлер.

Эртириң совук шемалының зарбына Гурбанмәммет сердарың узын ак сакгалы ыза серпилип, ики эгниндеи гечип дурды. Атын деми-демине етмән, йүреги ярылай-жак болярды. Муңа гарамаздан хан йүзин ятып, дөшүни эериң гашына дирәп, чапян аты бар гүйжи билен рехимсиз сайгылаярды. Саг тарапындакы шаёлуң үсти гөзи ёк ялы болуп гачып барян атлылардан долуды. Оларың атларыны гамчылайышлары, айылганч сөгүнишлери, тертипсиз гыкылык-говгалары ханың гулагына эшидилип гидйәрди. Ханың хәзир диңе бир максады барды. Тиз Әрәк гошуның өңүне гечип, оны гылыжың гүйжи билен болса-да, гурханың гүйжи билен болса-да дурузмакды. Тәзеден забт эдип, Дөртгүли аяга чөкермекди. Эмма вели онуң гулагына эшидилйән сөзлер, ол сөзлериң айдылыш әхеңлери бу умыда хич хили шөхле салмаярды.

Муңа гарамаздан, Гурбанмәммет сердар бир демде Шураханың денине гелип етди. Эмма ёлы долдурып барян атлының өңи гаты узакды. Шонуң үчинде хан ёлуң гапдалындакы юмшак шорлук мейдана дүшди-де, атың жылавыны, гөни Чалабаш обасына догрулады. Онуң ызы билен отуз-кырка голай атлы йылдырым сүйнен ялы болуп гитди.

Гурбанмәммет сердар Чалабаш обасының бәри четинден гирип, атының жылавыны чекди. Өз сакчылары-ны дашына үйшүрип, Какабая йүзленди.

— Иним, Какабай, атлыларың гачып гелйәнлериң ёлуны кессинлер. Ярагларына ок сүрүп, мениң ышарама гарашсынлар. Элими салгадыгым атып башласынлар. Хич кими гайгырмалы дәл. Эщини, Эймири бир тарапа чек. Олар ише гатышмасынлар. Ана, гөрйәнми, атлылар етип гелйәрлер. Биз, ишан ага билен оларың өңүнден чыкалы. Белки, хай-күш этсек ызларына доланарлар. Тиз бол, иним, Какабай!

— Лепбей, ага!..

Гурбанмәммет сердар Хан ишана йүзленди.

— Ханы, пирим, кыямат гүни-хә гелендир, аңружы көмегиң болса етирҗек бол...

Совук шемалдан яңа гөзлери өңкүден-де бетер яшарып дуран Хан ишан, Гурбанмәммет сердарың бу сөзи айдандакы гыжалатлы әхеңини халамады. Эмма алач ёкды. Ол ота ымтылян иймчи гузы ялы болуп, Гурбанмәммет сердарың ызына дүшди.

Гурбанмәммет сердар ызда гоюп гайдан атлыларындан бир чакырым араны ачандан соң сакланды. Онуң өңүнден гелйән йүзе голай атлыдан ыбарат топарды Топарың гелши гылавлыды. Эмма вели өңден гелйәнлериң гөзи Гурбанмәммет сердарың хырсыз йүзүне, өлиниңки ялы жансыз, совук гөзүне дүшенден оларың инжиклери сандырап башлады. Хан ёлуң гайра гырасына, ишан болса илери гырасына чекилип, аралыкдакы ёлы бошатдылар. Эмма шуңа гарамаздан, атлылар бу икисиниң душундан гечип гитмәге йүрек эдип билмедилер-де, сакландылар. Йөне оларың йүз-кешплери боюн эгжеге меңземейәрди. Муны оларың йүзи-де, гөзи-де сөзсүз айдып дурярды. Бу гөрнүш хана ярамады. Шейле-де болса хан маслахат берижи әхеӊ билен гепледи.

— Бу нә болуш?

Көп вагтлап сакгал-муртуна мыкраз-мүченек дегмедик орта яшларындакы эпей бир адам топарың өңүни башлап гелйәни үчин илки геплемели болды.

— Гөршүң ялы-да, хан ага...

Башга бир вагт болан болса бу гөдек жогап үчин бу адам келлесинден дынмалы боларды. Хер нәме-де болса, хан өңки эндиги боюнча элиниң гапдалына етирди. Эмма Дөртгүл тарапа середип, гарынжа ялы босуп гелйән атлылардан онуң суссы басылды. Ол ене өңки хетдине гелди.

— Бу болшуңыз масгарачылыгың хем аңры чәги ахыры?

Ене-де эпей адам жогап берди.

— Биз ики тарапыны-да деңледик, хан ага...

Хан оны башдан-аяк ала гөзлери билен сынлап чыкансоң:

— Сен ким боларсын?— дийип сорады.

— Мен ушак бегиниң йүзбашысы Гандым боларын, хан ага...

Ишан гөзлерини сүпүришдирип сөзе гошулды.

— Худайдан горкуң, гурхандан горкуң...

Эпей адам атың жылавыны деңләп, ишана жогап бермек үчин тайярлананда топарың ызындан:

— Ишан ага, ган дөкүлйән ерде биз сизи-де, гурханы-да гөрмедик-ле? Гурхан бу ерде нireден пейда болды?— диен сес чыкды.

Ишан муны эшитмедиксирән болды. Гурбанмәммет сердарың гөзлери учганаклап гитди.

Онянча ыздан мүңе голай атлы гелди-де, бөведи ыран толкун ялы болуп, Гандым йүзбашыны атлылары билен өңүне салып экитди. Бир четде дуран Гурбанмәммет сердар Какабая гаңап: «Совлуң!» диен ышарат этди...

Хан ызына доланды. Атлыларыны ызына тиркәп, Чалабаш обасына сиңип гитди. Ол өз горайжыларының өңүнден барярды. Онуң аты хаяллык билен әтлейәрди. Себәби үстүнде отуран адамда гамчыны гөтерер ялы межал галманды. Онуң маңлайы эериң гашына дегип-дегип гидйәрди.

Сайырдың атлылар ызыны гараман гачдылар. Арабалы олчаҗылар болса көп гурбан берип, көп затларыны йитирип, зордан сыпдылар. Ики саны олжачы болса дөрдүнжи гүнде зордан Безирген обасының голайына гелди. Олар яңыяплыдылар. Бири элли яшларындакы гечисакгал, гара адамды. Ол өңден барярды. Бейлекиси болса йигрими бәш яшларындакы йигитди.

Гара адам улудан паллап, атыны гамчылады.

— Херно инди ковгы болмаз-да?

Яш йигит:

— Әй ёк. Инди ковмазлар — дийип, парахат жогап берди.

Онуң жогабы өңден баряның гөврүмини гиңелтди.

— Хан байталың олжасына ышаныл, гүйзлүк экишинден хем галдык. Бала-чаганы нәдип эклэркәк?

Яш йигит улудан демини алды.

— Гара нэбсимизе чапып илиң гөзүнден-ә дүшдүк, агам, илиң гөзүне гөрнер ялы болмадык. Бала-чага-да маңлайына язылааны гөрер-дә...

— Хава, иним, худай бардыр-да...

Асманың йүзи арассады. Көп вагтлап гизленен гүн, гүйч йыгнап тәзеден асмана гөтерилен ялыды, онуң гөврүми улуды, йылысы маңлайыңы гыздырярды. Диңе бир зат йүрегиңи дилйәрди. Ол хем болса деряның гайрасындакы обаларың илатының ахы-наласыды. Гачып барян атлылар, олжачылар бу обаларың инңе-сапакларына ченли хемме задыны сырып-сүпүрип әкидипди...

ЕРЕ БАКАНДАН ЕР ГӨРКАР

Сапармырадың өйүндәки әхли адамлары гырмак барадакы хөкүми алып гелен чапарлар Бедиркент галасының гүнорта дервезесине гелип, атларының башыны

чекдилер. Адат боюнча соңкы вагтларда Дөртгүлден гелен чапарлар билен диңе Атамырат готурың өзи геплешмелиди. Чапарлары дервезеден ичери гойбердилер. Көп санлы хызматкәрлерден икиси гелип, оларың атларыны тутдулар. Өзлерини бир жая салып, өңлеринде сачак билен чай гойдулар.

Ясавулбашы:

— Атамырат бег гелйәнчә гарашыберин — дийип, гапыны япып чыкып гитди. Бу жайың агзындан гөз айырман дурмагы бир хызматкәре табшырды.

— Ол ере ики аяклыдан бирини хем гойберме — дийип буйрук берди.

Атамырат готур Зыбагүлүңкидеди. Илки-илки Атамырат ол ере аяк йыгнанандан соң барярды. Ил агзына дүшмекден чекинйәрди. Соң-соңлар болса, әхли пердәни йүзүнден сыпырып, ислән вагты барып, ислән вагты чыкып гайтды.

Бәш гүн мундан озал Ашырмәдиң өйүнде гизлин бир вака йүзе чыкды. Бәш гүнләп Атамырат бу өйден аягыны чекди. Оба-гоңшулар, галадакы адамлар гең галып, бири-бирлерине сораг берип уградылар. Иң бир сырлы зат хем Зыбагүл үч гүнләп дашда-ичде гөрүнмеди. Дөрдүнжи гүни гоңшулардан оны гөренлер болды. Зыбагүл сува чыкды, кечесини какды. Одун-чөп билен мешгулланды... Иш шейле болупды.

Атамырат готур Зыбагүлден ирипди. Мес аял оны ядалыпды. Себәби хер гүн меңзеш дурмуш, бир меңзеш нәз, бир меңзеш сөз, бирмеңзеш болушды. Шундан соң, Атамырат готур ниетини үйтгетди. Зыбагүле кичи дилинден бәрден бирнәче өвгүли сөзлер айдып, эсасы максадына етмәге сынанды. Хилегәр аял Атамырадың пәлиниң азапдыгыны деррев аныклады. Нәзини артдырып, гөзүни-гашыны ойнадып уграды. Бу болушлардан басылып, Атамырат гижәниң ярына ченли айтжак сөзүни айдып билмеди. Ахырсоңы гитмегиң өң янында дил ярды.

— Мең сенден хич вагт эл чекмерин. Мең дүнйәде ики аял сөен болсам, шонуң бири сенсиң, бир аял сөен болсамам шол аял сенсиң. Йөне вели херки задың чени-чакы ягшы: Аралыга бәш-он гүн вагт салалы. Тәзеден бир-биримизе мәхримиз артсын. Сен акыллы бол, хелейлигиңи этме. Хер задам болса гайрат эт-

-де, шу гоншыңызың он дөрт-он бэш яшлы гызыны хер гиже шу ере чагыр.

Зыбагүлүң овадан гөзлери ялпылдап гитди. Бүтин гөвреси титреди. Сеси айгытлы чыкды.

— Мен шу яшымда бейле намысың астында галып билмерин. Өңүме сачы узындан бирини-де гечирмерин.

— Мен саңа хелейлигини этме дийдим ахыры — дийип, Атамырат гыңралды.

— Хелейлиги этмели еринде этмесең, ондан хелейлик болмаз!—дийип, Зыбагүл гылав алды.—Мен гапдалыңда гултунып ятмалы, сен-де он дөрт яшлы гызы бэгирдип отурмалы? Шейлеми? Ёк, Зыбагүл муны эдип билмез. Онсоңам, сениң аңың гачыпдыр. Балы гоялан аял барка, задың гадырыны билмейэн гыздан агзың маза алмаз — дийип, Зыбагүл ажы йылгырды.—Түвелеме, айдян сөзүңе середиң-ә! Ене-де юрт сорап отуран адам хем диерсиң. Мен-ә эриңи «пачак гөмди» эдип билмезмиң диермикә дийип, бегенжимден яңа галпылдап отырын, би болса маңа гыз тапып бер дийййэр.

— Мен саңа пул берерин...

Зыбагүл гахарыны ичине сыгдырып билмеди:

— Пул! Пул! Пулуң башыңы ийсин! Мен сениң порсы кагызыны нэдейин?! Маңа башга зат герек!

Атамырат готурың йүзи гаралды. Гашлары чытылды. Яланач аялың ики элинден гайым тутды-да, оны ёкары гөтерип ере ташлады. Аркан ятырып ичине депди, йүзин ятырып аркасына депди. Симап ялы титрэп дуран ак бедении гөм-гөк этди.

Үч гүнлэп Зыбагүл ядына дүшенде оны хыялындан чыкарып ковды. Дөрдүнжи гүн хем оңушды. Эмма бэшинжи гүн ир билен ене-де Зыбагүли арзув эдип башлады. Аягы бишен товшан ялы бир ерде карары етмеди. Гүнүң гижигерине гарашып гезди.

...Ине, ол ене гелди. Ене өңки-өңкүлик. Ене-де кейпи-сапа. Гыз хакдакы гүррүң ара дүшмедик ялы.

Ил ятып ит укландан соң, Зыбагүлүң гапысы чалажа какылды. Атамырат готур аладаланды.

— Эриң-ә дэлдир?..

Зыбагүлүң йүзүнде горкы дэл-де, лапыкечлик дуюлярды.

— Нэбилейин...

Атамырат готур гейнип башлады.

— Бар, хабар тут.

Зыбагүл көйнегини бойнундан илдирип, аягына көвшүни сокуп, даш чыкды.

Ол бир салымдан доланып гелди.

— Дөртгүлден чапар гелипдир. Гелмэн гечен эртир геләенде болмаярмыды...

Атамырат готур бир сагатдан диванханада пейда болды. Чапар ики бүкүлип ичери гирди. Ики элини дөшүне гоюп, башыны ашак эгип салам берди.

Хан хезретлериниң саглык-эсенлиги, Дөртгүлүң ягдайы барадакы гүррүңлер деррев гутарды. Чапар ханың буйругыны дүшүнүкли эдип, кемини гоймаи айтды.

— Сен буйругы өте эшидэен-ә дэлсиң? — дийип, гөкдэки дилеги ерде гowшан Атамырат готур ичини гүлдүрип сорады.

— Ёк, бег ага. Онда-да хут өз эли билен этсин диев эмр болды...

Атамырат готур бир салым ере бакып отурды-да, бирден башыны галдырды.

— Бу гүн бу ерде болуң. Эртир бу ишиң хабарыны алып гидерсиңиз...

— Лепбей, бег ага.

Чапар гөтинжеклэп чыкды.

Атамырат готур ики элини бири-бирине урды. Хызматчы ичери гиренде: «Ики атлы тайяр болуп дурсун» дийип, буйрук берди-де, өз өйүне барды. Онуң алтын ашык ялыжак Нэзли диен, дийсең овадан аялы чыраның ягтысында кешде чекйэрди. Онуң йүзи салыкды. Ол агыр пикирлериң ашагындады.

— Ики саны дон эбер — дийип, Атамырат эгниндэки ичмегини ере оклады.

Аял гөзе илмейэн чалтлык билен еринден турды-да, төрден ики саны ичи памыклы дон алып, эрине узатды. Атамырат илки донларың бирини гейип, үстүнден йүа гушак гушанды. Соңра бейлекисини гейди. Онуң үстүнден хем ики хатар ок гушанды. Бэшатарыны алып чакмагыны шакырдатды-да, ичиниң окуны барлап гөрди.

— Мен соңрак гелерин — дийип, бат билен чыкып гитди.

Ол ызына ики атлыны салып, гөни Сапармырадың ховлусына сүрди...

Эгер Атамырат готур өз аялының соңкы гүнлердэки ягдайына адам ялы пугта сын эден болса, ол Нэзлиниң

болшундакы гаты кән тәзеликлери, үйтгешикликлери дуярды. Эмма ол Нәзлини адам дийип хасап этмейәрди, шонуң үчин-де Нәзлиде үйтгешиклик болмалыдыр хем өйтмейәрди.

Бу болуш, биринжиден, Нәзлиниң багтсызлыгы болса, икинжиден, Атамырат готурың багтсызлыгының аламатыды. Атамырат готур өй ишлерини этмек үчин Нәзлини сатын алыпды. Нәзли бу өйде деӊ хукуклылыг-а бейледе дурсун, белки, йөнекей бир адам ялы хем орун тутмаярды. Ол сатын алнан «затды». Атамырат готур бәшатарыны Нәзлиден говы гөрерди. Оны ягларды, сүпүрерди, хер гүн үнсүни ондан айырмазды. Эмма Нәзлә чигит ялыжак хем үнс бермезди.

Шейле-де болса, Нәзли адамды. Ол өзүниң адамдыгыны, ягша бегенип, ямана гыныняндыгыны, арыӊ нәме, намысыӊ нәмедигини билйәндигини соңкы гүнлерде хас хем дуюп башлады.

Бу аял хер тараплайын гөзелди. Оны он алтысына етип-етмәнкә Атамырада сатдылар. Чагалыкдан агыр дурмуш, хорлук, гедайчылык, асла хич зат бу гызың гөзеллигиниң хетденаша ровачланмагына зыян берип билмедилер. Ол ики дашың арасындан чыкып, бахарын гүнүне гөз гыпян бәгүл ялыды. Акылда-хушда кем зады ёкды. Ол әре чыкмак барада эшиденде геӊ хем галмады, бу хабардан горкмады хем. «Гыз әре чыкмалы, чага догурмалы, әриниӊ гырнагы болмалы» дийип, онуӊ эжеси-де, бейлеки оба аяллары-да гулагына гуйярдылар. Шонуң үчин-де ол муна боюнды. «Мен әримиӊ дилини тапарын. Оны говы гөрерин. Ол хем мени говы гөрер» диен пикири өз йүрегиниӊ чуңңур еринде гизлинликде бесләрди. Эмма вели ол әре чыкмады-да, гудуза чыкды. Ягшы гөрүшмег-ә бейледе дурсун, ол шу өе гелели бәри Атамырат готурдан екеже агыз ягшы сөз хем эшитмеди. Бу болуш онуӊ лапыны кеч этди. Йүрегини параланы. Дүнйәден умыдыны үздүрди. Ол хемме зада умытсыз, хөвессиз середип уграды. Эгер ол бу өйден сөйги тапан болса, гуванч тапан болса, гөр, нәхили овадан, мәхирли аял боларды.

Онуң эллери кичижикди, акды, бармаклары инчеди, оваданды, келтеҗикди. Бойы-да келтеди, эмма этли-ганлы гөвреси акылыӊы хайран эдиҗиди. Гыйма гара гашлары, узын кирпиклери уллакан гара гөзлере гереӊинден артык гөзеллик берйәрди. Онуӊ йөрейшине хырылар гөз билен середип отуран адам элиндәки кәсесини гачырып дөвсе, элбетде, хич ким муна геӊ галмазды. Ол Бедиркендиӊ иӊ гөзел гызларындан хем бир дереже белентде гөрүнйәрди.

Ол бу өйден исләнини тапмады. Ол бу өйүӊ чорусы болды. Бу ягдай онуӊ йүрегинде Атамырат готура шейле бир гизлин гахар-газап, йигренч дөретди вели, бу дуйгуларыӊ мукдарыны хич зат билен деӊемек мүмкин дәлди. Алач ёкды. Чыкалга ёкды. Әхли ёллар япыкды.

Зыбагүлли меселе бүтин иле яйрады. Бедиркент галасының ичинде хышы-вышы көпелди. Галаның мес аяллары Нәзлини гөренлеринде семиз бутларына шапбатлашып гүлүшдилер. Якында бир гүн Нәзли атасы өйүне гитди. Обадакы бойдашларындан бириси биле гүррүӊ эденде, ол оӊа көп затлары айтды.

— А гыз, әрине ыссылык догасыны алсаӊ болмаярмы? Ол-а Ашырмәдиӊ юртдан чыканы билен бүтин иле рысва болуп йөрмүш...

Нәзлиниӊ овадан йүзи чым гызыл болды. Бурнуның учжагазы дерледи.

— Сен оны кимден эшитдиӊ? — диенде, онуӊ якымлы сеси кесилип-кесилип чыкды.

Бойдашы гамлы йылгырды.

— Кимден эшидениӊ гурсун. Оны эшитмедик, онуӊ Ашырмәтлере гелип-гидишини гөрмедик адам ёк ахыры. Онсоӊ мен саӊа кимден эшитдим дийейин?

Нәзли бирнәче вагт дымып отурды. Галаның ичиндәки гүлкүлериӊ, илиӊ сөзүниӊ хеммесиниӊ себәби айдыӊ болды. Нәзли молланыӊка гитди. Гөзи-гашы ойнап дуран молла Атамырат готурың аялының гелмегинден чекинди. Онуң ишини битирмәге чалышды. «Агшам ятанда яссыгының ашагында гой» дийип, бир дөвүм чөреге дем салып берди. «Ягырничлигине тик» дийип, бир кагыза бирнәче арап сөзүни гара сыя билен языпберди. Шунуӊ билен аклыгыны алды-да, ишини битирдим эдип, горкулы адамыӊ аялыны ёла салды. Нәзли бу дерманларыӊ хеммесини этди. Гижелерине дик отурып, элини асмана гөтерип худайдан дилег этди. Эмма вели Атамырат готурыӊ бетери чыкды. Арадан бираз салым гечендеп соӊ, дөрт-бәш гүнләп Атамырат готурыӊ ол аялыӊкыдан аягы кесилди. Бирбада Нәзлиниӊ башы асмана етен ялы болды. Эмма өтен агшам ене-де

8 Заказ № 3160

көне эндик башланды. Нәзли Атамырадың ене-де Зыбагүлүңкиледигиниң маглуматыны алды.

Дилсиз-агызсыз түркмен гызы пикир йүвүрдип уграды. «Өлер ада — галар ат» дийипдирлер. Ханы, гөрели, ким кимиң ичини якарка?» диен пикир оны эрләп мүнди. Әхли эрк-ыгтыярыны элинден алды. Яш гыз, намысжаң гыз нәме эдйәндигини, нәхили ише гадам уряндыгыны анык билйәрди. Өз өңүнде месе-мәлим эдип айдыңлашдырыпды. Онуң бу башлан иши бирбада гелен гахарың я-да ар алмага көрлүк билен берилмегиң нетижеси дәлди. Ол дүйн көп пул берип бир азажык авыны тапып гелипди. Эмма вели онуң пикиринде: «Шу авыны берсеммикәм, бермесеммикәм?» диен сораг ёкды, онуң терсине: «Нәхилирәк этсем боларка? Нәхили этсем гөвнүне гетирмезкә? Гүман этмезкә?» диен пикир онуң бейнисинде ат салярды. Ол авыны өтен агшам чая салып берҗекди. Ол хем болмады. Атамырат готур агшамыны, гиҗесиниң көпүсини Зыбагүлүңкиде гечирди. Нәзли хәзир әри чыкып гиденден соң: «Ахыр-а бир чемине салсам герек» дийип, акҗа юмрукларыны дүвди-де, ичини геплетди...

* * *

Нәзигиң гиҗеси билен гүндизи бирди. Онуң укусы-да гачыпды, ишдәси-де тутулыпды. Дәлирәп «хүв!» дийип чыкып гидибермекден горкуп, гүндиз-де, гиҗәниң бир вагтлары-да нәме-де болса, бир зат билен мешгул болярды. Ол ики гүнден бәри Дурдымырада дон тикйәрди. «Огланҗыгым үшейәндир. Шу доны гейсе йылынар. Халы еңләр» дийип, иңңе уранда, иңңәни өз тенине санчян ялы болуп, йүреги параланып, энәниң гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүлйәрди. Соңра онуң гөзлери иңңәни нирә санчмалыдыгыны гөрмейәрдилер.

Онуң бар пикири Дурдымыратдады. «Аҗыкдымыка? Сувсадымыка? Нәмә гүйменйәркә? Нәме пикир эдйәркә? Мени ятлаяндыр. Какасының пикирини эдйәндир. Вах, нерессеҗигим, сени ене-де гөрмек бармыка? Ене-де гүлүп-ойнап, шу гапыдан гирип чыкармыкаң, балам?.. Харамзада Атамырат готур сени чыкарып, мени шол зынданында чүйретсе болмаярмы? Маңа дөвем чалмазды. Мен сениң ачык ховада гезип йөршүңи

ятлап йылынардым. Асла үшемездим. Ач-хор болмаздым. Балам, көшеҗигим, мен атаңа нәме җогап береркәм? Ол бу хабары эшитсе, дәлирәр, өзүнден гидер, җан балам. Худайым, шу Атамырат готур диен адамың юрдунда ел өвүсдирмесең сенден разы дәлдирин. Шоны гөрмесем гөзүми ачып гидерин».

Нәзик гөзлерини еңи билен сүпүрйәр. Аҗы гөзяш бирбада кепән ялы боляр. Эмма еке оглуң, ылайта-да атасы гиденден соңкы болушлары Нәзигиң гөзүниң өңүне еке-екеден гелйәр. Гөзяшың ичи билен йүзүп гелйәр. Гөзяш тәзеден дөкүлип, Дурдымырадың сураты тәзеден пейда боляр. «Нерессәм агшамларына, мен өҗүк-бүҗүк эдип отуран вагтларым, мениң янымда отуруп бир затлара гүйменерди, мени гүймәрди. Уллакан адам ялы болуп маңа гөвүнлик берерди. Мени гамландырмаҗак болуп хер хили гүррүң тапарды. Хич сөз тапмаса, какасыдыр Ефимиң гүррүңини эдерди».

Нәзик ене-де тикип башлаяр. «Эртир муны гутарарын. Обаның яшулуларындан дөрт-бәшисиниң башыны җемләп, Атамырат готурың янына иберерин. Чыкарманың-а чыкарманың, шу доны ол нерессә бер дийселер, берсе герек. Дон ибермек боляндыр ахыры» дийип, Нәзик ишини бир тарапа ташлап диң салды. Ат аягының дүкүрдиси билен үйрйән итлериң сеси гелди. Нәзик тисгинип гитди. Йүрегинде айылганч ховсала пейда болды. Ине, дервезәни дашындан уруп башладылар. «Бу кимкә? Я-да какасы гелйәдимикә?» диен умыт билен Нәзик ылгап дервезәниң өңүне барды.

— Ким бар?

Дашардан эшидилен сес юваш, эмма айгытлы чыкды.

— Ач!

Нәзик геленлериң ят адамлардыгыны танады.

— Өйде эркек адам ёк.

— Ач! — диен сес хас часлы чыкды.

Нәзик дервезәниң илгенчегини яздырып бир тарапыны ачанда, үч атлы урдурып ичери гирди.

Нәзик гаранкыда яшмагыны агзына чекди.

Атамырат готур атдан дүшди, атының җылавыны янындака оклады. Соңра Нәзиге йүзленди:

— Йөр өе!

Нәзик ичери гирди. Чыраны улалтды. Онуң гөзлери Атамырат готурың йүзүне дүшенде, инҗиклери саңдырап гитди. Шейле-де болса, каданы сакламага гүйҗи

етди, башыны эгип, Атамырада салам берди. Саламының алнанына-алынманына үнс бермеди-де, түркмен өйлеринде адам геленде эдилиши ялы, элини түңчә етирди.

Атамырат бөвүрдәки бугдайлы ганарың үстүнде отурды.

Нәзик яшмаклы-да болса, өйде оглан-ушак болманы үчинми я-да Атамырат билен яшытдашрак боланы үчинми, яшмак астындан оңа эшитдирип сөзледи:

— Оба-гара, мал-баш, хемме аманмы, бег?

Атамырат жогап бермеди.

Нәзик бу болушдан өвдайың бозукдыгыны аңлады. Ыкжамланды.

Атамырат готур ене бир салымдан келлеси алынжак аялың хер бир херекетини гөзден гечирип, дымып отурярды.

Ол ахыр дилленди:

— Әриң ниреде?

Нәме үчиндир, Нәзигиң әхли дамарлары сых-сых болды. Эндамына тәзеден гүйч гелип гошулды. Желладың бу вагтлар гелмеги, адам арасында када болуп галан саглык-аманлык сорагларына жогап бермезлиги, Нәзигиң этинден өтүп, сүңңүне етди.

— Әрим гезип йөрен ериндедир-дә...

— Ханы, ол гелипмиш диййәрлер-ле?

— Ол гелсе, букулып гелмез, Атамырат бег. Даг-дашлары сарсдырып гелер...

Атамырат готур ичини чекди. Ала гөзлери ханасындан чыкайжак болды. Аялдан бейле жогап эшидерин диен пикир еди укланда онуң ядына дүшжек дәлди. ««Замана ахыр болса, атдан эшек озар» диенлери чын экен-ов» дийип, ичини геплетди-де, ене Нәзиге йүзленди:

— Оглуны гөресиң гелйәрми?

Бу сораг Нәзигиң ининн тикенеклетди. Бир бела боландыр я-да болжакдыр диен дуйгы онуң йүрегини дилди. Бу якымсыз дуйгы онуң гашларыны чытдырды. Йөне вели дурмушың хемме задындан басылып, кемсидилен бу аял хәзир барха гүйжейәрди. Барха гылав алярды. Сапармырат мыдама: «Мүң йыл мая гезенден, бүтин бир йыл нер гезгин» диййәрди. Белки, шу хакыкат хәзир оңа гүйч берйәндир.

— Гөресим гелйәр, Атамырат бег. «Бир лачын алдырса көрпе баласын, багрын дилип йыгламаян болармы» дийип эшиденсиң ахыры, бег. Мен лачын дәл. Гөршүң ялы адам. Онда-да — эне. Мениң дердим гүйчли. Бейниси бекемедик нерессәни гышың ичинде зындана ташламак нәмә герек болды? Онуң нәме гүнәси барды? Ары бейдип алмазлар, бег. Мен аял. Мениң саңа акыл бермәге хетдим ёк. Йөне, бег, бу эдишиң болавок. Арың кимде болса шонуң өзүнден алмак герек. Бу эдишиң намартчылык боляр, хелейлик боляр...

Атамырадың гөзүниң өңүнде тәзе бир дүнйә ачылды. Дине эжесинден башга аялың йүзүне гүлүп бакмадык, эжесинден башга аялы мал хөкмүнде, ёрган-дүшекде герек болян зат хөкмүнде гөрйән Атамырат готур, түркмен аялы билен биринжи гезек душушды, биринжи гезек түркмен аялыны гөрди, таныды. Нәзигиң соңкы сөзлерини башга бир адамдан, эркек адамдан эшиден болса, Атамырат готур, дуран ериндеи бутнатман онуң келлесини аларды. Эмма хәзир онда пейда болан гең галмаклык бейлеки әхли затлары ядындан чыкарды.

— Арыңы Сапармыратдан ал, гүйжүң етсе. Мениң оглумы өзүме гайтарып бер. Чага чагадыр. Онуң өңүнде хәл-ә сен, шаларың шасы-да баш эгмелидир.

Нәзик чай демлемәге дурды. Атамырат готур даш чыкды-да, атлыларың бирини Дурдымырады гетирмек үчин иберди. Ене-де өе гирди. Ене өңки еринде отурды. Нәзик онуң голайында чай билен сачак гойды.

— Бег чай ич, чөрек ий.

— Ишдәм ёк.

— Дуздан улы болмазлар, бег. Мусулманың дузы орталык боляндыр.

«Мунуң билен иши тизрәк гутараймасак, бу мениң телпегими терс гейдирҗек» дийип, Атамырат ичини геплетди.

Ара агыр, йүреге дүшүжи дымышма араланды. Нәзик гапбөвүрде отурып, элиндәки инчежик чөп билен ожагың башыны чызышдырярды. Атамырат готур болса бугдайлы ганарың үстүнде дымярды. Бу дымышма әпет улы тупаның өңүндәки агыр дымышмады. Шонуң үчинем ол айылганчды.

Арадан бир сагат гечип-гечмәнкә гала гиден атлы гелди. Ол Дурдымырады өңүне салып ичери гирди.

Бойы өңкүден узалан, гөзлери ичине гиден, өңкү-

синден хас хорланан, йүзүне сарымтыл ак реңк чайылан ялы болан Дурдымырада гөзи дүшенде, Нәзик бирбада өзүни йитирди. Биринжиден-ә, ол хәзир Дурдымырат гелер дийип пикир этмейәрди. Икинжиден болса, оглуның реңкиниң үйтгейши, гапының ич йүзүнде сөмелип дурушы, Нәзигиң хушуны башындан учурды. Ол гөзлерини гиңден ачып, саң-гаты болуп галды. Бу ягдай сәхелче вагт, гөз ачып-юмасы салым довам этди. Нәзик бирден:

— Вай, балам! — дийип, ериңден турды-да, Дурдымырада тарап окдурылды. Дурдымырат хем гуҗагыны гиңден ачып, гөйә эне мәхри диен учсуз-гыраксыз бейик затдан бирбада бүтинлейин ганмак ислейән ялы болуп, Нәзиге тарап топулды. Энели-огул көп вагтлап айрылышып билмедилер. Доңуп галдылар. Бир салымдан Нәзигиң доңы чөзүлип уграды. Онуң эллери херекете гелди. Дурдымырадың аркасыны, бойнуны, маңлайыны, келлесини җанховлуна дүшен адамың херекети билен сыпалашдырярды. Энәниң йүреги гүрсүлдәп урярды. Ол инди оглуны огшап башлады.

Атамырат готур гапының ич йүзүнде дуран ясавула Нәзиги гөркезип:

— Элини даң! — дийди.

Ясавул бәшатарыны бойнундан илдирип, тәримден асылгы дуран йүпи алды-да, Нәзигиң ики элини тутуп, сарап уграды. Муны гөрен Дурдымырадың хушы башындан учды. Ол хемме зады ятдан чыкарып, дүвлен юмрук ялыҗак болды-да, ясавулуң үстүне топулды. Онянча Атамырат готур гылыҗыны гынындан чыкарып, Дурдымырадың бойнунын чыкан ериңден салды. Огланың келлеси сапагындан үзүлен замча ялы болуп, эҗесиниң аягының янына дүшди. Инче, узын, хор гөвреси болса гөз ачып-юмасы салым титрәп дик дурды. Соңра ожага тарап агып гайтды.

Нәзик муны гөрди. Эмма вели ол хич зада дүшүнмеди. Ол аглап хем билмеди, гынанып хем. Онуң бейниси бирбада донды-да, ишлемесини, херекет этмесини бес этди. Диңе гөзлери ики эссе гиңелди, гөзлериниң агы ган өйди. Бир салымдан өзүне гелди. Ол бирден «Вай-ей!» дийип гыгырды. Бу сес онуң дүнйә гелип гөрен әхли хорлукларының, сүтемлериниң аламаты ялы болуп, илки өйүң ичине, соңра ховла, ондан соң-

ра болса күлли Бедиркендиң депесинә Мерет чапың ...ың ызы месеяңланды дурды.

Атамырат готур Нәзигиң келлесин...ляни, чув ак Садынкы ялы бир зарбада ёлуп билмеди. Бу адам Сада бичәре энәниң сачлары яйылан келлеси ...ың, илиң радын дөшүне гачды. Илки гезек гылыч салнанда чогуп чыкан ал ган Атамырат готурың йүзүне, гейимлерине, сычрады. Эмма ол мундан хабарсызды.

Мундан соңкы ишлер гаты чаласын эдилди. Атамырадың буйругы боюнча ясавул энели-оглуң келлелерини бир габа салды-да, атының сыртына даңды.

Олар ишлерини битирип, гала тарап угранларында, асманың гүндогар тарапы тилкигуйрук болупды.

Атамырат готур келлелери гетирип, оларың бозулман дурмагы үчин Дурдымырадың сакланан совук, ызгарлы ерземининде гойды. Соңра өйүне барды.

Нәзли сүйҗи укуда ятырды. Ол гапының депилип ачылышына хопугып оянды. Деррев чыраны якды. Атамырада йүзи дүшенден «Вай-ей» дийип, якасыны тутуп, ыза чекилди.

Атамырат гең галды-да:

— Нәме! — дийип, аңк-таңк болуп азгырылды. Онуң хырсызлыгындан Нәзли бирден айңалды.

— Бүтин үстүң гара ган-ла...

Шундан соң Атамырат чыраның ягтысына гейимлерине серетди. Нәзигиң ганы ёлда доңуп, йылы җая гиренден соң тәзеден эреди-де, чыраның ягтысына йылдырап башлады. Онуң хер дамҗасындан Нәзик өрбоюна галярды, эллерини Атамырадың бокурдагына узадярды. Атамырадың бүтин гөвреси титреди. Бу ягдай яңыҗа болуп гечен ганлы ваканы Атамырадың гөзүниң өңүнде тәзеден җанландырды. Ол болуп гечен затлары ятдан чыкармак үчин гөзүни юмды. Болмады. Гайтам ол суратлар тәзеден җанландылар. Гөзүни ачды. Болмады. Вака өңкүден бетер айыл-сайыллашды. Атамырат готур җанховлуна дүшен ялы болуп, гейимлерини чыкарды-да, олары гапа тарап оклап уграды.

— Бу нәмәниң ганы? — дийип, Нәзли гейимлери дүйрүшдирип йөршүне сорады.

— Сем бол!

Атамырат готур ювунды. Дүшек үстүне гечди. Нәзли тешнавың башында харс уруп йөршүне: «Ха-

синден хас хорла бичәрәниң ожагыны гөмүп гелипдир-ялы болан Дур[illegible]ы дишлейәрди.
өзүни йитирди сув бер! — дийип, Атамырат готур бо-гелер дийип [illegible]зм урды.
луның рең[illegible]гинип гитди. Деррев яглыгының човуны барлап гөрди. «Мен шундан говы вагт тапмарын» дийип, дүвүнчеги чөзүп алды. Бир бөлежик кагыза чолаңгы зады кәсә атып, үстүне кәдиден сув гуйды. Аркан дүшүп, айылганч гөзлерини петиге дикип ятан әриниң башужуна барды.

— Ал.

Ичи ховур алып дуран Атамырат готур кәседәки сувы бир демине чекди. Иш-ишден геченден соң, Нәзлиниң йүзүне айылганч гөзлерини алардып серетди. Элиндәки кәсесини гачырды. Бир тарапа йыкылды. Бир салымдан онуң агзы көпүкләп башлады.

Атамырат готур шундан соң хич хачан турмады.

Нәзли өмрүнде биринжи гезек эркана дем алды. Әриниң даш ялы гатан, инди доңы чөзүлмежек гөвресине серeдип:

— Яңкы ганыны сачып гелен бендәң жогабыны ол дүнйәде берерсиң — дийди.

Ол нәме эдендигини говы билйәрди. Шонуң үчин-де вагты элден бермән, букжасыны пулдан хырын-дыкын долдурды. Говы көйнеклерини үсти-үстүне гейди. Зерур затларындан голтугыны долдурды-да, галадан чыкып, илки өйлерине тарап, соңра гаравулларың гөзлерине чөп атып, гүнбатара тарап уграды.

Элбетде, ол бу женаятдан соң өйлерине барып гутулмажагыны билйәрди. Йөне велин ол гүнбатара уграмак билен *нирә* баряндыгыны хем билмейәрди.

Эмма бу ягдай оны горкузмады «Хемме ерде худаның ак йүрекли бендеси бардыр. Дегмедиге хич ким дегмез» дийип, яшажык, дийсең овадан аял ёлуны довам этдирди.

...Бимахал чак чыкан ат аягының сеслери обаның гаррыларының көпүсини оядыпды. Ат аягының сеси, түпең сеси, гыкылык, агы ялы затлар Бедиркендиң мүдимилик хемрасыды. Шол зерарлы-да бу ерде гең галар ялы зат ёкды. Диңе иниңи тикенеклейәрди. Шейле-де болса гаррылар оянанларындан соң укламадылар. Оларың йүреклери бүкгүлдеди дурды. Эртир чайының-да мазасы гачды. Сапармырадың ховлусының гүнбатар тарапындакы өңи гара өйли тамда Мерет чапык диен көпи гөрен, саг чеккесинде гылыжың ызы мессе-мәлим болуп дуран, оба ичинде сыланылян, чув ак сакгаллы, гараягыз бир адам яшаярды. Бу адам Сапармырадың гандүшерлериндeнди. Сапармырадың илиң аладасыны эдип, өйүнден-илинден бизар болуп йөршүне, обаның бейлеки адамларына гаранда, Мерет чапык говы дүшүнйәрди. «Бизиң обамызда хем илиң өңүне дүшүп, зат билмейәне сапак чыкарып берйән тапылды-ов! Хер-нә онуң иши мыдама ровач болгай. Башымыз асмана етди» дийип, Сапармырада гуванярды. Гыш айларында гаррылар тамың гүнешине чыкып отурардылар, агшамларына хер гүн биринипкә йыгнанып, хораз гыгырянча гүррүңлешердилер. Шол вагтларда обаның әхли гаррылары Сапармырады агыздан дүшүрмездилер. Онуң мешгул болуп йөрен ишиниң долы манысына дүшүнмеселер-де, Сапармырат гөвнежай болмадык ише баш гошмаз дийип бегенишердилер. Эмма гаррыларың арасында:

— Эй, мунданам бир зат болармы? Дөртгүлде икисаны гарагалпак урушяр дийип, өйүнден-илинден бизар болуп йөрмек гелшенок ахыры — диййәнлер-де боларды.

Бейле адамлара Мерет чапык көп мысаллар гетирип, гечен лахең-ләхең түркменлерден тымсал алып, кесгитли жогап берерди.

Ине, шол Мерет чапык гүн доган бадына Сапармырадың дервезесинден гирди. Өзүниң геленини Нәзиге билдирмек үчин, бирден өе гирип еке аялы тисгиндирмезлик үчин, өйүң гапдалына гелип үсгүрди. Онда-мунда гезип йөрен товуклара:

— Ток! Ток! — дийип, хайбат атды.

Эмма вели Нәзик озалкылары ялы өйүң гапысына чыкмады. Гара өйүң ичиндәки айылганч гөрнүш бүтин ховлының ичине гуршун ялы агыр тәсирини етирипди. Хемме зат дымярды. Бу вагтлара ченли бошадылып гойберилйән гара маллар-да дымярдылар. Шол вагткы дурмушың хич бир задына гең галмаян Мерет чапыгың бирден йүреги гүрсүлдәп башлады. Ховукды. Бу үмсүмлик, бу демиңи гысдырыжы айылганч үмсүмлик Мерет чапыгы-да горкузды. Ол сандырап дуран саг элини гапының килимине етирди. Эмма оны ачмага бирбада йүрек эдип билмеди-де, ене-де бир гезек ардынып:

— Нэзик, хениз туранокмы? — дийип сесленди. Мерет чапык өз сесинден хем горкды. Ол хэзир хушы башындан учан адам ялы бүтин гөвреси билен титрейэрди.

Ине, ол йүрегини бире баглап, килими ёкары гөтерди. Ал гана булашып ятан келлесиз ики гөврэни гөрен бадына «Хэх!» эдип ичини чекди. Башы айланды, гөзүниң өңүне гара кече тутулан ялы болды.

Ол хемме зада дүшүнди.

Сапармырадың гандүшер адамы боланы үчин ол ховлының өңүне чыкды-да, сес эдип башлады. Онун иниңи тикенекледижи сеси эртириң арасса ховасында Бедиркендиң иң узак четлерине ченли, гумуң этегиндэки гадымы галаның төверреклерине ченли барып етди. Илерден, гайрадан, гүнбатардан, гүндогардан гарры-яш диймэн, аял-эркек диймэн обаның ерден йөрэни Сапармырадың ховлусына тарап энди. Аз вагтың ичинде Сапармырадың тамының өңүне энчеме адам йыганды. Гелен сес эдип гелди.

Бедиркент эңрейэрди...

Мерет чапык хич кими ховла гойбермеди. Ол өзи ялы яшулулардан бэш-онусыны алып ичери гирди. Нэзик билен Дурдымырадың болуп ятышларыны гөркезди-де, ене килими гойберди. Онсоң яшулулар өйүң гапдалында чоммалышып отурдылар.

— Бу Атамырат готурың иши. Бееввар Сапармырат ханбайтала йүрегинден чыкмаз ялы зовал етирендир. Болмаса бейле болмазды — дийип, Мерет чапык ынамлы гүрледи.

— Етсе алажың ёк-да...

— Өзи ёк дийип, булары хар этмэлиң — дийип, Мерет чапык яшулулара йүзленди.—Мен-э өз малына дегмесекмикэ диййэрин. Менде мал бар, өлдүрелиң. Шуны ничик гөрйэңиз?

Молла бичимли эпей бир яшулы сөзледи.

— Менинцем бир баггойнум бар. Оны-да гетирип союң. Бу бичэрелере Бедиркентде хенизе ченли гөрүлмедик мертебе гояның. Бу сизиң Сапармырада гоян улы хорматыңыз болар. Гой, илиң өз адамсыны, мерт оглуны нэхили дережеде сылаяндыгыны Атамырат готур гөрсүн, эшитсин. Бу онуң йүрегини тыгдан бетер дилер.

— Мениң гойнумы-да ал!

— Мениң гөлэми-де ал! — дийип, шу ердэки яшулулар Мерет чапыга йүзлендилер.

Дурдымырат билен Нэзигиң мейитлерини яшулуларың өзлери бир чете чекип, үстүне зат япдылар. Өйүң ичини бираз тертибе гетирип, онсоң ховла чыкдылар. Мэрекэни ичери гойбердилер.

Гөлегчилер доланып геленлеринде, гич өйлэн болупды. Бу аралыкда Атамырат готурың сырлы өлүми барадакы хабар хем гелип етди.

Мерет чапык бу хабардан:

— «Якма — бишерсиң, газма — дүшерсиң»—дийип, нетиже чыкарды.

Бу вагт говы гейнүвли овадаң алтын ашык ялыжак бир аял Тагтаның илерсиндэки шорлугың гүнбатар четине етип, Поласолтан обасының гырасындан аяк басыпды.

Бу Нэзлиди.

ШАЙДАКОВ БИЛЕН САПАРМЫРАТ

Шэхери горайжыларың векиллериниң бейик енше багышланан йыгнагы шол тарыхы гүнүң икинжи ярымында базар жайында ачылды хем-де гижэниң бир вагтларына ченли довам этди. Телпекли, селлели, ичмекли, донлы адамлар базар жайының өңүнде айыл-сайыл болуп гөрүнйэрдилер. Дик дуранлар отуранлардан көпди. Дөрт-бэш мүңден көп мэхеллэниң шатлык билен ойнаян гөзлери ортада гүн ялы гызарып дуран үсти гызыл маталы столдады.

Шатланмага эсас-да кэнди, зат-да кэнди.

Ики сагат өңинчэ большевиклер галаның дөрт дервезесини-де дабара билен ачдылар. Дервезелериң өңүнде болуп гечен затлары гөренинде гөзүне яш айламазлык мүмкин дэлди.

Большевик агитаторлар бу үйшмеленлерден герегинче пейдаланярдылар. Олар адамларың ортасына гелип, яш Совет дөвлетини беркитмэге илаты чагырярдылар. Агыр мэреке:

— Яшасын Шуралар, хөкүмети!

— Яшасын Дөртгүл!—дийип, бокурдакларына сыгдыгындан гыгырып жогап берйэрди.

Дүйпли еңиш бирнэче гүнлэп шэхериң үстүне чабга ялы окларын етирен зыяныны, доңуп ятан мейитлери,

ачлык-хорлугы шәхерлилериң ядындан чыкаран ялыды.

Дөртгүл хәзир эндам-жаны элеме-дешик болан әпет пиле меңзейәрди. Көп жайлар яныпды. Одун-чөп гутарыпды. Көчелерде агызлары ачык, ичине гиден гөзлериниң чукурлары гардан долан өлүлер эне топрага болан сөйгүлерини бүтин адамлара әшгәр эдип гөркезмек ислейән ялы болуп, ер багыртлап ятырдылар. Буларың арасында ачлыкдан өленлериң-де мейиди көпди.

Бейик еңңе багышланан йыгнак, дашындан серетсең, йыгнага дәл-де, сай-себәп билен базар жайына үйшен тертипсиз, белли башсыз үйшмелеңе меңзейәрди. Гызыл маталы столуң аңырсында Шайдаков, Жолмурзаев, Халмырадов, Сапармырат, исполкомың членлери, Ыкрам Юсубов, ене-де бәш-алты саны отряд командирлери бирнәче сагатдан бәри дик дурдулар. Бир гөрсең, бирбада хемме гыгырярды. Бир гөрсең, бир адамың сеси бейлеки сеслери басып, базар жайы лерзана гетирйәрди. Бирденем бәш-он адам улы топарың ичинден чыкып, гызыл маталы столуң янына барярды-да, бирибирине гезек бермән, хеммеси бирден большевик ёлбашчылара бир затлар дийййәрдилер, чылшырымлы бир затлары анықламак ислейәрдилер. Эмма вели командирлер чыкып геплэнлеринде, базар жайына сув сепилен ялы болярды. Хич кимден сес-үйн чыкмаярды. Янысжа болуп гечен вака хакындакы, ол ваканың иң кичижик айры-айры деталлары хакындакы хекаялар, өз башларындан гечирендиклерине гарамаздан, шәхер илатына дүйпли тәсир эдйәрди. Адамлар демлерини зордан алып диңлейәрдилер.

Гүн гижикдигиче совук хем гүйжейәрди. Эмма бу хич киме пәсгел бермейәрди, хич кимиң үнсүни чекмейәрди.

Иң соңундан Шайдаков гепледи. Ол Дөртгүлүң яш Совет дөвлетини гөзүң гөрежи ялы горамак барада эдилмели илкинжи ишлери элиниң аясына алып гөркезен ялы айдың эдип айдып берди. Сөзүниң ахырында шәхери горайжылара исполкомың билдирен миннетдарлыгыны жар этди. Мунуң өзи әгирт улы гөтерим дөретди. Шунча гүнләп өз шәхерлерини душмандан горан адамларың ядавлыклары, чекен сүтемлери ятларындан чыкан ялы болды. Улудан-кичә хеммәниң башы асмана етди. Хер ким өзүниң долы бахалы адамдыгыны тәзеден бир гезек, ёк, өмүрлеринде илкинжи гезек дуйды.

Большевик сөзүниң тәсири шейле гүйчли болды.

Йыгнак гутарды. Мәхелле дагады. Гызыл столуң аңырсында дуранлар бу гөтериме бегенишип, көп вагтлап дуран ерлеринден гозганмадылар.

Халмырадов хырсыз йүзүни асмана тутды.

— Гөрйәңизми, Ай хем шәхер илатының шатлыгына гуванян ялы, гөр, нәхили нурлы гөрүнйәр.

Сапармырат онуң сөзүни тассыклады:

— Йылдызлары дийсене, олар хас ашак иниш, бизи еке-екеликде гутламак ислейәне меңзейәр.

Шайдаков бегенчли сөзледи.

— Гижелериң гүндизе өврүлмели деврүне аяк басдык. Бу деврүң гелмегиниң шаяды болдук. Биз шунуң үчин-де багтлыдырыс.

Соңра большевиклериң ёлбашчылары дервезелере гаравул гоймак, бейлеки зерур ишлер барада пикир алышып, аяк үстүнде дуран ерлеринде бирнәче чәрелер белледилер.

Эртир ир сагат алтыда исполкома йыгнанышмалы дийшип, олар хем даргашдылар.

Шәхер илаты эллерине пил-палта алып, айың ягтысында эййәм көчелере чыкды. Шәхери арассаламак ишине гиришди.

Сапармырат зордан йөрәп гелйән Шайдаковың гапдалы билен баршына:

— Шайдаков бизиңкә гидели. Мен өз адамларыма атларың бирини союң дийдим. Гарнымызы доюралы, чай ичели. Дем-дынжымызы алалы — дийип йүзленди.

Шайдаковың хәзир хич ере гидеси геленокды. Өз өйүне барып сува дүшүнеси гелйәрди, өзүни тертибе саласы гелйәрди. Эмма ол Сапармырадың хәзирки ягдайында оны еке гойберип билмежегине гөзүни етирди. Черкезиң, Пиргулы аганың, Сейидиң сөвешде гурбан болмаклары Сапармырадың билини букупды. Шонуң үчинде бу вагт оны еке гойберсе гошларына баранда Сапармырадың ягдайының чеңденаша эрбетлешжеги беллиди. Бу вагт Сапармырада голдав герекди. Онуң гөвнүни гөтермелиди. Шонуң үчин-де Шайдаков разылык билдирди.

Олар деңң этләп, бири-бириниң сөзүне кынлык билен дүшүнишип, айың ягтысы дүшүп дуран даражык көче билен жувазчының ховлусына бака гитдилер.

— Гөреш гурбансыз болмаз, Сапармырат — дийип,

Шайдаков гөврүмини гин тутуп гүрлейәрди.— Гөр, нәче адам Дәртгүл үчин өз башыны гурбан этди. Эмма оларың иши яшар. Гележек несиллере рух берер. Олара еңмеги, Ватаны сөймеги өвредер.

Сапармырат гүңлеч гепледи.

— Бу затларың хеммеси, ынха шу вагт депәмизде ялдырап дуран Ай ялы айдың. Эмма агыр. Йөне вели алач ёкдугынам билйәрин. «Муң гайгы бир иш битирмез» хем дийипдирлер. Шейле-де болса, дүйн янында гезип йөрен адам бу гүн болмаса, гайдып оны гөрмежегине гөзүң етсе, шундан агыр зат болмаз экен.

— Олар йөне ере гурбан болмадылар. Олар бизиң еңмегимизи үпжүн этдилер. Шонуң үчин-де ил ичинде оларың ады көп вагтлап агыздан дүшмез. Гел, бу гүррүңи гоялы. Сен хачан гайтмакчы? Эртир ир сагат алтыда, исполкомда шу меселә хем серетмели.

— Хәзир ругсат берсеңем гайтжак — дийип, Сапармырат гөвүнжең гүрледи.— Мениң бир сагадымың өзи йыл болуп дур. Екеже оглум Бедиркент галасында зынданда ятыр. Өйденем көп вагт бәри хабар-хатыр ёк. Биз хәзир гурамамыз үчин хем дервайыс герекдирис. Ефим көмекчисиз хорланяндыр. Ол ерде иш кән. Бизиң адамларымыз инди нәмәниң-нәмедигине дүшүндилер. Оларың херси бу ишде муң соватсыз адамың битиренини битиржек.

Сапармырадың сонкы сөзлери Шайдаковың гөвнүнден турды. Ол онуң бу пикирини макуллады. Соңра:

— Огуллы меселәңи нәхили чөзмекчи болярсың? Сен оба-да ачык барып билмерсиң?— дийип сорады.

Сапармырат улудан демини алып, ахмырлы сөзледи.

— Мени-де иш улы эндишә гойяр. Нәме этжегими билемок. Гөни барсам, Атамырат готур мениң келләми алар. Бу икучлы дәл. Гизлин барып, гочак оглы онуң элинден алып болмаз. Хернә, нерессе, сағ болса ягшыдыр. Яңы йыгнакда дуркам аяк үстүнде иркилипдирин. Айылганч дүйш хем гөрүпдирин. Ики азы дишими согурярлар. Тисгинип ояндым...

Шайдаков ясама гүлен болды.

— Инди коммунист хем дүйше ынанян болса...

Сапармырат өңки әхеңинде довам этди.

— Ёк, мен дүйше ынанмаярын, шейле-де болса, гаты якымсыз зат. Агзым тамдырың агзы ялы хоңкарып галайды.

Шайдаков бирнәче вагт гепләмән, пикир эдип гитди. Соңра шейле дийди.

— Сениң ягдайың гаты агыр, Сапармырат, мен муңа дүшүнйәрин. Бу меселәни чөзмек хем кын. Йөне бир чыкалга бар. Бизиңкилер Шыхым сүлгүн диен бирини әле салыпдырлар. Белки, оны гайтарып берсек, хан сениң оглуңы чыкарар. Шыхым сүлгүн ханың иң говы герйән адамсымыш. Онуң гаты зерур көмекчисимиш. Сөвдагәрлериң гозгалаңыны гуран хем шолмуш дийәрлер.

Сапармырадың гөвнүнде умыт ялкымлары пейда болды. Чаганы зулумдан халас этмек меселеси она ынжалык бермейәрди. Шыхым сүлгүниң ады тутуландан соң, ол ене-де иңкисе гитди.

— Шыхым сүлгүниң этмишлерини мен говы билйәрин. Эле дүшен болса, оны хана гайтарып бермек герек дәл. Оны базар жайында, дар агажындан асмак герек. Ол йыланың зәхеринден эмеле гелен адам. Дурдымырады халас этмәге башга ёл агтарылса говы боларды.

— Башга ёл ёк, Сапармырат. Хәзирликче шундан башга ёл ёк.

Сапармырат сесини чыкармады. «Бе-е, бу нәхили хормат? Мениң оглумы халас этмек үчин иң ганым дүшманы бошатжаклар». Ол бу теклибе бегенди. Өз янындан хондан бәрси болды. Эмма Шыхым сүлгүниң ене-де бошажагы, ене-де иле от якдырмажагы ядына дүшенде, ол гынанды. Гынанжы бегенжинден агыр гелди. Шайдакова хич зат диймеди. Өз янындан: «Ефим муны макулламаз. Мениң өзүм хем муны макулламок. Өз гөвнүме жай болмадык зат, Ефимиңкә-де хич вагт жай болмаз. Мен муны сынай-сынай гелйәрин ахырын» дийип, нетиже чыкарды.

— Хава, Сапармырат, шундан башга чыкалга ёк— дийип, Шайдаков өңки пикирини беркитди.

— Гөрүберйәрис-дә, Шайдаков, худайың халаны болар.

— Ёк, исполкомың, большевиклериң халаны болар— дийип, Шайдаков гаршы чыкды.

Сапармырат йылгырды...

Шайдаков билен Сапармырат геленде жувазчының ховлусындакылар Черкезиң, Пиргулы аганың, Сейдиниң ясыны тутярды. Йүзлер салыкды, эллер ише бармаярды. Дүйн-өңңин хем бу адамларың болуп йөрүшлери, ола-

рың элләп затлары гөз өңүнде дурдулар. Бу затлара дил битен ялыды. Олар «геплейәрдилер». Аҗайып адамлар, мәхрибан достлар барада гүррүң берйәрдилер. Оларың ызларында галанлар, ине, бу дири адамлар оларың сөзлерини диңлейәрдилер, башларыны ашак салып, йүзлерини ерден гөтермән диңлейәрдилер.

Шу гүн олары демиргазык дервезәниң даш йүзүнде өз эллери билен җайландыкларына гараман, җувазчының тамындакыларың гөвүнлери мәхрибанларың өлүмине ынанмаярды. Черкез кейтикләп бир ерден чыкайҗак ялыды. Пиргулы ага билен Сейит көне хеңңамларына— өз араларында хич вагт гутармаян җеделлерине башлаберҗек ялыды.

Хемме гынанярды. Хеммәниң дерди гөвресинден-де агырды. Гарынҗаның-да өлмегини исլемейән Салай жерчи ылайта-да гам чекйәрди. Ол өңкүсинден-де кичелипди. Көп гүнүң укусызлыгындан яңа онуң кичиҗик гөзлери чым гызылды. Көп гүнүң ярым ачлыгындан, ярым сувсузлыгындан яңа бойны инчелип, яңакларының сүңклери чыкышып, хамлары чекилипди. Эллери сандыраярды. Ол эгнине ичмегини алып, Касымың отагында бир бурчда җезаландырылан оглан ялыҗак болуп чугутдырып отырды. Башындакы телпеги дериден дәл-де, гара дашдан ясалан ялы, онуң кичиҗик келлесини барха ашак басярды. Кичиҗик адамың гиң гөвнүнде улы пикирлер бахарың гүйчли ели ялы болуп, ики яна ат салярды. «Әй, дүнйә, дүнйә! Сен бир кервенсарай? Саңа геленлер гошларыны яздырып дүшлейәрлер. Азаҗык вагт ягты җахана әнедип, ене-де гайып болуп гидйәрлер. Мунданам бир геп болдумы? Сен нәме үчин адамы өз кервенсарайыңда узак йыллар, дирели ики йүз, үч йүз йыллап мыхман алмаярсың? Әй, худай, сен нәме үчин адамы шейле эҗиз, шейле гүйчсүз эдип яратлың? Нәме үчин адамың дашына ок гечмейән хам чекмедиң? Хайп. Дырнак ялыҗак гызгын гүлле Сейит ялы батырлары, Пиргулы ялы ләхеңлери, Черкез ялы адамлары бир демде йыкып ташлаяр? Дүнйә гелмедик ялы эдйәр? Эмма бу адамларың шу дереҗелерине гелип етмеклери үчин нәче адам, нәче вагтлап сурнукды, нәче вагтлап багрыны паралады. Әй, таңрым, сениң-де келте гайдян ерлериң көп экен. Әй, гараз, нәтҗек... Элиңден гелҗек зат ёк».

Сапармырат билен Шайдаковың херси Салайың бир

гапдалында отурдылар. Адамлар өзлерине гелдилер. Чай-нахар, хер хили месаны гүррүңлер дерди бираз-рак еңлетди.

Тежрибели гөрешиҗи Шайдаков ядавдыгына, укусызлыгына гараман, эртириң өзүнде ызларына гайтҗак болуп дуран бу адамлара Дәртгүлүң большевиклериниң адындан, исполкомың адындан, өз адындан гызгын сөзлер айтды.

— Дәртгүллүлер, умуман, гарагалпак халкы сизиң бу көмегиңизи хич вагт ядындан чыкармаз. Гарагалпак халкы сизиң ишиңизе-де элинден гелен көмегини берер. Җолмурзаевем, Халмырадовам, заводың ишчилерем шейле дийәрлер. Сиз әпет улы дост газандыңыз. Доган газандыңыз. Достлук, доганлык болса, хемме затдан гүйчлүдир. Хемме затдан гыммат дыр.

Шайдаков шундан соңра бу адамлара өз обаларында революцион иши нәхили алып бармалыдыгы, Гурбанмәммет сердара гаршы нәхили эдип гөрешмелидиги, Дашховуз гурамасының ишини нәхили эдип өңкүден-де гүйчли гурамалыдыгы барада узак вагтлап гүррүң берди. Өз революцион ишиниң тежрибесинден, революционерлериң дурмушларындан, ишлеринден мысаллар гетирди. Соңра сораг-җогаплар башланды. Гүррүң узага чекди.

Ир сагат алты болмага отуз минут галанда Шайдаков гүррүңини җемледи. Сапармырады алып, исполкомың маслахатына гитди.

Гүн батып, гараңкы дүшенден соң болса Сапармырат атлыларының өңүне дүшүп, Дашховза тарап уграды. Олары исполкомың әхли члeнлери, шәхер зәхметкешлериниң векиллериниң улы топары дабара билен ёла салды.

ЧАЛАБАШДА

Агыр гошуның ыза серпикмеги Гурбанмәммет сердарың берк беденини бүтинлейин говшатды, йүрегини эндиретди. Онуң пикириче, бу биабрайчылык акыла сыгҗак зат дәлди. Гурбанмәммет тилки ялы мекир, хер бир затдан баш чыкарян пәхимли хем-де рехимсиз адамды. Ол гаракчылары, оба ханларыны, тире ханларыны мыдама еңип, олардан үстүн чыкып гелени үчин бу гезек хем артыкмач гүйч сарп этмән еңерин өйдүпди. Ол нәче

кнлегэр, нэче пэхимли болса-да, бу гезек ким билен душушяндыгы барада, кимиң үстүне сүрйәндиги барада етерлик пикир этмэнди.

Гурбанмэммет сердар бириниң үстүне чозмакчы боланда, илки билен гаршыдашының гүйжүни — атлыларының хасабыны аларды. Онуң башга зат билен иши болмазды. Бу гезек хем шейле этди. Дөртгүлден алнан маглумата гөрә, онуң ичиндәки еди-секиз йүз атлы болмалыды. Шонуң үчинем ол бу атлыларың үстүне өзүниң он мүң келле кесерини сүрүп гелди. Галаны бир зарба аларын дийип чак этди. Эмма онуң чакы чыкмады. Галаның ичинде Шыхымың алып баран ишлери ислендик нетиже бермеди. Шайдаков үстүне иберилен адамларың сөзүни хем диңлемек ислемеди. Осиповың-да соңы болмады. Кривцов хем нетиже бермеди... Шу затлар барада берк отурылып, дүйпли пикир эдилен болса, Гурбанмэммет сердар Шурахандан аңры гечмэн атының жылавыны ызына бурмалыды. Хан бу нәсазлыкларың ишиниң оңмазлыгының себәбини билмейәрди. Мунуң болса ики себәби барды.

Гурбанмэммет сердар халкың гаршысына барярды. Хәзирки халк онуң бирвагтлар өңүне салып, мал ялы сүрүп йөрен адамлары дәлди. Инди бу халкың арасына большевиклер тохум сечипдилер.

Икинжиден болса, Гурбанмэммет сердар халкың гүйжи билен бир топар гаракчының гүйжүниң тапавудыны сайгарып билмейәрди. «Биз уруш мейданында ишаны-да, гурханы-да гөрмедик» дийлип, топарың ызрагындан эшидилен сөз Гурбанмэммет сердарың гөзүни ачды, ойланмага межбур этди. Хас догрусы, онуң билини ики бүкди, маңлайыны ерин гашына дегирди.

Чалабаш обасына голайлаберенде, хан Какабая йүзленди:

— Иним, Какабай, өңе адам ибер. Жай тайярласынлар. Мениң ягырным ичиме чөкүп баряр.

— Лепбей, ага...

Какабай бәш-алты атлыны өңе иберип, ене-де ханың гапдалындан сүрүп уграды. Йөне Какабайың өңки ынжалыгы ёкды. Хан онуң бир зат диймекчи болядыгыны аңшырды.

— Нәме хабар, иним, Какабай?

— Хан ага, бу ерде дүшлесек үстүмизи басаймазлар-да?..

Гурбанмэммет сердар: «Үстүмизи басаянларында-да, шу гүнкүден эрбет боласы ёк» диймек иследи. Эмма велн вагтында сакланды. Дилини дишледи. Башга хила жогап берди.

— Ковгы гелмез, иним, Какабай. Хәзир оларың ишлери өзлерине етикдир. Шейле-де болса, этияжы элден берме. Үч-дөрт йүз атлыны шу төверекде галдыр. Гаравуллары көпрәк гой. Сересап бол.

Хан Чалабашда үч гүн болды. Биринжи гүн хич кими, огулларыны-да кабул этмеди. Еке өзи ичи халычы-палас билен безелен йылы жайда отурып чай ичди, чилим чекди. Элиндәки чөп билен ожагың башыны чызды отурды. Какабай чилим отлаярды, чай демлейәрди, нахар гетирйәрди. Галан вагтларда гапының даш йүзүндәки отагда гуллуга тайяр болуп отурярды. Хан еке гезек хем онуң адыны тутуп йүзленмеди.

«Бу нәме болдугыка?— дийип, ики гулагыны гапа берип отуран Какабай пикир йөвүртди.— Дяли тутулан ялы. Реңки өчүк. Ийшиниң-де угры ёк. Йөне ажы чай билен түссе ювудып отыр. Хернә ахбети хайыр болсун. Эшщи билен Эймир маңа азар берйәрлер. Биз касамызы гөржек диййәрлер. Өзүнден буйрук болмаса, мен ничик эдип олары онуң янына гойберейин? Мен хан агамы хер кимден говы танаярын. Бу гезекки бнабрайчылык оңа иңңэн ёкуш дегди. Шу вагтлар онуң йүреги агзындан чыкып баряндыр. Хернэ гахар-газабыны бизиң биримизден чыкараймабилсе ягшыдыр. Үстүнден дүшайсе, юрдунда ел өсдир. Ол нәмәниң пикирини эдйәркә? Ол хер эдип-хесип эдип, бу бнабрайчылыгың ашагындан чыкар».

Гурбанмэммет сердар тәзе чозушың пикирини эдйәрди. «Хорезминиң еди яшлысындан етмиш яшлысына ченли сүрерин велин, Дөртгүли аларын. Ат-яраг етмесе, хелейлериниң балагыны сатдырып ат-яраг алдырарын, эмма Дөртгүли аларын. Болмаса мен гелжек несиллериң өңүнде масгара боларын. Дөртгүли алмасам, мен өз габрымда аркайын ятып билмерин». Шу пикирлериң дыңзап гелмеги онуң ар-намыс тарыны барха чекйәрди. Ол гижеси билен укламады. Эртеси ирден Какабайы чагырды.

— Иним, Какабай, чар тарапа чапар ёлла. Хорезмде

бир эмел етен бар болса, гысга базар гүни Үргенже гелсин. Гелмедигиң башы өлүмли, малы таланлы. Ишан-моллалар-да гелсинлер. Мираплар-да гелсинлер. Илки хабары Бедиркент галасына, Атамырат готура етир, соңра хыва ханына. Олар өз гарамагындакылары йыгнарлар. Иним, Какабай, хаял этме.

Какабай ханың отагындан атылан ок ялы болуп чыкды. Онуң башы асмана етди. Себаби ол бу хөкүмиң маңысына эййәм дүшүнди. «Мен айтдым ахыры! Мен айтдым ахыры, хан агам бейле биабрайчылыгың ашагында галмаз дийип! Шайдаков тепбедиң окалаяны болса герек» дийип, ол буйругы бержай этмэге барярка пикир эдйәрди. !

Ханың Чалабашда гечирен икинжи гүни гаты газаплы болды. Чар тарапа чапарлар ёллады. Бухара эмирине, хыва ханына гизлин хат яздырып, бу хатлары алып гитжеклери хут өзи кабул этди. Улы ханлар билен маслахат гечирди. Галтаманларына Чалабашы талатды. Дөрт адамыны дардан асдырды. Бирнәче аялың сачыны кесдирди. Энчеме өйи отлатды...

Эдил шу гүн Дөртгүлде исполкомың членлери йыгнанып, бирнәче меселә гарадылар. Дегишли карарлар кабул этдилер. Адамлар даргамакчы боланларында, Шайдаков олары саклады.

— Ёлдашлар, бир кын иш бар. Сапармырады сизиң хеммәңиз говы танаярсыңыз. Онуң оглуны Бедиркент зынданына ташлапдырлар. Бизиң оңа көмек этмегимиз герек. Шейле оңат революционере хөкман голдав бермели.

— Биз көмеге тайяр!

— Сапармырат үчин гүйжүмизи аямарыс!

— Онуң ялы пәхимли адамлара арка дурарыс!

— Саг болуң — дийип, Шайдаков маңлайының дерини чалды.— Саг болуң, ёлдашлар! Сизден шу сөзе-де гарашярдым...

— Николай Алексеевич, нәдип көмек этмели?— дийип, Халмырадов хеммәниң адындан сорады.

Шайдаков оңайсыз ягдайда төверек-дашына серетди. Соңра йүрегине даш баглап:

— Шыхым сулгун бизиң элимизде. Эгер биз хана Шыхымы гайтарып берсек, ол бизе Сапармырадың оглуны берерди.

Жайың ичине сув сепилен ялы болды.

Халмырадов бирхаюкдан соң башыны галдырман гепледи.

— Хәзир трибуналың башлыгы Петр Васильевич иш билен танышяр. Шыхым сулгун диен адамыны ода якып өлдүрсен хем азлык эдйәр. Йөне вели Сапармырат үчин герек болса, мен гаршы дәл. Шыхым сулгуны биз ене-де эле салып билерис.

— Шыхымы суд этсек говы боларды. Мунуң башга хили ёлы ёкмы, Николай Алексеевич?— дийип, Шыхымың иши билен оңат таныш Жолмурзаев гөвүнсиз гүрледи.

— Достум, шундан башга ёл-да ёк, ыз-да — дийип, Шайдаков гамлы сөзледи.— Мен Сапармырадың өзи биленем маслахатлашдым, еке өзүм хем кән пикирлендим. Башга ёл ёк. Сапармырада велин хөкман көмек этмели.

Халмырадов:

— Онда нәме, «герек дереги йыкар» дийипдирлер, Николай Алексеевичиң теклибини кабул эделиң — дийди.

Шу сөзи макул билип даргашдылар. Шайдаковың шу ики сагат бош вагты барды. Ол шу ики сагатда ювунмакчыды, сакгал-муртуны сырмакчыды. Эмма вели исполкомың өзүне гоян хорматына бегенип, ол бар задыны ядындан чыкарыпды. Адамлар даргамандылар. Ол болса: «Бу хабары Жүнейит хана нәхили эдип етирмели? Кими ибермели? Жүнейит ханы ниреден тапмалы?» дийип пикир эдйәрди.

Шайдаков пикире гүмра болды. Жолмурзаевиң кабинетиниң еңүндәки коридора чыкды. Исполкомың ясавулы Шайдаковы гөренден ыкжамланып оңа салам берди. Шайдаков ядындан чыкаран бир задыны ядына дүшүрен ялы болуп, Төрешиң деңинде сакланды. Бир вагт бу адамың Сапармырат билен сөвдагәрлериң задыны язмага гиденлиги ядына дүшди. Ол гезек Сапармырат билен Төрешиң яш Совет хөкүметине берен көмеги әгиртди. Оларың шол сапар йыгнан галлалары, яраглары дийсең өпжейлиди.

Төреш Шайдаковың бир зат дийжек болядыгыны аңлады-да хас ыкжамланды. Буйруга тайяр болуп, нирә гитмели-де болса, гитмеги йүрегине дүвди.

— Достум, сен Сапармырады танаярмын? — дийип, Шайдаков кынлык билен өз сөзүни дүшүндирди.

Төреш гүлер йүз билен: «Хава» диен маныда башыны атды. Сонра шейле дийди:

— Сапармырады кемсиз танаярын, Шайдаков! Ол говы адам. Ол кәбир гөзи гызаран ёмут ялы әжизе газ ным дәл. Ол ягшы адам...

Шайдаков Төрешиң: «Ягшы адам» диен ики сөзүнден башга хич бир сөзүне-де дүшүнмеди. Эмма оңа шу-да етерлик болды. Себәби бу сөзлери айданда, Сапармырадың адыны тутанда Төрешиң йүзи нурланып гидипди.

Шайдаков муңа бегенди.

— Ханы, бәри гел — дийип, Төрешиң голтугындан тутды-да, оны Жолмурзаевиң хениз чилимиң түссеси чыкып гутармадык, совук кабинетине алып гирди. Өзи Жолмурзаевиң ериңе гечип отурды, Төреше-де өз алкымында ер гөркезди. Оняңча гапы ачылып, дилмач ичери гирди. Дилмажың гелмеги Шайдаковы бегендирди.

— Достум, сениң билен бир маслахат бар — дийип, Шайдаков дилмажың үсти билен гүррүңе башлады.

«Шейле улы адамың маңа нәме дилеги, юмшы дүшдүкә?» дийип, Төреш ичини геплетди. Сонра дилмажа йүзленди:

— Шайдаков гөвнүндәкини айдыберсин. Мен онуң гуллугына тайяр — дийди.

Шундан сонра Шайдаков Төреше Шыхым сүлгүни хем-де Сапармырадың оглы барадакы өз пикирини айдып берди. Сөзүни шейле гутарды:

— Ине, шу иши исполком хем макуллады. Йөне бу хеммеси дәл. Шу хабары хана етирмек үчин, ондан белли бир жогап алып гелмек үчин, бизе бир адам герек. Сен кими иберсек боларка дийип пикир эдйәрсиң?

Төреш Шайдаковың пикирине дүшүнди. Ол үсти гызыл мата билен өртүлен стола япланды-да пикире гитди: «Бейле адамларың юмшуна ярасам, маңа башга нәме герек? Белки, ишим онуп, саг-аман гелэйсем, улы абрайың эеси болардым. Сапармырат хем бу эденими өмүр ядындан чыкармазды. Онуң янында-да йүзли болардым. Бу-ха кими иберсек диййәр велин, бу дүшнүкли. Пәхимли адам-да, бирден йүзүңе гелип билмейәр-де, сала саляр». Ол башыны галдырып, дилмажа серетди:

— Эгер Шайдаков разы болса, мен бу ишиң угруна чыкайын...

Шайдаковың эшитмек ислейәни-де шейле жогапды. Шейле-де болса, ол бирден «берекелла» дийип, Төрешиң аркасына какыбермеди. «Догрудан-да, мениң мушиң үстүне ибермегим гелшиклими? Ханың ы хут өлүмиң үстүне ибермегим гелшиклими? Хаиың янына өлүмиңи бойнуңа алып гитмели ахыры. Бирден бир зат болайса, мен өз выжданымың өңүнде эгъет чекмели болмарынмы? Белки, хич зат болмаз. Шыхым сүлгүни оңат гөрйән хан, белки, муңа хич зат диймез. Ким билйәр? Йөне кимем болса, бирини-хә ибермели болар. Онсоң Төреш гитди нәме, башга бири?» дийип, Николай Алексеевич өз янындан аладалы пикир йөретди.

— Йөне сен бейле чалт жогап берме. Нәме иш билен хем кимиң янына бараңдыгыны гөз өңүне гетир! Мен сени зорлук билен ибермекчи дәл. Мен саңа маслахат саларын — дийип, Төрешиң ички ягдайыны аңламак ислэп Шайдаков онуң йүзүне чинерилип серетди.

Төреш чалтлык хем еңиллик билен жогап берди:

— Мен эййәм гутарныклы нетижә гелдим, Шайдаков. Галан затлар багт ишидир. Эгер худай мениң жаныны Жүнейит ханың элине берен болса, ол бу гүн болмаса, эртир алар. Әй, онсоңам, серчеден горкан дары экмез дийипдирлер. Өңки гезек ибереңизде-де ики саны гочак ёмуды Бедиркент зынданындан бошадып гайдыпдык. Бу гезек хем гөрмели болар. Багты сынамалы болар...

— Берекелла, Төреш. Түйс революцияның адамы сен. Саг бол. Барды-гелди гидәймели боланында Гурбанмәммет сердары нireден тапарсың?

— Ериң йүзүнде бар болса тапарын. Соран Кәбәни тапыпдыр диййәрлер.

— Янында атлы берейинми?

— Ёк, Шайдаков, Жүнейит ханың хәзирки дүшен ягдайында онуң янына бәш-он атлыны ызыңа тиркәп бараныңдан, еке бараның говудыр. Ол хәзир яралы ёлбарсдыр, гахары гүйчлүдир. Мен онуң янына еке гидейин. Онсоңам «илчә өлүм ёк» диен сөзи ол хем билйәндир.

— Шол өлүм ёк дийилйән илчилериң энчемесини итден чыкарандыгыны сен билйәрмиң? Эшитмәнмидиң?

— Мен ол илчилерден дәл. Мен оңа оңат гөрйән адамсы Шыхым сүлгүни хедүрлемәге барярын, Шайдаков. Шу хакда-да бир пикир эдип гөр. Я мениңки бәрден гайдярмы?

Догрудан-да, Шайдаков бу хакда ойланды. Төрешиң бәрден гайтмаяндыгыны өз янындан белледи.

— Онда сөзүмиз сөз болсун. Ёла тайярлан. Ол икисини нәхили шертлерде чалышмалыдыгыны аныкла. Онсоң гелениңден соң, сениң айдышың ялы эдерис. Йөне вели хеммесиниң аңыгына долы етгин. Кәвагтларда сәхелче ялңышлык хем улы иши бозяр дуруберйәр.

— Озал-а алла, галыберсе-де, сен. Хич затдан этияч этме. Эдил ягдан гыл согрулан ялы эдерин.

Гүн батмазының өң янында оңат гейнип, безелен ата атланан Төреш Дөртгүлден чыкып, гүндогарлыгына тарап сүрди.

Ел-ёда вес-вейранды. Араба ёлунының ики тарапындакы гарларың үсти дикечленен петириң йүзи ялыды. Ат аягының басмадык ери ёкды. Атларың наллы тойнакларының дердинден от-чөплериң-де дик отураны гөзе илмейәрди. Гачыланда галан затлар бу гиң мейданы гечүлен юрда меңзедйәрди. Өлүп ятан атларың маслыклары, оларың үстүнде кейп эдип ганат какяң ала гаргаларың топарлары, хер ерде-хер ерде душ гелйән адам мейитлери депе сачыңы дүйрүкдирйәрди. Мейитлер хер хили гөрнүшде ятырдылар. Ярагыны гужаклап ятанлар-да, йүзин ятанлар-да, эллерини серип ятанлар-да, ики дызыны ере берип, ики элини ере дирәп, шол дуршуна доңуп галанлар-да барды. Демиргазыкдан гүйчли совук шемал өвүсйәрди. Говгалы ер өзүниң бу масгарачылыгыны елиң гүйжи билен гар сырадып гөммек, адамларың гөзлериңден гизлемек ислейәне меңзейәрди. Эмма вели бу оңа башартмаярды. Гайтам гүйчли ел ериң ахы-наласы ялы болуп, йүрек гысдырыжы бир әхеңде сесленйәрди. Ел гөкдәки булутлары илерлигине ковуп барярды. Гүн энегини ере берди. Онуң өчүгси сары найзалары бу айылганч мейданың үстүне язылды. «Ахырзамана шейледир. Шундан эйменч дәлдир» дийип, Төреш башыны яйкады.

Обалыклара голай геленде, Төрешиң гөрен затлары асла ятдан чыкар ялы дәлди. Ачлыкдан йүзлери чишен, аңыны йитирен адамлар көне яплардан, гүр жеңңелликлерден чыкярдылар-да, Төреше гөзлери дүшенден, горкуп гачярдылар. Төреш атыны дебсиләп шейле адамларың үч-дөрт саңысының янына барды. Олара гөвүнлик берди. Көшешдирди...

— Хан гачды. Инди аркайын тамлы тамыңа барыбер. Инди сизе зовал ёк!— дийип, узакдакылар хем эшидер ялы гыгырып айтды.

Төрешиң саг тарапындакы үстүни акбаш-яндак басан чукурың ичинден ол дүнйәден гелен ялы болуп, узын бойлы, диңе сүңк билен хамдан ясалан ялы бир адам чыкды. Онуң йүзүнде кесмекләп дуран яралардан яна бармак басмага ер ёкды. Дөртгүлүң көчелериндәки, галаның дашындакы адам мейитлерини, ачлык-хорлугы гөрүп гелйән, Төреш бу адамы гөренде тас: «Вай!» дийип гыгырыпды. Чукурдан чыкан адамың сач-сакгалының реңкини аңшырар ялы дәлди. Доңуның битин ери ёкды. Ондакы кирли сары памыклар өвлүйәниң башына дакылан эсги ялы салланышып дурдулар. Ол адамың дили зордан дилениңи эдйәрди.

— Агам, бир дөвүм чөрек... Екеже чагам ачлыгындан өлүп баряр — дийип, ол адам Төреше элиңи серди.

Хорезмли ёла чыканда чөрек алман чыкмаяр. Төреш голтугындакыжа чөреги чыкарып, ол адама узатды.

— Вах, сени-де гөрмек бар экен-ов!— дийип, ол адам бир дөвүм чөреги илки багрына басды, соңра маңлайына. Төрешиң йүзүне бакды-да, ичине гиден гөзлеринден ики катра яш дөкүп, ызына доланды.

Оңянча Төрешиң сесини эшиденлер гүйчлериниң етдигиче ыргылдап япларың ичинден чыкып таланан, якылан обаларына тарап уградылар.

Гараңкы дүшүп барян вагты бу мейданда туран ахы-валалар гулагыңы камата гетирйәрди.

Төреш: «Булары гөрмәйинем көймәйинем» дийип, улы ёла дүшди-де, атыны гаты сүрүп гитди.

Догрусы, Төреш хәзир нирә барядыгыны билмейәрди. Йөне ханың гачып гиден ёлуна дүшүп барярды. Хан гүндогара, Дашсака тарап гачыпды. Ол шол ерде дерядан гечмелиди. Төреш оны ниреде хем болса тапмагы, онуң билен бир келеме сөзлешип, Сапармырадың халыны еңлетмеги максат эдиниңди. Шу максат горкулы хем сырлы сапарында оңа медет берйәрди. Ол хан билен душушмакдан горкярмыды? Догрусыны догры айтсак, горкярды. Гурбанмәммет сердарың бир агыз сөзи онуң ыкбалыны чөзжекди. «Итден чыкарың» дийсе, дүнйә билен хошлашмалыды. «Ызына гайтарың» дийсе, ол ене-де Дөртгүле доланып гелип билжекди. Шейле-де болса, бу вагт Төрешиң хич зат ызына гайтарып билжек дәлди. «Язылангыдан гачып гутулып болмаз» дийип, Төреш батырлык билен ёлуны довам эдйәрди.

Гөзедүртме гараңкы дүшенсоң, Чалабаш обасына

гирилйән ерде ханың гаравуллары Төреши тутдулар. Атдан душманкә ярагларыны алдылар. Идирдедип бир жая гетирдилер. Ожакда от янярды. Одуң төверегинде ики-үч саныжак түнче барды. Йөне вели төрде сачак, одун үстүнде газан ёкды.

Ожагың башында гараягыз адам гамлы отырды. Онун билинде ики хатары барды. Ене-де ики хатар эгинлеринден өтүрилипди. Төреш жая гирен бадына бу затлары гөзден гечирди.

Ожагың башында отуран Дашховуз хекими Черрикди.

— Черрик ага, ичалы тутдук!— дийип, Төреши гетирен инчемик йигит гепледи.

Бу сөзи эшиден Черригиң ядав гөвреси еңиллик билен херекете гелди. Ол ала гөзлерини ялдырадып Төреши бир демиңе ювутмакчы болян дек, йөне агзына сыгжагыны, сыгмажагыны өлчәп гөрмек ислейән ялы болуп, Төрешиң депесинден дабанына ченли серетди.

Гурбанмәммет сердарың Дөртгүле илки гирип, Шайдаковы эле салананлар үчин беллән байраклары өз элинде дийип хасаплан Черрик сув гысымлан ялы болуп галандыгына ярылып билмейәрди. Хыялында гаты көп затлары өз тарапына гечирен Черрик, ишиң шейле гутарандыгыны асла келлесине сыгдырып билмейәрди. Зат, байлык бейле-де дурсун, ол көп адамсыны йитирди. Инди Дашховза гайдып барандан соң, ол өленлериң етим галан чагаларына, дул хатынларына нәме жогап бермели? Элбетде, олар Черригиң үстүне чозуп билмезлер. Онун йүзүне-де гелип билмезлер. Йөне вели оңа түкениксиз гаргыш эдерлер. Черрик болса худая ынанян адам. Шонун үчин-де гаргышдан горкярды. Буларың хеммеси бир яна вели, барындан бетери Черрик хәзир мөжек ялы ачды. Келлесиниң ичине саман дыкылан ялыды. Гөзлериниң өңи гараңкырап дурды. Ол ожагың башында ашак бакып отурышына нәхили эдип бокурдакдан бир зат гечирип боларка дийип ойланярды. Шу себәпли ол гапыдан гиренлериң аяк сесини эшитмәнди.

Черрик янып дуран гөзлерини деррев Төрешден айырды-да, инчемик йигиде дикди.

— О нәхили ичалы? Нирeден тутдуңыз?

— Гайракы ёлдан, хан ага. Нәтмели?

Назарыны үйтгетмән отурышына ене-де совал берди:

— Атлымы, пыяда?

— Атлы гелди, хан ага.

— Ярагы бармы?

— Ики хатар окы, бәшатары, наганы бар экен.

— Ханы ол затлар?

— Алдык, хан ага.

— Нирeде гойдуңыз?

— О жайда.

— Ярагларының башыны бозман гетирин. Атыны болса бошанмаз ялы пугта даңың!— дийип, Черрик буйрук берди. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» дийлиши ялы болды. Бир бәшатар, ики хатар ок, бир сапанча... Бу-да олжа. Нәме герек, яраг герек. Булары ики бахасына сатарын» дийип, гөвүн йүвүртди.

Инчемик йигит ярaглары гетирмек үчин гөвүнли-гөвүнсиз ызына доланды. Оняңча Черрик:

— Мунуң элини-аягыны пугта багладыңмы?— дийип сорады.

Элинден олжасы гидип барян йигит ажы гепледи:

— Элини сыртында даңдым. Аягыны-ха багламадым, хан ага. Аягыны баглан болсам, сениң яныңа гелибилмезди...

Йүзи дүйәниң дабаны ялы Черрик йигидиң сөзүниң әхениниң гахарлыдыгына әхмиет бермеди. Йигит: «Өвал-а тапаның өзүңки диййәрлер, соңам зорлап элинден аярлар, бу харамзадалар» дийип, ичини хүмледип чыкып гитди.

Черрик Төреше гарап:

— Ханы, отур!— дийип, күлүң үстүни гөркезди.

Төреш отурды.

— Гарагалпакмың?

— Хава, гарагалпак.

— Адың ким?

— Төреш...

— Хм.. м...

Төреш чаласоват болса-да Черригиң болшуны гөрүп, өзүниң бу хандан өрән белентде дуряндыгыны деррев дуйды. Шонуң үчин-де онуң хер сорагына перт-перт жогап бермеги, мерт дурмагы йүрегине дүвди.

— Сен бу ерлерде атлы-яраглы нәме ишләп йөрсүң?

— Мен юмушлы гелдим.

Черрик бойнуны гышардып, гашыны галдырып Төрешиң йүзүне бакды:

— Бу вагтлар нәмәниң юмшы?

— Зерур иш вагта бакярмы нәме?

— Менлик ишиң бармы?
— Ек, Гурбанмәммет сердарың янына гелйән.
Черрик ыкжамланды. «Ат яраг элимден гитҗег-ов» дийип пикирленди. Ызынданам: «Ай, Шайдаковың адамы экен дийип, пачак гөмди эдәйсем-ә, ат-ярагы маңа галарды» диен нетиҗә гелди. Шейле-де болса Гурбанмәммет сердарың адының орта душмеги онуң бүтинлейин ынжалыгыны гачырыпды. Сыр билдирмән гүррүңе башлады:
— Саңа кеззап диерлер. Сен Гурбанмәммет сердарың кастына гелен адам. Мен муны билип дуруп...
— Ек, мен Гурбанмәммет сердарың кастына дәл-де, онуң гашына гелдим. Мени онуң янына Шайдаков иберди... Мен Дөртгүл хөкуметиниң векили.
«О-хо, бу-ха яман белент шахалардан асыляр-ов!» дийип, Черрик өңкүсинден-де бетер ынжалыксызланып уграды. Бу арада янкы йигит Төрешиң ярагларыны гетирди. Черрик ол затлары гарбап алды. Өз аркасына гечирип гойды.
— Аты нәхили? Семизми? — дийип, йигиде йүзленди.
— Яман дәл, аягының үстүнде-хә дуруп билйәр...
Ачлыкдан яңа гөзи гараңкырап дуран Черригиң хыялында бир пикир пейда болды: «Әй, нәме болса шол болсун. Ханың янында мениң сөзүм бу гарагалпагыңкыдан йөргүнлидир. Гарнымы бир доюрайын. Соңуны гөрүп гелен бармы?...».
Ол йигиде йүзленди:
— Мен онуң иерлиги бармы дийип сораярын.
Бу сөз йигидиң-де гулагына яран болса герек, ол чалтлык билен җогап гайтарды:
— Иймезче дәл, хан ага.
Черрик гөвнүни бире баглады:
— Деррев бәш-алты адам болуп аты союң. Агшам шам эдинелиң.
Төреш гаршылык гөркезди:
— Хан, бейтме. Бу габахат ишиңи гой. Соңра җогап бермели боларсың...
— Өзүңи соймасалар худай дий-де отур-да, акылы чашан галпак! — дийип, эййәм агзы сувҗарып уграп Черрик хайбат атды.
Төрешиң ялбармакдан хич зат чыкмаҗакдыгына гөзи етди. Ол:

— Җогап бермел-ә боларсың — дийип, өңки сөзүни ене-де гайталады.
Аңырсына бир зат дүшҗегине гөзи етен Черригиң гепи-сөзи үйтгешен ялы болды:
— Ханы, гарагалпак, сени саг-аман ызыңа гойберсем, нәме берерсиң?
Гахары гайнап дуран Төреш нәхили-де болса, сыпайычылыгы элден бермән гепледи:
— Мен Гурбанмәммет сердары гөрмән ызыма гайтмакчы дәл.
— Сен еңсәңи түңкердип отурсаң, мен сени бир ока табшырарын...
— Бүтин иле гаи чайкадыңыз. Гөзе илени окдан гечирдиңиз. Мени-де шол окуң бирине табшырай. Җаныңда арман галмасын.
Төрешиң сөзи маңылы чыкды. Черрик бойнуны гышардып, онуң йүзүне чиңерилип серетди-де:
— Асла сениң өзүң ким боларсың? — дийип, гөзлерини гиңден ачып сорады.
— Мен гелен бадыма айтдым. Мен Шайдаковың адамы боларын.
— Нәме эмелиң бар?
— Мен шонуң хызматында.
— Улумың?
— Сиз ялыларың эмелинден-ә говы.
Төрешиң гөдек җогаплары Черригиң ганыны гыздырды. Ол дашардакы гаравуллардан бирини чагырып:
— Әкит бу харамзаданы! Эртире ченли бир гараңкы тама салып гой! Тамың гапысында-да сакчы дурсун. Онсонам, нахары тизлең! — дийди.
Соңра Төреше гарап:
— Сениң дилиңи еңсәңден чекерин, харамзада! Гүм бол, гөзүмиң өңүнден!
Төреш шол демде гараңкы совук тамың ичинде пейда болды.
Аз салымдан бир керсен чала бишен эти гетирип, Черригиң өңүнде гойдулар. Ясавулбашылардан бирнәчеси гелди. Сәхелче дуз атылан ат этини чөрексиз-затсыз иййип башладылар. Черрик ёгын-ёгын гәгирип уграды...
Гурбанмәммет сердар үчүнҗи гүн даң билен оянды. Оглулары билен чай ичди. Эртирлик нахарыны эдинди.

— Огулларым, башыңызы белент тутуң. Гөроглы бегем: «Гачышым бар, ковшума берменем» дийипдир. Герек еринде, аз вагтлап ыза чекилмек зыян бермез. Гөроглы бег ене-де: «Кәте гачып, кәте ковмагың герек» хем дийипдир. Шуны-да ятда саклаң. Герек болар. Сизиң икиңизиң хем гылыч ойнатмалы мейданыңыз өңүңизде. Бизиң болса үсти йүкли кервенимиз ёлда. Хачан уграса уграбермели. Инди сизиң гезегиңиз — дийип, огулларына гөвүнлик берди.

Соңкы сөз Эшә-де, Эймире-де ярамады. Хан муны дуйды-да, өңки сөзүни ювмарлады.

— Эй, огулларым, гайгы этмәң! Какаңыз гарран хем болса, энчеме Шайдаковлары хениз дыза чөкерер. Энтеклер билимизде кувват бардыр...

Соңра омын эдип, элиниң ягларыны әдигиниң гонжуна чалды. Шундан соң Какабай онуң элине сув акытды. Хан ене-де огулларына йүзленди.

— Эртир дәл-де биригүн — гысга базар гүни, Үргенже күлли Хорезминиң кетхудалары гелмели. Оларың арасында болуң. Ким нәме диййәр, кимиң нәме пикири бар. Хеммесини билжек болуң. Бу затлар гаты зерурдыр — дийип, хан отуран еринден еңиллик билен гопды. Огуллары-да туруп, өз отагларына уградылар.

Шу аралыкда дашкы отагдан Какабай гелип, ханың өңүнде гол говшурды.

— Нәме, иним, Какабай? — дийип, хатарларыны гушаныл дуран хан онуң йүзүне бакман сорады.

— Хан ага, жансыз тутупдырлар. Ол сизиң хузурыңыза гележек дийип ер депип дуранмыш.

Хан ажы йылгырды:

— Хә, мен бу затлары говы билйәрин, иним, Какабай. Бу иш Шайдаковың ишидир. Шайдаков мениң келләме гөз дикендир. Йөне онуң нийети баша бармаз. Менем Шайдаковдан пес хилегәр дәлдирин. Гой, дегмәң. Үргенчде-затда элимизиң бош вагты гүрлешип гөрерис. Бирине пугта табшыр. Гачыраймасын.

Какабай чыкып гиденден соң, хан өз ички пикирини дашындан айтды:

— Харамзада капыр! Сен Дөртгүли бу гезек саклап галаныңа шүкүр эдип отурмалы ериңе, мениң ызымдан жансыз ибермәң нәме! Мен сениң тутан гушуңы биреййәм үтүп гойберен адам! Ёк, сен мени аңсат алып билмерсиң! Мен сениң дишиң өтжек адамлары дәлдирин!

Сен хениз нәме гөрдүң! Оюны инди гөрерсиң. Хорезминлиң иң соңкусы-да, герек болса, Дөртгүлүң ёлунда башыны гояр, эмма мен Дөртгүли аларын. Мен касам эдйәрин!..

Хан чалтлык билен гейнип, бат билен ховла чыкды. Бу ерде атлар эййәм тайяр дурды. Ховлының дашындан көп атлының сеси гелйәрди. Эши, Эймир, Хан ишан хем бейлекилер жайларындан чыканларындан соң хан атланды. Онянча ики адам дервезәниң ики тарапыны-да ачды. Хан атланандан соң хич киме гараман, хич киме бир агыз сөз хем айтман, дервезеден гаты сүрүп чыкды. Эши, Эймир, Хан ишан хем-де бейлеки адамлар өзлериниң йөремели ерлерини эелэп, ханың ызындан сүрдүлер. Какабай берлен буйругы бержай этди: атлыларың иң соңкусы чыкандан соң, үсти гуры саманлы жайың ели-секиз еринден от берди. Соңра атыны гордурып, ханың саг тарапындан гелип, деңлешип сүрүп уграды. Ики-үч йүз атлы созангуйрук болуп буларың ызына дүшди.

Обаның хер еррәгинде гош басан Черрик, Гочмәммет сердар, Дурды көвли, Гайып бала дагы хем өз болан жайларыны отлап, ханың атлыларының ызына дүшдүлер.

Эли сыртына даңлып, арабаның үстүне ташланан Төреш маңлайындан урян совук шемала чыдап билмән, терсине бакып отырды. Улы ёла дүшенлеринден соң, ол яныжа чыкылып гайдылан Чалабаш обасына сын этди. Обаның үстүни гара булут гаплап алыпды. Ашакдан гышың шемалына бат алып, мөвҗәп чыкян гара түссәниң ёкарсы эййәм шол гара булутлар билен гошулыпды. Чалабаш обасының үстүне гара перде чекилене мензеди. Кәвагт бу пердәниң аңырсындан гызылымтыл ялын ёкары галярды. Обаның ичи ызанда-чуванлыкды. Адамларың ахы-налалары тә обаның гарасы йитйәнчә Төрешиң гулагындан гитмеди...

Хан Дашсака ёлуна тарап гөнүләп, атыны гамча басды. Ол Дашсаканың янында дерядан гечип, шу гүн Үргенже етмекчиди.

ҮЧ УРГЫ

Төреш, әлбетде, тоя гайтмандыгыны билйәрди. Ол хер хили кынчылыклара, сүтем-хорлуклара дөз гелме-

лидигини бойнуна алып гайдыпды. Эмма онуң дүйнден бәри гөрен затлары, онуң эден чакындан хас әрбетди. Дүйнки ёлда душан ач-хор адамлар, совук тамда күчев ялы ики бүкүлип гечирен гижеси, бу гүн обаның отланышы, асла акыла сыгжак зат дәлди. Бу затлар барада бири сораса, догрусы, Төреш оңа долы гүррүң берип хем билжек дәлди. Догры, ол бу ере женнетден чыкып гелмәнди. Эмма ол ерде — шөхратлы Дөртгүлде бейле вагшычылыклардан, рехимсизликлерден нам-нышан ёкды. Ол ерде хем ол ачлык, хорлук, ган дөкмеклик ялы затлары гөзи билен гөрүпди, өзи-де бу ишлере гатнашыпды. Ол кәбир ичалыларың тутулып атылышыны, бай сөвдагәрлериң ярагларының хем галлаларының алнышыны, ене-ене көп затлары гөз өңүне гетирди. Эмма бу затларын хеммеси кануны эдилмели ишлерди.

«Эмма дүйнден бәри болуп дуран затлар нәме? Мен Черригиң гашына гелен бадыма өзүмиң кимдигими, кимиң юмшы билен кимиң янына гелендигими оңа хабар бердим ахыры. Ёк, ол мени сув донуп дуран тама ташлады. Атымы өлдүрип ийди. Бир дөвүм чөрек билен бир кәсе йылы сув бермеди. Инди-де гөчүп гайдан обаларының чага-чугаларыны, дул хатынларыны гөзяша гарк эдип, оларың өйлерини отлап гайтдылар. Бу пахыр чалабашлыларда нә гүнә бар дийсене! Арыны ала билсең Шайдаковдан ал! Дөртгүлден ал. Буларда нәме гүнә бар!» дийип, Төреш Үргенже тарап барярка пикир эдйәрди.

Вагтың гечдигисайы Төрешиң ягдайы агырлашярды. Онуң бокурдагындан зат гечирмәнине гиже-гүндизден хем көпрәк вагт гечди. Келлеси агырярды. Аякларының, эллериниң ысгыны гачып башлапды. Ол нәхили ягдая душсе-де, ахыркы демине ченли мертлик билен сакланмалыдыгыны, Шайдаковың адына шикес етирмели дәлдигини билйәрди. Шу-да оңа гүйч-кувват берйәрди.

Узынлы гүн йөредилер. Өзем гаты йөредилер. Хич ерде дүшлемедилер. Ене-де совук, габыр ялы гараңкы гиже гелди. Төрешде тәзе бир алада пейда болды. Оңа хабар гатян, онуң халыны сораян адам ёкды. Улы мәхелләниң ичинде онуң еке өзүди. Мунун үстесине-де ысгыны гачыпды. Арабаның үстүнде терс бакып отурышына иркиләймеги мүмкинди. Бейле гижелерде Төрешиң ягдайында барян адам иркиләйсе, онуң гайдып галжак гүманы ёкды. Шол дуршуна гатап галарды.

Эмма укы оны басмарлаярды. Бүтин бедени говшапды. Маңлайы арабаның агачларына дегип-дегип гидйәрди. Ол кәвагт иркилип, арабачының гыкылыгына, өңден барян атлыларың гахарлы сеслерине, арабаның сылкынып гидишине гөзлерини ялпа ачярды. Төреш горкды. Бу горкы болса оны укусындан ачды. Укудан оңат ачылмак үчин даш ялы гатап галан будундан чуммукледи, гулакларыны гөзүне яш гелйәнчә овкалады.

Гурбанмәммет сердарың соңкы сөзүнден соң Какабай:

— Башыңа беланы өзүң сатын алыпсың. Оңа ене-де өзүң эелик эт. Хан агамыз Үргенчде онуң билен гүрлешмекчи. Пеңе өләймесин. Хабардар бол. Бир зат болса өзүң жогап бермели боларсың!— дийип, Төреши Черриге табшырыпды. Черригиң топары болса иң ыздан гелйәрди.

Даңа голай Үргенже гелип етдилер. Гала илки билен Гурбанмәммет сердар гирди.

Черрик болса дашына хаят чекилен, базар жая голай көчелериң бириндәки ховлуда гош басды. Бу ичи көп адамлы уллакан ховлуды. Черригиң хызматкәрлери улы машгаланы ибир-зибир эдип, даңың сүйжи укусындан оятды, хеммәни бир жая габады. Шейдип дөрт-бәш саны отагы бошатдылар. Ерлешдилер. Төреши элли-алтмыш килограмлык сандыгы гетирен ялы эдип, Черрик билен дөрт-бәш адамың гирен жайының дәлизине гетирип гойдулар. Бу ер арабаның үстүнден говуды. Хызматкәрлер одун айрып, сув гетирип, Черригиң отагына ызыны үзмән гирип-чыкып дурярдылар. Ичкы жайда от белент якыландан соң, гапының үзнүксиз ачылып-япылмагы зерарлы дәлизиң ичи-де йылап башлады. Төреш өзүне гелип уграды.

Бирсалымдан Черригиң буйругы боюнча өйүң эесини гетирдилер. Бу элли билен алтмышың арасындакы гызыл йүзли даяв адамды. Ол ичери гиренден Черрик онуң үстүне гыгырды.

— Нәме, сени чагырып гетирмелими? Өйүне мыхман гелен адам эл-аяк болуп хызмат этмезми?

Гызыл йүзли аксакгал гөвүнли-гөвүнсиз гепледи.

— Мен мыхманы чагырып гетирмедим. Сиз мениң чагаларымы бимаза этдиңиз...

Черригиң бу сөзе гахары гелен болса герек, онуң сеси япык гапыдан Төреше өрән айыл-сайыл эшидилди.

10 Заказ № 3160

— Бу адамлар сизиң битиңизиң бурны ганамасын дийип, гиже-гүндиз дин гылыҗыны чалып йөр! Гөрсениз-ле, мунуң машгаласы бимаза болярмышын!

Черригиң янындакылар:

— Утан, аксакгал!— дийишдилер.

Аксакгал утандымы-утанмадымы, бу белли дәлди. Эмма онуң өңки пикириндедиги месе-мәлимди. Ол аркайын хем аладасыз әхенде:

— Меңлик нәме юмшуңыз бар?— дийип сорады.

Черригиң бу әхеңе, гоҗаның бу болуп дуршуна өңкүден-де бетер гахары гелди. Эмма ол азда-кәнде әтияч этмән хем дурмады. «Бирден дегмели дәл адам болаймасын?» диен пикир онуң гахарыны юмшадан ялы этди. Йөне Черрик бир зады говы билйәрди. Атлы болуп ханың ызына дүшүп гелненде хемме зат алан-алдыныңка дөнйәрди. Өнрәк депренип алып билениң өзүңкиди. Агзыны ачып, гиҗә галсаң хич затсыз галярдың. Шейле ягдайда галсаң, дең-душларың арасында масгара болярдың. Олар эртеси: «Пыланы ач галыпдыр. Хәй, ол агзы ачыга гереги шол!» дийип, бокурдакларына сыгдыгындан гүлйәрдилер. Бу хакыкат, әлбетде, Черригиң кәзирки эден әтияжындан үстүн чыкды. Шонуң үчин-де ол гоҗаның йүзүне әңетмән, ынамлы хем тутанъерли гүрледи.

— Бизе чөрек герек, гоюн герек. Галан затлары өзүмиз тапарыс...

Аксакгал: — Боляр, нан гелер. Сейисханада бир баг гоюн дурандыр. Оны алың. Менде башга зат ёк—дийди.

Черригиң әййәм агзы суварып уграды. Шонуң үчин-де гоҗаның тизрәк чыкып гитмегини арзув этди.

Өзүне гөвни етйән гоҗа:

— Мен инди гидиберсем болармы?— дийип сорады.

Черрик гоюн барадакы буйругы беренден соң гоҗаның йүзүне серетди: Өзүне: «Хан ага», «Сердар», «Агам» дийип еке гезек айтманы үчин, хәзир болса өз өңүнде башыны дик тутуп дуранлыгы үчин, Черрик бу аксакгалы лак-лук агзына атмакдан хем гайтмазды. Эмма арадакы нәмәлимлик оны, хер зат-да болса, айгытлы херекетлерден саклаярды. Ол аксакгалың йүзүнден гөзүни айырман:

— Сен ким боларсың?— дийди.

— Мен ясавулбашы Мухамметкеримиң гарындашы

борун. Хыва ханының ясавулбашысы!—дийип, аксакгал, әңегини хас ёкаррак гөтерди.

Черрик ичини хүмледип, хырчыны дишледи. Соңра:

— Өтәгит. Герек болса хабар эдерис — дийди.

Аксакгал башыны эгмән чыкып гитди.

Черрик ахмырлы ялы болуп галды.

Төреш бу эдилен гүррүңлери эдил Черригиң янында отуран ялы эшитди.

Гоюн өлдүрилйән ерде башланан херекет барха гүйжейәрди. Бу аралыкда әли хасалы бир гарры аял голтугына уллакан бир сачак алып Төрешиң дениндеи гечди. Сачагы ички жайда гоюп, деррев даш чыкды. Гайдышын ол аялың нуры гачан гөзлери дәлизде әлин-аягы даңылгы отуран Төреше дүшди. Аял өз янындан бир затлар дийип пышырдады-да, чыкып гитди. Бирсалымдан ене-де доланып гелди. Төрешиң өңүнде ики саны чөрек гойды.

— Ал, балам, ий... Өтен-гечеңлере дегсин эт.

— Эне, ики дүнйәң абат болсун, бу чөреклери мениң голтугыма сал — дийип, Төреш хайыш этди. Аял хасасына аграм салып ашак чөкди. Гөк дамарлары сых-сых чыкышып дуран сүңклек эллери билен чөреги алды-да, «бисмилла» дийип, олары Төрешиң голтугына салды. Хич зат диймеди. Гөзгыны бир ягдайда еринден туруп, ене-де чыкып гитди.

Ики яш йигит эллерине ярагларыны алып, гыссаглы чыкып гитдилер. Чөрек билен мешгулланан Төреш оларың нәме буйрук билен гидендиклерини билмеди. Олара берлен буйругы эшитмеди. Ол буйрук бирсалымдан белли болды. Бу ики адам ики саны яш аялы өңлерине салып гетирдилер. Бу арада гойнуң эти-де говурылып ичери гетирилди. Чай, гоюн эти, аял... бу вагтыларың келлесини гөчүрди.

Сачак йыгналандан соң, ичерде бирсалым үмсүмлик пейда болды. Бирнәче вагт гечендеи соң аяллар «вәй, өлдүм-ей» дийип, икиси ики ерден аглап уграды. Соңра эркеклериң гахарлы сеслери, гыкылык-говгалары Төрешиң гулагыны камата гетирди...

Гүн догупды. Чар тарапдан атлы-яраглы габа телпек, ясы телпек адамлар Үргенже гелип уграды. Мүңелениң угры Кәбә дийлиши ялы, шәхере гиренлериң хеммеси илки билен Гурбанмәммет сердарың дүшен жайына сүрйәрди. Бу дөрт тарапы белент диварлы күңрели

ховлының дервезесиниң өңүнде Какабайың йөрите гоян адамсы дурды. Ол хер гелен топара:

— Гүн батып гараңкы дүшенсоң, шу ере жемленмели — дийип айдярды. Атлылар бу сөзи эшиденлеринден соң, мыхман җай гөзләп, эгрем-буграм хәчелере сиңип гидйәрдилер. Какабайың гоян бу адамсының ене бир иши барды. Ол вагтал-вагтал кимиң геленини, кимиң хениз гелмәндигини Какабая хабар берип дурмалыды.

Бедиркент галасындан Атамырат готурың гелмегине сабырсызлык билен гарашярдылар. Гүн гүнорта болды. Эмма ол ерден хич ким гара бермеди. Ханың кежебеси даралып башлады. Онуң хырсыз гөзлери учганаклаярды. Какабай болса Атамырат готурың шу вагта ченли гелмәнине гүнәкәр ялы отурара-турара ер тапмаярды.

— Иним, Какабай, ол ерде бир болмасы иш болан болаймасын?— дийип, хан чак урды.

— Хич зат болан дәлдир, хан ага. Хенизаман гелерлер — дийип, Какабайың гөзлери ёлдады.

Гүн батмазының өң янында бир эшекли дивана бу ховлының дервезесиниң өңүне гелди. Бу ере гелене Какабайың хабарыны айдып дуран адам дивана гызарылды:

— Ёк бол бу ерден! Писиңи ашырып йөрме!

Дивананың гылы-да гымылдамады.

— Маңа хан я-да Какабай герек...

Дервезеде отуран улудан гүлди.

— Оларам саңа гараша-гараша халыс болдулар. Ха-ха!..

— Пәхей, иним, килчик экениң. Мениң зерур хабарым бар.

— Ине, мен хан. Хабарыны айдыбер!

— Ханы сен болан юрт ики гүне етмән вейран болар. Сениң хан болмадыгыңа мүң шүкүр. Әй, өзүң-ә дөрәпсиң-ов!

Дервезе саклап дураның янагына шапбат деген ялы болды.

— Шу ерден ёк бол, ёгса атарын.

— Диваналар өвлат болярдырлар, бирден агзың гышараймасын, йигит! Мени саклама, мениң зерур хабарым бар. Ковсаң, мен-ә гидибирин. Йөне соңундан ханың өңүнде җогап бермели боларсың.

Бу арада аладалы ягдайда Какабай дервезеден чыкды.

— Хенизем хабар ёкмы, Атамыратдан? Бедиркентден гелен-гиден ёкмы?

Дервезәниң агзында дуран җогап бермек үчин чемелененде, Какабайы танан дивана дилленди.

— Хабар бар, иним. Мениң сөзүми диңле...

Какабай дивананың йүзүне йигренч билен серетди.

— Нәмәниң хабары бар? Нәме саммылдаярсың?

— Атамырадың хабары бар...

Какабай диванаңы йитирип тапан ялы болуп, онуң алкымына дыкылды. Онуң гөзлери ханасындан чыкып барярды.

— Нәме хабар бар? Тиз айт! Тизрәк бол ахыры!

— Мен Бедиркент тарапдан гелйәрин — дийип, дивана гыссанман гүрледи.— Бедиркент галасының ягдайы песелди. Атамырат готуры бир нәкес авы берип өлдүрипдир. Юрт эесиз галды. Ине, мениң хабарым...

Какабай сапанчасына япышды.

— Ялан сөзлейәрсиң! Дуран ериңде атарын!

Дивана голтугындан бир гулач ак мата чыкарды.

— Муны маңа Атамырат җайлананда гонамчылыкда бердилер.

Какабайың эллери ашак салланды.

Дивана сөзүни довам этди.

— Хан Үргенже гелипмиш дийип оба хабар етди. Шонуң үчин мен ягдайы хабар берейин дийип бәри гайтдым. Ёгсам илерлигине — көп вагтлардан бәри бармадык обаларыма гитҗек болуп дурдум...

Какабай:

— Онда, ёлуңдан галма!— дийип, дуран ериңден ызына өврүлди.

Бу хабар Гурбанмәммет сердарың ики аягыны бир гонжа сокды. Ол:

— Бу Шайдаковың иши! Бу дине шонуң иши! Ол мениң келләме гөзүни дикипдир. Ёгса-да, ханы, дүйнки тутан ичалыңыз?! Ол ниреде, иним, Какабай!— дийип, еңиллик билен пер дүшекчәниң үстүнден турды-да, җайың ичинде аягы бишен товшан ялы болуп зовзулдап башлады.

— Хан ага, ичалы Черригиң гошунда! Нәме этмели? Сизиң буйругыңыза гарашярыс, хан хезретлери!— ди-

йип, Какабай сүңклек, узын эллерини дөшүнде гоюп, тагзым этди.

— Иним, Какабай, оны нәме сораярсың? Атмалы! Өленден соңам бирнәче гезек атмалы! Ынамдар бирине табшыр! Келлесини алып, гетирип саңа гөркезсинлер! Болмаса ынанма! Тиз бол, Какабай! Деррев мениң яныма гел! Адамлары йыгнаң. Инди бирже кәсе чай ичим хем салым ёк! Бедиркент элден гидәен болмаса ягшыдыр! Шайдаков чынлады. Шайдаков газаба мүнди. Сонуна галаймалы, иним, Какабай!

Какабай буйругы алып, гөтинжекләп чыкды. Эмма ханың болшы, онуң бу хабардан соң бирден элини-аягыны йитириши Какабая ярамады.

Хан болса Шайдаковың үстүне гайыбана хайбат атярды: «Сен мени тора салып билмерсиң! Мен сени тора саларын! Ховлукма, бу агшам күлли Хорезме тәзеден адам хем яраг йыгнамак барада буйрук берерин. Худай болсун этсе, тиз вагтда өзүм сениң ёгуна янарын! Маңа Гурбанмәммет сердар диййәрлер, билип гой, капырың бири капыр! Шуны билип гой!».

Төреш гүн батып, гаранкы дүшенден соң, өзүни илерки мейданлыга алып угранларындан соң, өвдайын бозукдыгыны аңлады. «Инди галадакы мәхрибанлары гөрүп болмазмыка? Шайдаковдыр Халмырадов, Жөлмүрзәевдир Сапармырат билен душушып болмазмыка?» диййип ынжалыкдан гачды. Ол адамларың сыратлары гөзүниң өңүнде пейда боланда, онуң йүреги дилнип гитди. Инжиклери сандырады. «Мен бу дүнйәде хич бир рахат гөрмедим. Өмрүмде екеже гезек бегендим. Яңы ак йүрекли, кичи гөвүнли адамлара душуп, яңы ил билен эгним деңлешип гелйәрди. Худай, элбетде, муны маңа көп гөрендир-дә. Озалда маңлайыма язылышы шейледир-дә... Йөне мен мерт болайын. Адам бир өлйәр. Гой, Шайдаковың адамы намарт өлди диййип, ол мәхрибан пәхимдар адамың адыны гүлүп тутмасынлар. Шайдаковың адына ыснат гетирип өлсем, мен габрымда хем рахат ятып билмерин...».

Ол дәлизден чыкарыланыны, соңра болса илери тарап галадан чыкарылып угранлыны билйәрди. Шондан соң онуң акылы чашыпды. Рухы бүтинлейин өчүпди. Ол хәзир йүзүни ашак салып баряндыгыны билйәрди. Эмма

нирә, нәме үчин баряндыгы онуң хушундан чыкыпды.

Төреши илерки ики ябың арасындакы яндаклыгың ичинде атдылар...

Күңрели ховлының өңүндәки хаядың ичи гинди. Ортарада белент от якылыпды. Одуң төверегине халы, палас, кече дүшелипди. Буларың үстүнде Хорезмиң әхли эмелдарлары хатар гурап отырдылар. Ханың гелерине гарашып, ювашжа геплешип, өңлериндәки чайы гөвүнли-гөвүнсиз овуртлаярдылар. Нәме гүррүң болжагындан, ханың соражак затларындан отуранларың хеммеси диен ялы хабарсызды. Шонуң үчин-де хер кимиң дерди өзүне етикди. Бу душушыкдан башларыны саг-аман алып чыксалар, олара башга хич зат герек дәлди. Хер ким ичинден келемесини чөврүп, худайыны чагырярды. Ишан-моллалара, гүйчли өвлүйәлере худайёлы айдянлар-да көпди.

Гочмәммет сердар Көнеүргенчден гелен хекимлери, эмелдарлары, гараз, өзүниң якын адамлары билен мәрекәниң бир четинде, гөйә маслахат башлан бадына туруп гидибержек ялы болуп отырды. Онуң йүзи салыкды. Узын гашлары чытылмакдан яңа гөзлериниң үстүни япыпды. Онуң өзүниң-де, якындакыларының-да яраглары эллериниң ашагындады. Онуң адамлары-да, өзи ялы учжак гуша мензәп, төверекдәки сәхелче хереккете-де, чыбшылда-да эсерден гараярдылар. Хеммәниң гөзи Гурбанмәммет ханың йүзүндеди. Онуң агзындан нәхили сөз чыкарка диййип, гарашып отурана мензейәрдилер.

Узын бойлы пишгемурт Дурды көвли хем Гочмәммет сердарың голайындады. Черрик улы ода якын отуруп, өз адамларының арасында чай ичйәрди. Онуң саг гөзүниң ашагы гөгерип дурды. Боюнларының хамы пишик дырначаклан ялы чызым-чызымды. Йөне вели бу затлар онуң гамына-да дәлди. Ол ондан-мундан агзының етишдигине сөз ачярды. Гайып бала-да орта гүрпде өз човдурлары билен гүрлешип отырды. Өкүз, салак, ушак, орсукчы хем өзбек тирелериниң кичижик ханлары, эмел етенлери өз әхмиетлерини артдырмак үчин башларыны дик тутуп дурдулар.

Гочмәммет сердар чәйнегиниң соңкы дамжаларыны кәсә саркырды. Эдил шу вагтың өзүнде Дурды көвлиниң топарындан юваш гүлки эшидилди. Гочмәммет бу

ягдайдан пейдаланып, янында отуран яш йигиде йүзленди.

— Адамларың хеммеси хабардар герек?

Йигит агзыны Гочмәммедиң түйлек гулагына якынлашдырып:

— Хава, дине сениң ышаратына гарашып дурлар. Хеммелериң хоржунлары янында. Атлар эерли — дийип, деваталап жогап берди.

Гочмәммет канагатланмак билен элиндәки кичиҗик чын кәсәни халының үстүне тигирләп гойберди. «Эй, худай жан, өзүң голдавери» дийип, улудан демини алды.

Мәреке ел деген жөвен палачлары ялы бирден титрәп гитди. Илки хышы-вышылар, сонра сүйшүрилйән чайнек-кәселериң ювашжа шакырдысы эшидилди. Онянча гапа голай отуран топарлар бирден өрен гоюн сүрүси ялы пасырдап аяк үстүне галды. Ювашювашдан ыздакы топарлар хем ерлеринден турдулар. Хеммәниң гөзи ханың чыкжак гапысындады. Хырсыз йүзлер ортада янян белент одуң ышыгына өңкүден-де хырсыз гөрүнйәрди. Ала гөзлер мөлеришди.

Ишикден илки Какабай чыкды. Ол гапының ики тарапыны-да гинден ачып, чете чекилди. Адамлар онуң йүзүнден, херекетинден ягдайы аныкламак ислейәрдилер.

Гапы гинден ачылансоң, башы селлели, били тирме гушаклы, ичмеги эгнине елбегей атан, орта бойлы, өрән гөрмегей Сейит Абдылла төре чыкды-да, ики элини гушагындан өтүрип, мәхеллә тарап башыны чалажа атды. Бу Хываның тәзе ханыды. Өңки Сейит Исфендияр Бахадур ханың инисиди. Ол гапыдан мәрекәниң ортасына чепли дүшелен халының үсти билен йөрәп уграды. Онуң ики тарапындакы ясавуллар эллериндәки яланач гылычларыны одуң ышыгына ялпылдадып, башларыны дик тутуп йөрейәрди. Сейит Абдылла төре ишиклен бәш әдим дашлашандан соң, йылы гейнен Гурбанмәммет сердар чыкды. Ол хем ичмегини эгнине елбегей алыпды. Онун сыг тарапында Эшн, чеп тарапында хем Эймир барды. Олар эгинлерине гат-гат дон гейипдилер. Биллериндәки хатарлар, гылычлар, сапанчалар дийсең ыкжамды. Эмелдарлар бу затлара үнс бермедилер-де, ханың йүзүне бакдылар. Дөртгүлден еңлип гайдан, Бедиркентден галавутлы хабар алан Гурбанмәммет сердарың йүзүнден гар ягярды. Ол ишикден чыкан бадына дуранларың:

— Эссаламмалейким, хан хезретлери! — дийип, бир адам ялы сесленишлерине башыны чалажа атмак билен жогап берди. Онуң бу херекети өвзайының бозукдыгының аламатыды. Онуң өңүнде гол говшурып, баш эгип дуранлар муна шейле хем дүшүндилер.

Одуң голайында ханлар үчин тайярланан ере барып, Хыва ханы өз ерини эеледи. Онун ыз янындан Гурбанмәммет сердар хем өз отурмалы ерине барды. Мәхеллә середип, «отурың!» диен ышарат этди. Адамлар шол бада өзлерини ере гойбердилер. Бу арада Хан ишан гөзлериниң чорбасыны акдырып гелди-де, ики ханың ыз янында чөкди. Какабай ишигиң өңүнде дурды.

Хан ишан дога окап отурышына эллерини гөтерди. Мәхелле хем, ики хан хем, ики ханың ики тарапында дик дуранлар хем эллерини гөтердилер. Хан ишаң арап сөзлерини эшидилер-эшидилмез санашдырып, ахырсоңы:

— Омын! — дийип, эллерини йүзүне сылды.

Шундан соң ишан иш битирен адам ялы гайрарак чекилип отурды-да, яшарып дуран гөзлерини төверегине айлады. Адамлар доңан ялы болуп, Гурбанмәммет сердарың йүзүне этиячлы середйәрдилер.

Гурбанмәммет сердар келлесини Хыва ханына тарап чалажа өврүп:

— Хан хезретлери, раятларыңызың үстүнден гараян эмелдарлар сизиң хузурыңызда жемленипдир. Олар сизиң келам агыз сөзүңизе есир — дийди.

Жеменде Сейит Абдылла төрә баш эгди.

Еңилкелле бидөвлетиң келлеси өңкүсинден-де бетер гечди. Ол хер сөзи айданда илери омзаярды.

— Бизиң раятларымызың жанлары саг болсун. Довлетлери артсын. Ере сепен хер дәнеси мүң болсун. Омын!..

— Омын — дийип, чыкян инчели-ёгынлы сеслерден яңа ер сарсып гитди.

Хыва ханы довам этди.

— Худайың бендеси, бизиң раятымыз, бизиң кәшгүмизиң пәхимдар серкердеси Гурбанмәммет сердарың яшы узак болсун! Омын!

Сейит Абдылла төре илери-илери омзамагыны довам этдирди.

— Бизиң бу гезекки ишимиз шовлы болмады. Бизиң

раятымыздан болан кәбир зандыяманларың капыра сатылмагы зерарлы пәхимдар серкерде Гурбанмәммет сердар Дөртгүлүң гапысына элини етирен болса-да, вагтлайынча ыза чекилмели болды. Элбетде, худайың халайшы шейледир. Эмма вели пәхимдар серкерде хемме задың әнигине-шәнигине етип гайдыпдыр. Орсуң дамарының инче ерлерини билип гайдыпдыр. Бизиң раятларымызың йүзлери ере басылмалы дәлдир. Оларың башы ёкары болмалыдыр. Дөртгүл бизиң элимиздедир. Оруcларың иши ер алмалы дәлдир. Дөртгүли дыза чөкермек үчин биз хич задымызы гайгырмалы дәлдирис. Деряның өңүнде-де, аңры йүзүнде-де Мухаммедиң тугы варламалыдыр. Бир гез гызыл элван гайып болмалыдыр.

Сейит Абдылла төре өңден өвредилиши ялы, шу ерде бес этмелиди. Эмма ол ене-де бир затлар диймекчи болуп, тәзеден омзап башлады вели, Гурбанмәммет сердар оңа ашаклык билен бакып, «бес эт» диен ышарат этди. Хыва ханы агзына гелен сөзи ювутды. Бирден сөзүни кесип отурыбермеги услып билмеди-де:

— Омын!— диййп, ики элини ёкары гөтерди.

Ханың иң кичижик херекетини-де сынлап отуран адамлар бу затларың хеммесини гөрдүлер. Олардан көпүси йылгырҗак ялы этди. Эмма «омын!» диййленсоң, ол йылгырышлар йүзе сылан эллериң аңырсында гизлендилер.

«Инди гезек сеницки» диен маныда Гурбанмәммет сердар Хан ишаның йүзүне серетди. Ишаның гөзлериниң яшы хәзир азар берййәрди. Мейданың алдакы совугына онуң гөзлери елленипди. Яш дурман акырды. Шейле-де болса, ханы гарашдырып отурмак болжак дәлди. Ол аглап сөзлейән ялы, гөзүниң яшыны дөкүп сөзе башлады.

— Аллатагаланың эмри билен пыгамберин тугуны белент тутян серкердәмиз Гурбанмәммет сердар Хорезм илатының багты үчин агыр сөвешлерден башыны аман чыкарды. Мунуң үчин гудратлы аллатагала мүң шүкүр, худаның бенделери!

«Омын» сөзи бу гезек хас ыхласлы чыкды. Адамлар ики эллерини дөшүне гоюп, хер ким өз ыхласыны хана гөркезмекчи болуп, отуран ерлеринден баш эгип, оңа тагзым этдилер. Хан ичинден: «Худая шүкүр, булар хәзир «өл» диййсем, ййданман өлҗеклер. Шайдаков,

сениң бойнундакы танапың бир уҗы мениң элимде! Мен онуң уҗуны якын вагтда чекипуграрын, сен мениң өңүмде дыза чөкмели боларсың!» диййп, канагатланмак билен отуранлары бир хатар гөзден гечирди.

Ишан гөзлерини сүпүришдирип довам этди.

— Аллатагала онуң өмрүни узак этсин. Онуң дөвлетини артдырсын...

Сува агзыны басан гоюн сүрүси ялы болуп отуран мәрекәниң ичинде дине бир адам бу ховайы сөзлере, бу тутума, бу дабара чигит ялыжак үнс бермейәрди. Асла шол тарапа хем серетмән, өз пикирлеря билен башына гайды. Бу адам Көнеүргенч ханы Гочмәммет сердарды.

Гочмәммет сердары, элбетде, Җүнейит хандан акыллы, рехимдар, диймек болжак дәлди. Эмма онуң бир зада гөзи етйәрди. Ягны, ол большевиклер билен эгин дегешдирип болмаҗакдыгыны, себәби оларың дамарларының халкың җуммушине синип гидендигини билйәрди. Сапармырадың Дашкентден эсгер билен пулемёт гетирендигиниң хабарыны эшиденде, Гочмәммет хан хырчыны дишләпди. Ере бакып пикир эдипди. «Дашкент нире, дашы габалан Дөртгүл ниpe? Буларың Дашкентде-де аркалары бар болса, онда ишимиз гайдыпдыр. Онда буларың Мескевде-де, Петербургда-да аркасы бардыр. Шундан соң бизиң бейдип йөрмегимиз манысыз боляр. Хан байталың шуны билмеги герек ахыры. Дөртгүл сениң нәмәңе герек. Худай дий-де, өз сораян ерлериң чәгини гора-да ят-да... Үстүңе гелени ювут. Дегмедиге дегме. Арының өйҗүгине кесек окламa» диййп, Гочмәммет сердар көп гиҗелерини пикир эдип гечирипди. Ол бу гүн Гурбанмәммет сердара шу маныда бир затлар айтды.

Хан бу сөзи эшидип, бирнәче вагтлап Гочмәммедиң йүзүне середип отурды. Соңра бирден гүлди-де:

— Сердар, сениң болшуң хем мениң оглумың болшуна мензейәр. Ол хем: «Кака, шу уруш нәмә герек, өз галамызы горап ятсак болмаярмы?» диййәр. Мен сизиң гаты келте дүшүнишиңизе ген галярын, сердар! Олар Дөртгүлде орнашанларындан соң Хыва чозҗаклар ахыры. Хывадан соң Бедиркент. Бедиркентден соң Көнеүргенч... Нәме үчин биз муңа гарашып отурмалы? Нәме үчин келләмиз эгнимиздекә оглумызы олжа, гызымызы есир этдирмели? Бейле болҗак болса, яшап йөрмегиң нәме манысы бар, сердар?

Гурбанмәммет сердарың бу сөзлери-де Гочмәммет ханы улы алада гоюпды. Бу сөзлериң манысы барада пикир этмезлик мүмкин дәлди. Гочмәммет бирнәче гүнләп пикире батып гезди. Эмма большевик билен деңлешип билмежеклерине ол барха ынанярды. «Онда нәме этмели? Киме арка диремели? Ахырсоңы өлмели болса Дәртгүлүң этеклеринде өлүп ләшиңи гарга чокдураныңдан өз сораян топрагыңда өлениң говы дәлми? Хей, өйүңде өлүп, дулуңда сүйнениңден хем говы зат бармы? Инди гала чозмак үчин ханың ызына дүшүп гайтмалы болса, доган-гарындаш, ил-гүнүң билен хошлашып гайтмалы болар. Ёк, мен муны этмерин. Гой, хан байталың өзи гайдыберсин. Мениң энтеклер Көнеүргенжиң гиң мейданларында ат ойнадасым гелйәр».

Шу пикир келлесине гелип гирен гүнүнден башлап, Гочмәммет ханың ынжалыгы гачды. Ол хем Гурбанмәммет сердар ялы болмаса-да, ханды. Онуң хем аңырларына гөз етмейән бай юрды барды, баш эгип дуран рәятлары, бириниң телпегини гетир диенде, келлесини алып гелйән атлылары барды. Мал-гаралары эркинликде агып-дөнүп йөрен отлук ерлери барды. Өзүниң болса батырлыкда, мыхмансөерликде, дабарасы көп ерлере яйрапды. «Мен нәме үчин хан байталың ызына дүшүп, онуң гыжалатыны чекип йөрмели? Бейтмек мениң нәмәме герекмиш? Ил болуп агзыбир яшамалы дийсе, гелсин бәри. Болмаса-да өзи билсин... Бизиң давамызы гиң мейданлар, көне япларың аралары чөзер. Гылыч чөзер, ат чөзер. Алының ала мейданы чөзер». Бу пикир багра япышан далак ялы болуп, асла онуң келлесинден чыкмады. Отурса-турса оңа ынжалык бермеди. Эмма бу хениз Гочмәммет ханың диңе өз пикириди. Бу хакда онуң ызына дүшүп гелен мүңлерче атлының хич бири хич зат билмейәрди. Ол, әлбетде, хич киме хич зат диймән, хөкүм билен бу пикирини иш йүзүне гечирип билжек дәлди. Себәби мүңлерче атлы, мүңлерче келледи. Бу келлелере усуллык билен, парасатлылык билен бу пикири салмалыды. Ёгса олжа гөзи гызып дуран адамларың әхли иши пужа чыкармагы я-да бу гүррүңи хана етирмеги мүмкинди. Хан болса өрән хилегәр. Бир гиже сүйжи укуда ятыркаң келләңи гапдалыңа тогалаймагы хич затча гөрмез.

Бу меселәниң шу тарапыны-да хасаба алып, Гочмәм-

мет хан өз доганыны янына чагырды. Чола ерде оңа гүррүң берди. Доганы онуң пикирини голдады.

Гочмәммет хан шейле дийди.

— Иним, онда шейт: бу иш хакда ил якын достларыңа маслахат сал. Меселемки, шейделиң дийип, Гочмәммеде арз этсек нәдеркә дий. Мен хич зат билмейән адам болмалыдырын, шуны ятдан чыкарайма. Достларың хем достларына шейле маслахат салсынлар. Сонра әхли адамларың тарапындан мениң яныма огрынча векил гелсин. Шейтмесек бу иш кындыр. Бизе башартмаз.

Әлбетде, Гочмәммедиң адамларының хеммеси-де ызыны күйсейәрди. Олар гүйзлүк экиши экип билмәндилер. Инди язлыкдан хем галаймалы дийип алада батыпдылар. Бу хабар оларың гулакларына хер затдан говы ярады. Көпчүлигиң гөкдәки дилеги ерде говушды. Эмма олжачылардан бирнәчелери гаршы хем чыкдылар. Олары сымсыкладылар. Ики гүнден соң Гочмәммет ханың үстүне векил ягып башлады.

Гочмәммет сердар тәзе Үргенчдәки маслахата өз атлыларының бүтин эркини юмругына дүвүп гелипди. Ол маслахатың болжаклыгыны, онда-да бу маслахатың айгытлы маслахатдыгыны билйәрди. Ахыры ол маслахатың хачан хем ниреде чагырылжагыны аныклады. Шундан соңра хич киме билдирмән, дине өз атлыларына:

— Мен асмана бир гезек түпең атан бадыма, гөни ёла чыкың-да, гүнбатара тарап аты басыберин. Маңа гарашмаң. Мен ызыңыздан етерин — диен хабары ашаклык билен етирди.

Гочмәммет хан шу ишлери бир хатар гөз өңүнден гечирди-де, бирден укудан ачылан ялы болуп, ики ханың отуран ерине гөз айлады. Ол Хан ишаның хачан сөзе башланыны билйәрди. Йөне онуң сөзүни хачан гутарандыгындан, инди ол ерде кимиң гепләп дуранындан хабарсызды. Бир гөрсе, Гайып бала тагзым эдип, ики элини дөшүнде гоюп, гүрләп дур. Гочмәммет хан ене-де ере бакып, өз пикирине гүмра болды. Ене-де нәче вагт гечип, нәче адамың гепләнини үнсден дүшүрди. Онуң пикири гөвнүне дүвен задыны нахили эдип, сағ-аман иш йүзүне гечирмек билен мешгулды.

Гурбанмәммет сердар улулы-кичили ханлара ызлы-ызындан маслахат салярды. Олар хем отуран ерлерин-

ден туруп, онуң өңүнде баш эгйәрдилер. Гурбанмәммет сердара герек болса, өз жанларыны-да пида этжекдиклерине вада берйәрдилер.

Гезек Гочмәммет хана геленден соң, Жүнейит хан:

— Ханы, Гочмәммет хан, сенем маслахатыңы айдып отур — дийип, онуң тарапына серетди.

Гочмәммет хандан сес-үйн чыкмады. Онуң янындакылар муны эшитдилер. Эмма өз ханлары Гурбанмәммет сердара гахар эдип, онуң сөзүне жогап берйән дәлдир дийип чак этдилер-де: «Айгытлы пурсат гелди» дийшип, янжагазларында дуран ярагларыны хас хем голай чекдилер. Әхли адамлар Гочмәммедиң отуран тарапына үшерилишип әңетдилер. Ген галдылар.

Ара йүрек хопукдырыжы дымышма аралашды.

Гурбанмәммет сердарың әхли ганы йүзүне урды. Ол хопугып, деми-демине сыгман агзыны ачды. Онуң йүзүнде иниңи тикенекледижи нәмәлим бир дуйгы пейда болды. Ол:

— Гочмәммет хан, көп гарашдыржакмы?— дийип, хырсыз сесленди.

Гочмәммет хандан ене-де сес чыкмады. Онянча онуң голайындакы топарың арасындан Дурды көвлиниң сеси чыкды:

— Әйт, оңа нәме болды?— дийип, Дурды көвли Гочмәммедиң адамларына йүзленди.

Гочмәммедиң адамлары ягдайың ченденаша агырлашандыгыны дуйдулар. Бириси сесини сандырадып:

— Гочмәммет ага, хан саңа бир зат диййәр — дийди.

Көнеүргенч ханы уллакан ала гөзлерини ялпа ачды. Ол агыр пикирлере гарк болуп отурмак билен ягдайы хас агырлашдырандыгына гөз етирди-де: «Я худай, өзүң медет бер» дийип, еринден галды. Саг аягыны ерде ятан бәшатарының нилиниң үстүнде гойды-да, бокурдагыны арчап шейле дийди:

— Сердар ага, нәме юмуш?..

Соңра төверегиндәкилериң йүзүне чалт середип: «Тайяр болуң» диен ышарат этди.

— Биз сенден маслахат тамакин, Гочмәммет — дийип, хан онуң өзүне йүзленди. Гочмәммет хан онуң сесинде ерән дүйпли хайбат, ховп аңлады. Бу хайбат хем Гочмәммет ханың гахар бөвегини йыкды.

— Хан, эгер диңлемәге межалың етсе, бирки агыз сөзүм бар.

Жүнейит хан оңа сөз билен йүзленмеги мынасып гөрмеди-де, «айдыбер» диен манында башыны атды.

Онуң бу эдиши хеммәниң гөзүниң өңүнде Гочмәммет ханың мертебесини песелтдигиди. Муңа агызларыны ачып, середип отуранлар-да дүшүндилер. Гочмәммет ханың өзи-де дүшүнди. Ол инди әхли задың жогапкәрчилигини бойнундан зыңып ташлады, ики тарапына деңледи. Эглип, аягының ашагында ятан ярагыны какып алды-да, оны таяк ялы эдип ере диреди, онуң үстүнде эллерини гоюп, эллериниң үстүнде-де эңегини гойды.

— Хан, биз Дөртгүлден ызымыза доланмаз ялы болуп гачдык. Индики гүррүң нәме? Эгер Хыва топрагындакы мусулманың хеммесини Шайдаков диен ажлар ханың агзына тутмак максадың болмаса, инди бес эдерче болдумыка диййәрин. Галамасыны-да өзүң бил. Бизден маслахат соражак болсаң, бизиң сөзүмиз-э шу...

Гүндизиң гүни йылдырым чакып, әлем йүзүни пара-пара бөлен ялы болды. Асман инип, ер чөврүлен дөнди. Гылыжындан ган дамдырып йөрен эмелдарлар газаплы молланың өңүнде дуран шәгиртлер ялы болуп сандырашдылар. Йүреклере горкы, ховсала дүшди.

Эшш билен Эймир Гочмәммет сөзүни гутаран бадына биллериндәки сапанчаларына япышдылар. Гурбанмәммет сердар олары саклады. Жүнейит ханың йүзи яжан багра дөнди. Эмма ол өзүне басалык этди.

Бу арада Гочмәммет хан йигитлерине: «туруң» диен ышарат этди. Шу буйруга гарашып отуран адамлар голтукларындан гоп берлен ялы болуп аяк үстүне галдылар.

Гочмәммет дикелди. Ярагыны саг элине алды. Хана йүзленди:

— Мен өз илиме гидйәрин, хан ага. Мен урушжак дәл. Мениң обаларым йылажы галып баряр. Үстүмизе гелселер, гөрүберйәрис-дә. Соңуны гөрүп гелен ёк ахыры. Эгер парахат, агзыбир яшашалы дийсең, гел бәри! Болмаса-да сениңем өзүң бил!— дийип, Гочмәммет хан асмана гарадып, бәшатарың гөзүни бошатды-да хырра ызына дөнди. Өз атлылары онуң үч тарапыны гапладылар. Гочмәммет ханың өңүне дүшен болмады. Ол әвмән, хич затдан әтияч этмән, дервезеден чыкды-да, дервезәниң өңүне гетирен атына атланды.

— Сүрүң, гочакларым!— дийип, Үргенч көчелериниң

бири билен гүнбатара тарап гарады-да, атыны гамчылап уграды. Совукдан яңа учуп-гонуп дуран ат атылан ок ялы болуп гараңкы хованың ичинде гөзден йитди. Мүңлерче атлы эййәм ёла дүшүпди. Гочмәммет хан оларың деңинден:

— Сүрүң йигитлер, өз илимизе етелиң!— дийип, йылдырым ялы сүйнүп гечип барярды...

Гочмәммет бу ерден чыкып угран бадына Гурбанмәммет сердар дызмаҹ огулларыны сакламак үчин ериңден турупды. Ол Эщини, Эймири чигинлериңден пугта гысып саклады-да:

— Сабыр эдиң! Херки задың өз пурсады, ери бардыр — дийип, гахарыны басып билмән, сесини титредип айтды. Огуллары онуң йүзүне онуң берйән бу буйругына дүшүнмейән ялы болуп гең галышып серетдилер. Эмма хан хич зат диймеди-де, олары өз ерлерине гетирип дурузды. Өзи хем отурмады. Бирнәче вагтлап, агыр дымышманы өңкүден-де бетер агралдып, бир нокада середип дурды. Хушлары башындан учан эмелдарлара гарап:

— Ене-де ичиңизде хелейиниң сыртыны гужаклап ятмагы халаянлар бармы? Бар болса, орта чыксын! — дийди.

Хич кимден сес-үйн чыкмады. Орта чыкмаг-а бейледе дурсун, бир адам башыны-да галдырмады.

Үч ургы: Дөртгүл, Бедиркентден гелен хабар, Гочмәммет ханың бейдип гитмеги, дагың агыр дашы ялы болуп Гурбанмәммет сердарың башындан ашаң басдылар. Ол бу аграма чыдап билмән, өзүни ере гойберди...

ХАРМАН НОГАЙ, СИБГАТУЛЛИН, ЧЕРРИК, ЕФИМОВ

Харман ногай түсседен яңа ужы саралып гиден узын муртларыны товлап-товлап ёлайжак болярды. Мунуң өзи соңкы вагтларда онуң эндигине өврүлипди. Эли муртундан айрылмазды. Онуң улы гөвреси-де кичелен ялыды. Хорланыпды. Гөзлериниң нуры өчүшип уграпды.

Харман ногайың өнүп-өсен ерлериңден, Волга кенарларындан гелен хатлар инди ол ериң фабрик эелери онуң тайярлаян чиг малыны индиден бейләк алып билмежекдиклери барада маглумат беренде Харман ногайың били бүкүлен болса, Гурбанмәммет сердарың

Дөртгүлден басылып гачышы, онуң маңлайыны ере етирди.

Завод эеси Харман ногай Дөртгүлүң алынмагына, Жүнейит ханың еңмегине, большевиклериң серхединиң Хорезмден хас узаклашдырылмагына умыт баглапды. Әхли арзувларыны шу максада жемләпди. Бу еңиш үчин хич зат аямады. Харман ногайың башга шәхерлердәки агентлериниң огрын-догрын сатын алып иберен ок-ярагларының өзи нәчеди! Мунуң үчин гөр нәче пуллар харчланды! Олары Дашховза гетирмек, Дашховуздан Бедиркент галасына, ол ерден Дөртгүле етирмек үчин нәче пуллар харчланды. Буларам хеммеси дәлди. Диңе Харман ногайың өзи йүз саны нөкер үчин ат-ярар хем шол нөкерлериң ийжек затларыны берипди. Бу салгытды. Жүнейит ханың салан салгыдыды. Оны айдылан сагадында бержай этмезлик мүмкин дәлди. Харман ногай мусулманды. Ол бирнәче гезек өзи гидип я-да башга адамларың үсти билен Ысмамыт атада, Ләлезем атада, Хан ишаның Бедиркентдәки гүммезинде («ишан гүммезинде») ханың еңмегиниң шаныча худайёлы берди. Йүзлерче гоюн, бугдай, түвүден хем йүзлерче батманыны харчлады. Харман ногай шу затлар билен еңиш газаныса, харч эденине гынанмаса-да гынанмазды. Эмма онуң гарашаны чыкмады. Бу затларың хеммеси еле соврулан ялы болды. Гурбанмәммет сердар ачыт ялы болуп, гуйругыны ямзына гысып гачды.

Харман ногай дүйн эртирбада Шабадың кенарына гезеленже чыкды. Гиже гар ягыпды. Гар-да, хова-да арассады. Харман ногай соңкы вагтларда тамдыраның кирши ялы чекилен дамарларыны говшатмак иследи. Тәзе ховадан дем алмак иследи. Бу гүн дынч гүнүди. Ол заводың узын турбаларына, дашының күңрели хаядына середип, кә гуваныш, кәте болса дүшен ягдайына йүреги авап, бирнәче вагт гезди. Бирден бир болуш онуң үнсүни өзүне чекди. Оңа голай ишчи (Харман оларың атларыны билмесе-де, өз заводының ишчилеридигини билйәрди) төверек-дашына ховатырлы середип, Шабадың кенары билен гүнбатарлыгына — Мүрзебашының токайына тарап уграды. Харман: «Әй одуна-чөпе барянлар-да» дийип, муңа үнс бермежек болды. Олар галаның гадымы диварларындан араларыны ягшы ачанларындан соң, ене-де он-йигрими адамдан ыбарат бир топар оларың ызына дүшди. Инди Харман ногайың

шубхеси артды. Эмма ол ене-де гарашды. Ол шундан бираз салым соңрак гөрен задына ынанмак ислемеди. Гең галып, агзыны ачды. Өңки гиден адамларың ызы билен отуз-кырка голай аял хем голтукларыны бир затлардан долдурып, шәхерден чыкдылар-да, шол тарапа уградылар. Оларың өңүни башлап бáряны Харман ногай деррев таналы. Бу Акжагүл Касымовады. Заводда екеже түркмен гызы болансоң оны говы танаярды. Она мыдама Касымова диййип йүзленерди. «Бу нәме болдугы? Бу йөне зат дәл. Булар мениң аягыма палта уржак болярлар» диен пикир онуң йүрегини йити тыг ялы кесип гитди. «Нәме этмели? Ол ерде болжак затларың нәхили эдип аныгына етмели? Өзүм ызларына дүшүберсем-ә болмаз. Оларың мени Шабадың бузуның ашагына гойберибермеклери мүмкин. Булардан хер зада гарашаймалыдыр». Онянча ене-де улулы-кичили бирнәче топар токая гаршы гечип гитди.

Харман ногай алдыраны бар ялы болуп гелшине, баш бухгалтери Сибгатуллиниңкә гелди. Сибгатуллиниң яранжаңлык билен ойнаклап дуран гөзлери Харман ногайың йүзүне дүшенден, бухгалтериң инжиклери сандырап гитди. Сибгатуллиниң аялы хожайына эдеп билен салам берди. Әриниң ягдайыны билййән аял, ики элиниң аясы билен алын сачыны сыпалашдырып, гейимлерини дүзедишдирип өзүни тертибе салды. Соңра ол:

— Ягшы гелдиңиз, ичери гириң, чай ичиң — дийди. Сибгатуллин хем дилленди.

— Гириң хожайын... Эдил вагтында гелдиңиз. Хатын оңат нахар биширипдир...

Харман ногай ачды, үшәнди. Онуң өлер ялы несиичеси гелйәрди. Эмма онуң аладасы бу зерурчылыкдан-да гүйчлүди. Ол ясама йылгырды-да, Ханифе ханымы башдан-аяк гөзден гечирди. Ол отуз билен отуз бәш яшың арасындакы этли-ганлы, өрән хошсырат аялды. Гөвүслек дөши дар тикилен гызыл йүпек көйнеги дешейин-дешейин диййәрди. Балкылдап дуран овадан есир эдижи гара гөзлеринде хыял кәне меңзейәрди. Бармаклары эдил көсүк ялыды, дырнаклара чалнан гызыл лак ол бармаклара дийсең гөзел гөрнүш берйәрди, олары өңкүсинден-де овадан гөркезйәрди. Алтын йүзүклериң гашлары Ханифе ханымың гөзлери ялы ойнаклаярды. Мермерден ясалан ялы инжиклер, лаклары ялдырап дуран көвүшлер Ханифе ханымы Харман ногайың гөзүне асмандан дүшен перишде ялы эдип гөркезйәрди. Хожайының өзүне ыхласлы середип дуршундан утандыда, аял бир гапдала өврүлди. Ол өврүленде онуң эйжежик гулагы, ондан асылып дуран кичижик алтын хылка, гулагының чалажа гызарып гидиши Харман ногайың гөзүне илди. Харман ногайың агзы суварды. Ол сыр билдирмежек болуп узын муртларыны сыпалашдырды. Харман ногай Ханифе ханымдан гөзлерини зордан айрып, Сибгатуллиниң йүзүне бакды.

— Сиз, нәме, бир яна гитжек болуп дурмудыңыз?

— Ёк, ёк, хожайын!— диййип, Сибгатуллин гөйә эрбет ишиң үстүнде тутулан ялы өр-гөкден гелди.—Йөрүң, ол жая барып, эртирлик эдинелиң.

Ханифе ханым хем гөзлерини гүлдүрип, Харман ногайың йүзүне хайышлы назар билен бакды.

— Ёк ханым, саг болуң. Өрән миннетдар. Хәзир мениң чай ичип отурмага вагтым ёк. Чайы юрт абаданчылык болансоң аркайын ичерис. Онуң үстесине-де мениң сизиң ёлдашыңыз билен бирки агыз гүррүңим барды. Гаты гыссаглы. Мүмкин болса биз шу отага гирәели — диййип, Харман ногай саг тарапдакы гапыны гөркезди.

Ханифе ханым нәз билен басып, ятылян отагың гапысыны ачды. Харман ногай онуң дөшлериндең гөзүни айырман баш эгип миннетдарлык билдирди-де, Сибгатуллиниң чигниңден тутуп ятак жая гирди. Кроватың үстүниң дүшеги кәнди. Харман ногай кровата ыхласлы серетди. Онуң үстүнде ятан Ханифе ханымы гөз өңүне гетирди-де, ене муртуны товлап, улудан дем алды. Шундан соңра Сибгатуллине йүзленди.

— Ягдай агыр, дост.

Хожайының бейле ирден нәме үчин гелендигине акыл етирип билмән дуран Сибгатуллиң бу сөз гулагына дегенден зиңкилдәп гитди. Онуң ичине гиден гөзлери хаңасындан чыкайын дийди.

Харман ногай бу затлара үнс бермән сөзүни довам этди.

— Ишчилер шу гүн гүнбатаркы Мүрзебашының токайына тарап барярлар. Оларың бир йыгнанышыклары бар болмага чемели. Җанымы ынаняң адамымдан бирини иберип, оларың нәме иш эдйәндиклерини билейин диййип, сениң яныңа гелдим.

Бу сөзе Сибгатуллиниң башы асмана етди. Ол эг-

ниндәки пенжегиниң якаларыны чекишдирип галстугыны дүзедишдирди.

— Ынамыңыз үчин саг болуң, хожайын. Элимден гелен хызматымы хич вагт сизден аямадым. Инди хем аямарын...

— Ол ерде диңе эркек кишилер дәл, аяллар хем барярлар. Мен диңе Касымованы танап галдым. Сен аваңгыден киши болуп, элиңе гошаңы алып, шол угра гит. Ол ерде болан ишлериң хеммесини билип гел. Соңуны соң гөрерис.

— Баш үстүне, хожайын... Башым билен йөрәп гидейин. Йөне, олар мени танарлар. Мениң янымда геплемезлер. Этжек затларыны этмезлер...

— Мен хем бу хакда пикир этдим. Йөне башга ёл ёк. Сенден башга хич киме бу иши табшырып билжек дәл. Башга адамың әхли иши булашдыраймагы мүмкин... (Сибгатуллин өзүне гөвнүетижилик билен чалажа үсгүрди.) Сен гейимини үйтгешдир. Өзүңем Шабадың кенарында ав эдйән киши болуп гез. Сөзлерини эшитмәге мүмкинчилик тапмасаң, хич болманда, эдйән херекетлерини-хә гөрерсиң. Шондан хем нетиже чыкарса болар...

— Боляр, хожайын. Хеммесини эдерин. Худай болсун этсе, сөзлерини-де эшидерин...

...Сибгатуллин Шабадың илерки кенарыны сырып гидишине Мүрзебашының токайының деңине ики сагатдан соң гелип етди. Кенардакы бир бейижек ердәки яндаклыгың ичине гирип, йүзин ятды-да, гайракы тораңңылыгың ичиндәки херекетлери сынлап уграды.

Тораңңылыгың ичи аял-эркекден долуды. Бирнәчелери газаның ашагына от якярдылар, бирнәчелери гоюн сойярдылар, одун айырярдылар. Гарың үстүнде хер хили гейимдәки адамлар өрән оңат гөрүнйәрдилер. Аяллар көпленч газанларың башындады. Касымова болса Ефимов дагының топарының арасындады. Сибгатуллин оны деррев танады.

Бирсалымдан үч йүзе голай адам тораңңылыгың ортарасындакы мейданча жемленди.

Шу аралыкда Сибгатуллин бузуң үсти билен гайракы кенара гечди. Чөллүклериң ичи билен сүйшүп, аңырсыны бакып Ефимова середип отуран адамларың арасына гелди-де, хич киминң йүзүне серетмән, ашак бакып дуруберди. Онуң геленини-де хич ким гөрмеди. Хич ким

она үнс хем бермеди. Шонуң үчин оны танан хем болмады. Себәби Ефимов сөзе башлады.

— Әзиз ёлдашлар! Бизиң шу гүнки йыгнанышыгымыз йөне бир йыгнанышык болман, дабаралы, тарыхы йыгнанышыкдыр. Алнан маглуматлара гөрә, Дөртгүл зәхметкешлери әгирт улы тарыхы еңиш газандылар. Олар Жүнейит ханы Дөртгүлүң төверегинден ковдулар!

Отуранлар эл чарпдылар. Аз салымдан токайың ичинде «Яша, яша!», «Яшасын багтлы дөртгүллүлер!», «Яшасын большевиклер!» диен сес яңланды. Сибгатуллин хем таналаймагындан горкуп, элини чарпмалы болярды.

Бирсалымдан:

— Бес эдиң!

— Соңуны эшиделиң!

— Ханы, гойсаңыз-ла!

— Болды!— диен сеслер эшидилип башланды.

Бу сөзлери эшиденде, бу болушлары гөренде Сибгатуллиниң ичине гиден гөзлери ханасындан чыкмага аз галыпды. Хожайынының йүзүне бир зат диймекден-ә гечен, дикаңлап оңа середип билмейән баш бухгалтер бу сөзлери эшиденде өз гулакларына ынанмады. Шейле-де болса ол хем эл чарпярды. Эмма бу сөзлер онуң гулагына топ атылан ялы болуп эшидилйәрди. Бу сөзлери Харман ногайың янында нәхили гайталаркам дийип, алада эдип, шу вагтдан гара дере батып башлапды.

Нәме-де болса ол бир зады айдыңлашдырды. Машының деталларыны яглап хем бежерип йөрен, узак иш сагатларыны чархларың башында гечирйән адамларың шагаланлы гүнлери бар экен. Олар заводда бир хили адам экенлер, онуң дашында болса башга хили адам экенлер. Сибгатуллиниң өзи болса бүтинлей башга дүнйәниң адамы экен. Ол бу хакыкаты айдыңлашдырды.

Сибгатуллин ене-де орта серетди. Ефимов сөзүни довам этдирди.

— Ёлдашлар, деряның аркасында өмүр өчмежек гүн догды. Ол гүн инди өзүниң йити шөхлесини бизиң үстүмизе-де сачмалыдыр. Себәби ол гүни гөтерип асмана чыкармак ялы белент ише бизиң хем адамларымыз гатнашды. Бизиң гахрыманларымызың арасында ние, шу

гызың (Ол өң хатарда дуран Акжагүли гөркезди) какасы бедиркентли Сапармырат ага, шу гызың өмүр ёлдашы Касым, Дашховузлы Салай эке хем башга адамлар бар. Бу адамлары бизиң гурамамыз тербиеләп ёла салды. Олар бизиң ынамымызы өдедилер. Олар әр ишини битирдилер!

Ене-де бегенч хем шатлык толкунлары хер хили гөрнүше гечип, дуранларың үстүнде галкынды. Сибгатуллин: «Беланың әрбеди ичимизде экен-ов» дийип, пикирленди-де, эл чарпян Акжагүле серетди. Үч-дөрт аял гелип Акжагүли гужаклады. Акжагүл хем гезек-гезегине олары багрына басды.

— Ёлдашлар, ювашрак болуң!— дийип, Ефимов довам этди.— Инди бизиң гурамамыз ярым йыл мундан өңки гурама дүйбүнден меңземейәр. Революцияның ишине жаны-тени билен берлен адамларың хасабы гүнде дәл, сагатсайын көпелйәр. Шол зерарлы мен бир зады ынам билен айдып билерин. Деряның аркасында доган гүн бизиң депәмизде хем доғар!

— Яша Шура!

— Яша Ефимов!

— Агзыңдан худай эшитсин!

— Яшасын Дөртгүл!— диен сеслер ер саредырярды.

Сибгатуллиниң агзы гурады. Ол бу затлара шейле бир гең галярды вели, эгер хәзир оны чете чекип: «Сениң адың ким?» дийип сорасаң, ол жогап тапман, өңүңде гөзүни мөлердер дурарды.

Ефимов довам этди.

— Эмма бу аңсат болмаз. Бу иш көп зәхмет, көп укып, көп гурбан талап эдер. Шуны хич ким ятдан чыкармалы дәлдир. Шундан горкян адамлар бу ише баш гошмалы дәлдирлер. Мен сизе бир мысал гетирмекчи болярын. Ынха, шу Акжагүл Касымованың какасы бедиркентли бир дайхан. Ол арабакешлик эдерди. Совады ёкды. Эмма ол адам хәзир өрән белент дережелере етди. Ол ёлдаш Шайдаковың табшырыгы боюнча Дашкенде гидип, ол ерде ёлдаш Фрунзәниң янында болды. Олар билен Хыва зәхметкешлериниң дурмушы барада гүррүң этди. Партия хатарына гечди. Хава, ол адамы хич ким зор билен бизиң хатарымыза гечирмеди. Онуң өзи гечди. Өзи гөрешди. Диймек, херки зада ыхлас, херки зада укып герек. Шуны-да ятдан чыкарман!

Хан енилди. Гачды. Эмма вели ёлдашлар, инди гаты

агә болмалы. Ол инди гылыжындан ган акдырар. Ол бизи дүйбүмиз-дамарымыз билен гырчап, ёк этмекчи болар. Мен мунуң шейле болжакдыгыны анык билйәрин! Хатарларымыз берк болсун. Биримизе бир зат болса, хеммәмиз шонуң угруна чыкалың. Ишчилериң гурамаларында өз адамларымыз болсун! Заводың әхли сыясы дурмушыны элимизде саклалың. Шейтсек биз еңилмерис. Он саны Жүнейит ханың өңүнде-де дөшүмизи гайшардып дуруп билерис...

Ефимовың мундан соңкы айдан сөзлерини Сибгатуллин диңлемәге-де горкды. Себәби оратор заводың ички ягдайларына гечди. Харман ногай хакында, ишчилериң зәхмет хакларының хер хили баханалар билен аз төлениши хакында гүрледи. Сибгатуллин горкды. «Мени танарлар, мениң хер тикәми дырнак ялы эдерлер» диен пикир оны галдырадып башлады. Бу ерден гара башыны саг-аман алып чыкмагың аладасыны эдип, төверек-дашына гаранжаклады. «Деррев мениң үстүмленем дүшүп уграрлар, худай сакласын».

Эмма онуң ене нәме хакда айдыжагыны-да бетер билеси гелйәрди. Биринжиден, муны билмеклик онуң өзи үчин өрән гызыклыды. Икинжиден болса, Харман ногая нәче көп маглумат берсе, шонча-да онуң янында әхмиети артжакды. «Ханы, нәме-де болса ене бир азажык дурайын-ла» дийип, гөвнүни бире баглады.

Ефимов сөзүни гутарды. Дуран ериндеи ашак дүшүп барышына сакланды-да: «Юваш!» дийип, ики элини гөтерди:

— Ёлдашлар, Дөртгүлүң еңшини беллемеклиги, онда-да оны той ялы эдип беллемеклиги комитет карар эдипди. Муны хеммәңиз билйәрсиңиз. Ине, шу гүн иши өрән оңат гурандыгыңыз үчин мен комитетиң адындан хеммәңизе саг болсун айдярын. Хер ким бар задыны аямады. Саг болуң, ёлдашлар! Революцияның бүтин юртда енен гүнүниң тоюнам шейле дабара билен гечирмеклик несип этсин!..

Сибгатуллиниң шундан соңкы гең галышы хич зада бәрабар болмады. Ол дүйш гөрйәндирин дийип чак этди. Ичине гиден гөзлерини гиңден ачып, тасданам гыгырыпды. «Башгамыка? Ёк, шоңа меңзейәр» дийип, хушы башындан учан бухгалтер, гапдалында дураны тирсеги билен итерип өңрәк сүйшди-де, янкы Ефимовың дуран ерине чыкан Акжагүлүң йүзүне чиңерилип бак-

ды. Бу шолды. Бухгалтер шундан соңра якасыны тутуп, ене-де өңки дуран ериие чекилди.

Сибгатуллиниң Акжагүли бирден танамандыгының хем себәби барды. Ол Акжагүли мыдама станогың башында, ишчи геймиңде гөрйәрди. Памыкдан чыкян тозаның, чаңын ичинде гөрйәрди. Хәзир болса ол минберин үстүнде, узын бойлы, сурат ялы гара гашлы, долы әк йүзли, чеп янагы халлы, ёгын сачлы, инче билли, башы йүң яглыклы гөзели гөрйәрди. Акжагүл илки бираз утанжак ялы этди-де, соң догумланып гүррүңе башлады:

— Ёлдашлар, шу вагта ченли аял-гызлар долы маңлы адам дийлип хасапланмаярды. Эмма мунуң өзи нәдогры экени. «Аял окап казы болмаз, көпек йүврүп тазы» диердилер. Аяллары окува-билиме укыпсыз дийип хасаплаярдылар. Бу-да нәдогры экени. Ёлдаш Сергей Михайлович Ефимов бу сөзлери пужа чыкарды. Аял окап билжек экени. Мысал эдип өзүми гөркезжек. Гурама мениң соватсызлыгымы ёк этмек үчин маңа бир адам беркитди. Менем ыхлас билен япышдым. Хат өвренмек алынмаз ялы гала дәл экен. Мен харплары өвренениниден соң, гурамадан ругсат алып, йигрими-отуз саны аялы окадып башладым. Оларам мениң ызымдан етдилер.

Акжагүл шу ере етенде ишчилер эл чарпышдылар. Шол вагт Сибгатуллиниң саг гулагының янында бир пышырды пейда болды. Ол горкды-да, огрынча ол тарапа әңетди. Гөрсе, бейле янында узын аксакгаллы йүкчи Мәдресул дурды. Өзем: «Шейле гүнлерем гөржек экенимиз-ов. Бизиң аялларымыз хем адам хасабына гиржек экен-ов. Худай жан, гудратыңа мүң шүкүр» дийип пышырдаярды. Сибгатуллин гожаның бу ягдайыны хич зат билен деңешдирип билмеди.

Акжагүл ими-салалык аралашандан соң сөзүни довам этди:

— Ынха, мениң билен биле ишлейән Саодаты гөрүң! Ол эййәм китап хем окап билйәр. Салам хатыны-да язып билйәр...

Янкы аксакгал Сибгатуллиниң йүзүне-де серетмән, бөврүне дүртүп гойберди-де:

— Аперин! Аперин!— дийип, ики гезек гайталады.

Акжагүл акжа эллерини ёкары гөтерди. Гөзлерини гүлдүрип сөзүни довам этди.

— Шу затлар үчин мен доганым Сергей Михайлович Ефимова ол дүнйә-бу дүнйә миннетдардырын. Ол чагаларының эйгилигини гөрсүн, доганлар...

Мәреке толгунды. Акжагүлүң өзи-де толгунды. Касымовадан бейле зада гарашмадык Сибгатуллин бирнәче минутлап заводы-да, Харман ногайы-да ятдан чыкарды. Ол демини алман Акжагүлүң сөзүнин ызыны диңлейәрди.

— Ёлдашлар, биз өз гурамамызы, өз мәхрибан доганымыз Ефими хер хили беладан горамалыдырыс...

«Инди болды» дийип, Сибгатуллин чак этди. Төверек-дашыны барлашдырып, гөтинжекләп уграды. Хәлиден бәри Сибгатуллини сынлап дуран Ефимов өңе сүйшди. Мәрекеден араны ачып уграи Сибгатуллине:

— Ханы, Сибгатуллин, биразажык саклан!—дийип гыгырды. Хемме киши аңк-таңк болуп, Ефимовың әңедйән тарапына бакды. Акжагүл бу арада сөзүни гутарыпды. Ол хем Ефимовың гыгырян тарапына серетди. Эййәм йүзи ак там болан «такыркелле хасапчыны» гөрди. Ефимов Сибгатуллиниң алкымына барды. Үч йүзе голай адам буларың дашына халкалайын айланды. Адамлар йигренч билен гыгырышып башладылар.

— Жансыз!

— Ичалы!

— Харман ногайың вепадар ити!

Акжагүлүң сөзлейшине гуванып дуран яшулы өзбек бейлекилериң сесини басып гаты гыгырды.

— Ёк, хав! Бейле дәл болаймасын! Ол яман ыхласлы эл чарпяды-ла. Ол хакыкатың тарапына гечен болаймасын. Адамлар, бу затларың аныгына етевериң!

Ефимов жакгылдап гүлди-де:

— Хава, бу бизиң хеммәмизден ыхласлы эл чарпды! Мен муны көпден бәри сынлап дурдым — дийди.

Сибгатуллин ики одуң арасында галды. Билшимиз ялы, ол бу ере завод эесиниң гаршысына эдилйән гүррүңлери диңләп, оларың бирини-де ере гачырман хожайынына етирмек үчин гелипди.

Ефимовың йүзүндәки гүлки аламатлары эл билен айрылып ташланан ялы болды. Ол Сибгатуллиниң болуп дуршуны башдан-аяк гөзден гечирди-де:

— Сен бу ерик нәме үчин гелдиң?—дийип сорады.

— Мен... Мен ава чыкыпдым... Мен гүнәкәр дәл...—

дийип, Сибгатуллин элини-аягыны йитирди. Догрудан-да онуң болуп дуршы гөзгыныды.

Ефимов Сибгатуллиниң алкымына барып:

— Онсоң, ав тапдыңмы?

— Инди гөзлежек...

— Сен ав тапмарсың — дийип, Ефимов гахарлы сөзледи.—Сен башга ав тапмарсың? Сен гөзлейән авуңы тапдың. Эмма бу тапан авларың саңа ювутдырмаз. Аркайын бол. Онсоңам, сен, бу ерде эдилен гүррүңлере, догруданам, бизден ыхласлырак эл чарпдың. Биз бу эден ишиңи Харман ногая етирерис. Соңра бу ишден өз башыңы гутарышыңы гөрели. Сениң болшуңы биз онуң өңүнде үч йүз адам болуп тассыкларыс. Сен болсаң екеже адам. Түркменлерде: «Көпүң ойны дең гелмейәр аз билен» диен бир сөз бар. Шуны мен өврендим. Сенем өвренип гой!

— Сергей Михайлович, бейтмәң! Мен сизе хич зат этмедим...—дийип, Сибгатуллин дүе ялы болуп, Ефимовың өңүнде дыза чөкди.

— Тур, адамчылык мертебәңи аяк астына салма!— дийип, Ефимов азгырылды.

Сибгатуллин аяк үстүне нәхили галаныны билмеди. Яны сакгал-мурты табан гөрмегей өзбек йигиди Курамбай хахахайлап гүлди-де:

— Адамлар, гөрсеңизләң, бу бизе хич бир зат этмәндир! Гөрүң бу нежиси!— дийип, юмругыны дүвди-де, Ефимов билен Сибгатуллиниң арасына гирди.—Мен арада үч гүн кеселләнимде, алты гүнүң хакыны тутуп, Харман ногайың жүбүсине салан ким? Чархың ол ерини заялапдыр, бу ерини заялапдыр, иш ерини хапа саклапдыр дийип, маңа жериме салдыран ким? Ханы айт! Ене-де бизиң гүррүңимизи диңлемәге гелдиңми? Ме, саңа!— дийип, бухгалтери уржак болды. Үч-дөрт адам болуп оны зордан сакладылар. Йигит гыгырярды.

— Гойбериң мени! Мен муның билен бир яңалык эдейин. Соңы нәме болса шол болсун!

— Мениң хакымың ярысыны нәдогры тутуп галды...

— Маңа-да жериме салдырды...

— Менден алан он манадыны гайтарып беренок — диен ялы сөзлери айдан бархa көпелйәрди. Ефимов эллерини салгап, адамлары зордан көшешдирди-де:

— Ёлдашлар, гой, гитсин, биз муның өзи ялы болмалың. Эмма мундан шейләк ишчилере дил етирсе, олара яманлык этсе, биз муның билен, өз дилинде айтсак, оңатжа хасаплашарыс. Ишчи сөзүниң нәхили сездүгини биз муңа иш йүзүнде мәлим эдерис. Ханы дост, вагтың барка шу ерден гараңы сайла, ёгсам соңуна мен жогапкәр болуп билмерин.

Рецки өчүп аяклары чалшып угран Сибгатуллин ишчилерден арасыны ачды.

Ишчилер Дөртгүлүң еңиш тоюны тойламага гиришдилер.

...Харман ногай Сибгатуллини ёла салып, өйүне барды. Чай ичди, чөрек ийди. Эмма хич затдан тагамам, тәсирем тапмады. «Хайсы тарапа серетсең, дүйби гөрүнмейән чуңлук. Хемме зат элиңден гарпыз ялы сыпып баряр» дийип, столуң башындан турман, бирнәче вагт отурды. Чилим чекди. Оны бүтинлейин гам басды. Йөне вели Харман ногай эржел адамды. Сәхелче бир тутарык тапса, шоны сыпдырмазды. Агыз салан ерини гопарарды. «Яманлыгың ызындан ягшысы-да гелер» диен накыл оңа кувват берди. Башындакы гамлы пикирлер учушып башлады. Гөрешмели. «Акыллы гөрешен еңер» диен нетиже билен гүнорта болуберенде эдарасына барып, Сибгатуллине гарашды.

Ол көп гарашмалы болды. Ахыр бирвагтлар Сибгатуллин рецкини ак там эдип, бүтин гөвреси билен сандырап ишикден гирди. Ичи сувлы мешик ялы шалкылдап, өзүни дивана гойберди. Гөзүни ачса, гаршысында Харман ногай бүргүт ялы болуп гөзлерини ялдырадып дурды. Сибгатуллин деррев өзүне гелди. Гысга сөзде гөрен-эшиден затларыны хабар берди. Харман ногай хем шейлерәк болар дийип чак эдйәрди. Онсоң ол Сибгатуллинден алың билен маглуматыны алды-да, оны өйүне гойберди.

Сибгатуллин шундан соң он гүнләп дүшекден турман гыздырып ятды. Харман ногайың болса эдарасында отурыбам, өйүне барыбам карары етмейәрди. Ол узак гыш гижелерини пикир эдип гечирйәрди. Харман ногай бир гүн Черригиң янына гитди.

Алтын халка элини етиржек-етиржек болуп дурка шовсузлыга учрап, урушда еңлен хеким бу ере гелеләң бәри хысырдылы гүнлери башдан гечирйәрди. Үргенчдәки маслахатда гүррүң дүйпли болупды. Черриндики чозуш үчин өз сораян ериндеи үч мүң атлы

топламалыды. Бу агызда ансатды. Элбетде, Черрик мүң ярым, ики мүң атлы билен хем сыпса сыпарды. Эмма ол Гочмәммет сердарың «башбозарчылык» эдип гидишине гахар эдйәндигини, онда-да хеммеден бетер гахар эдйәндигини Жүнейит хана билдиржек болуп, өз чакындан ёкары гүрләпди. Себәби хан гашыны дүйрүп:

— Ханы, Черрик хеким, сенем гүрләп отур — диенде, Черрик бөкүп турупды-да, ики элини дешүнде гоюп тагзым эдипди. Ханың ил ичинде өз адыны «Черрик хеким» диййип тутмагындан яңа онуң келлеси гөчүпди. Шонуң үчин-де ол деррев:

— Үч мүң атлыны менден алың, хан хезретлери...— диййип, агзына гелен саны айдып гойберди. Черрик шонда ханың: «Берекелла, Черрик хеким» диен сөзүне мынасып болупды.

Бу сөзден соңра Черригиң башына дөвлет гушы гонан ялы болупды. Ол хонданбәрси болуп, ала гөзлерини улумсылык билен төверегине айлапды.

Шол вагт бу үч мүң атлы хакында вада бермек өрән ансат болса-да, инди ол сөзүң ызында хөкман дураймалыды. Хәзир болса нөкеринин көпүсини Дөртгүлүң дервезелерининң өңүнде галдыран Черригиң Үргенч маслахатындакы серхошлыгы эл билен алнып ташланан ялы болды. Өзүнин хана ыхласлылыгыны гөркезжек болуп, аягына палта урандыгыны Черрик инди дуюп галды. Эмма инди сув сеңрикден агыпды. Шунуң үчин-де ол: «Гамшы говшак тутсаң элиңи гыяр» диен накылдан угур алып, газаба мүнүп уграды.

Гурбанмәммет сердар хер хекиме, хер велаята, хер оба салан атлы саныны тиз вагтың ичинде йыгнамагы табшырды. Индики човзушың хачан болса болаймагы мүмкинди. Шонуң үчин атлылар герек вагты жемленер ялы тайяр болуп дурмалыды. Хер хеким өз боюна алан атлысыны долуп, олары гөзден гечирмелиди. Чакылык болянча атлылар өз хожалыкларында ишләбермелидилер. Чакылык болан бадына хеким олары йыгнап, Бедиркент галасына алып бармалыды.

Харман ногай геленде, Черрик он-он бәш атлы билен Гарапорсаңа гитжек болуп дурды. Атлылар тайярды. Хеким хатарларыны гушанярды.

Хеким билен Харман ногай ыхласлы гөрүшдилер. Саглык-аманлык сорашдылар. Харман ногай эгирт ишиң шовлы гутармандыгына өз гынанжыны билдирди. Хеким хатарларыны бир чете ташлап, ики чәйнек чай гетиртди. Харман ногай билен сачагың башына гечип отурды.

— Хеким, этимден өтүп, сүңңүме етенден соң, сениң яныңа гелдим. Мен сениң ягдайыңа-да душүнйәрин. Сен хем дүшүн. Завод элден гидип баряр. Бирнәче башбозарлар мениң эркими элимден алып барярлар. Эгер өзүң бир зат этмесең, гөни Бедиркент галасына ёла дүшүбермесем башга алач галмады.

Хекимиң отыр ерине иңңе санжылан ялы болды. Ол гөзлерини депесине дикип, Харман ногая:

— Ол нәхили заводың элден гидип барярмыш? Ол нәхили башбозарчылык? Ханы, хеммесини дүшүндир ахыры!— диди.

Харман ногай жаныяңгынлылык билен гепледи. Эгер-де Ефимова, онуң адамларына чәре гөрүлмесе, ягдайың өрән агырлашжакдыгыны делиллер билен айдып берди. Хекимиң алкымына дыкылып шейле диди.

— Олар шейле дережелере ченли барып етипдирлер. Гечен базар гүни Ефимов үч йүзден говрак адамы токая йыгнап, Гурбанмәммет сердарың гачып гайдышыны шанына улы үйшмелең гечирипдир. Ханыңам, сениңем, мениңем адымы аяк астына салып депеләпдирлер, бизе масгаралайжы сөзлер айдыпдырлар. Онсоңам, Ефимовын өзем, яранларам ислесе ише чыкярлар, ислемеселерем чыканоклар. Бир зат дийсең доктордан хат гетирйәрлер. Доктором өзлеринден. Мен-ә мундан соңра чыдап билжек дәл... Галамасынам өзүң бил...

— Ефимов диениң шол Бедиркент галасындан гачып гайдан гара гейим дәлми?

— Хава-ла! Эдил хакдан ичен ялы. Яман дилевар адам.

Хеким бирсалым дымып отурды-да:

— Әйт, ханам-а оны тапайса дердине дерман этжекдир өз-ә...— диди.

— Гүррүңи нәме. Ол гаты горкулы адам. Ондан дынмак герек.

— Ханы, онда элиңе галам ал-да, Ефим башлыклайын шол башбозарларың атларыны яз.

Харман ногай ишиң ула гитмегинден бирнеме этияч этмән хем дурмады. Шейле-де болса йүрегине даш баглап, списогы язып хекиме узатды.

Черрик ёгын бармаклы гөдекси эллеринде кагызы ойнадып, онуң йүзүне, аркасына гөз гездирди. Соңра списогы терс тутуп Харман ногая:

— Бу гара чызыклары нәме үчин кагызың бу четине етирмәнсиң? Буларың хеммеси-де шейле. Хей, бу четине етени болмазмы?— дийип йылгырды.

Харман ногай:

— Адам атлары шейле языляр. Дүзгүн шейле — дийип дүшүндирди.

Хеким:

— Дүнйәде ажап-ажап затлар көп-ов — дийди-де, келлесини яйкады. Кагызы эмай билен сачагың голайында гойды.— Булар онда горкулы адамлар-ов! Мен бу нежислериң деррев жылавындан чекерин. Йөне вели...

Хекимиң дердини хемме билйәрди, онда-да Харман ногай. Шонуң үчин-де ол деррев дүшүнди-де, бир халта хан теңңәни онуң өңүне оклады.

— Херки иш чыкдажы талап эдйәндир. Шу угра харч эдерсиң-дә...

Хеким пулы алып, халының ашагына гысдырды. Соңра ясавулбашыны чагырып, бүтинлей башга сыпата гирди-де:

— Шу гүн ил ятып, ит укландан соң шу адамлары гетирип, зындана сал. Галамасыны соң айдарын. Йөне гаты хабардар болуң. Гачаймасынлар. Агшама ченли хайсы тамда яшаяндыкларыны, хайсы гапыдан барып гирмелидигини аныклаң — дийип буйрук берди.

— Лепбей, ага — дийип, муртлак ясавулбашы башыны эгип чыкып гитди.

Черрик улумсылык билен Харман ногайың йүзүне серетди.

— Болдумы?

— Кеми галмады. Бейле иши дине сен эдип билерсиң? Йөне берк саклаверсинлер.

— Әй, онуң гайгысыны этме. Эртири өзүнде Бедиркент галасына иберерис. Ол ерден аңсат сыпып болян дәлдир...

АГЫР ГУССА

Гурбанмәммет сердар маслахат гутаран бадына бу ере жемленен әхли эмелдарлара: «Хәзириң өзүнде хак ишиң угруна чыкың» дийип, олары обаларына тарап уғратды. Эмелдарлар агылына мөжек гирен гоюн сүрүси ялы болуп, бири-бириинден өң чыкмак үчин илки гапыларың, соңра дервезәниң өңүнде дыклышык дөретдилер. Олар чыкып гиденлеринден бираз салым гечен-ден соң, ат аякларының сеси Үргенжиң даражык көчелерини лерзана гетирди.

Көчелерде узын гүнләп шейле гүррүң гидйәрди.

— Хан басылыпдыр...

— Ызындан ковгы гелйәрмиш...

— Уруш Үргенжиң ичинде болжакмыш...

— Ишимиз гайтды...

— Багтымыз ятды...

— Худай сакласын...

— Хан болман гечен, тагта мүнели бәри доя гарнымыз доймады, долы табак гөрмедик. (Бу сөзлер Хыва ханы Сейит Абдылла төрә айдылярды.)

— Юртда оңлы адам галмады-да.

— Индикиси нәмекә?..

— Худайым буларың ожаклары гөмүлсин...

Ики оглы Дөртгүлүң демиргазык дервезесинде бир гүнүң өзүнде өлен Ишмет эке дине бири дәлирәпди. Ол бу гүн ир билен элине бир тир алып көчә чыкды. Ол тири саз эдип чалярды. Сесиниң етдигинден гыгырярды:

Ишмет экең өлмесин!
Пейманасы долмасын!
Хывада хан болмасын
Болмасын-а болмасын!

Онуң агылы сеси йүрегини дилип барярды. Мундан хем бетери, ол бирден агысыны кесйәрди-де, жакгылдап гүлйәрди. Ясавуллар гөрене гөз болуп йөрмесин дийип, оны өйүне элтип жая салып гойдулар.

Шәхер илаты көчелере чыкыпды, адамлар төверәге горкы, ханың душелгесине—күңрели ховла тарап сүрүп барян атлылара болса гахар билен йигренч билен середйәрдилер.

Уруш зерарлы ер уруп, ерде галан пешенели бир яшулы хем гүнорта вагтлары дәлиреди. Ол көчелериң

гыраларындакы гарларың үстүнде тогаланярды. Пенже-пенже гар алып депесинден совурярды хем гыгырып:

— Ханы гөрдүм. Сейит Абдылла төрәни гөрдүм! Хан хезретлери билен геплешдим!.. Ай, адамлар, ханы гөрдүм хав...— диййәрди.

Үсти-башы шылха-шылха бу адам билен хан нәхили геплешәйдикә диййп, гең галанлар хем болды. Ондан:

— Ниреде гөрдүң? Нәме хакда гүрлешдиң?— дийип сораярдылар. Сорамазча хем дәлди. Илки гөренде бу адам хормата мынасып адама меңзейәрди.

Ол бегенжинден яңа йүреги ярылып барян ялы бир гөрнүшде берлен сорага жогап гайтарярды.

— Мен ханың ёлундан совулман дурдум. Ол пайтуның айнасындан келлесини чыкарып:

— Айрыл ёлумдан, харамзада — дийди. Мен хем:

— Лепбей, хан хезретлери! Лепбей, Сейит Абдылла Төре!— дийдим.

Бу сыратлы яшулының ханасындан чыкып барян гөзлери, агылы зарын сеси гиҗелерине шәхерлилерин дүйшүне гирйәрди.

Гурбанмәммет сердар эмелдарлар чыкып гиденден соң, Сейит Абдылла төрә йүзленди.

— Хан, ханы ичери гирелиң. Мен-ә үшедимем...

Сейит Абдылла төре еңиллик билен еринден турып:

— Лепбей, серкерде! Хова совук — дийди.

Гурбанмәммет сердар шундан соң оңа бармың-ёкмуң хем диймән, өзи үчин ниетленен жая тарап йөреди. Огуллары-да, онуң ызына дүшдүлер. Хан гапа голайлаберенде, аркасы затлы бири сүссенеклэп онуң өңүнден чыкды. Хандан өңинчә ичери гирип, гапының сагында дуран Какабай, хана эшитдирмежек болуп азгырылды.

— Айрыл, гарагың гапылдымы?

Онянча сүссенеклэп гелйәниң гөзлери хана дүшдя. Аяклары чалышды. Элиниң ысгыны гитди. Аркасындакы заты патлап ере гачды. Зордан чете чекилди.

Хан бир хысырдының бардыгыны дуюп:

— Бу нәмәниң аламаты, иним, Какабай?— дийди.

Какабай ялынжаң гепледи.

— Би шол ичалының келлеси болмалы, хан хезретлери. Оны итден чыкармагы шуңа табшырыпдым...

— Ханы, гапдан чыкар.

Какабай гөз ачып-юмасы салымда габың агзыны ашак тутды. Төрешиң келлеси ере гачды.

Гурбанмәммет сердар гашынам чытмады-да, ашак эглип келләниң гулагындан тутуп, ёкары гөтерди. Дивардан асылгы дуран чыраның голайына гетирип, келләни сынлады.

— Хм... Гөзүни ачып гидипдир диеплери-хов!— дийди-де, келләни алан ерине тарап оклап гойберди. Соңра:

— Гүмлэң!— дийип, Какабая буйрук берди.

Йылы жая гирдилер. Нахар эдиндилер. Чай ичдилер.

Гурбанмәммет сердар Сейит Абдылла төрә йүзленди.

— Хан, сенем ёла чык. Билиңи бириеме беркирәк гушамасаң, иш-ә улудыр.

— Лепбей, серкерде! Хеммеси болар. Йөне биз сизиң нурлы йүзүңизи хачан көшкде гөрүп билеркәк? Хыва барманыңыза-да көп вагт болды.

— Мен өзүм хабар эдерин, хан. Сен йөне гайрат эт...

Какабай, Эщи, Эймир, ишан дөрдүси Хыва ханы Сейит Абдылла төрәни дервезеден чыкарып, ёла салып гойбердилер. Соңра, «совук-да совук» болшуп, ичери гирдилер.

Эщиниң-де, Эймириң-де йүзлериниң салыкдыгыны нахара башламаздан өң гөрен хан хич зат сораман, оларың өзлериниң дил ярарына гарашды. Эймир Хыва ханыны уградып ичери гиренден соң, ожагың голайында дик дурды. Хан йылгырып:

— Отур, нәме орус ялы дик дурсуң?— дийди.

Эймир өңки дуршуны үйтгетмән сөзе башлады.

— Кака, бизиң-ә сана акыл бермәге хетдимиз ёк. Сениң пәхимиңче пәхимимизем ёк, сениңкиче акылымызам ёк. Йөне вели шу гүнки болшуңы биз-ә ичимизе сыгдырып билемзок.

Хан пишигиң өңүнде ятан сычана середиши ялы Эймириң йүзүне бакды.

— Сениң айдяның Гочмәмметли гүррүңми?..

— Хава, кака — дийип, Эймир жаныгып сөзледи.— Ол харамзада сениң терсиңе гиден вагты Эщи икимиз онуң келлесини пызлавук кәди ялы какып гойбержекдик. Сен бизи сакладың. Инди-де гөрдүңми, иш нирелере барып етди. Мен-ә... Биз-ә...

Ханың йүзи бозулды. Оглуның бу сөзлерине дал-де, Гочмәммедиң болшуна бозулды. Ол шейле-де болса, совукганлылыгы элден бермеди.

— Хамана диели, Эймир бег, сиз шейденем экенинкидә. Онсоң онуң янындакылар нәдерди? Үстүмизден от соврул башларды. Сен ярагына япышянчаң, олар этжеклерини эдердилер, оглум. Булар ялы ерде товшаны араба билен тутмалыдыр. Ганыгызгынлык этсең, өзүңи элиңде саклап билмесең, гарашылмадык затларың гара бермеги икучлы дәлдир. Оглум, ата жылав нәме үчин герек? Оны өз ислегиңче сүрмек үчин герек. Шуны билип гойгун...

Эймириң өңки ховаласы песелди. Эмма:

— Әй, нәхили-де болса, шол чөпдүйбиниң шейдип гитмеги бизиң эгнимизден басды — дийди.

Хан гиңгөврүмлилик билен жогап берди.

— Оглум, басыбилмейән ягың Гочмәммет дәлми? Ховлукма. Мен он бәш муңе гарашыпдым. Эмма маңа йигрими муң атлы бермәге вада бердилер. Зерур болса Дөртгүле Көнеүргенжиң — Гочмәммедиң үсти билен гечер өтейдерис... Шунча атлың барка, оны ер билен егсән этмек бир салкынлык ишдир, оглум. Хич гысынмагын.

Эймириң йүреги ерине дүшди.

Хан Какабая йүзленди.

— Иним, Какабай, вагт нәхилирәк болуп йөркә?

— Ятар вагты болды, хан хезретлери...

Хан бирсалым ере бакып отурды. Соңра:

— Онда, атланалың. «Ел оглы — ёлда ягшы» дийипдирлер — дийди-де, ериңден турды. Хемме херекете гелди.

Эймир ярагларыны дакынып дуршуна:

— Кака, өзи-хә гаты совукдыр, эртир гидәйсек нәдеркә? — дийип сорады.

Хан онуң йүзүне-де гараман, гейнип дуршуна жогап берди.

— Бедиркент бу ерден-де бетер совукдыр.

Үч йүз атлының аяк сеси сәхел вагтың ичинде үргенчлилери сүйжи укудан оятды. Хан иң өңден сүрүп барярды.

Хова совукды, гиже гараңкыды. Бу вагткы эдилйән пикирлер-де, ойланмалар-да гижәниң өзи ялы гараңкыды. Гурбанмәммет сердар атының жылавыны йыгы-йыгыдан чекип-яздырып, оны гордурып диен ялы сүрйәрди. Созангуйрук болуп онуң ызындан барян атлылар хем ондан галман, араның хасабыны саклап

сүрйәрдилер. Доңан ёлдан йөремек, улы-улы дашлы мейдандан йөрейән ялыды. Эмма шейле-де болса, бу ёл аягы налланан атлара өнчаклы пәсгел берип билмейәрди.

Эймириң хем башгаларың янында билдирмезлиге салып, Гочмәммет сердарың гидишине шейле әхмиет бермедик ялы гөрүнйән Жүнейит хан өз янындан бу ишиң ичине сыгдырып билмейәрди. Ол муны оглуның өз атасының йүзүне түйкүрип гидиши билен (ол өзүни Хорезмиң халкларының хем әхли ханларының атасы дийип хасап эдйәрди) бирдең гүнә дийип хасаплады. Бир эли билен эриң гашына япышып, бейлеки эли билен атың жылавыны херекете гетирип отурышына ол барада ызыны үзмән пикир эдйәрди.

«Бу болуш, «замана ахыр боланда, атдан эшек озар» дийлене меңзеди. Юрдуң шейле агдая дүшен вагтында, Шайдаковың бизиң йүрегимизе пычак санжан махалында, мен сениң доганыңы өлдүрен хем болсам, бейле иш этмели дәлдиң!» дийип, Жүнейит хан Гочмәммет ханың үстүне хайбат атярды. «Илки улы сөвданы гутарып, овнук алгы-бергилери соң хасаплашмак хем боларды. Вах, вагты дәл-дә! Ёгса төверегини габага-да, Гочмәммет ханы бир кәсе чай ичим салымда дүнйә гелмедик ялы этмек боларды. Өңүнде гоюп жыназа окамага эл ялыжак сүңки хем тапылмазды. Эймириң айдяны хем догры. Бу шапбат огулларыма, маңа дегшинден хем гаты дегди. Зыяны ёк, огулларым, гысынмаң. Хеммесиниң соңы гүлала-гүллүк болар. Худай халаса, аңырсы бир йылдан Хорезминде гоюн билен гурт бир гуюдан сув ичер».

Гурбанмәммет сердар эртеси гүнорта вагтлары Бедиркент галасына гелип гирди. Гүнорта дервезәниң ичинде оны обаның йүз элләә голай яшулусы эллерини дөшүне гоюп, баш эгип гаршылады. Булар ханың гелҗек хабарыны чапарлара гетиренлеринден соң, оба арасындан йыгналан адамларды. Бу яшулуларың ханы бейдип гаршыламаклары оба адамларының адындан сөлип гелен хана гөвүнлик берилдигиди.

Хан атдан дүшди-де, атың алкымына ылгашып гелен хызматкәрлере тарап жылавы оклап гойберди. Соңра яшулуларың янына гелип, олар билен гөршүп башлады.

Яшулулар гөрүшйәрдилер, хана гөвүнлик берйәрдилер.

— Саг-аман гелениңиз хер зада дегйәр...
— Гезекли чемчедир...
— Шукур эт, хан ага.
— Өңи геленден соңы гелсин дийипдирлер...
— Худай ишиңи ровач этсин.
— Мерт болмак герек...
— Мүң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер...

Хан иң соңкы адам билен гөршүп болды-да, эллерини узын сакгалына етирди.

— Агзыңыздан худай эшитсин. Гелениңизе таңры ялкасын.

Соңра гол говшурып, хызмата гарашып дуранларың тарапына башыны чалаҗа өврүди-де:

— Яшулулара хызмат эдиң — дийип, өз угруна гитди.

Галаның ичи, ханың барян ёлуның ики тарапы эрев-де-беревликди. Яраг уссаханасының, зикге какылян ерлериң, бейлеки көп санлы кәрханаларың түссеси белент чыкярды. Чекичлериң сандала дегйән сеслери ериң ашагындан чыкян ялы болуп, ызы үзүлмән, галаның әхли ерлеринден эшидилйәрди. Йүзе голай хызматкәр аял үмә гелен ялы болшуп, хатар дуруп сокуда дәне дөвйәрдилер. Сокуларың сеси ер сарсдырярды. Гөвүн гөтерйәрди. Хан гөз астындан аяллара умумы назар салды. Демиргазык диварың голайына сүрлүп гетирилен элли-алтмыш гойны сегсене голай адам өлдүрйәрди. Бугарып дуран керсен-керсен эти галаның башга бир ерлерине әкидйәрдилер. Ясавуллар, эмел етенлер өйжүгине чөп дүртүлен ары ялы болуп, сом-саяк болшуп йөрдүлер.

Хан хич кимиң йүзүне серетмән, хич киме келам агыз сөз айтман, душ гелениң дециниден ашак бакып гечип барярды.

Шол агшам Хан ишаның метҗидинде тарава дурулды. Эртеси гүн агандан соң, обаның намазлы-тәретли адамларыны метҗиде тарап сүрүп башладылар. «Хан аганың саг-аман доланып гелени үчин худая мүң шүкүр эделиң, жемлениң, адамлар!» дийип, ясавуллар өйден-өе гирип чыкдылар. Кән адам йыгнанды. Таравaның башында Хан ишаның өзи дурды. Соңра метҗидиң өңүндәки гиң мейданча йыгнанан адамлара ишгене чекилди. Хан ишан гөзлерини сүпүришдирип җемендә йүзленди. Соңра Гурбанмәммет сердар сөзледи. Бу ики

синиң-де сөзи бу шовсузлыга гынанмак, индики сапар большевиклери аты-ярагы билен, Шайдаковы билен Амыдеря гарк эдерис диен маныда болды. «Инди атлыны нирeден алжакка? Кими ызына тиркәп акитжеклиңи кә?» дийип, өз яныңдан пикир эденлер болды. Эмма кә?» дийип, өз яныңдан пикир эденлер болды. Ил көп гүндашындан вели хич ким хич зат диймеди. Ил көп гүн ләп яс тутды. Хер гүн бирнәче бичәрәниң дүшек ашы берилди. «Хак урушда шехит боланлара» дегсин эдилди. Буларың хеммесини Хан ишан башлыклайын әхли ишан моллалар, Гурбанмәммет сердар башлыклайын әхли эмелдарлар большевиклере гаршы пикир йөретмек ишинде уландылар. Догрудан-да, хер бир яс тутулян өйде (яс тутулмадык өй гаты азды) «Дөртгүлүң адамхорларына» гаршы болан гахар-газап гүйҗәп башлады.

Большевиклере гаршы вагыз-несихатың гүйҗәп, етжек дережесине етен гүнлериниң бириди. Сапармырадың тамының гүнбатарындакы тыш юртда дикилен гара өйүң өңүне агшамара оба адамлары екеден-икиден йыгнанып башладылар. Мерет чапык көне ичмегини эгнине елбегей атып, геленлери гаршылады.

Ол илки гелен ики яшулудан:

— Эйгиликмидир, яшулулар?— дийип, саглык-аманлык сорашанларындан соң сорады.

— Эй, Мерет ага билен бир азрак гүрлешәели дийип гелэйдик — дийди-де, яшулуларың бири сөзе башлады.— Ил ичинде хер хили гүррүң көпелди. Бизиң обадашымыз капыр болупдыр диййәрлер. Онсоң адамлар Мерет ага билен бир гүрлешип гөрелиң дийдилер. Ене-де гелжек адам кән.

Мерет чапык адамлары гара өе чагырды. Бала-чагаларыны тама гечирди. Отуза голай адам геленден соң, гөк чайың башында месавы гүррүң башланды. Сейитмәммет диен аксакгал ортада белент янян одуң йылысына гиң маңлайыны чыгжардып, телпегини енсерәгине гейди-де:

— Ынанжагыңы-ынанмажагыңы билер ялы дәл. Бизиңкә дүйн ол Акжа молла гелди. Онуң айдышына гарасаң-а Сапармыратдан дерек галмандыр. Ол хут орсуң метҗидинде келлесини ялаңачлап, дызына чөкүп чокунпмыш...

Отуранлар якаларыны тутдулар. Улудан демлерини алып:

— Тоба...

— Херне бетериңден саклагай...
— Агза алар ялы сөзлер дәл — дийишдилер.
Сейитмәммет довам этди.
— Мен онсоң Акжа молла: «Бейле дәл болаймасын? Хелей гүррүңи болаймасын? Сапармырат хер зат этсе-де, динини сатмаз» дийдим. Онда Акжа молла йүзүни туршартды-да, маңа шейле дийди. «Онуң атасы Байраммырат нәме, өвлүйә дүйнәп йөрмүди. «Гавун-гавундан реңк алар» диенлерини эшитмәнмидиң нәме!» дийди. Пахыр Байраммырат аганың өзи шейлерәк адамды-да. Гараз, биз-ә нәме диййжегимизи билемзок... Ынанар яла дәл, ынанманам дураңок.
Йүзи репиде ялы теп-текиз маңлайы өңе чыкып дуран бири:
— Мен гулагыма ондан бетеррәк зат дегди — дийип, маңңылдап, бурнуна салып гепледи.— Асыл ол обадашымыз мәтишге алан болса нәтжек!
Адамлар гөйә өйүң ичине хенизе ченли гөрүлмедик бир жандар гирәен ялы болуп, боюнларыны гышардышып үшерилишдилер. Соңра хеммеси бирден Көсәниң йүзүне бакдылар. Бириси ондан сорады.
— Әйт, ол нәмекә?
Адамлар бирден гозгалаңа дүшди.
— Хава, хава, ол нәмекә?
Көсе бөврек ялы йылчарып дуран эңегини сыпалашдырып, көпбилмиш адам ялы гиңгөврүмлилик билен жогап берди.
— Әй, менем-ә онуң нәмедигини сизден говы аңшырып дурамок вели, өзи-хә капырың хелейлериниң бир түйсүнденмиш. Гара ахуны геплетсең-ә, ол мәтишгәниң гарадан гайдары ёкмуш. Мәтишге оңа яман эзъет берйәр диййәрлер. Үстүне чөвжәп дуранмыш.
Көсе гарамык ялы кичижик гөзлерини өйүң ичиндәкилере айлап чыкды. Онуң гарайшында: «Нәчик, хеммәң гең галайдың герек» диен маны барды.
Отуранлар бирден улудан демлерини алдылар.
— Тоба...
— Тоба...
— Бетериңден сакласын.
— Худай гөркезмесин.
— Мәтишгәниң йүзүни Бабалы гөрсүн.
— Даш эдеверсин.

Шондан соң өйүң ичинде диңе ожакдакы агажың шатырдап янян сесинден башга сес эшидилмеди.
— Айдылян сөзлере гарасаң-а, Сапармырады тамасейәймели болупдыр-ла!— дийип, аламанчылыкда сагэлини алдырып гелениң бири дымышманы бозды.— Пара иши зады-ха адам-гара бардырам диймәң, дик дуран еринде эдип гойберибериәрмиш. Мәтишгәниң ёргапындан чыкансоңам, хамала диели, хас дүшнүкли болсун, шеригат ишинден соңам депесинден бир күнүк сувам гуянокмыш...
Догрудан-да, голагың сөзи адамлара топ окы ярылан ялы тәсир этди. Адамлар якаларыны тутдулар. Башларыны яйкадылар.
Бу гүррүңлериң довамында Мерет чапык сесини чыкарман отырды. Диңе онуң йүзүндәки гылыжың ызы вагтал-вагтал чым гызыл болярды. Ол йыгы-йыгыдан сакгалына япышярды. Эмма онуң йүзүнде не бу сөзлере, не Сапармырада гахар дуюлярды. Бу сөзлере, олары айдып отуран адамлара гахар этмек мүмкин дәлди. Бу адамлар Мерет чапыгың өзи ялы сада, ачыкгөвүнли адамлардыр. Олар бу затлары эшидипдирлер, жапларыны барламак үчин болса Мередиң янына гелипдирлер. Олар хениз Сапармырады гүнәлемейәрдилер. Оны гүнәлемелими, ондан йүз өвүрмелими я-да ёкмы дийип, Мерединкә маслахат салмага гелипдилер. Бу улы хорматды. Сапармырада, онуң гандүшери Мерет чапыга гоюлян улы хорматды.
Мерет чапык соңкы вагтларда ил ичине чыканда, бу сөзлери эшидерди. Йөне молла-да, ишан-да, нөкер-де оңа бу затлар хакында хич зат диймәнди. Ине, шол хем бу сөзлере үнс бермекден саклаярды. «Эгер бу хабар чын болса, мени чагырардылар. Мени янап башлардылар. Бу ховайы гүррүңдир. Тосламадыр» диен нетиже чыкарыпды. Эмма бу гүн обаның иң пәхимдар адамлары гелдилер. Бу адамларың аладаланып башландыгының, Мерет чапыгың болса белли бир сөз диймегиниң герекдигиниң аламатыды. Адамлар Меретден йүзүни ислейәрдилер. Гой, ол айтсын. Сапармырады йүрeклерден өчүрип ташламалымы я-да энтек гарашмалымы? Я-да бу затларың хеммеси ховайы гүррүңлерми?
Обаның яшулулары бу совалы чүрт-кесик гоймадылар. Йөне Мерет муна дүшүнди.
Мерет илки билен уллакан теллегини чыкарып, онуң

түйлериниң арасына чолашан чөплери айрышдырды. Соңра келлесини сыпалашдырды. Гылыжың ызыны чалажа сыпалады. Соңра өзүниң агзына середип отуран адамлара мылайым бакып, шейле дийди.

— Адамлар, кейпиңиз келләңизде. Ынанарын дийсеңиз ынаның. Ынанман дийсеңизем ынанмаң. Ынаның дийип билжек дәл, оны айтмага дилим баржак дәл. Ынанмаңам дийип билжек дәл, нә гепден дийсеңиз, Сапармырат мениң гандүшерим. Ынанмаң дийсем, гандүшериниң үстүне пена болжак боляр диенлериңиз тапылар. Йөне вели, бегенҗимден яңа ики болуп билемок. Мунуң бир зады бардыр. Болмаса, нәме, онуң ады агза дүшйәр-де, мениңки я-да Көсәниң ады агза дүшенок? Бу ерде бир зат бардыр. Онуң машгаласыны нә гепден чапдылар? Башга адамы-ха бейденоклар? Сапармырадың йөнекей адам дәлдигини озалданам-а чак эдйәрдим. Ол арабакешлик эдип йөрен йылларындан башлап, өз боюны бизден сайлап үграпды. Үргенже я-да Хыва, гараз, гарагейминң көп ерине барып гелсе, онуң гепи-сөзи үйтгәберерди. Маңылы-маңылы, көп ойланып аңырсына етилмели сөзлер айдыберерди. Шол вагтлар мен ичимден: «Хәй, залым, өзүң-ә ёлуңы тапансың. Өзүң-ә бир угра башлапсың герек. Итем илки җөв-җөвләп, онсоң үйрмәни өвренйәндир. Гайрат эдибер. Өвренерсиң» диердим. Пикир йүвүрдип отурсам, ол шол өвренмели задыны өвренен болмага чемели. Инди онуң өңүнде дуржак зат ёк. Хан байтал Бедиркентден башга бир келле чыкмагына өлсе разы болармы. Болҗак гүманы ёк. Ол бир геңси-бир геңси гепләберйән бири гелипди-ле. Адына Ефим диййәрмидилер...

— Хава-ла — дийип хемме бирден сесленди.

Мерет чапык бу сөзүң әхеңине үнс берди. Онуң йүзи ягтылып гитди. Чалажа дерлән гара йүзүне одуң нуры дүшүп ягтылтды. Инди хас сөвешжең гүрледи.

— Айт, Ефимиң өзи-хә тапылгысыз адамды. Мен бир гезек шонуң гүррүңини диңләпдим. Вах, бу келлелерде зат галярмы нәме! Бу келлелере бир дөвүм чөрегиң аладасындан башга задың аладасы сыгярмы нәме... Шол гепләп отырка бир затлара дүшүнен ялыдымам. Хеммеси эййәм келләмден чыкып гидипдир. Йөне Сапармырат велин мыдама диңләрди. Онуң келлесинде Ефимиң айданлары гуш ялы хөвүртгеләндир. Шейле болса-да, бир зада-ха дүшүндим. Оларың сөзлери гулага

якымлыды. Ине, инди пикир эдиң-де, Сапармырадың тәлейини чөзүбериң. Онуң тәлейи сизиң элиңизде. Хала ичиңизе кабул эдип алың, хала-да дел сүрүниң токлусы ялы эдип, ковуп гойбериң. Онуң тәлейи сизиң элиңизде. Йөне бир зат дийҗек. Сапармырат өвлүйәден өвлүйә айланып йөрен динчи дәл. Эмма Сапармырат мусулмандыр, ахыркы демине ченли шол мусулманлыгыны-да элден бермез. Адамлар, сиз бир зады билеңзок, догры, менем ол задың аңырсына гөз етирип билемок, йөне чак эдйәрин, ол хем болса Сапармырат хәзир гаты белент дережелере етди. Онуң отурыш-турушыны Ефим хем шол тетелли адамлармыш. Ол адамлар ериң ашагында йылан гәвүшсе-де билйән адамлар ахыры. Онсоң Сапармырат пахыры бейдип, отдан чыкарып, сува, сувдан чыкарып, ода уруп отурмалың.

Отуранларың депесинден агыр даш айрылан ялы болды. Олар еңиллик билен дем алдылар. Илки гелен яшулы:

— Әй, Мерет, яшың узак болсун, сен-ә хемме зады айыл-сайыл эдиң отурыбердиң. Гүрлешсеңем сениң ялы адам билен гүрлешәйсең — дийди.

— Хава-ла, көпи гөрен адам-да — дийип, бири яшулының сөзүни макуллады.

Ене бири:

— Сапармырат мунуң агзына түйкүрендир — дийип чак этди.

Тегелек йүзли бурнуна салып гүрледи.

— Боласы диййән вели, оларың бар гүррүңлери Сапармырат болды дурды-ла. Ол булара ягшыжа шапбат чалан болмага чемели...

— Шейледир, шейледир — дийшип, ожага голай отуранлар макулламак билен башларыны атдылар.

Мерет чапык чакланынданам кән хасыл алан дайхан ялы язылып-яйрады. Достларының сөзүнден гылав алды.

— Биз өз ичимизден шейле адамың чыканына бегенмели. «Ягшыдан ат галар, ямандан сет» дийипдирлер. Би хан байталындан бәш вагт намаздан башга зат чыкар. Ине, Сапармырадыңкы башга гүррүң. Ол ил-гүнүң, ер уруп, ерде галанларың маңлайындан дирежек адам. Ол гүн гелдикче улалар, хан байталың ере гирер. Ине, өлмесек, бир вагтлар, Мерет чапык вели адам экен диерсиңиз.

Сары телпекли бир яшулы үсгүринди, шейдип хем хеммәниң пикирини өзүне чекди-де:

— Адамлар, бу затларың хеммесем-ә говы вели, башга бир зат бар-ла — дийип, отуранларың йүзүне серетди.— Бу болан айылганч иши оңа ким илки хабар берерка? Ким онуң өңүнде дуруп билеркә? Ахыр бир гүн-ә онуң билен йүзбе-йүз болмалы-ха боларыс.

Яңы рухлары гөтерилип угран адамлар тәзеден дымдылар. Олар текиз ёлдан гелйәркә, бирден батга батан ялы болдулар. Бу гүррүң өрән важып гүррүңди. Бу хеммәниң келлесинде барды. Эмма хич ким муны илкинҗи болуп айтмага милт эдип билмейәрди.

Мерет чапыгыңка илки гелен яшулы мүйнли ялы болуп гепледи.

— Мерет, өзүң бир зат эдәймесең-ә, бизиң-ә гурбумыз чатҗак дәл...

Хемме умыт билен Мередиң йүзүне бакды. Ол саг чекгесиндәки тыг ызыны сыпалап чыкды-да, аман дилейән ялы болуп, ики элини гөзлериниң дециие ченли гөтерди.

— Гояверин, адамлар, бу юмшы маңа табшырмаң. Аламанчылыкда — чапавулчылыкда бириниден кем дуран дәлдирин. Ынха, бу тыг ызының хелейимиң ашпычагының ызы дәлдигини-де сиз говы билйәңиз. Эмма вели бу юмшы башга бириниң үстүне атың.

Көп чекелешдилер. Хер ким хер хили зат дийип чыкды. Эмма белли бир нетиҗә гелип билмедилер.

Гиҗәниң бир вагтлары болды. Дервезәниң дашындан үйрйән итиң сеси эшидилди. Онянча дервезе ювашҗа какылды. Өйүң ичинде отуранлар гең галшып середишдилер, соңра хемме бирден Мерет чапыгың йүзүне бакды. Мерет чапык гөзлерини тегеләп:

— Әллевели, «Гурт агзасаң гурт гелер» болайды герек — дийди.

Хемме бирден гөйә өвредилен ялы:

— Би шолдур...— дийишдилер.

— Адамлар, берк болавериң — дийип, Мерет чапык дервезә тарап гитди.

— Ким бар?

Дашардан чыкан богук юваш сеси Мерет чапык зордан танады.

— Мен, Мерет ага. Мен — Сапармырат. Тизрәк ач.

Гапы ачылды. Дерревем япылды. Обадашлар гарсаҗ гужаклашдылар.

— Өйүңде ким бар?

— Өз адамларымыз...

— Бизиңкилер сизденми?!— дийип, Сапармырат Мерет аганы тәзеден багрына басды.— Вах, шейле дийсене... Гең галдым. Нәче каксамам ичерден сес чыкмады. Вах, олар өйдеми я-да тамда? Тизрәк болсана, нәме сесини чыкараңок?

Мерет чапыгың дамагы долды. Гөзүниң окарасына долуп гелен яш сакгалындан сырыгып башлады. Ол Сапармырадың сорагларына бир сөз биленем жогап гайтарып билмеди-де, «мерт бол» диен маңыда чигниден гайым тутуп, оны өе тарап әкитди...

Сапармырадың соңкы сөзүнден соң, Мередиң бокурдагы долуп, гөзүнден яш акып угралы бирнәче вагт гечен ялыды. Хакыкатда болса, хич хили вагт гечмәнди. Гөз ачып-юмасы салым гечипди. Эмма шунуң өзи-де Сапармырада әпет улы тарых ялы, әпет көп вагт ялы болуп дуюлды. Мередиң гөзяшыны Сапармырат гөрмеди. Йөне дуйды. Мередиң дамагының доланыны ачык билмеди, эмма аңды. Онуң гулагына Мерет бир зат диен ялы болуп гитди. Ол Мередиң диймедик сөзүни эшидипди.

Белент умытлары гөвнүне беслэп гелйән, оглуны, аялыны гөрерин, хич болмаса, аялындан оглы барадакы соңкы маглуматы эшидерин дийип гелйән, белент башлы, пил ялы гүйчли, әлем ялы гиңгөврүмли Сапармырат гөз ачып-юмасы салымың ичинде дүзедип болмаҗак айылганч бир беланың башындан инендигини аңыклады. Ол аңыны йитирди. Дешиклериндеи ичиндәки ышыклары гөрнүп дуран гара өй әпет бүргүт ялы болды-да, айылганч пасырдап, төверек-дашыны еллендирип, тозан турзуп асмана учды. Әлем йүзүндәки моңжук ялы йылдырашып дуран йылдызлар пайырдашып ере гачдылар. Олардан үч-дөрт саңысы Сапармырадың телпегиниң депесине дүшүп, онуң түйлерини җызырдадып якып башладылар. Сапармырат хопугып, янып дуран телпегиниң одуны өчүрмек үчин ики элини гөтерип, башындакы телпегини тутды. Онуң ики элиниң бармаклары телпегиң депесинде бири-бириниң ичинден гечдилер. Олар шейле бир шакырдадылар вели Сапармырат тамың үстүндәки көне яндаклара от дүшендир өйдүп,

ёкары гарады. Онуң гөзлери аларылып ханасындан чыкайжак болды... Голайжакда ер сарсдырып, топ атылан ялы болды. Топуң окы узакдан гечип гитди. Оны Сапармырат гөрди. Ол ок йылдызлары ере гачан гараңкы әлеми гызыл от ялы болуп, ягтылдып хем-де яңланып гитди. Сапармырат муны анык гөрди. Эмма топуң сеси вели онуң гулакларыны гапды. Ерде бөкүп йөрен ики саны йылдыз бирден гелип, Сапармырадың гөзлериниң ичинде ерлешди дуруберди. Сапармырадың гөзлери умумы ягтылыгы гөрйәрдилер, эмма айры-айрылыкда хич зады сайгарып билмейәрдилер. Бирден Сапармырадың келлеси айдыңлашды. Ол дүнйәниң гапысы гинден ачылды. Илки билен довзахың лакырдаян газанлары гөзүне илди. Бир гулагы дөвүк, кем ерлери яңырак бежерилен газаның ичинде ики саны таныш йүз гөрнүп гитди. Эмма акыла сыгмаян әпет гүйч билен гайнаян сувда онуң ичиндәкилери бирден танамак кын дүшди. Соңра Сапармырат газаның башына барды. Шол вагтлар гүйчли гайнаян сувуң йүзүне Гурбанмәммет сердар билен Атамырат готурың гөврелери чыкды. Сапармырат бар гүйжи билен жакгылдап гүлди.

(Оны өе тарап сүйрәп барян Мерет чапыгың инидыглап гитди. Өйдәки адамлар Сапармырадың сесини эшиден батларына өзлеринден ыгтыярсыз ерлеринден турдулар). Ене-де Сапармырат гүлди. Гүле-гүле ысгындан гачды. Газандакылар хениз өлмәндилер. Йөне оларың эндамларының хамлары йыгрылышып, дишлери сыртаршып башлан экенлер. Олар ене-де бөкүшип, гайнаян сувуң үстүне чыкдылар. Гүлүп дуран Сапармырада йылгырып серетдилер. Эмма Сапармырат буларың гүлкүлериниң чын гүлки дәлдигини деррев аңлады. Себәби оларың назарлары айылганч середйәрдилер, дишлери болса йүзлериниң хамы дартыланы үчин биалач йылгырярды. Сапармырат довзахың газанының башында кейп эдип дурды. (Ол Мерет чапыга гаршылык гөркезип, өйүң ишигине голайлашанда сакланыпды). Гурбанмәммет сердар билен Атамырат готур хенизем геплән билмән, гахарларыны гөзлеринде жемләп чүмүп-чыкып йөрдүлер. Көп дураны үчин ядады. Соңра бу ерден уграды. Бирден Сапармырадың гөзлериниң өңүнде женнетиң Эрем багы пейда болды. Сапармырат агзыны ачып, гең галып серетди. (Ол гара өйүң гапысыны ачан Мерет чапыгың келлесиниң үстүнден өйүң ичиниң чы-

расыны, ожакдакы оды гөрүпди). Эрем багының ичи он билен он бәш яшың арасындакы өрән гөрмегей эркек огланлардан долуды. Олар кейп эдип, акыла сыгмажак овадан оюнжаклары ойнаярдылар. «Бе, буларың арасында Дурдымырадам болаймасын?» дийип, Сапармырат Эрем багының аңырларына серетди. Бир гөрсе, дийсең говы гейнен, сачжагазы сырылан хоржа Дурдымырат бир четде ойна гошулман, бойнуны буруп дур. Сапармырадың йүреги дилнип гитди. «Бу нәме үчин оюна-гүлкә гошулман, бейдип дурка?» диен сораг келлесине гелди. Ене-де ол өз пикиринде: «Эзиз оглумың мени гөреси гелипдир. Ол мениң ёлума середйәр» дийип, өз сорагына өзи жогап берди. Соңра Дурдымырады бегендирмек үчин:

— Оглум, көшежигим, ине мен гелдим! Гел, гужагыма дол ахыры. Вах боюңа дөнейин! Эзизим!— дийип, бар гүйжүни бир ере йыгнап, улили билен айылганч, ынсаның сесине меңземейән бир сес билен гыгырды. Өйүң ичиндәки хер хили беланы башдан гечирен адамларың берк беденлери говшады, олар өзлерини саклап билмән, сес эдип энрешдилер. Бу арада Сапармырадың айылганч, дашы дешмәге-де гүйжи етжек награсы Мерет чапыгың тамда отуран көп санлы машгаласының хем гулагына барып етди. Аял, оглан-ушак багырышып сес этдилер-де, гара өе тарап эндилер.

Совук барха гүйжәйәрди. Демиргазык шемалы барха бат алярды. Яңыжа-да йылдызлары петрешип дуран асманың йүзүни гара булут гаплап башлады. Узаклардан үйрйән итлериң сеси гелйәрди. Бирсалымдан ел ене-де гүйжәп уграды. Тамың үстүндәки яндаклардан налыша меңзеш бир сес иңңилдәп чыкып башлады. Бедиркент совады...

ОН ГҮН

Тарава дурлан агшамың эртеси Гурбанмәммет сердар диванхана гелди. Дашкы ишикде даш ялы гатап дуран гаравулларың голайында көвүшлерини чыкарып, месилли ичери гирди. Онуң думанлап дуран йүзи диванхананың арасса, беземенлигине дүшенден ягтыланып гитди. Төрде дуран үч күрсиниң ортакы белендирәги онуң совук гөзлерине ыссылык сепеләне дөнди. Уллакан күрсиниң ики тарапындакы эл гоюлян ерлериниң алтын-

лары оңат эдилип арассалананы үчин ловурдап дурдулар. Күрсиниң үстүндәки ики гат сары махмалы тәзеден чекилене мензейәрди. Галың пенди халыларының йүзүнде кирип-чаның аламаты-да ёкды. Хан гөк сырчалы диварларың йүзүне, ондакы текжелере, текжелердәки күндүк, чәйнек-кәселере гөзлерини чалаҗа гүлдүрип сын этди. Соңра ортакы уллакан күрсә барып отурды. Җайың ичини ене бир гезек хырыдар назардан гечирип, ики элини чекгесине дирәп ашак бакды. Пенди халыларының непис нагышлары бирбада онуң назарыны өзлерине чекҗек ялы этди. Эмма бирден хан башга пикире гечди. Гөзлери өңкүси ялы совады. Йүзи үйтгеди. Бүтин бедени чекилип-дартылып гатады. Бурнуның уҗы чыгҗарды. Ики элини бири-бирине чалаҗа урмак билен ышарат этди. Хер бир юмша тайяр ягдайдакы Какабай шол бада ички ишикде пейда болды. Ики элини дөшүне гоюп тагзым этди.

— Иним, Какабай, ишан гелдими?

— Гүн догманка гелип, сизиң эмриңизе гарашып отыр, хан хезретлери.

— Чагыр.

Какабай ишикден чыкан бадына гөзлери яшарып дуран ишан гирип тагзым этди. Ишаның гырнүши ханың жыныны атландырды. Шейле-де болса гахарыны саклап ишана йүзленди:

— Ишан ага, гөзүңе дәри-дерман этдирәйсең болмаярмы? Дүнйәни гөз яшдан долдурдың. Бедиркендиң ери озалам шорлап ятыр ахыры.

Ишан бу гахар гатышыклы дегишмәни илкинҗи гезек эшитмейәндиги үчин хич зат диймеди. Чалаҗа йылгыран болды-да, ене гөзи билен мешгул болды. Шол башагайлыгың арасы билен:

— Саг-аман өрдүңми, сердар? Тендарчылыкмы?— дийип сорады.

Хан:

— Шүкүр — дийди-де, еринден туруп, халының үстүнде дуран ишаның голайына гелди.

— Өз саглыгың нәхили?— дийип, гөйә ишаның берҗек җогабы көп меселелери айдынлашдырайҗак ялы онуң агзына серетди.

— Мен тут ялы, сердар. Мен гаты сагат.

— Сагат болсаң, сен хәзир атланмалы.

Ишан яглыгыны чекип алды-да, чым гызыл гөзүни ачалак-юмалак эдип, ханың йүзүне бакды.

— Нирә? Бейле нәме гыссаглы иш чыкды?

Хан ики элини аркасына тутуп, гиң җайың ичинде гезмеләп йөршүне шейле дийди:

— Шаммы келиң үстүне.

Ишаның гулаклары кеерен ялы болды.

— Дүшүндирип айтсана, сердар.

— Мен, нәме, парсылап дурунмы? Айдан сөзүмиң манысына өзүм-ә дүшүнйән. Сенем мениң геплейән дилиме дүшүнйәмикәң диййәрдим.

Ишанам өз гезегинде:

— Онуң үстүне башга хилирәк гитҗекдиң-ле. Бу нәхили боляр ахыры?— дийди.

— Илиң гөзүне чөп атмак үчин, илки сен бир барып гайтмасаң болҗак дәл — дийип, хан ене-де ишаның голайына гелип сакланды.

— Хава, онсоң, гой, онуң өзем Гурбанмәммет сердар намартлык этди диймесин. Ятыркам, гапыллыкда үстүми басды диймесин. Сениң ярашык ислэп Шаммы келиң үстүне гидендигиңи, Гурбанмәммет сердарың уруш ислемәни үчин гидендигиңи мен ил ичине етер ялы эдерин. Бу тайда гарамаягы-да элден бермели дәл. Ылайта-да хәзирки пурсат. Этҗегиң ичинде болса-да, дашындан шейле этмели.

— Ол өвүт-үндеве гулак асмазмыка диййәрин...

— Маңа гереги-де шол, ишан! Онуң өвүт-үндеве гулак асмазлыгының өзи мениң элими узалдяр. Шуңа дүшүнмек герек.

— Онда...— дийип, ишан яглыгыны гөзүне етирди.

Хан гахарланып башлады.

— Ишан, онда-мунда дийип, геп чагаладып дурмалы-ла. Эгер ол өвүт-үндеве гулак асып, баш эгип мениң өңүме гелсе, онда мениң элими багладыгы боляр. Маңа онуң атлары, яраглары, уруш эсбаплары герек. Мен оны бир зарбада күлпейкун эдип, онуң шу затларыны эле салмалы. Дөртгүл бизден чеңденаша көп зат талап эдер. Онсоңам, Дөртгүлли гүррүңи узаклашдырмалы дәл. Шайдаков бир гүнден мүң гүнүң берҗек задыны гаңрып аляр.

— Оңа мениң акылым етйәр.

Хан ене гезмеләп башлады.

— Дайхан язлыгыны экип гутаран бадына Дөртгү-

луң ёлуна чыкмалы болар. Бизиң хэзирки ягдайымызың бар манысы шундадыр.

— Муңа-да мениң акылым чатяр — диййип, ишан ханың сөзүни бөлди.

— Акылың чатян болса, ондан говы нэме бар! — диййип, хан ажы йылгырды. — Акылың чатян болса болупдыр...

— Мен оңа нэме диймели?

— Нэме дийсең шоны дий. Мен сениң агзыңа сөз салып берибилжек дэл. Йөне хан шей дийди, хан бей дийди диййип, онуң гахарыны гетирэйжек, оны маңа өжүкдирэйжек сөзлер тап. Оны шу дережэ етир. Бу сөзлериң манысына дүшүнйэрмиң?

— Хава. Мен хачан уграмалы?

— Эдил шу тайдан чыкан бадыңа.

— Дүебоюн болжак дэл-ов?

— Нэме, зерур ишиң бармы? — диййип, хан гыпралды.

— Ёк-ла.

— Ёк болса, ир гүнүңи гич эдип дурма. Пурсат ёк, пурсат!

— Боляр сердар, ёл оглы ёлда ягшы диййипдирлер.

— Онсоңам... — диййип, хан агыр элини ишаның эгнинде гойды. — Онсоңам, онуң адамсының саныны, ат-яраг, араба саныны анықла. Сенден ол хич задыны яшырмаз. Сен хеммэ орталык ишан ахыры — диййип, хан аграс йылгырды.

— Боляр, элимден гелениңи этжек болайын.

— Ёлуң ак болсун, ёлдашың хак. Үч гүнде доланып гел.

— Боляр. Саглыкда гөршелиң, сердар!

Ишан хошлашып чыкды. Хан жайың ортасында дуран ериңден ышарат этди.

Какабай гирди.

— Иним, Какабай, Эшн билен Эймир ниреле?

— Олар өз өйлеринде, хан хезретлери.

— Оларың ызындан адам ибер-де, деррев гел.

Какабай юмшы бержай эдип, ене-де ичери гирди.

Хан оңа йүзленди.

— Иним, Какабай, яраг ясаян уссалардан-а хабар тутан дэлсиң?

— Гижеси билен ишим шол болды, хан хезретлери.

— Берекелла, иним, Какабай. Хасабыны-да алдыңмы?

— Ясалып, жая салынып гойланы бир муң бэш йүз башатар, хан хезретлери...

— Берекелла, иним, Какабай. Өңден галан яраглардан нэчеси бар?

— Үч муң, хан хезретлери...

— Берекелла, иним, Какабай...

Хан бирнэче вагглап бир затларың пикирини этди. Сонра Какабайы тамың төррэгине үмлэп чагырды-да, оңа хас голай дуруп гепледи.

— Иним, Какабай, бу яраглар послап ятмасын. Хэ диймэн, ил яраг гөзлэп башыны хер яңа уруп башлар. Хекимлер эййэм иле ат-яраг, адам салгыдыны салапдырлар. Яраг тапан оны гөзүне сүртүп алар. Шонуң үчин жаңыны ынанайжак адамларың үсти билен бу яраглары илата етир. Бу бизиң бирнеме гурбумызы артдырар.

— Айдышыңыз ялы болар, хан хезретлери...

— Берекелла, иним, Какабай! Зикке какянлардан хабарың бармы?

— Бар, хан хезретлери. Дөртгүллекэк Атамырат пахыр шол айдылан ярым миллионы иберипди, хан хезретлери.

— Хабарым бар иним, Какабай.

— Ене ярым миллион күмүш пул тайяр, хан хезретлери...

— Берекелла, иним, Какабай — диййип, хан габа телпегиниң саг элине алды-да, чеп эли билен келлесини сыпалады. — Гайрат этсинлер. Үстүнде дур. — Онуң көп вагтдан бэри ядындан чыкарып йөрен бир задыны ядына дүшен ялы болды. — Иним, Какабай, ёгсам-да Атамырат пахыр Сапармырадың адамларыны гүмледимикэ? Ондан хабарың бармы?

— Бар, хан хезретлери. Ерземинде ики келле ятыр. Бир яш огланың хем-де бир аялың келлеси. Йөне иселиңи бозулып уграпдыр.

— Анык гөрдүң герек, иним, Какабай?

— Анык гөрдүм, хан хезретлери. Сапармырадың оглы билен хелейиниң келлесимиш.

— Болупдыр, гөрен болсаң. Аныгына етен болсаң болупдыр, иним, Какабай! Олары ил ятың, ит укландан соң ёк эдиң.

13 Заказ № 3163

— Боляр, хан хезретлери.

— Онсоңам — дийип, хан түйсүни үйтгетди.— Онсоңам, Атамырадың хелейиниң какасыны гиже гетирип, Непес пещаба табшырың. Эртир ирден дардан ассын. Гой, ханың адамсына эл гөтерениң нәхили боляндыгыны ил гөрсүн.

— Боляр, хан хезретлери...

— Ханы, бу гочаклар гелмеди-ле, иним, Какабай. Хабар тут.

Какабай чыкды. Бир салымдан мүйнли ялы болуп гелди.

Ол геплемәнкә хан аладаланып:

— Хә?— дийип сорады.

Какабай кынлык билен сөзледи:

— Олар серхошмышлар, хан хезретлери...

— Хәй, бедасыллар-а!— дийип, хан кәйинди. Йөне онун бу кәйинжинде хич хили гахар дуюлмады.— Олары хушуна гетирсинлер, иним, Какабай. Онсоң хәзириң өзүнде Хыва адам ёлла. Эртир ирден Ашыр мәхрем гелсин. Ёл шайыны тутуп гелсин.

— Лепбей, хан хезретлери...

— Шу ишиң битирип ене-де гелерсиң, иним, Какабай...

— Лепбей, хан хезретлери — дийип, Какабай чалтлык билен чыкып гитди.

Хан ене-де гезмелэп башлады. «Ашыр мәхрем, Ашыр мәхрем, хей, өз-ә гарры көпекдир. Битирер-ле. Көпи гөрендир... Вах, Шыхым сүлгүниң ёкдугы-да. Оны иберсем, хеммеси битер дуруберерди.— Шайдаков ол харамзаданың дерисине саман дыкандыр. Пахыр эл-аяк ялжакды-ла. Хай, Шайдаков, Шайдаков! Ахыр бир гүнә аклыңа айланарсың. Йөне онда гич болаймаса...».

Какабайың ювашлык билен гапыны ачмагы ханың пикирини бөлди.

— Иним, Какабай — дийип, хан Какабайы хас голайына чагырды.— Хәзириң өзүнде хемме ере чапар ёлла. «Ики гочуң келлеси бир газанда гайнамаз» дийипдирлер. Шонуң үчин-де мен Шаммының үстүне ишаны төвеллачы эдип ибердим. Шу хабары әхли иле айдып чыксынлар. Ил хем ишан аганың сапарының шовлы болмагыны худайдан дилесин. Шаммының хакыката уймагыны диләп, худайдан дилег этсинлер.

— Лепбей, хан хезретлери.

Какабай юмшы бержай этмек үчин, чыкып гитди.

Ханың ёлуна гөз дикип, онуң билен зерур ишлери болуп геленлер хепделәп Бедиркентде гарашып ятырдылар. Какабай гирип-чыкып йөршүне муны хана билдирди. Оңа хан шейле жогап берди.

— Иним, Какабай, он гүнләп мениң өлмәге-де элим дегжек дәл. Кервенлери гечип баранок, гой, гарашсынлар...

Хан улы күрсә гечип отурды. Ики элини янагына дирәп ашак бакды. Пикирини бир ере жемләп башлады. Ере язылгы ятан юмшак пенди халысы бираз салымдан гин карта өврүлди. Бу картаның йүзүнде Ахал-да, Чәржев-де, Хорезм-де, Бухара-да, Дашкент-де, Самаркант-да ондан узаклардакы ерлер-де барды. Онуң гөзүне шейле болуп гөрүнди. Бу карта серелип, бирден ханың рухы өчен ялы болды. Бу намысжаң, текепбир, рехимсиз адамың бирден басга дүшүбермек кесели барды. Хәзир онуң шу кесели тутды. «Ине, бу ерлериң әхлисе от ичинде. Бу гөзел ерлери эелемек ислемейән адам ёк. Мен ене-де ябың аңырсында галан ялы болуп, ики элимы бурнума сокуп галаймайын...».

Жүнейит хан әгирт улы вакаларың хер гүн диен ялы йүзе чыкяндыгыны дуййарды. Шонуң үчин-де бу вакалардан басылып, оларың жошгунлы толкунларына гарк болмак горкусы, бу вакаларың толкунларының йүзүнде хич эрки етмән, гуры чөп ялы гайып йөрмек горкусы шу вагтың өзүнде гелип онуң келлесини долды. Ол бир салым өзүни гарк болан ягдайда дуйды. Гая ялы гомлар ызлы-ызындан гелип онуң депесинден басдылар, еди гат ериң ашагына салмак иследилер. Ханы дер басды. Ол бөкүп ериңден турды. Мунуң хакыкат дәл-де, хыялдыгына гөзүни етиренден соң, маңлайының дерини сүпүришдирип, гезмелемәге башлады. Инди ол өзүни сувуң йүзүнде гайып йөрен чөпүң ягдайында гөрди. Бу болса онуң гахарыны гетирди. Ол өзүни бейле ягдайда гөрмек ислемеди. «Ёк, гүйч барка, келле эгиндекә, ат жылавыны чейнәп дурка бу ягдайлара дүшен адам өзүни намарт саймалыдыр. Мен хич вагт намарт болмадым. Инди-де болмарын. Мен: «Замана шейледир гөзе илмезлер, хер кишиниң элде бары болмаса» диен накыла эермели. Байлыгы, гүйжи артдырмалы. Мениң дилим хем, элим хем узын болмалы. Ислән ериме етмели. Онуң үчин нәме этмек герек?» дийип, хан ене-де күрсиниң үс-

түнде отурды. «Онуң үчин гарры гүжүм ялы болуп, мен өз көкүми узак ерлере яйратмалы боларын. Иңлислер улы-улы сөз бердилер. Мени Дөртгүлүң гаршысына өжүклирдилер. Маңа көмек этмәге вада этдилер. Эмма Хожагулы ханың бир гезек гелип гитмегинден башга маңа берен затлары болмады. Догры, иңлислерем өз башларына гайдыр. Бу ачык зат. Диймек, иңлисем — иңлис, эмирем — эмир велин, аслыетинде өзүңде гүйч болмалы. Өз башыңы өзүң чарамагы башармалы. Шу себәпли мен агзымы ачып ятман, япышып болайжак шахаларың хеммесине япышмага, оларың нәхили дережеде беркдигине гөз етирмәге гиришмели. Демиргазык тараплара, Дутова йүз тутмак герек. Хожагулы ханың үсти билен иңлислерден бир азрак ёлмак меселесине гиришмек герек. Бухара эмириниң тарына какып гөрмели. Фергана тарапа — Мәдемин бег билен Иргаш бегe адам ибермели. Хәзир Дөртгүлүң гаршысына гарагалпакларың өзлеринден хем баш гөтерйәнлер бар. Максум хан билен Урал казакларындан Филичев дагы улы гүйже еврүлип барярлар. Булары-да өз тарапыма чекмегиң, хич болманда, билеликде Дөртгүле депмегиң угруна чыкмалы. Мениң олара өз мейлими анлатмагым герек. Лалың дилине болса диңе энеси дүшер».

Гурбанмәммет сердар башындакы телпегини чыкарып, гапдалына ташлап, пикирини-де телпек билен бир тарапа ташлады. Бу арада Эши билен Эймир гелип гирдилер. Хан оларың херсини бир тарапында отурдып шейле дийди.

— Көшеклерим, сиз ядадыңыз. Сизе бирнәче айлап дем-дынч алып, кейп чекмек герек. Мен муны билйәрин. Йөне хәзир бейдип йөрмәге вагт ёк. Бу гүнем дынжыңызы алың. Эртир ирден болса Бухара гитмели боларсыңыз. Эмириң өз янына барың. Онуң маңа бержек көмегиниң илкиси ики-үч саны пулемёт болсун. Яраг, ок ялы затлары нәче берибилсе берсин. Йөне вели шу пулемётлы гүррүңи гаты жайлы геплешиң. Онсоңам, үч-дөрт гүн ол ерде кейп чекиң-де, деррев ызыңыза доланың...

Шол гүнүң эртеси, гүн догуп-догманка он бәш атлысы билен, Хыва көшгүниң баш везири Ашыр мәхрем гелди. Онуң ызындан баран чапар дүйн гүн батыберенде бу хабары Мәхреме етирипди. Эллери, аяклары келтеден гелен ёгын, бойны билен келлеси бирикишип гиден

инедердүл Ашыр мәхрем дервайыс ишлер йүзе чыкаймаса, көшкден аз вагт хем болса дашлашып гөрен адам дәлди. Шу себәпли Бедиркент галасындан гелен буйрук, онда-да ёл шайыны тутуп гелсин дийилмеги тас онуң эсини агдарыпды. Хер хили агыр буйруклар чыкарыланда-да, хер хили агыр хөкүмлере гол гойлуп, мөхүр басыланда-да үйтгемейән адам бу гезек үйтгәпди. «Нәме болдука? Бу агзы ганлы гурт нәме үчин мениң үстүмден ёл салдыка? Хернә бу затларың ахбети хайыр болсун. Худай жан, өзүң өз пенаңда саклавери» дийип, Ашыр мәхрем илки өз жайында, соңра Сейит Абдылла төрәниң тагтының өңүнде юмак ялы тогаланды. Гижеси билен ёл йөрәп, дөрт ерде атыны чалшырып, ине Ашыр мәхрем етип гелди. Кабулхана гарашылян жайда онуң өңүне чай гойдулар. Ол элинден кәсесини гачырып дөвди. Чилимини оңлы чекип билмеди. Жүнейит хан Сейит Исфендияр Бахадур ханы өлдүрели бәри, Ашыр мәхрем хандан айылгаич горкярды. Шонуң үчин-де онуң хәзирки ягдайы өз-өзүнден дүшнүклиди.

Жүнейит хан Ашыр мәхрем билен совук-сала саламлашды. Деррев эсасы гүррүңе гиришди.

— Мәхрем, сен, гаты тиз Ахала гидип гелмели болдуң.

Ики дулугындан дери дымман акып дуран Ашыр мәхрем әпет гөвресини чалажа титредип, ялыңжаңлык билен йылгырды.

— Ол гаты узак-ла, хан хезретлери — дийип-диймәнкә хан онуң сөзүни бөлди.

— Мәхрем, мен, Ахалы билйәрин. Узак, якынлыгыны... Йөне зерур. Иш зерур.

— Гуллугыңыза тайяр, хан хезретлери...

Хан ишдәки геп-гүррүңи артыкмач хасаплады-да, буйрук берди.

— Барың, Хожагулы ханы тап. Онуң билен Моллесоның янына бар. Ол ердәки әхли гүйчлер билен таныш бол. Пулемёт сора. Ок-яраг сора. Соңра Дөртгүлүң ишиниң болды эденимизден соң, мен олара адам көмегини иберерин. Йөне олар маңа хәзир көмек этсинлер. Пулемётсыз гайдаймагын. Хер эт-хесип эт, эмма, хич болмаса, ики-үч пулемёт ал. Табшырыкларыны, маслахатларыны диңле. Геленсоң олар барада маслахатлашарыс.

— Гуллугыңыза тайяр, хан хезретлери.

— Гидишин 15 гүн, гайдышын 15 гүн. Бу боляр бир ай. Он гүнем шу ишлери битирмегине. Җеми кырк гүниңде доланып гелмели, Мәхрем...

— Хан хезретлери, ёл узак — диййп, Мәхрем бир затлар айтмакчы болды. Хан ене-де онуң сөзүни бөлди.

— Сен ол ере кервенли гиденок. Бирнеме җаныңы гынамак герек. Онсоңам, сен баш везир. Сен бейдип яйданып дурсаң, бейлекилер нәдер?

Ер ярылмады, Ашыр Мәхрем ере гирмеди.

— Хачан уграмалы, хан хезретлери?

— Шу гүн өйлән салкына ченли дем-дынҗыңы ал. Ел үчин герек затларыңы тайярла. Өйлән салкын ёла дүш.

— Гуллугыңыза тайяр, хан хезретлери!

Бедиркент галасы бу гүнлер гарынҗаның хиннине меңзейәрди. Дөрт дервезеден атылан ок ялы болуп чыкып, дөрт тарапа гидйән чапарларың, ясавулларың ызы үзүлмейәрди. Эдил шейле гыссаглы хабарлары алып гелйән атлыларың хем саны-сажагы ёкды. Гиҗелерине ат аякларының сеслери доң ере дегип, ал-асмана гөтерилйәрди, ятанлары укудан оядярды. Гала әпет аждарха ялы болуп чырпынярды, сесленйәрди...

Хан Дөртгүлден басылып геленден соң, бу галаның башдан гечирен илкинҗи он гүни гара даш ялы болуп Хорезмиң депесинден инди. Шу он гүнүң иң соңкы айылганч хабары иле яйрады. Җарчылар улы обаларда, базарларда бокурдакларына сыгдыгындан гыгырярдылар.

— Ха-ав! Адамлар! Эшитдим-эшитмедим диймәң! Күлли Хорезминиң ханы Сейит Абдылла төрәниң, Гурбанмәммет сердарың перманы шейле ха-а-ав! Хер бир түссе чыкян түйнүкден бир атлы бүтин уруш эсбабы билен Бедиркент галасына гелмели ха-а-ав! Гөзден гечип гитмели ха-а-ав! Атлы берип билмедик хер бир өй отуз ширван уруш салгыдыны төлемели ха-а-ав! Ким шу пермана гаршы гитсе, онуң башы өлүмли, малы талаңлы ха-а-ав!

ДАБАРАСЫ ДАГ АШАН

Сөйгиниң шербетинден азаҗык дадып гөрен яш аялың башына дүшен айралык, элбетде, агырды. Айралык бир гөрсең, йити тыг болуп онуң йүрегини дилйәрди, бир гөрсең, от болуп онуң нәзик бедениңи говрупбарярды. Овадан гара гөзлер мыдама ёлдады, гапылады. Гулаклар көчеледи. Гөвни узак Дөртгүлдеди. Ол гөвүн дәлди, капасадакы беденеди. Бир гөрсең, ойнап дерягың аркасына гечерди, бир гөрсең-де, гелип ене-де капаса гирерди. Акҗагүл бир улы тойда багшының айдымыны диңләпди. Шонда Акҗагүл багшының: «Айралык ажыдыр» диен сөзлерини эшидип гүлүпди. «Ол нәме, ажы болуп кекремикә?» диййп, айдымың соңуны диңлемән, сәхрада ойнап йөрен маралың чагасы ялы-җак болуп бөкҗекләп гидипди. Эгер Акҗагүл хәзир багшының шол айдымыны эшитседи, онда ол айдымың манысы, дутарың зарын сеси гызы өзүне бент эдерди. Яш аял бу айдымың манысына инди, Касым Дөртгүле гидели бәри дүшүнип галды. Мунуң өзүни бир тарапдан айралык диййп хем болҗак дәлди. Себәби ортадан ёкаррак бойлы, уллакан ала гөзли, өзүне табын эдиҗи мәхри болан мылайым йигит гөз ачып-юмасы салым хем яш аялың хушундан чыкмаярды. Акҗагүл хер әдиминде, хер херекетинде, хер бир деминде Касымы гөрерди, Касымы гөз өңүне гетирерди. Касым билен гол боюна салшып ойнашан гысга гиҗелерини ятларды.

Икинҗи бир тарапдан болса бу хакыкы айралыкды. Ховплы, горкулы айралыкды. Хат алшылмаярды. Дөртгүлден хабар хем гелмейәрди. Дөртгүле сесиң хем етмейәрди.

Иң эрбеди-де, Акҗагүл бу айралыгың эзъетини еке чекерди. Мария Павловна, Сергей Михайловичиң янында Дөртгүл барада сөз ачмага утанярды. Гайтам олада Дөртгүл барада сөз ачмага утанярды, Гайтам олар өзлери бу хакда гүрләнлеринде, Акҗагүлүң йүзи чым гызыл боларды ол бир зады бахана эдип столуң башындан туруп гидерди. Несилме-несил гелйән аял утанҗаңлыгы билен Акҗагүл хениз арасыны ачманды. Догрусы, мунуң билен арасыны ачмак хем ислемейәрди. Ол нахарыны, чайыны Ефимовың машгаласы билен бир столуң башында ийип-ичерди. Өз отагына диңе ятмага барарды.

Гүндизлер иң якын адамларың арасында шагалаңлы гечерди. Ишден соң белли-белли ерде шәхер аялларына сoват өвредерди. Эмма ол ятмак үчин җайына гирдиги вели, онун дөрт тарапы даралып уграрды. Касымың затларыны алып сыпалашдырарды. Йүзүне сүртүп гөзяш дөкерди. Ёргана гирерди. Касымың яссыгы, ёрганы онуң бедениңе шейле бир ыссы дегерди вели, Акҗагүл «хув!»

дийип, башыны алып чыкып гидибермекден зордан сакланарды.

Өйдәкилер хер зат-да болса, Акжагүлүң ягдайыны билйәрдилер. Шонуң үчин-де оларың аладасы хас артыпды. Олар Акжагүле етим галан чага хөкмүнде гараярдылар. Хер әдимде онуң гөвнүни тапмак үчин, оны шатландырмак үчин эллериңден гелениңи эдйәрдилер. Дөртгүлүң, Касымың, Сапармырадың атлары ылайта-да соңкы хепделериң ичинде Ефимовларда агзалмаярды. «Олар», «ол ер» дийилйәрди, хемме муңа дүшүнйәрди.

Революцион иш сөйгүде-де Акжагүлүң ховандары болды. Ол нәхили-де болса, Ефимовларда яшап заводда ишләп башлалы бәри гаты кән зат өвренди. Дурмушың, яшайшың маңысына дүйпли дүшүнди. Ол хич вагт хем мүззерип йөрен гызлардан дәлди. Эмма инди болса ол ишчиди, гураманың ышанчлы адамларындан бириди. Ол Ефимовың ёлбашчылыгында ишлейән гураманың ишиниң ровачланжагына ынанярды. Шу ынам хем оңа эжизлән вагтларында, гүйч-кувват берйәрди. Оны голдаян затларың икинжи бири-де зәхметди. Илки-илкин болды. Дүйбүнден нәтаныш адамларың арасында, дүйбүнден нәтаныш болан деталлары ишлетмек, иң бәркиси заводың ичине гирип-чыкмагың өзи-де оңа еңил дүшмеди. Эмма вели Ефимов хем гураманың бейлеки членлери оны аталык аладасы билен гуршап алдылар, олар Акжагүле зәхмети сөймеги өвретдилер. Зәхмет оңа гамланмага вагт бермейәрди.

Бу гүн дынч гүни. Хемме өйдеди. Сергей Михайлович өңки турян вагтлары турды. Хеммәни аяк үстүне галдырды. Акжагүлүң хем гапысыны юмруклады. Дегишмә салып:

— Ёлдаш Касымова, көп ятмак саглыга зыяндыр! — дийип гыгырды.

Акжагүл ичерден сесленди.

— Сергей Михайлович, мен бирейййәм ояндым.

— Оянып, нахар иймән ятмак хем зыянлыдыр — дийип, Ефимов өңки пикирини довам этдирди.

Онянча адаты боюнча хеммеден ир туруп базара гиден Мария Павловна хем базардан гелди.

Шагалаң билен чай ичип башладылар

— Ханы, аяллар, бу гүн нәме этмекчи болярсыңыз? — дийип, Сергей Михайлович аяллара йүзленди.

— Мен-ә сениң гейимлериңи ювсаммыкам дийәрин — дийип, Мария Павловна жогап берди.

Ефимов Акжагүле йүзленди.

— Сен нәме этжек?

— Менем Мария Павловна көмеклешерин-дә...

— Хм... Шейле дийсеңиз-ле — диенде гапы чалажа какылды. Ефимов кәсесини бир тарапа сүйшүрди. Гөзлерини ялдырадып аялының йүзүне бакды. Онянча Мария Павловна:

— Мен ачайын — дийип, еринден турды. Акжагүл ички отага гирди.

Мария Павловна гапыны ачды-да:

— Хм...— эдип, ичини чекди.

Бир салымдан өзүне гелип:

— Салай эке, милый! — дийип, йылгырып ичери гирен Салай жерчини гужакланыны дуйман галды.

Ефимов муны эшитди. Онуң сүңңи еңләп, рухы гөтерилди. Бөкүп дашкы жая чыкды-да:

— Ким ол мениң аялым билен гужаклашып йөрен?! — дийип, абыр-забыр этди-де, Машаны бир чете чалажа итерип, Салай экәни багрына басды.

Мария Павловна хениз хич затдан хабарсызды. Эмма Салай экәниң мәхирли йылгырян йүзи эййәм оңа кән затлар хакында гүррүң берипди. Шонуң үчин-де ол бегенчден яңа барып Акжагүли гужаклады.

— Салай эке гелди! Олар хем гелерлер!

Доң чөзүлди. Нәче вагтлардан бәри чекилип дурая дамарлар говшады.

Ефимов Салай экәни гужаклап диен ялы столуң башына гетирип отуртды. Соңра аяллара йүзленди.

— Гелиң хав, чайы тәзеден демләң!

Акжагүл билен Мария Павловна бири-бирини ызынлап ички отагдан чыкдылар. Ефимов гүлди.

— Гөрсене, Салай эке, эййәм гөзлери гызарянча агламага етишипдирлер.

Акжагүл чым гызыл болуп, Салай экә баш эгип, салам берди. Соңра гөрүшмек үчин элини узатды.

— Саглыкмы, балам? Саг-аман отураңмысыңыз. Худая мүң шүкүр, хемме саг-аман доланып гелди. Әй, түвелеме, сен-ә өңкиңден-де гөзелленипсиң. Түф-түф гөз дегмесин.

Акжагүл ичинден: «Вах, олары гөрен гөзлериңден айланайын» дийип, Салай экәни гужакламак иследи.

Эмма толгунды. Аңырсына өврүлип гөзүниң яшыны сүпүрди.

Тәзеден чай демләп отурдылар.

— Ханы, гүррүң бер — дийип, Ефимов Салай экә йүзленди. Эмма вели онуң аягыны-да чалажа басып гойберди. Салай эке дүшүнди. Диймек, герек дәл затлары айтмалы дәл. Сересап гүрлемели.

Салай жерчи ишаның гейимине гирип, Дашховуздан уграйшындан башлап, башындан гечен хемме зат барада жикме-жик гүррүң берди. Ол өз башындан гечиренлерини айтмак билен ислесе-ислемесе Дөртгүлүң соңкы гүнлериниң тарыхыны беян этмели болды.

— Ханы адамлар? Олар ниреде?— дийип, Ефимов аладаланып угради.

— Горкма, Ефим. Адамлар мес. Олар Мәтшерип экәниңкиде. Шу гиже гелерлер.

Акжагүлүң элиндәки кәсеси ере гачып дөвүлди.

Мария Павловна билен Ефимов бири-бириниң йүзүне бакышып, мылайым йылгырышдылар. Соңра Ефимов Акжагүле гөвүнлик берди.

— Зыяны ёк. Дөвлени говы. Муңа бизиң халкымыз ягшылыгың аламаты дийип баха берйәр.— Соңра Салая йүзленди.— Сапармырат хем Мәтшерибиңкидеми?

Салай жерчи ынжалыксызланды.

Хәлиден бәри шу меселәниң үстүне гелмекден, нәме үчиндир, горкуп отуран Ефимов улы басга дүшди.

— Олар шо ердеми?— дийип, деррев сөзүни гайталады.

— Ёк, ол Бедиркендиң дүшүнда бизден айрылып галды.

Ефимов нәче сакланмак ислесе-де, өзүне эрк эдип билмеди. Столы юмруклап, Салай экәниң үстүне гыгырды.

— Оны нәме үчин галдырдыңыз ахыры?

Ол бүтинлейин ынжалыкдан гачды. Салай эке маңлайының дерини чалды.

— Әй, Ефим, сениң оның адамын диенини эдйәрми нәме! Оңа геп дүшүндирип болярмы нәме? Ол бир зады гөвнүне дүвмесин, дүвдүги гутардыгы. Шунча ялбардык. Сениң адыңдан хем айдып гөрдүк, болмады.

— Вах, ол шол болушлары билен-де гымматлы ахыры.

— Гымматлы болса, нәме ода-көзе дүшүп барярсың?

Онуң бизден сайланып галмагы сениң гөвнүңден тураян экен-дә? Я өзүң оңа табшырыпмыдың? Сизиң икиңизем бир адам. Кәвагтлар хайсы тарапыңыздан бармалыдыгыны хем билер ялы дәл. Галыпдыр-галыпдыр таң эдипдир. Кривцовы хоржун-хоржун тылласы билен эле салан адам, инди айланып гелип, Жүнейит ханың дөрт саны галтаманының гөзүне чөп атып билмезми? Галса галан экен. Бала-чагасының янында ики гүн болуп, ене-де гелер-дә—дийип, Салай эке ынжылы гүрледи. Соңра:

— Шейле ягдая дүшжегими озалам-а билипдим. Мен нәдейин. Буларың херси бир келле — дийип, гөйә Акжагүлден далда гөзлейән ялы, онуң ховсалалы йүзүне бакып хүңүрдеди.

Акжагүл элини якасына етирип, бир гезек Ефимова, бир гезек Мария Павловна бакярды. Онуң назары: «Инди нәме этмели? Айтсаңыз-ла, эзизлерим?» диййәрди.

Гөйә онуң назарындакы бу манымы окан ялы болуп, Ефимов өңүндәки кәсесини аңыррак сүйшүрди-де, еринден турды.

— Маша, маңа еңилрәк гейим тап. Оны ики гүнләп Бедиркентде галдырып болмаз. Мен хәзир Гарапорсана гитжек. Гуртгелди аганы иберип, оны деррев бу ере гетирмек герек. Хәзир Бедиркент довзахдыр. Оны ол ерде екеже сагат хем галдырмак болмаз...

Жерчи оңайсыз ягдая дүшди.

— Ефим, мен ядамок. Бедиркенде мен он гезек хем гидип гелерин. Онсонам, о ере башга адам иберип йөргекмек горкулыдыр. Ол адам онуң өйүни сорармы, адыны тутармы, ким билйәр, нәтаныш адам-да...

— Нәтаныш дәл, таныш адам. Гуртгелди ага билен мен олара озал бир гезек барып гайтдым ахыры. Сен бу ерде бол. Менем тиз гелерин. Адамлары мынасып гаршыламалы болар.

Салай жерчи бу вагт Ефимова гаршы гитмекден зат чыкмажакдыгына гөзүни етиренден соң:

— Мен онда өз өйүмде тайярлык гөрүбержек?— дийди.

— Бу ери говы болмазмы?— дийип, Ефимов оңа гаршы чыкды.

Салай эке башыны яйкады.

— Белки, Черригиңкиде отурарыс? Онуңкы хас гелим-гидимлирәк ердир...

— Сенем-э дилини игелэп гелипсиң-ов! — дийип Ефимов Салай экәниң аркасына какды.

Гүлүшдилер.

Салай эке аяллара йүзленди.

— Бириси бармасаңыз-а, мениң еке өзүме кын дүшер.

Соңра Акҗагүле гарап гүлди.

— Сен барсаң, гызым, хабардаррак болавери. Сениң хырыдарың хенизем бизиң амбарымызда дишини чархлап ятандыр...

— Ёгсамам, ол ач-сувсуз өлүп галан болаймасын? — дийип, Ефимов Салайың йүзүне чинерилип серетди.

— Хер ким өлсе-де, ол өлеси ёк. Оңа гарашык эдип дурмагы бир кемпире табшырыпдым. Онда мен гидейин. Сенем саг-аман барып гел.

Ефимов еңилрәк гейнип, билини берк гушады-да:

— Сен отур. Чай ич. Чөрек ий. Бир салымдан гидерсиң. Мен онда уградым. Саг отурың — дийди.

Ол соңкы дийлен сөзлере гулак салман чыкып гитди.

Салай жерчи бир сагада голай отурды. Аяллара уруш хакында, Сапармырада ёлда душушы хакында, галаның ичине гиришлери хакында хем-де бейлеки вакалар хакында гең-энайы гүррүңлер берди.

Шу гүррүңлерден, шу душушыкдан алты-еди сагат өң Бедиркентде шейле бир вака болуп гечди.

Ики гүнлүк агыр, йүрек дилиҗи ясдан соң, гиҗе ярымдан агыберенде Сапармырат Мерет чапык билен, онуң машгаласы билен, он-йигрими саны яшулы билен хошлашды. Ол хич зат диймеди. Пылан ере гитҗек хем диймеди. Хатарларыны гушанды, бошатарыны элине алды.

Мерет чапык шейле дийди.

— Сапармырат иним, хабардар бол. Бирден енеде бир бир беланың үстүнден барайма. Ил үчин өз җаныңы сакламага чалыш. Илиң сенден тамасы улудыр. Гитме дийип билҗек дәл. Гит. Йөреҗек ёлуңа өзүң етиксиң. Бизиң саңа акыл өвретмәге гүйҗүмиз чатмаз. Гит. Эмма җахан ягтылманка обадан сайлапҗак бол. Хабарың етирип дур. Хачан бизден бир зат герек болса хабарыңы етир. Сенден аяҗак задымыз ёк. Гара келлэмизем сениңки, герек болса хабар эдәй! Йөне вели, иним, бизи биз дийҗек болсаң, өзүңден хабардар бол. Бар, алныңы хак ачсын. Худай сени өз пенасында сакласын.

Сапармырат бир агыз сөз диймеди. Йөне илки Мерет чапыгың, соңра отуранларың йүзүне шейле бир серетди велин, бу середишиң манысыны долы беян этмек мүмкин дәлди. Бу миннетдарлык билдирдигиди. Бу ерде сөз артыкмачды.

Ол дервезаниң өңүнде бир салым дөшүни сыпалап дурды. Бу вагт гүндизми, гиҗеми, алдаҗы гышмы, депениң дешип барян томусмы — бу затлары ол билеңокды. Билмек хем ислемейәрди. Бу затлар оңа герек хем дәлди. Соңра чепе доланды. Азрак йөреди. Өз ховлусының дервезесине барды. Дервезаниң тегелек демир тутаваҗыны сыпалады.

«Какам пахыр Хывадан гетирипди. Дүйнки ялы ядымда. Бу тутаваҗы какып дурка, мен яныпладым. Ол ишини гутарып мениң башымы сыпалап: «Оглум, сениң тоюңда гелниң кеҗебесиниң чекип гелен дүйәни шуңа баглаҗак» дийипди. Бу-да ядымда. Какам, сен мерт экениң. Сен сөзүңде дурдуң. Гелнем алдың. Кеҗебе чекип гелен дүйәнем бу халкада багладың. Кака җан, йөне ол затларың хеммеси гутарды. Сениң гелниң-де, әгтыгың-да инди ёк. Мен саңа мынасып огул болуп билмедим. Сениң ол эзизлериңи горап билмедим. Олары мениң элимден алып гитдилер. Мүдимилик алып гитдилер...»

Ол дервезеден ичери гирди. Биразрак йөреди. Чеп аягы тогалаҗык бир задың үстүнден басды. «Бе, бу нәмекә?» дийип, ашак эгленде, янкыҗа зат аягының ашагындан сыпып зыңлып гитди. Сапармырат гаранкыда онуң гөзден йитаймегинден горкуп, бөкүп ол задь гапып алды. Бу Дурдымырадың пөкгүсиди. Сапармырат гөйә Дурдымырадың өзүни гөрен ялы болды. Ол агыр гөвресини гөтерип билмән дуран еринде ашак чөкди. Пөкгини багрына басды.

Бир хаюкдан соң айңалды.

«Бу-да ядымда, хеммеси ядымда...»

Онуң аякларының ысгыны гачды. Шонуң үчин-де аркасыны тама диреди.

«Шу пөкгини тикдирҗек болуп, шуңа нагыш салдырҗак болуп, Дурдымырат җан бир гүн, пәй, онуң (Акжагүлүң!) башына оюн салыпды. Мен өйүң гапдалында чай ичип отырдым. Мен хеммесини эшитдим. Дурдымырат аглап гөрди, ялбарып гөрди, уршуп гөрди. Какама айдарын дийип гөрди. Ол сачы кесилен хем жы-

кыр-җыкыр гүлүп, оглана азар берди. Ахыры нагыш салып бермеги бойнуна алды. Бирки гүнден соң Дурдымырат җан бу топуны алып яныма гелди Хей, бегенчден яна ере-гөге сыгмаярды .Бу шол пөкги! Бу шол! Көшежигимиң пөкгүси би...»

Сапармырат пөкгини эсли вагт сынланындан соң, сересаплылык билен оны голтугына салды.

«Шуны бери, худай җан, маңа көп гөрме — дийип, ики элини ере дирәп еринден турды.— Муны мен хич киме бермерин».

Гара өйүң гапысына барды. Килими гөтерип, ишиги ачды. Агыр ыс бурнуна урды. Ичери гирди. Гап бөвре барды. Нәзигиң көвшүне бүдреди. Көвши эглип элине алды. Маңлайына етирди. Соңра гөйә Нәзик билен геплешйән ялы болуп, оңа йүзленди.

«Разы бол, урдумам, сөкдүмем... Гөвнүңе-де кән дегдим. Йөне шу затларың хеммесини сени халаным үчин этдим. Сен говы хелейдиң. Говы адамдың. Йөне говшакдың. Бар, ол гүнәңем гечдим. Сенем разы бол. Мениң гөзлерим көр экен. Мен сениң гөвнүңе дегмели дәл экеним. Инди дүшүнйән бу затларың маңысына. Иңдиден бейләк вели саңа йүзүң үстүнде бурнуң бар диймездим. Шонуң үчин-де өлинчәм сен мениң йүрегимде боларсың. Мен саңа башга нәме диейин. Хенизе ченли хич бир ёмут өз хелейиниң мейидиниң өңүңде шейле диен дәлдир. Хош. Ятан ериң ягты болсун, Нәзик! Худайдан яшырмадыгымы сенден яшырып нәдейин. Сен говы адамдың. Мен муны билйәрдим. Эмма дашыма чыкармаярдым...»

Ол Нәзигиң бир тай көвшүни бейлеки голтугына салып, гапа уграды. Ишикден чыкып баршына ызына өврүлди-де, өңки адаты боюнча:

— Оглуңдан хабардар бол — дийип, муны нәме үчин айдандыгына-да дүшүнмән тисгинип гитди. Даш чыкып, ишиги җебис япды. Соңра башыны гөтермән баршына дервезеден чыкды. Оны-да берк япды.

Тамының гүнбатарына гечди. Демиргазыга йүзүни өврүди. Гиҗәниң гараңкысында Бедиркент галасы гөрненокды. Эмма Сапармырат ол галаның аҗдарха ялы ялманып ятандыгыны дуййярды.

Сапармырат дишлерини шакырдадып: «Җүнейит хан, билип гой, шу гүнден башлап мениң элим сениң якаң болар!» дийип, дуран еринден гөни демиргазык-гүнбатара тарап газаплы әдимләп гитди. Ол яп-чиллериң арасы билен йөрәп, Ишмалтапаның шорлугына чыкды. Бу ер гиң гиден мейданды. Гүндизин гүни хем азашдырярды. Эмма Сапармырат гөни йөреди. Дүййәде еке-тәк галан перзенди Акҗагүл оның элинден тутуп, гөни өзүне тарап чекйән ялыды...

Шейдип, Сапармырат Бедиркентден өркүни үзүп, элини ювуп чыкып гитди...

Келледе хич хили пикир ёкды. Эгер бейни чанагыны гиң гиден ачык мейдан дийип гөз өңүне гетирсек, онда ол мейданда бир тай көвүш билен чага пөкгүсинден башга хич зат гөрүнмейәрди. Вагтал-вагтал Сапармырат муңа акыл етирмек ислейәрди. «Бу нәме үчин бейлекә? Нәме үчин мен бейлеки мәхрибан адамлар хакда пикир эдип билмейәркәм? Мен оларың угруна чыкайын. Олары тапайын. Инди мениң олардан башга хоссарым ёк» дийип, шорлук мейданың ичи билен яралы ёлбарс ялы болуп, вагра дартып барярды.

Бу гиң мейданлыгың ортасындан илери-гайралыгына белент райышлы яп гечйәрди. Оның райышларының йүзүнде яндак, акбаш, гамыш ялы отлар гөгерип, оны хас хайбатландырып гөркезйәрди. Хәзир үстүни гар басып отуран шу гуры отлар Сапармырадың гөзлериниң өңүнде бирден дикелдилер. Сапармырат ген галды. Ол бу ере нәхили гелип етенини дуймаң галды.

Оның гулагына уллакан көприниң аңырсында ат аягының сеси хем-де хүмүрди эшидилен ялы болуп гитди. Бу ерлерден гүнорта вагтлары гечиленде хем адамлар әтияҗлы гечйәрдилер. Егсам адам сыпатындакы ики аяклы мөжеклер бу ерде өңүнден чыкып, аҹ отуран чагаларың үчин алып гелйән җөвениңи-де элинден какып алып гидйәрдилер. Өзүңи өлдүрмән гиденлери үчин олара саг болсун айдып гитмели болярды. Сапармырат илки муңа үнс бермеди. Шол өңки газабы билен белент көпрә чыкып уграды. Бу арада аңырдан гелйән бәш атлы хем көпрә гелип етдилер. Сапармырат көприниң үстүне чыкып, оларың ярагларына хем-де чыплаң зерлеңен атларына гөзи дүшенден, бу гелйәнлериң йөнекей өтегчи дәлдигини дуйды. Эмма инди гичди. Атлылар хем даңың алагараңкысында бу яраглы пыяданы гөреилеринден тисгинишип, атларының җылавларыны чекдилер.

Атышман гутулмагың мүмкин дәлдигине Сапармы-

рат гөз етирди. Йөне вели нәме этмели? Дуран ериңден ок ягдырыберсен-ә, ики гезек атарсың, онсоң үчүнжи гезек атып етишмәнкәң өзүни какларлар. Сапармырат сагына доланды-да дыз бойы гар басан ябың ичине өзүни оклады. Көприниң ашагына чекилди. Онянча атлылар дайырдашып көприниң үстүне чыкдылар. Оларың бири:

— Хабардар болуң, бу йөнекей гезип йөрен адам дәлдир — дийди.

Башга бири:

— Өзүниң-ә ярагы барды — дийип тассыклады.

Сапармырат көприниң ашагындакы терслин-оңлын гойлан агачларың арасында шейле бир оңат ерлешди вели, эгер ики тарапындан бир топар адам болуп үстүне зынаймасалар, өзүни аркайын горап билжекди. Ол хәзир кесгир гылыжа, алгыр лачына, ач гурда меңзейәрди. Гахардан яңа гөзлерине ган инипди.

Ёкардан бириниң:

— Сиз ярагларыңыза ок сүрүп duruң. Мен ябың ичине дүшүп гөрейин — диен сесини эшиден Сапармырат:

— Дүш! Гөр! Сениң бир...— дийип, ичинден сөгүнди-де, наганының бирини гапдалында гоюп, бәшатарыны алды.

Атлы райышдан ашаклыгына инип үгрэди. Ине, атың тумшугы гөрүнди. Өң аягының бири гөрүнди. Ярысы... Сапармырат эййәм тайярланыпды. Йүзи доңбуш, чым гызыл, өрән оңат гейинен бу адамың бир элинде атының жылавы, бейлеки элинде бәшатарыды. Бу вагт онуң гөвреси-де, эллери-де өзүне йүкди. Онуң ене бир аладасы барды, ол хем атдан йыкылман отурмак, гөвресини гөни сакламакды. Сапармырат бу затлары гөрди. Эмма бу затлар онуң гөзүне илмеди. Ол атлының чеп дөшүне догрулап гысды. Ат өрән оңайсыз дуран хем болса ики өң аягыны дик гөге гөтерди. Гызыл йүзли адам ябың ичиндәки гарың йүзүни, атың ак кечесини гызыл гана бояп, серрелип гайтды. Сапармырадың гөзүниң өңүне гызыл перде чекилен ялы болды. Шу пердәниң арасындан гана булашып ятан эесини ташлап гидибилмән чар-пая галып хоргурып дуран ат гөрүнди. Сапармырат онуң хем дөшүнден түпеңледи.

Онуң соңкы эден иши көприниң үстүндәки дуранларың хушуны башларындан учурды. Олар бейле зада гарашмандылар. Олар бу ат үчин секиз адамың өлдүрмәге тайындылар. «Хей, шейле аты-да түпеңлемек боларמы? Бу нәхили адамка?»

Ёкарда дуран дөрт адамың арасында вагырды башланды.

— Пахыр...

— Бу кимкә?

— Муны сындырмак болмаз...

— Муны сындыран берекет тапмаз...

— Гелиң, көприни отлалың!

— Бейтсең бүрә гахар эдип, ёрган отлан ялы болмазмы?

— Онда нәдерис?

Булар ховсалалы, горкулы, гыгырышып геплешйәрдилер. Бу, элбетде, Сапармырат үчин хас горкулыды. Гала голайдады. Обаның ичинде шу адамлар ялы ат үстүнден дүшмән йөрсилер кәнди. Шу хакыкат Сапармырадың пикирине етди. Оны өзүне гетирди. Эмма онуң элинден гелжек зат ёкды.

Онянча ёкардакылар белли бир карара гелен болмагы чемели. Олар ыза чекилдилер-де, саг тарапа өврүлип, райышдан сәхелче ашак дүшдүлер. Шу ерден хем көприниң ашагыны ока тутуп башладылар. Ызлы-ызына атылян түпеңлериң гүллеси Сапармырадың дөрт бармак өң яныдакы, көприни гөтерип дуран сөйгет агажына гелип дегйәрдилер. Сапармырат ыза чекилди. Өңки дөрт бармаклык ара ене-де ики бармак артды. Атыплыкы дуранларың бириниң саг эгни онуң гөзүне илди. Сапармырат саг эли билен атып билжек дәлди. Дине наганы пейдаланмак мүмкинди. Эмма ол бейтмеди-де деррев бәшатарыны чеп элине алып, оңайсыз хем болса, кепрәк нышанаалап атды. Окуң нәхили нетиже беренини ол илкибада билип билмеди. Себәби түпең оны деңизи. Гөз ачып-юмасы салым онуң гөзүниң өңи гаранкырады. Икинжи атлыны-да атдан агдарандыгыны бирхаюкдан соң аңыклан Сапармырат гылав алды. Эмма вели үч адам бу вагтлар гудузлан ялы атярдылар. Бир ок Сапармырадың чеп эгнини ялап гечди. Бейлеки оклар гасыңа голая гелип дегйәрдилер. Сапармырат гысганды.

Онянча дири галан үч атлының иң четкисиниң аты ортакының аты билен дишлешди. Ортакының аты агзыны ачып топуланда, четкиниң аты ене-де сага чекилди. Сапармырат:

— Худайдан дилесеңем шейле болмазды — дийип, ажы йылгырды-да, нышана догры гелен үчүнжи атлының эдил дөшүнден түпеңләп, оны-да атдан агдарды.

Сапармырадың гулагына:

— Хав, бу нәбела болды?

— Башымызы гутаралы...— диен сеслер эшидилди.

Онянча бириси:

— Хав, сеслен, сен ким боларсың?— дийип, гыгырды.

— Мен эзрайыл!— дийип, Сапармырат жогап гайтарды.

Өңки гыгыран:

— Әй, эзрайыл болмасаң-да, шондан кем дәл экениң, доганың!..— дийип, хапа сөгүнди.

Сапармырадың гахары гелди.

— Сөгме! Хелейлик этме!

Ёкаркы дуран ярылара гелди.

— Сениң бир доганжыгың!..— дийип, ызыны үзмән атып, атыны ябың ичине гаршы дебсиледи. Атың өңки ики аягы ябың ич йүзүне гиренн-де шолды велн, Сапармырат гелйәниң элинден урды. Онуң нәме диенини аңшырып-аңшырманка атың дөшүнден урды. Атың үстүндәки билен ат хем ашырым атып, ябың ичине гапгарылдылар.

Атлыларың екежеси галды.

Ол сесинем чыкармады-да, көприниң үстүне чыкып киме берен бир алла дийип, Бедиркент галасына тарап ат гойды. Сапармырат элинден түпеңлениниң дөшүнден хем түпеңләп, ишини битирди. Соңра бөкүп көприниң үстүне чыкды. Яңы оя инип барян гачгагың атының сыртындан түпеңледи. Эмма я ок дегмеди, я-да чала дегди, гараз, атлы йүзин салып ёлуны довам этди. Сапармырат эесиниң маслыгыны ысгап дуран атың үстүнде нәхили пейда боланыны билмеди. Шол бада жылавы деңләп, араны ягшы ачан атлының ызындан (Бедиркент галасына тарап) сүрди. Сапармырадың мүнен аты чапылян ат экени. Ол гачып барян билен арасыны гөз ачып-юмасы салымда голайлашдырды. Сапармырат атың гуш ялы учмагының нетижесинде яшаран гөзүни еңине сүпүрип, ене-де өңден барян атың сыртындан түпеңледи. Җанавар түвдүрлип гитди. Сапармырат сакланды. Гачакчы атың ашагындан аягыны согруп алан бадына:

— Ярагыңы ташла!— диен иниңи тикенеклеижи сес эшитди. Ол бәшатарыны ёлуң бир четине зыңып гойберди.

Сапармырат җаныны барлады.

— Сапанчаң ёкмы? Гөпүңден гел!

— Сапанчамам бар.

Сапармырат гачакчының нәхили, хачан элини голтугына саландыгыны, сапанчасыны чыкарып, хачан хем нәхили атандыгыны дүйбүнден гөрмеди. Ок Сапармырадың уйлугына гелип чүмди.

Сапармырат җанховлуна өзүни ол адамың үстүне гойберди. Илки билен онуң сапанчалы элини тутды. Шу вагт сапанча атылды. Эмма онуң окы атың аяклары̇ның арасы билен жуввулдап гечип гитди. Сапармырат ики элини гаңрап, ол адамыны багырдадып басды. Ярагларыны алды. Ол адам болса бир четде пычага гарашян өкүзче ялы гөзүни аларды̇п ятырды.

Гең галмалы зат. Шейле ховплы бир вагтда Сапармырада бирхили аркайынлык хем-де совукганлылык аралашды. Ол эвмән, гыссанман аягының ярасыны даңды. Голтукларындакы бир тай көвүш билен нагышлы пөкгини барлап гөрди. Ондан соңра гөзүни ларды̇п ятана серетди.

— Нирeден гелйәрдиңиз?

— Иберилен еримизден!

— Сен гөпүңден гелибер.

— Гелмәнде нәдеркәң?

— Гелмәнде, ине шейдерин!— дийип, Сапармырат бәшатарына ок сүрүп түпеңиң соңуны онуң гөзүниң өңүнде гаратды. Ятаның гөзлери тас ханасындан чыкыпды. Ол шуңдан сәхелче өң Сапармырадың вук агзыны она гаратды. Ятаның гөзлери тас ханасындан чыкыпды. Ол шуңдан сәхелче өң Сапармырадың аркайын гезип йөршүни гөренде ондан эйменипди. «Бу адамың йүреги атың келлесиче бардыр. Кимкә бу?» диен пикирлер оңа ынжалык бермәнди.

Ол ене-де:

— Дур, дур, намарт болма! Элими даңып түпеңлеме!— дийди.

Җаханың хас ягтылып гелйәндиги Сапармырадың бирден ядына аралашды. Ол укудан горкуп оянан ялы тисгинип гитди. Чаласынлык билен ятана йүзленди.

— Ягшы йигит, онда шейле. Мен сениң җаныңы алмайын. Оны өзүңе гояйын. Йөне бири гелип, элиңи чөзйәнчә шу ятышыңа ят. Ёл үстүдир, хә диймән гелен бо-

лар. Онсоң хан какаң янына бар-да, бу болан затлары оңа гүррүң бер. Шу гүн даң атыберенде, Байраммырадың оглы Сапармырада душдук. Ол бизи сениң адыңа мынасып гаршылады дий...

Ятан адам Сапармырат диен ады эшиденден:

— Бе-е-е...— диййп, ысгындан гачды.— Хэй, шейледирем-ә диййпдим-ле. Сенден башга адам бейдип билмезди.

Сапармырат онуң сөзүни бөлди

— Хава, бар-да шейле дий. Ене бир зады ядыңдан чыкарма. Ханың дамагыны өзүм, өз элим билен чаларын. Хош, алла ярың болсун.

Сапармырат бу ятаның әхли окуны-ярагыны алып атланды. Сонра көпрүниң янына гелип, бу ердәки ятан ярагларам йыгнады-да, атының сыртына данды. Шейдип, яп-чиллериң арасы билен гүндогар тарапа атыны батлы сүрүп гитди. Ол гүн догуп ёкары галыберенде, Кәтли обасындакы Мәтшерип экәниң тамының өңүнде атдан душди...

Бу иш баралакы хабар ики гүнүң ичинде Хорезмиң әхли ерине яйрады. Йыланлы, Акдепе, Көнеүргенч, Порсы, Гарайылгын, өзбек иллери шейле гүррүң этдилер.

— Сапармырат диен бири дөрәпмиш...

— Бир өзи ханың кырк-әллн атлысыны керчәпмиш...

— Мен гарамаягың тарапында диййәрмиш.

— Хер-нә гылыжы кесгир болсун.

— Хич кими гайгырмаярмыш.

— Худай сакласын.

— Мен адамлара багт бержек диййәмиш.

— Дөвлети артсын.

— Оглы-гызы көп болсун.

— Мертебеси белент болсун.

— Әй, ол Гөроглудан-да зормуш...

— Гараңкыда-да түпеңиниң ченедиги бесмиш. Алайярмыш.

— Хэй, шейле бири дөремелиди-ле, дөрәпдир дийсеңиз-ле...

— Хана гереги-де шол!

— Гой, пәлинден тапсын.

— Ханда онуң ары көпмүш.

— Аркасында Хезрет Алының бәш пенжесем бармыш.

— Шейледир, шейледир...

— Хыдыр гөрүпмишем диййәрлер.

— Гөрендир, болмаса бейдип ил агзына дүшмезди.

— Онуң янында бәш йүзденем көп, жан алып, жан бержек адамсам бармыш.

— Худай өмүрлерини узак этсин.

— Алла ярлары болсун.

Көнеүргенч хекиминиң сораян ериниң гүндогар серхединде яшаян, бир вагтлар Сапармырады мыхман алан Ашыр ага бу хабары базарда эшитди. Ол өзүниң узын ат йүзүни рахатланмак билен сыпалап, мылайым йүзли Досмет күйзечә йүзленди.

— Мен ол адамың йөнекей адам дәлдигини шол агшам аңландым...

Сонра обасына гелип, өз сакгалдашларына шейле дийди.

— Әйт, ол бир вагт бизиңкә дүшүп гечен адам ядыңыздамы? Сапармырат диййәнлери. Аңа шол. Хава, хава... Ол асыл хан Жүнейидиң галасыны башына дүнләрәен болса нәтжек.

Сейитназарлы (Порсы) Игдирбай бу хабары эшидип, хас аладаланды.

— Бизиң болса хич затдан хабарымыз ёк...Мен шу гүн Атамырат Жапаковы гөрмесем болмаз — диййп, йүзүни гараңка тутуп атланды.

Гөкчәгедәки чайчы Гурбанбай билен онуң аялы Гүлжан чай ичмәге гелйәнлере Сапармырат барада агызларыны сувжардып гүррүң берйәрдилер.

Шейдип Сапармырат эртекилериң гахрыманына өврүлди...

ДАШХОВУЗДА

Мылайым йүзли, гиң маңлайлы, гүр гашлы, буйра-буйра болуп дуран ак сакгаллы Мәтшерип эке хич вагт акымың терсине гитмек ислемәнди. Ол Ефимов Ягмыра Бедиркентден алып гачып геленде, оларың өңүнде чай-чөрек гоюпды. Олары жөвениң ичинде саклап, эн-лерине тагам әлтип берди. «Башлан ишиңиз говы» диййп, олара ак пата берипди. «Эмма вели мен бу ишиңизе гатышжак дәл. Мен хайдан горкярын» дийип, йүрегиндәкижесини айдыпды.

Оны горкаклыкда айыпламак мүмкинмиди? Элбетде, ёк. Себәби хер кимиң өз дүнйәгарайшы, өз дүшүнжеси,

өз үйян заты бар. Мәтшерип эке хем хич киме зелел етирмән, хич кимден зелел чекмән, бала-чагалары билен өз майдалына яшамак ислейән адамды. Ол ялаңач гелен Ягмыры гейиндирипди. Оңа Ефимовың гадырыны билмеги маслахат берипди. Эмма өзи болса бу ишден четде дуржакдыгыны ене бир гезек гайталап айдыпды.

Иөне вели Мәтшерип эке шу ишлери эден вагты бу ише гошулыпды. Мундан онуң өзи-де хабарсызды. Эмма аялы Сона, сакгалдашлары, огуллары Мәтшерип экәниң геп-сөзүниң үйтгәндигини, аз гепләп, көп пикир эдйәндигини аңшырдылар. Яшулы өз машгаласында-да, ил ичинде-де сарпасы белент тутулян адамды. Онуң өзи-де мыдама ягшылыгың тарапдарыды, хер адамың говы тарапыны гөзлейән адамды. Шол Ефимов билен Ягмыры мыхманлап гойберенден бирнәче вагт гечендең соң, Мәтшерип эке «Әй, бир ишжагазым бар» дийип Дашховза гидип гелмегини йыгыладып уграды. Онуң сакгалдашлары хем өйүндәкилер:

— Элли йыллап шәхер гарасыны гөрмедигиниң өвезини долдуржак боляндыр — дийишип гүлшердилер.

...Гапының өңүне гелен атлыны илки билен Мәтшерип экәниң өзи гөрди. Ол ховлукмач даш чыкды. Атлыны башдан-аяк сынлады. Атың кечеси-де, үстүндәкиниң гейим-гежими-де ганлы. Атын сыртына даңылан затлар тертипсизди. Атың деми-демине етенокды.

Атлының йүзүне середерлиги ёкды. Онуң реңки ак тамды. Дишлери шакырдаярды, эллери сандыраярды.

Мәтшерип эке Сапармырады атдан дүшүрди. Соңра голтугына гирип оны ичери әкитди. Галың дүшекли йылы жая элтди-де, үч-дөрт яссык оклап, деррев даш чыкды. Аты сейисхананың иң гаранкы ерине әлтип даңды. Себәби бу вагт бу ата от-сув берер ялы дәлди. Онуң сыртындакы йүкүни дүшүрди. Дүзгүне салды. Дашыны йүп билен баглап, амбара чыкарды-да, ичи жөвенли ахыраның ашагына сокды. Өе доланып гелди. Ожага ене-де от салды. Сапармырадың маңлайыны тутуп гөрди. Башыны яйкады. Сапармырат от билен ялның ичиндеди.

Яссыга дөшүни берип ятан Сапармырат:

— Мәтшерип эке — дийип, дишлерини шакырдадып гепледи.— Мәтшерип эке, маңа бир чәйнек чай бер. Мениң ягдайым агыр. Уйлугымдан ок дегди. Ган көп акыпдыр. Сен шу яраны-да ювуп, тәзеден сара. Онсоңам, агам, өзүм айтмасам, менден зат сорама. Мениң дердими даглар-дашлар-да чекибилмезлер, агам. Сен оны гозгама...

Мәтшерип эке Сапармырада гөзи дүшенден муны аңлапды. Шонуң үчин-де сесини чыкарман, өзүниң мәхирли херекетлери билен онуң гөвнүни тапмага чалышярды. Ярым сагадың ичинде яра ювлуп, тәзеден саралды. Гант-набат, чай-чөрек хәзир болды. Сапармырат дикелип отурды-да, өңүне чай алды. Мәтшерип эке хем бир чәйнек чай алып, ожагың башында отурды.

— Өй-ичерлериңиз, мал-башыңыз хеммеси гургунмы, Мәтшерип эке?

— Шүкүр худая, иним, гараз, аллатагаланы чагырып отырыс. Өз оба-гараларыныз, өй-ичерлериңиз хем гургунчылыкмы?

Сапармырат бу сөзе жогап бермеди-де, шейле бир найыкжар ах чекди вели, Мәтшерип экәниң йүрек-багры дилинип гитди. Яшулы, бу адамың башына асла дүзедип болмажак айылганч бир беланың дүшендигини аңыклады. Бу сорагы берен[ин]е пушман этди. Йөне муны сорамазлык хем Мәт[шер]ип аганың яшындакы адам үчин айыпды.

Ара узага чекен дым[ышлы]к аралашды. Олар сеслерини чыкарман чай ич[ди]лер. [...] хем-де гызгын чайдан бедени йылап б[ашлан] [Сапармыр]адың тар ялы дартылып дуран дамарл[ары] [гов]шап уграды.

— Мәтшерип эке, эге[р] [б]ири гелип үстүмизи басса, мен сениң гүнлүкчиң. Өз[үң] [...] ы[ш]акы Таннар оюндан. Мен ол Маңа бир сары гачанрак дон билен гушак тап. затлары, ине, шу ерде, гапдалымда гоюп отурайын. Өзүң болсаң, нәче агыр дүшсе-де Дашховуздан бир хабар тутуп гел. Эгер хемме саг-аман отуран болса онда эртир агшам, гараңкы дүшенсоң маңа гарашсынлар. Ондан бәрде мен ол ере ашып билмерин. Ысгыным ёк. Аягым яман агыряр.

— Худай халаса, хеммеси саг-гургундыр. Хич зады гайгы этмәң. Маңа Дашховза барып гелмек асла агыр дүшмез. Мен ол ере бегене-бегене гидерин.

Мәтшерип эке гүнорта вагтлары хоржунына ики саны торлы уллакан гавун салып, эшигиниң сыртына даңды.

— Сапармырат, сен, аркайын дем-дынжыңы алы-

бер. Соңа гелин чай-сувдан хор этмез.— Соңра аялына:— Ат кишцемез, хоргурмаз ялы өңүне көпрәк от дөк. Бир керсен сувы-да гапдалында гой. Сейисхананың гапысынам пугта яп. Мени сорап гелен болса Гарапөрсаңа аппаларыныңка гитди дий. Мен гүни яшырман доланып гелерин — дийди.

Эшегине мүнүп дурка аялына ювашжа шейле дийди.

— Бу адам улы адамдыр. Муны тапсалар хер тикесини дерман эдерлер. Эле дүшүрәйме. Гаты пугта бол.

Мәтшерип эке сөзүнде тапылып, гелмели вагты доланып гелип билмеди.

Дашховуз башагайлыга дүшүпди. Бу ерде халкың гүйжи дерья ялы толкун атярды. Бу деряның сувы райышдан агайын-агайын дийилйәрди.

Мәтшерип эке эшегини ябың боюндакы сөвүтлериң бирине даңып, ики гавунлы хоржуныны аркасына алдыда, хич тарапына серетмән, хич кимден чекинмән, хич зат билмедик кишиң болуп, гөни Ефимовың гапысына барды. Гапыны тыркылдатды. Хич ким жоғап бермеди. Гатырак какды. Овадан гөзлери ойнаклап дуран Касым гапыны ачды-да, ховсалалы бир әхеңде:

— Ким герек?— дийип, ювашжа геплән сорады.

— Мен герек адамымыңка гелдим, ягшы йигит — дийип, Мәтшерип эке гапыны долдурып ичери гирди. Соң Касым салам бермедик хем болса, онун билен гыссагара саглык-аманлык сорашды. Соңра:

— Эйгиликми бери?— дийип, сорады.— Ханы гелин? Ханы Ефим?

Шундан соңра Касым Мәтшерип экәниң еңинден чалажа тутуп, оны ички жая алып гирди.

Аладалы отуран Мария Павловна Мәтшерип экәни гөренден туруп, онун билен саламлашды. Хер нәчигем болса бу суслук Мәтшерип экәни алжыратды. Ол геплемеди-де, сораглы назарларыны Мария Павловнаның йүзүне өвүрди. Мария Павловна дүшүнди. Шонуң үчинде ол Касымдан башлады.

— Мәтшерип эке, бу Касым. Өз адамымыз...

— Шей дийсене гелин, шей дийсене...

Касыма тарап өврүлди.

— Түвелеме, түвелеме, гаты говы. Герчек йигит экенин. Ханы, гел, тәзеден саламлашалы.— Олар эллешип гөрүшдилер.—Алныңы хак ачсын, оглум. Мертебәң белент болсун. Мен сени, ине, гөрүп дуршум. Ефим вели сен хакында маңа беребилен гүррүңини берди. Берекелла, берекелла.— Соңра Мария Павловна тарап өврүлди.— Ханы, гелин, нәме болды? Йөне гениңден гел.

Мария Павловна гөзүниң яшыны сүпүрип дуршуна шейле дийди.

— Шу гүн даң атыберенде Ефими, Аржановы, Григорини, Каратовы, Машаровы тутдулар. Өзлерини-де Бедиркент галасына ибержекмишлер...

Соңкы сөзи эшиденде, Мәтшерип экәниң ичи тикенекләп гитди.

— Эй худай, өзүң гарашык эдевери. Сенден башга булара гарашык этжек ёкдур — дийип, Мәтшерип эке гапа серетди.

— Олара гарашык этжек бар — дийип, Касым яшула тарап өврүлди.— Шу гүн завода ише чыканлар, бу хабары эшиден бада өйлерине гайтдылар. Завод ятды. Ине, шу адамларың башыны жемләп болса, оларың гүйжүни бир ере жемләп болса, биз Ефим дагыны Бедиркент галасына ибермекден саклап галмаг-а дәл, оладыры бошадып хем билерис. Йөне, гелнежем аял адам болар. Мен болсам хич кими танамок. Акжагулуң хем шу гүн эртирки гидиши.

— О нирә гитди?

— Аяларың арасында...

— Силантьев нирәде?— дийип, Мәтшерип эке Мария Павловнадан сорады.

— Ол бар. Оны тутаноклар! Йөне онун гүни туссаг эдиленлерикиден говы дәл. Бу ере гелип биленок. Сәхел аягыны гышык басса, оны да габырдадып басжаклар. Гураманың әхли хожалыгы болса онун элинде. Ине, бизиң ягдайымыз-а шейле, Мәтшерип эке.

Мәтшерип эке ичини хүмледип, бираз салым ере бакып отурды.

— Гелин, биз худая нәме яманлык этдиккәк? Сапармырат шу гүн яраланып гелди. Булар хем бейле. Тоба... Тоба...

— Яраланып гелди? Ефим онуң ызындан адам иберипди ахыры?

— Ол адамы-зады биленок. Гөрмәндир.

Бу хабардан соң өйүң ичинде гөк гүрлән ялы болды.

— Нәме?!— дийип, Мария Павловна өр-гөкден гелди.

— Нәме?!— дийип, Касым хем ховатырлы сорады.

Мария Павловна төверек-дашына әңедип чыкды-да:

— Акжагүле айтмаверин — дийип, эркеклериң йүзүне зарын бакды.— Вах, Гуртгелди ага душан дәлдир. Душса бейле болмазды...

Мәтшерип эке ене гүңлеч сөзледи.

— Бизиң хәзир еке өзүмиз. Мен онуң гелшини халамадым. Ол шейле бир награ дартяр велин, адам чыдар ялы дәл. Мен башга бир зада гең галдым. Онуң голтугында-да бир тай аял көвши билен, чагаларың ойнаян топы бар. Хердем голтугына элини сокуп, бирхили болуп отыр. Өзи-де өе гиренден: «Менден зат сорама» дийип табшырды. Хернә худай, бу затларың соңы хайыр болсун... Сиз муны-да Акжагүле айтмаң. Бедиркентде бир болмасы иш болан болара чемели...

Мария Павловна билен Касым бир-бириниң йүзүне середишдилер.

Касым дүйн гелипди. Ефимов оңа Ремезан аганы Дашсакада өз эли билен жайландыгыны гүррүң берипди. Касым хениз бу тәсириң ашагындан чыкып биленокды. Агыр хесретиң ашагындады. Бу нәмәлим гүррүң онуң үстүне урна болды.

Мәтшерип эке Мария Павловна йүзленди.

— Ал, элим бош бармайын дийип, ики саны гавун гетирдим. Огланларың биленжик ий. Мен хәзир Силантьеви, Салай экәни гөрейин. Шу гиже я эртир гүн догянча гочаклары чыкарып болмазмыка? Онсоңам, мерт болуң. Намарт болсаңыз душмана гүлки боларсыңыз.

...Силантьев Мәтшерип экәниң гелмегине гаты бегенди. Салай эке-де онуң янындады.

— Мен ишчилериң хеммесине диен ялы хабар этдим. Эртир гүн доган бадына әхли ишчилер заводын өңүнде хәзир боларлар. Акжагүл хем яңыжа гелип гитди. Ол хем заводың өңүне бала-чагалы йүзе голай аял чыкжак дийди. Инди Салай эке икиңиз гайрата галмалы боларсыңыз. Хәзирки везипе шундан ыбарат. Илки билен-ә, шу гиже хекимиң тамының дашыны сакламалы. Туссаглары Бедиркент галасына ибертмели дәл. Муны мен өз үстүме аларын. Гураманың әхли членлери гүн батан бадына белленилен ере гелерлер. Сиз икиңиз болса шәхердәки таныш-билишлериңизиңкә ялтанман айланып чыкың. Эртир заводың өңүне көп адам чыкар ялы эдиң. Танышларыңызын-да танышлары бардыр. Шейдип, биз эртир хекимиң, завод эесиниң сустуны басмалы, олары горкузмалыдырыс. Егса бизиң ягдайымыз дийсең агыр. Олар Бедиркент галасына етирилсе, онсоң олардан умыт үзәймели болар.

— Касымам яныңыза алың-да. Ол бейле затлара өкдедир — дийип, Салай эке теклип гиризди.— Онуң ярагам гургун. Эли-де диенини эдйәр.

— Мен Акжагүле айдып гойбердим. Ол Касымы шу ере гетиржек. Гараңкы дүшенсоң...

— Эгер олар гижәниң ярым болан вагты Ефим дагыны алып уграберселер нәдерсиңиз?— дийип, Мәтшерип эке жаныны барлады.

— Онда атышарыс — дийип, Силантьев айгытлы жогап берди.— Хер этмели, хесип этмели, олары Бедиркент галасына бармакдан сакламалы. Оларың ол ере бардыгы гутардыкларыдыр. Бу икучлы дәл.

— Гаты догры гүррүң — дийип, Салай эке билен Мәтшерип эке тассыкладылар.

— Әтиячдан сизинем гулагыңыз бизиң тарапымызда болсун. Билип болмаз...— дийип, Силантьев табшырды.

Салай эке кесгитли айтды.

— Онуң гүррүңи нәме!

Ики гожа Силантьевиң өйүнден чыкдылар. Улы көчәниң бурчуна гелип, шәхериң бирнәче атлы-абрайлы адамларының адыны тутдулар. Олары ики бөлдүлер. Херси бир угра гитди...

...Сапармырадың ичини ит йыртярды.

— Сона!

— Хә, Сапармырат ага?

— Мәтшерип эке хачан гележек дийипди?

— Гүни яшырман доланарын дийипди...

Шу сораг-жогаплар өй эеси аял билен онуң мыхманының арасында бирнәче гезек гайталаныпды. Себәби гүн батып гараңкы дүшүп уграпды.

Отдан-сувдан гечен Сапармырады хич зат билен гең галдырмак мүмкин дәлди. Эмма ол Мәтшерип экәниң бейдип гидишине гаты гең галды. Бу гең галмагың соңы ховсала, ховсаланың соңы-да горка өврүлди. «Дашховузда бир бетбагтчылык боландыр. Болмаса яшулы

эййэм гелерди. Аягымдан ары чакды дийип, мениң бейдип ятмагым утанч дэлми? Намартлык дэлми? Келте гайтмаклык дэлми? Мен гидейин. Мен бир ики тарапыны деңлэн алам. Нэме боланда нэме?! Ефим билен олардакылере бир зат болса, мениң еке өзүмиң галанымың пейдасы нэме? Инди мен киме герек? Говусы, оларың өли еринде өли, дири еринде хем дири болайын».

Онуң гөзи гапыдады. Гулагы дашардады. Бирден оны гайгы-гам гаплап алярды. Шонда ол:

— Сона!— дийип гыгырарды. Ене-де сораг-жогап башланарды. Шунуң өзи-де гамлы пикирлерини азажык хем болса башындан учурарды.

Сонаның ховсаласы Сапармырадыңкыдан-да гүйчлүди. Эмма ол «улы адамы» сылап, өз дердини ичинде гизлейэрди. Гайтам:

— Эй, гыссанмаң. Бир ере гитсе онуң шейле эглеңмеси бардыр. Гаррапдыр. Бир гүррүңдеш тапса бар зады ядындан чыкаряр — дийип, Сапармырада гөвүнлик берйэрди.

Ятар вагты боландан соң, Сапармырат башына ясы өзбек телпегини гейди. Үстүне сары гачан келтерэк дон гейди. Билине-де өзбек гушагыны гушанды. Донуң хер жүбүсине бир наган салды. Шейдип, Сонаның хай-вайына гарaман ёла чыкды.

Аягы агырярды. Чишипди. Эмма онуң бедениңде газап толкунлары билен хыпзаян гүйжи, ёла чыкмагының максады, бу затлардан үстүн чыкды. Шейдип, аягының ярасының авусындан, гижэниң совугындан яңа гөзүни ышардып, даң атыберенде Ефимовың айна гапысыны какды.

Мария Павловнаның Сапармырадың йүзүне гөзи дүшенден зэхреси ярылды. Эмма шейле-де болса, ол сакланып билмеди-де, сожап агламага башлады.

— Аглама. Бес эт. Нэме боланыны айт.

Мария Павловна гүррүң берди

Сонра Сапармырат:

— Ефим дагы хэзир хекиминкидеми?— дийип сорады.

— Хава. Гүн баталы бэри хич хили түпең сеси чыканок. Диймек, олар хениз шу тайда. Гиже экитселер бизиңкилер ясавулларың үстүне чозжакдылар. Мен тэ гүн баталы бэри айнаның өңүнде. Хич хили ышарат хем болмады. Түпең сеси-де чыкмады. Бизиңкилер хекимиң

тамының дашыны, түрмэниң дашыны саклаярлар. Касымам шоларың арасында...

— Ол ниреде?

— Акжагүл яңыжа гитди. Аяллары жемлэп заводың өңүне чыкарджак. Мэтшерип эке, Салай эке, Силантьев дагы адам йыгнаярлар. Гүн догуберенде заводың өңүне кэн адам йыгнанжак.

Сапармырат бир салым дымды. Соңра:

— Хеммеси дүшнүкли. Мен говы гелипдирин. Гелин, сен, мениң ярамың саргысыны тэзеле. Менем гидейин — дийди:

Саргысыны тэзелэнден соң, Мария Павловна Сапармырадың йүзүне зарың бакды.

— Сапармырат ага, мен сениң Ефимем, менем иң якын адамындан-да говы гөрйэндигини билйэрин. Бизинем, догрусы, сенден якын адамымыз ёк. Худаның хакы үчин, гөнинден гел. Сен өңки Сапармырат дэл. Нэме болды? Йөне догрыны айт.

— Хэй, гелин, яман ерден тутдуң-ов!— диенден Сапармырадың гөзлериниң өңи перделенди. Эмма мерт мертлигини этди.

— Ефимден башга адама айтмазмың?

— Айтмайын, Сапармырат ага.

— Мертмиң!

— Мерт.

— Жүнейит хан мениң аялымың хем оглумың келлесини кесипдир...

Мария Павловна геплэп билмеди. Аяллыгыны этди, өзүнден гидип йыкылды. Сапармырат:

— Хэй, хелей-дэ — дийип, ичинден өзүне кэйинди-де, Мария Павловна совук сув ичирип, оны өзүне гетирди.— Мерт бол. Агзыңдан сыпдырайма — дийип, кейтиклэп чыкып гитди.

Көне арабакешиң Дашховузда билмейэн гапысы, танамаян чайчысы ёкды. Онуң келлесине хэзир саман дыкылан ялыды. Эмма ол бир зады говы аңшырярды. Ефим дагыны халас этмек үчин заводың өңүне көпрэк адам йыгнамалыды. Шейдилмесе Ефим дагы Бедиркент галасына — гөни өлүме иберилжекди. Бу максат Сапармырат үчин хер хили буйрукдан, хер хили хөкүмден-де гүйчлүди.

Ол бэш йүзе голай адамыны завода тарап ёла салландан соң гүн догуп-догманка өзи-де шу ере гелди.

Ишчи гейминдәки адамлар заводың өңүнде ики-бака гезип йөрдүлер. Гелен мыхманлары кабул эдйәнлер той эслерине меңзейәрдилер. Ишчилериң гөрнүшлери өрән гахарлыды.

Адамлар төверекден бу ере тарап ыңярдылар. Шабадың голай-голтумындакы обалардан пыяда-перренде гелйән эркеклериң, аялларың ызы үзүлмейәрди.

Гүн гөтерилип найза бойы галанда заводың атгайтарым төвереги адамдан долупды. Эсасы гүйч — заводың ишчилери дервезәниң өңүндеди. Бейлекилериң көпүси ишчилериң машгала члеңлери, доган-гарындашларыды. Кейпине, нәме боларка дийип, адамларың ызына дүшүп гайданлар-да кәнди.

Дервезәниң өңүнде башлан вагырды барха гүйжеди.

— Харман ногай, бәри чык!

— Харман ногай, бизиң ёлдашларымызы гетир!

— Сигбатуллини гетир! Җансызы гетир!

Адамлар бокурдакларына сыгдыгындан гыгырып башладылар. Гахарлы сеслерден яна Дашховзуң депесини лерзана гелди.

Бу вагт Харман ногай өйүнден чыкып у грапды. Ол көчеден гелшине адамларың илерлигине ылгап барышларыны гөрүп гең галды. Соң онуң гулагына:

— Заводы отлаҗакмышлар...

— Машынлары дөвҗекмишлер — диен сеслер эшидилди. Онуң хушы башындан учды. Зәхреси ярылды. Ол деми-демине сыгман көпрә тарап ылгады. Ёл угрунда басып гечени-де какып гечени-де болды.

Харман ногай көпрә голайлашдыгыча ылгашып, бири-бирини итерип барянларың дердинден йөрәп хем билмеди. Ине, ол көприниң үстүне чыкды. Сагына серетди. Шабадың ичи адамдан яна бөрек салнан газан ялыды. Заводың өңи билен илерлигине серетди. Йыгнапан мәрекәниң аңырсына гөз етирип билмеди. Гыззырма тутәныңкы ялы дишлери шакырдап, додаклары титрәп башлады. Мунуң үстесине-де, яңкы көчеде эшиден сөзлери эййәмден иш йүзүне гечип башлан ялы бир айылганч дуйгы онуң бүтин гөвресини, акыл-хушуны гапяап алды. Инди ол өзүни танамасалар, шу ерден саг-аман башыны алып, ызына гечип билсе худайдан мүңде бир разыды.

Нирә гачмалы? Бирнәче гүнләп Дашховзы терк эдип гитмелими? Я-да буларың гахары ятышянча өйде гизленип ятмалымы? Төвекдәки адамларың өзара гүррүңлери онуң бу сорагларына жогап берди.

— Харман ногай чыкмага горкярмыш...

— Ене бир азракдан гелмесе, онуң өйүни отлаҗакмышлар....

— Әй, бу гүн гаты гызыклы затлар гөрерис...

Харман ногайың депе сачы үйшди. Башыны ашак салып, өзүни танатман ызына доланды. Ол хашлап зордан демини алярды. Шейле-де болса, етишибилдигинден ылгаярды. «Ёк, мундан гүн болмаз. Буларың жылавындан чекилмесе, булар өйүңи-де отлар, заводыңы-да чым пытрак эдерлер. Хеким муна чәре гөрмесе болмаз. Мениң заводым... Мениң экленҗимиң чешмеси сен ахыры. Волга боюндакы мүлкүм ялы сени-де элден гидерсем, мен нәдерин. Ёк! Ёк! Элден гидерип болмаз! Хеким чәре гөрмесе, Җүнейит ханың хут өзүниң үстүне барарын. Мен бейле ягдай билен асла разылашып билмерин...» дийип, Черригиң өңи гаравуллы тамының гапысындан күрсәп ичери гирди.

Черрик хеким шәхерде нәме товга турдука дийип, көчелере чыкмак үчин ок-ярагларыны дакынып дурды. Реңк-пети галмадык Харман ногайың болуп гелши онуң аладасыны артдырды.

— Нәме болды, хав? Гөрнүшиң яман үйтгешик-ле?

Харман ногай зордан демини дүрсәп гүрледи.

— Болуш-солуш галан дәлдир, хеким. Дашховзуң ели яшардан етмиш яшарына ченли хеммеси заводың өңүнде жемленипдир. Заводы отлаҗакмышлар, мениң өйүми-де. Хеким, биз булары башына гойбердик. Өзүң бир чәре тапмасаң, бизиң ишимиз гайтды.

Хеким гаршы чыкды.

— Зындана сал диенлериңи зындана салдык. Инди нәме? Мен сениң заводың дийип, шәхериң әхли җемендесини түрмә дыкып билмерин ахыры. Менде олар ялы улы түрме ёк...

— Вах, бей диймесене, хеким! — дийип, Харман ногай гурсагына урды. — Сен, хич болмаса, көчә берин чыкып гөр ахыры! Олар мениң билен ишлерини гутаранларындан соң, сениңем үстүңе гелҗеклер. Бу товгаларың хеммеси шол тутулан харамзадалар зерарлы. Олар болса сениң тамыңда. Сениң зынданыңда! Онсоң, сен нәхили аман галарын дийип, пикир эдйәрсиң?! Хеким, бу затлар оюнҗак дәл! Бу ишде я алмалы, я өлмели

болар. Буларың хеммеси ханың енлип гайтмагындан гылав алнып эдилйэн ишлер! Шуна бери душүн ахыры!

Хекимиң гөзлери тегеленип уграды.

— Эй, ёг-а?

— Хава, хава, хеким! Бу затлара дүйпли серетмек герек. Бу йөнекей чакнышык дэл!

Хеким эл чарпды.

Хызматкэр гирди.

— Хэзир шу тайда нэче атлы бар?

— Элли атлы, хеким ага.

— Шоларың отузы атлансын. Маңа гарашсынлар. Галаң бигримисиниң тамының төверегинде гой. Гаты сересап болуң.

— Гуллук, ага.

— Зынданың гапысына берк болуң.

— Гуллук, ага.

— Бар!

— Гуллук ага.

Хеким гуллукчы чыкып гиденден соң. Харман ногая йүзленди.

— Хэзир биле гиделн. Гыран-жыран эдип, хеммесини коварыс. Нэдерсиң, хеммеси аз салымың ичинде гүлала-гүллүк болуп дуруберсе!

Харман ногай хырчыны дишлэп, башыны яйкады.

— Хеким, гаты пэхимли херекет эдилмесе, кын болар. Сен онатжа пикирлен.

Хекимиң гахары гелди.

— Харман ногай, мен-э саңа пэхимли эдепимде ярапып билжегими билемок! Саңа асла нэме герек? Мен саңа мусулманың гепленйэн дилинде айдып дуруң. Заводың өңүни бошадып берейин. Ишини битирип берейин. Башга нэме герек? Мен хич затдан горкамок. Мениң элимде ярагым бар! Аркамда Гурбанмэммет сердар дур! Саңа башга нэме герек?! Пөр, гитжек болсаң, ёгса ене де гепиңи чагаладып башларсың!

Харман ногай такдыра тен берип, хекимиң сөзүне гулак салмалы болды. Оңа яраг гетирдилер.

Хеким билен Харман ногай атланды. Завода тарап сүрдүлер. Оларың ызы билен хем отуз атлы сүрди.

...Сапармырат заводың дервезеси билен көприниң арасындакы агыр мэрекэниң ичиндеди. Ол төверегиндэкилере:

— Талап эдиң! Гаты гыгырың! Түрмэ душенлериң йигит ялыжак гүнэси ёк. Олар халкың аладасыны эдйэн йигитлер. Олары түрмэ салмага хич кимиң хакы ёк! Тэ олары чыкарянчалар шу ерден гозганмалың — дийип, жаныгып гүррүң берйэрди.

Көпри тарапдакы мэрекэниң арасында херекет башланды.

— Хеким гелйэр!

— Харман ногай гелйэр!

— Ызларында-да атлылары!—диен галавутлы сеслер эшидилди. Сапармырат көпрэ тарап серетди. Төверек-дашына абыр-забыр этмек билен өзүне ёл ачып, хеким көпрүден илерлигине инип башлады. Онуң саг тарапындан Харман ногай сүрүп гелйэрди. Бейлеки атлылар хем ики-икиден хатара дуруп, сүрүп гелйэрдилер.

Сапармырат адамлара йүзленди.

— Горкмаң. Биз көплүк! Хич зат эдип билмезлер! «Көпүң ойны дең гелмейэр аз билен» диен сөзи ятдан чыкарман! Йөне гаптала чекилиң, ёл бериң. Олар бизи дервезэниң өңүнде башлар. Гой, гечсинлер!

Сапармырат душундан гечип барян хекимиң хөвәлесини белент гөрди.

Хеким кынлык билен өзүне ёл ачып, ахырсоны дервезэниң өңүне барды.

— Чекилиң, гайра дуруң!—дийип, йүзүни хырсызландырып гыгырярды. Атлылар хем голайларындакылара хайбат атып, хеким билен Харман ногайың аркасында дурдулар.

Дервезэниң өңүнде Силантьев, чагалы аяллар, Акжагүл, Салай жерчи, Мэтшерип эке, узын сакгаллы, ясы телпекли йүкчи Мэдресул, яңы сакгал-мурты гаралып башлан, гөрмегей өзбек йигиди усса Курамбай, башга-да гурамаиың члeнлери, ишчилер, дилевар адамлар улы топар болуп дурдулар.

Хеким киме йүзленжегини билмэн, шу топара гарап:

— Бу башбозарчылыгы чыкарып йөрен ким?—дийип азгырылды.

— О нэхили башбозарчылык?—дийип, йүкчи Мэдресул сорады.— Бу ерде, хеким ага, башбозарчылыгам ёк, оны чыкарып йөрен хем ёк. Халкың өзи гелди.

Хеким сапанчасыны голтугындан чыкарып элине алды.

— Гөниңден гел, аксакгал, сенми бу адамлары йыган?

Мәдресул сапанчаны гөрүп, хекиме голайрак сүйшди. Онуң топары хем дагың гаясы ялы болуп, агырлык билен өңе ымтылды.

Мәдресул хекимиң йүзүне батыргай серетди.

— Хеким ага, ярагыңы алан ериңе сал. Болмаса бизиң сизиң билен гүррүңимиз ёк...

Өз раятындакылардан өмүрбойы бейле сөз эшитмедик хекимиң тас йүреги ярылыпды. Ол гөзүни депесине дикип, агзыны көпүрҗиклeдип, эрбет кәйинди-де, сапанчаны Мәдресулың дөшүне тутды. Бу арада усса Курамбай өзүниң даш ялы элиң билен хекимиң гошарына чалажа какып гойберди. Хекимиң сапанчасы топарың өңүнде дуранларың аягының ашагына гачды. Сапанчаны «пачак гөмди» этдилер. Аяллар гыгырышдылар. Чагалар аглашдылар. Өңдәки, ыздакы хатарлар херекете гелди. Харман ногай титрәп дуршуна, хекимиң донундан чекди.

Хеким гөзлерини гиңден ачып, хайран галмак билен Мәдресулың йүзүне серетди. Ол гүндизин гүни ай гөрен ялы, гең галмакдан яңа нәме дийип, нәме айтҗагыны билмеди.

Бу алжыраңңылыкдан Мәдресул пейдаланды:

— Догрусыны айтсак, хеким ага, сизиң билен хәзирликче-хә ишимиз ёк. Бизиң ишимиз, ине, шу дуран билен! — дийип, хекимден гөзүни айырман, Харман ногая тарап элини узатды. — Бу бизиң бәш саны адамымызы зындана ташлатды. Шолары хәзир чыкарып гетирмесе...

— Гетирмесе нәдерсиңиз? — дийип, зордан өзүне гелен хеким гахарлы дилленди.

— Гетирмесеми? Гетирмесе заводының екеже-де битин задыны гоймарыс!

Хеким атлылара йүзленди.

— Тутуң, бу харамзаданы! Шол нежислериң янына элтип ташлаң!

Өңде дуран ики атлы атларының бөврүне депип, Мәдресула якынлашдылар. Силантьев билен Курамбай ол атларың жылавына япышды. Атлылар гудуз ачан ялы болуп, Курамбай билен Силантьевиң аркасына гамчылап башладылар. Курамбай өзүне гамчы чаляның гошарындан тутды-да, бир халта пагта оклан ялы эдип,

оны атың үстүнден алып оклап гойберди. Ол барып атлыларың хатарының өңүне дүшди. Деррев туруп, бәшаларына ок сүрүп башлады. Атлылар хем ярагына япышдылар.

Өвдайың бозукдыгына индиден соң долусы билен гөз етирен хеким илки атдан йыкылана, соңра бейлеки атлылара: «Гоюң!» диен ышараты эдип элини силкди. Силантьев хем бу вагт өзүни уруп дуран атлыны атдан агдарыпды.

Хеким вагырдап уграп агыр мәрекәни көшешдирмек үчин элини галдырды. Соңра йигренч билен Мәдресула гарады.

— Сизе нәме герек ахыры?!

Мәдресул кесгитли гепледи.

— Шу адам я бизиң ёлдашларымызы чыкарып, гетирип ене-де өңки ишлеринде гойсун, я-да заводындан эл гөтерсин.

— Олар женаятчы, олар башбозар! — дийип, хеким жабжынды.

— Олар говы адамлар!

— Чыкарың!

— Егсам говулыга гарашмаң! — дийип, агыр мәреке хекимиң сөзүне жогап берди.

— Заводы якарыс!

— Ногайың өйүни отларыс!

— Ичалы бухгалтерини якарыс!

— Хекимиң галасыны отларыс!

— Түрмәни юмрарыс — диен сөзлер йыгнананларың арасында гайталанярды. Турды бир гүввүлди. Турды бир гох. Заводың дөрт төверегини бир зензеле. Ёр сарсып гиден ялы болды. лерзана гелди.

Хеким гөзлерини элек-челек эдип, Харман ногайың йүзүне серетди. Онуң бу бакышында «Нәме этмели? Сен-ә мениң дек отуран башымы депирҗек әре бердиң!» диен маны барды.

Харман ногай муртуны сыпалап:

— Мәдресул эке, Силантьев, бейлекилер, эшидиң, дүшүниң. Олар Жүнейит ханың гаршысына гидйәрлер. Болмаса биз хем олара хич зат дийжек дәлдик. Агыгараны сайгарарча болупсыңыз ахыры! Үстүңизде кенек болуп, дии гылыжыны чалып йөрен ханың хем гаршысына гидерлерми? Онсоңам Мәдресул ага, бәш

саны капыр зындана ташланды дийип, сакгалың агы билен бейдип йөрмек нәмә герек? Бәш вагт намазыңы язман, ишиңе гатнапжык йөрсең болмаярмы?

Мәреке Мәдресула гезек бермеди.

— Өзүң капыр!

— Өзүң езит!

— Олара дил етирсең, агзың гышарар!

— Бу сөзлериңи ичалы хасапчына айт!

— Тиз бол!

— Бизи ишден гоюп дурма!

Хеким билен Харман ногай үстлерине дагың әпет дашы сүйшүп гелйән ялы болуп, бири-бирине голай гелип, титрешип дурдулар. Хер тарапа тутуп гөрдүлер. Эмма бу ере йыгнананлар, өңүнде гаршылык гөркезип дурсаң, бахарың сили дек баңына акдырып әкидибержекди. Муңа икисиниң-де акыллары етди.

Вагырдының арасы билен хеким:

— Нәме этмели? — дийип, титрейән сес билен Харман ногайың гулагына чавуш чакды.

— Икимиз бир маслахатлашалы. Завода гирели. Бу ерде хич зат эдип болмаз.

— Боляр. Буларың сөзүни-де долы эшидели.

Харман ногай Мәдресула йүзленди.

— Ханы, яныңа кими алсаң ал, хеким билен маслахатлашалы. Йөр,завода гирели.

Озалдан шу теклибе гарашян Мәдресул: «Башлайшың-а говы» дийип, ичини гүлдүрди. Соңра Силантьев билен Акжагулуң йүзүне бакды. Олар Мәдресулың гапдалына гелип дурдулар.

— Биз тайяр — дийип, Мәдресул мәлим этди.

Харман ногай гахарыны басып билмән:

— Тайяр болсаңыз, булара айдың, бизи завода гойберсинлер — дийди.

Мәдресул өңе дүшди. Акжагул сагындан, Силантьев онуң чепинден йөреди. Хеким билен Харман ногай башларыны ашак салып, оларың ызына дүшдүлер.

Контора гиренлеринден соң, Харман ногай долы айңалмадык хекими өз отурян еринде отуртды. Хеким енеде хайран галды. Ол Акжагули гөрди. «Бе-е, бу гөзел кимкә? Бу нирeден гелдикә? Бу нәме эдип йөркә? Әлхепус, бизиң шу топрагымызың-да өндүрип билжек дәл диен зады ёг-ов» дийип, хеким инди онуң гепләрине гарашып отурды.

— Силантьев — дийип, Харман ногай элини жүбүсине сокуп, гахарыны басып билмән, жайың ичинде гезмеләп йөришүне дилленди. — Бу нә болуш? Сиз Ефимов дагыны зорлук билен чыкартмакчы болянызмы? Бу айданыңыз болмаз. Ефимов хем онуң пикирдешлерини Жүнейит хан көпден бәри гарашяр. Олары әле саланымыздан соң, сизе гайтарып берибилмерис. Пөне башга нәме талабыңыз болса айдыбериң. Пикир эдип гөрелиң. Бейдип мәреке үйшүрип, масгара болуп йөрмек герек дәл. Биз хем этжек ишимизи билип эдйәрис. Диңе өзүңизи акыллы сайып, бейлекилери акмакдыр өйтмәң! Ефимов якында Мүрзебашының токайына заводың ахли ишчилерини йыгнап, ханың еңилениңе бегенип той эдипдир. Вагыз-несихат эдипдир.

Соңра Харман ногай Акжагулуң өңүне гелип сакланды-да, шол өңки гахары билен оңа йүзленди.

— Сенем аял халыңа худайы чагырып отурман, оларың ишине баш гошупсың. Сенем вагыз эдипсиң. Мен сени-де тутдуржакдым. Эмма аял боланың үчин кемакыллык эдендир, соң акылына гелер дийип, саңа хич зат диймедим. Сен мениң рехимдарлыгымы билмелисиң.

Завод ееси соң Мәдресула йүзленди.

— Мен сени яшулы, пәхимдар адаммыкаң дийип чак эдйәрдим. Саңа ынанярдым. Сени сылаярдым. Эмма сен мениң ынамымы өдемедиң. Зыяны ёк, сен хем вагты геленде акылыңа айланарсың. Сени булар ёлдан чыкарыпдырлар. Муны бу гүн билмесең, эртир билерсиң. Гелиң, агзыбир болалың. Сәхел зада йүрек чиширип, бири-биримизиң гөвнүмизе дегмәлиң. Пикир эдиң. Ойланың.

Силантьев, Акжагул, Мәдресул бири-бириниң йүзлерине бакышып, Харман ногайың сөзүне масгаралайжы йылгырышдылар.

Соңра Акжагул шейле дийди:

— Хожайын, бизи нирә чагырып сорасаң-да, бизиң шол бир сөзүмиз. Оны биз саңа мейданда, дервезәниң өңүнде айдыпдык. Бу ере гетирип, ене шол сорагы берйәрсиңиз. Шол адамлар хәзириң өзүнде түрмеден чыкарылмаса, соң болжак ишлере өзүңиз жогап бермели боларсыңыз.

Хеким хениз хем ондан гөзүни айрып билмейәрди. Ол:

— Сен ким? Нирели боларсың? — дийип сорады.

Акжагүл гашыны чытды:

— Онуң нәмә герегы бар? Биз башга задың гүррүңини эдйәрис ахыры. Зерур болса айдайын, мен гарайылгынлы. Какама-да Тагандурды диййәрлер.

Мәдресул хекимиң Акжагүле гарап отурышыны халамады, шонуң үчин-де еринден туруп, Акжагүл билен хекимиң арасында дурды-да. Харман ногая йүзленди.

— Хожайын, бизиң ишимиз бар. Бизи тизрәк бошадың...

Бу үч адамың өзлерини алып барышлары, шунча жаныгып сөзлән сөзүне гөвнүетмезчилик билен йылгырышлары Харман ногайың четине дегди. Ол столуң четини юмруклады.

— Онда сизиң ылалашыга гележек пикириңиз ёк-да, шейлеми?

Мәдресул:

— Әй, хожайын, геп чагаладып отурмалын-ла... Бес әделиң — дийди.

«Булара нәме болдука? Булар кимден гылав аларкалар? Вах, булары мынжырадып болсады. Гашымы чытман депеләрдим» диен пикирлер Харман ногайы алдым-бердиме салярды.

Бу арада хеким Акжагүлден гөзүни айырман:

— Мен сизиң барыңызы түрмеде чүйредерин! — дийип, чым-гызыл болуп, еринден турды. — Сизи Жүнейит ханың газабына дучар эдерин!

Мәдресул, Силантьев, Акжагүл бирден еринден турдулар.

— Биз гиделиң. Ене ярым сагатдан жогабыңыза гарашярыс. Соңунам гөрүберйәрис-дә — дийип, Мәдресул гапа йөнелди.

Харман ногай гапының агзында олары саклады.

— Пикир эдиң. Эгер үчиңизиң айлыгыңыз аз болса, мен оны-да көпелдейин. Йөне бу ишиңизден эл чекиң. Хеммеси өз элиңиздәки зат ахыры.

Акжагүл ики ёлдашындан өңе гечди. Гапының тутавжыны гысымлап:

— Хожайын, сиз бизи масгаралаярсыңыз. Биз сизиң яныңыза: «Айдан-диениңиз болса бериң» дийип геленок — дийип, гапыны батлы ачды-да, дазырдап чыкды. Силантьев билен Мәдресул хем онуң ызындан чыкдылар. Олар юмрукларыны дүвүп далиаде дуран усса Курамбайы гөрүп, ондан миннетдар болдулар. Ол ичерде бир шакырды турайса, деррев топулмага тайын болуп, гапының даш йүзүнде дуран экени.

— Нәтдиңиз? — дийип, Курамбай илки чыкан Акжагүле йүзленди.

— Ярым сагат пурыжа бердик. Гой, пикир этсинлер.

Харман ногай гапыны газап билен япды. Хырчыны дишләп, келлесини йайкады.

— Шейле адамлар мениң тарапымда болсалар болмаярмы? — дийип, хыялында Сергей Михайлович Ефимовы гөз өңүне гетирди. — Хич бир гөрк-гөрнүши ёк. Аягын ашагында, «нәме хызмат хожайын» дийип гезип йөрмели адам. Эмма, гөр, адамлары нәхили дережеде үйтгедип билйәр. Мәдресул дагы бир ваглар мениң йөрән көчәмден хем гечип билмезди. Инди мениң сөзүми-де диңлемек ислэнок. Гайтам масгаралап йылгырян боляр? Нәмемиш, Ефимовдан сапак алыпмыш. Ол яшгызы гөрсене! Өзи түркмен гызы! Дилсиз, агызсыз, маклы отурмалы аял! Ол саңа акыл берйәр! Замана, замана! — дийип, дөшүне урды.

Сонра ол бир салым муртуны товлап, ики бака айланды-да, хекиме йүзленди.

— Хеким ага, гөрйән вели сиз хенизем ишчилериң бу чыкышларының маңысына долы суратда үнс березок өйдйән. Буларың бу болушларының маңысы дүйпли, сыясы маны бар. Эмма янкы үчүси муны билдирмежек болярлар. Олар диңе Ефимов дагыны чыкармагы гөз өңүнде тутан болярлар. Бизе башга зат герек дәл дий-
йәрлер. Мен муң дүйп маңысына дүшүнйәрин!

Хеким яңы Акжагүлүң тәсиринден чыкды.

— Ханы, Харман ногай, индики гүррүң нәме?

— Олары бошатмалы болар, хеким. Болмаса, бу гаңра гүйч мениң заводымам башыма йыкар, өйүмем...

Хеким чишип, гахарланан болды.

— Нәме, бир гүн тутуп, эртеси гойберип йөрер ялы олар малмы нәме? Мен олар үчин Бедиркент галасының өңүнде келләм билен жогап бермели. Хей, шейле этмиш

эден адамлары эле салып, онсоң олары гойберип болармы?

— Онда бу беладан нәхили гутуларыс?

— Әй, мен нәбилейин? Үстүме гелеселер, гызгын гүлле аларлар. Ефим-ә алмазлар...

Харман ногай хекимиң хилесине дүшүнди. Онуң попбуш йүзүне йигренч билен бакды-да, ичинден эрбет кәйинди. «Бу харамзада пул ислейәр. Зат ислейәр. Гарры дойса боланы. Бурнуның өң янында нәме бардыгыны биленок. Хем муңа пул бер, хем душманыны бошатдыр... Ёк, бу Ефимов маңа ол дүнйәде-де рахатлык бермезмикә диййәрин. Нәме этмели? Белли зат. Хекиме пара бермели. Ефимовы бошатмалы. Бейдип яшандан-а дирилигиңе гөре гирениң хем говы».

Ол демир сандыгыны жараңладып ачды. Алтын-күмүш пуллардан бир пенжесини алды-да, бир зада чолады. Соңра хекимиң өңүне әлтип гойды.

— Болдумы? — дийип, отуран хекиме серетди.

— Бу нәме? Ол «болдумы?» диениң нәме?! — дийип, хеким аяк үүстүне галды. — Мен сенден зат сорамок. Мен олары бошадып, оларың ерине өзүм түрмә гиресим геленок.

«Харамзада, аз гөрди-ов! Бу мениң өйүми даргатман гойжак дәл!» дийди-де, Харман ногай ене демир сандыгы жараңладып ачды. Ене бир гошавуч пулы гетирип хекимиң өңүнде гойды.

— Хеким, хәзир мениңем ягдайым йүзлейрәк. Хәзирликче шуны ал. Соңунам гөрерис. Йөне мени шу беладан бир гутар.

— Әй, өз-ә кындыр. Ханың газабы айылганчдыр. Хан ериң ашагында йылан гәвүшесе-де билйәр.

— Онуң гүррүңи ёк. Йөне гайрат эт...

Хеким пулларың үстүнде элини ойнадып дуршуна:

— Өз-ә кындыр. Йөне сениң гөвнүң үчин бир гезек нәме болса шол болсуна ураймасам — дийди.

— Гайрат эт, хеким, булар айылганч. Буларың өңүнде дуран өзүң болма...

Хеким репиде ялы йүзүни сыпалап:

— Ол янкыжа яшажык гелин шейдип, сениң заводың чаңына булашып йөрмелими. Гаты үйтгешик зат экен...

«Янкыжа» адына дүшенден Харман ногайың ини тикенекләп гитди. «Ол янкыжа дәл-де, йылан ахыры» дийип, ичини геплетди.

Дашындан хекиме шейле дийди.

— Шу ишлери бир яңалык эдели. Онсоң оны сениң йүпегиңе чолаярыс.

— Хм... м...

— Хава-хава... Буларың шейдип, еке-екеден чаңыны какарыс. Ховлукма бакалы, шейдип буларың ёгуна янарыс.

Хеким заводың дервезесинден чыкан бадына атланды-да, адамларыны ызына тиркәп:

— Пош! Пош! — дийип, өңкүси ялы өзүне ёл ачмакчы болды.

Эмма вели хич ким «пош-пошуна-да», гамчысыны булайлашына-да үнс бермеди. Мәреке оңа ёл ачмады.

— Бу нәме болдугы? — дийип, хеким дерисине сыгман гыгырды.

Пүзи салык ишчилер, габа телпекли, келтекчели адамлар дагың гаясы ялы болуп, дуран ерлеринден хем гозганмадылар. Оняңча дервезеден яңы чыкан Харман ногай гыгырды.

— Хәзириң өзүнде ише башласаңыз, өйдүмли ишлесениз, олары түрмеден чыкарярыс. Хекими гойбериң! Юрт эесини ёлдан сакламаң!

Харман ногай ишчилериң өңүнде жар эден бужагаз шертиниң түйс налажедейиндигини билди хем шуны ишчилериң газаныны билен деңешдирип гөренде, онуң гулагының үчлары гызарып гитди. Ол өз-өзүнден утанды-да, хекимиң болуп дуршуна серетди.

— Нәме үчин ёл берензок ахыры?!

Мәдресул гепледи.

— Илки олары гетириң! Соңра дөрт тарапыңызам ачык!

Хеким гөзлерини алардып оңа серетди-де, бирнәче вагтлап демини алып билмеди. Бу болуш онуң акылына сыгмады. Келлесинде ерлешмеди. «Гарамаяк хекимиң өңүнде шерт гойяр! Гарамаяк хекими гөзтуссаг этди! Бу нә масгарачылык? Бу нә болуш? Гөрлүп-эшидилмедик зат!»

Эмма бу хакыкатды...

Хекими гөзтуссаг этдилер...

Хеким илки бу ере геленде, соңра ишчилериң үч векили билен хожайының жайында отуранда гөрен гаршы-

лыкларына ончаклы әхмиет бермәнди. Эмма бу гезекки гайтжак боландакы гөрен гаршылыгы хич зада барабар болмады. Бу гаршылык онуң гөзүни ачды. Оны сүйжи укудан оядан ялы этди.

Хекимиң тутян орны улуды. Ол Гурбанмәммет сердарың Дашховзы ынанан еке-тәк адамсыды. Оңа бу юртда сениңки телек диййән адам ёкды. Ол адам өлдүрсе-де, гөвнүне ярамадыклары ер-юрдундан ковуп гойберсе-де, оңа сениңки телек диййән тапылмаярды. Ол хандан гелен буйругы бержай этсе боланыды. Галан ишлери өзи билмелиди. Дашховуз халкы ондан горкарды. Сөвдагәрлер, улы ер эелери, бакгаллар, дукан йөредип отуранлар оңа яранып билселер, башлары асмана етйәрди. Шейле хукукларың эеси болан адама ишчилериң бу гөркезен гаршылыкларының нәхили тәсир этжекдигини гөз өңүне гетирмек болар.

Ол нәме-де болса, муны ювутмалы болды. Атының жылавыны чекди. Хырчыны дишледи.

— Бу нәхили масгарачылык? Айрылың ёлдан! Тусгаларыңызы хәзир бошадып иберерин! — диййип, Мәдресула азгырылды.

Акжагүл оны ойнады.

— Хеким ага, нәмә гыссанярсыңыз? Ховлукмаң. Олар геленсоңам гитсеңиз болар... Сизи гөрүп дураныңызың өзи бизиң үчин улы дөвлет ахыры...

— Ха!..

— Ха!..

Черригиң сүңңи говшады. Эмма вели гар ягып дуран йүзүнде хич хили үйтгешиклик эмеле гелмеди. Гапдалында дуран атла, Акжагүл билен Мәдресул эшидер ялы эдип:

— Бар, олары бошадып гетир. Тиз бол, мениң булардан -башга-да ишим башымдан агдык — диййип буйрук берди.

Мәдресул чете чекилип, буйрук алан атла ёл беренден соң, ызкы хатарлар хем ёл ачдылар.

«Дилевар гыз экен», «Завода хем үчүң бири болуп гирип чыкды», «Ол ерде хеким билен хожайына геплемәге-де гезек бермәндир» диен сөзлер сәхел вагтың ичинде агыр мәхелләниң арасына чалтлык билен яйрады. Мәдресул башлыклайын Акжагүлүң голайында дуранлар:

— Берекелла, гызым!

— Оңарайдыңайт! — диййип, оңа гөвүнлик бердилер.

Ыздакылар өңе сүйшүп, бу дилевар гызы гөрмек үчин боюнларыны созярдылар.

Бу гүррүңлер Сапармырат дагының дуран ерине ченли барып етди. Ол ким хакында гүррүң эдилйәндигини илкибада билмеди. Соң онуң гулагына: «Ады Акжагүлмүш» диен сөз дегди. Сапармырат соңкы гүнлерде гүлмүш» диен сөз дегди... биринжи гезек ген галды. Ол Акжагүл Ефимовың өйүниң бир бурчунда йыгрылып отурандыр диййип чак эдйәрди. Акжагүл илиң өңүне дүшер, халкың аладасыны эдип билер диййип, асла пикир хем этмейәрди. Шонуң үчин-де ол бу дилевар гызың Акжагүлдүгине ынанмады. Кейтиклэп, адамлары дөши билен итерип, өңдәки хатарлара голайлашды. Силантьев, Мәдресул, Салай жерчи, Мәтшерип эке дагы билен гүлшүп, ичгин гүррүң лешип дуран өз гызыны гөренде, ол нәме дийжегини билмән, бирнәче вагтлап агзыны ачып дурды. Догрусы, бирбада бегенжегини-де, гынанжагыны-да билмеди. Бирден жыны атланып, гызының үстүне гыгырмак ислейән ялы бир ислег йүрегиниң чуңңур ерлеринде пейда болуп гитди. Ол ичинден: «Акмак!» диййип, өз-өзүне кәйинди. «Еке перзендиң илиң өңүне дүшүп, илиң алкышыны алып йөр. Мундан белент хем бир дереже, мертебе бармы? Худайым онуң өмрүни узак этсин. Мертебесини белент этсин». Ол ызына доланды. Өңки ерине гелип дурды. Чоммалып отурды-да, бир чөп алып, ер чызып башлады. «Хэй, ёлдаш Куйбышев пәхимдар адам экен-ов! Ине, келле-де шонуң келлеси ялы болайса! Ол: «Түркмен аялыны азат эдиң. Онуң элине долы хукук бериң. Сизиң гуржак тәзе дурмушыңызда оларың нәхили дережеде, бахасына етип болмажак көмекчи болжакдыгыны ондан соң гөрерсиңиз!» диййипди. Ине, гөрнүп дур. Түвелеме, сачы кесилениң өз-ә адам болупдыр-ов!». Ол бегенди. Йүреги жошды. Гөвни гөтерилди. Ериндев нәхили галаныны дуйман галды.

Мәреке бирден гозгалаң тапды. Хеммәниң назары көпрә тарап өврүлди. Сапармырат хем ол ере бакды. Ызы гаравуллы бәш адам көпрүден инип гелйәрди. Оларың өңүнден гелйән сары сачлыжа, сары муртлужа гаты ыкжам гейнен адама гөзи дүшенден Сапармырадың бүтин гөвреси говшап гитди. Ефимов өзүниң кичижик папагыны саг элине алып, ёкары гөтерипди. Етшибил-

дигинден оны салгап, ики тарапына башыны атып, мәреке билен саламлашып гелйәрди. Онуң чүйше ялжак гөкже, ойнаклап дуран гөзлери гүлйәрди. Бегенйәрди.

Онуң болуп гелшини суратчы болуп кагыза чекмек, дилевар болуп башгалара гүррүң бермек мүмкин дәлди. Оны гөрмек герекди. Онуң гапдалында дуруп сынламак герекди. Сапармырат шейле хем этди. Ол дуран еринден Ефимовың хер бир әдимини, хер бир херекетиниң деталыны небсевүрлик билен сынлаярды. Ефимовы гөренден онуң какасы, екеже оглы, аялы, бир вагтлар сүрүп отуран дурмушы гөз өңүне гелди. «Инди оларың хич бириси ёк. Инди диңе сен бар, Ефим! Сен болмасаң, мен нәдердим? Саг бол доганым. Екеже чагам Акжагүли белент дережелере етирениң үчин саг бол».

Ефимов шол гелшине онуң голайына гелди. Сапармырат билен онуң назары каклышды. Сапармырада гөзүни гыпып гойберди-де, башыны чалажа атды. «Бу адам дәл. Бу мәхриң хут өзи. Мәхриң йүреге язан сураты» дийип, Сапармырат деңинден гечип гиден Ефимовың ызындан хем середйәрди. Оны гөзи билен ювдайжак болярды.

Ефимов деңинден гечип гиденден соң, Сапармырат бирден өз-өзүне гахар этди. «Нәме үчин Ефимов хер ягдайда өзүни йитирмейәр? Мыдама бир болшы». Соң өз-өзүне гаршы чыкды. «Тапыпсың мыдама бир болушлы адамыны! Кәвагтлар бир бойнуёгынлыгына тутяр вели, шол вагт онуң гөзүне гөрнен өзүң болма. Өверлиги ёкдур-ла» дийип, көп чакнышыкларыны гөз өңүне гетирип, Сапармырат мәхир билен, мелул эдижи миннетдарлык билен йылгырды. Заводың дервезесиниң агзындан онуң гулагына:

— Ефим!

— Ефим!

— Хош гелдиң!

— Җаның сагмы?! — диен бегенчли сеслер эшидилди.

...Адамлар даргашып гитдилер. Хеким атлыларыны ызына тиркәп, гаты сүрүп гитди.

Пессай шемал өвсүп уграды. Эртирден бәри асманың йүзүни гаплап дуран булутлар, илерлигине, гум геришлериниң аңырсына тарап сүйшүп уграды. Бир салымдан өвүшгин атып, гүн гөрүнди. Онуң арасса, гөвүн гөтерижи, якымлы нурлары буржы баглап дуран агач башларына дүшүп, олара мүң дүрли гөрнүш, мүң дүрли

безег берди. Гүнүң нурлары соңра ердәки гарларың үс-
түне яйылды. Гөзъетимиң хемме еринде күмүш гырың-
дысы сепеленен ялы бир гөрнүш пейда болды.
Заводың дервезеси гинден ачылды. Гара гапы аз са-
лымың ичинде йүзлерче ишчини ювутды. Ене бир са-
лымдан ики гүнден бәри өлүп ятан заводың беденине
тәзеден җан гирди. Белент турбалардан гойы гара түссе
чыкып, заводың улы йүреги уруп башлады. Ол: «Хүт...
хүт... хүт...» эдип, гахарлы, газаплы урярды. Онуң бу
сеси Дашховзуң хемме еринде эшидилйәрди. Бу сес-
ден ишчилериң өйлериндәкилериң йүреклери ерине
гелди. Дурмуш тәзеден башланды. Базара гитмели.
Ишден ядап гелен адамлары йылы нахар билен мыла-
сып гаршыламалы.

Сапармырат Салай жерчининкә уграп баршына, көприниң үстүнде Касыма габат гелди. Касым төверекдашына эсерденлик билен середип, завода тарап барярды. Ол тарапдан гелйән адамларың көплүгинден яңа өзүне ёл ачмак оңа гаты кын дүшйәрди. Шу арада хем Сапармырат оңа пете-пет гелди. Касым оны гөрмән деңинден гечиберенде:

— Касым! — дийип, Сапармырат гыгырды.

Касым таныш, мәхрибан сеси эшидип, сакга дурды.

Саламлашдылар. Бир чете чекилдилер.

— Яшулы, хачан гелдиң? — Оба-гара гургунчылыкмы? Нәзик эжемдир Дурдымырат дагы сагмы? Я оларам гетирдиңми?

Сапармырадың гөзүниң еки гаралды. Гулагының агзында топ атылан ялы болды. Ол көприниң агажына япышып зордан сакланды.

— Шүкүр, шүкүр, Касым. Өзүңиз гургунмы?

Касым ер-гөкден гелди.

— Шүкүр, яшулы. Нәме, саглыкмы бери?

— Саглык, саглык...

Касым нәме-де болса, бир гизлин задың бардыгыны Сапармырадың йүзүниң бүтинлейин үйтгәнлигинден аңшырды. Дүйнки Мәтшерип экениң айдан сөзи гүпбе ядына дүшди-де, онуң болшуны, яраланмагына ёрды.

— Яшулы, ниреде яраландың? Яраң агырмы?

— Әй, дүйн даңдан обадан гелйәркәм, ёлда дерт-баш саны нәкесе душдум. Тарк-турк эдишен болдук. Мениң уйлугымы ок сыпжырдып гечди.

Касым бу жогапдан канагатланмады. Себәби дердиң үйтгешик дүйплүдиги месе-мәлимди. Шейле-де болса, улы адама гайта-гайта сораг берип дурмагы эдепсизлик хасап этди.

Сапармырат деррев гүррүңини башга тарапа совды.

— Касым, мен сени гөрмедим-ле бу гүн.

— Яшулы, биз гижеси билен хекимиң галасының дашында гаравулчылык чекдик. Яны Ефим дагыны алып гайданларындан соң, бизем бу ере гайтдык. Акжагүл дагыны-ха гөрен дәлсиң?

Сапармырат ичинден: «Гиев диениң йыллар бойы гайнатасындан гачып гезмели велин, бу эййәм мениң янымда онуң адынам тутуп башлады-хов! Әй, тәлим алян адамы шол Ефим болса, мундан хич зады гең гөрүп дурасы иш ёк-ла» диййип, бир вагтың өзүнде хем гахарланды, хем көшешди...

— Олам барды — диййип, йүзүни кесе совды.

Онянча Салай жерчи, Мәдресул, усса Курамбай, Мәтшерип эке, Акжагүл дагы топар тутуп гелдилер-де, булары гөрүп аяк чекдилер. Акжагүл Касымың ким билен геплешип дуранына үнс хем бермән, онуң янына дыкылып гелди. Яны:

— Касым — диййип, онуң элинден тутуп уграды велин, Касым чым-гызыл болуп ыза чекилди. Элини чекип алды.

Акжагүлүң йүреги гүрсүлдәп гитди. Гөзлерини ялдырадып, Касымың янында дурана серетди. Ол «хих» этди-де, ичини чекди. Гызарды. Шейле-де болса:

— Кака, сени танар ялы болмандыр — дийди.

Сапармырат зордан:

— Саглыкмы? — дийди-де, Мәтшерип экәниң йүзүне серетди.

Мәтшерип эке оңа гезек бермән сөзледи.

— Сапармырат, көп гарашдырайдым герек? — диййип йылгырды.

— Шулар ялы иш эт-де, нәче гарашдырсаң гарашдырыбер! — диййип, Сапармырат онуң билен, Салай эке билен, Мәдресул хем усса Курамбай билен эллешип гөрүшди. — Берекелла, адамлар, өмрүңиз узак болсун! Сиз бу гүн Хорезмде хич вагт гөрлүп-эшидилмедик белент иш этдиңиз. Соңы-да шовлы болсун. Әй, иш битирип билдиңиз-ә! Берекет тапың!

Салай жерчи мәхрибан достуның гамлы, эмма шуның билен бирликде-де дийсең мәхирли йүзүнден кичижик гөзлерини айрып билмән середип дурды. Ол Сапармырадың нәхили ягдайда гелендигини, Мәтшерип экеден жикме-жик эшидипди. Өвран-өвран сорапды. Эмма сынчы Салай эке өз янындан: «Мунуң дерди гүйчли. Өзүне зор салып, мертлик эдйәр. Хернә Дурдымыратжыга бир зат болан болаймаса ягшыдыр. Сорама дийипдир. Шейле диенсоң мундан зат сорап болярмы» диен нетижә гелди.

Сапармырат илки херси бир ерде ере бакып дуран Акжагүл билен Касымы гөзден гечирип: «Булара якымлы бир сөз айдайсаммыкам?» дийип, өз гөвнүнден сорады. «Әй, бу сувумсызлык болар» дийди-де, гамлы назарыны Салай экә өврүп, кынчылык билен йылгырды.

— Салай эке, хал-ягдайлар ничик?

— Ягдай говы. Йөр, өе гидели.

Сапармырат:

— Өе гидели, өе гидели. Салай эке — дийип, улудан демини алып хырчыны дишледи. Келлесини яйкады.

Онянча Касым дуруп билмән:

— Яшулы, бизиң... Ефимиңкә гитсек нәдер?

— Хава, хава, кака... — дийип, Сапармырады гаты гөреси гелен Акжагүл башыны ерден галдырман, гөзүне яш айлап, хайыш этди.

Сапармырадың бу вагт еке перзендиниң үстүнде йүреги үзүлип барярды. Олара гидеси гелйәрди. Ол муны хәзир эдип билжек дәлди.

— Мен соң барарын — дийди-де, кейтикләп угра берди.

Акжагүл өйлерине гелди. Йөне ол какасы шу жая гелип-гидели бәри Мария Павловнаның өңкүлигиниң ёкдугыны аңлады. «Булар менден бир заты яшырярлар. Икисиниң-де халлары перишан. Хернә, худай, эйгилик болсун. Ахыры хайыр болсун» — дийди.

Иш — ишди. Касым — Касымды. Сөйги — сөйгүди. Эмма гөбек ганының даман ери болан обаң, яшлыгыны биле гечирен дең-душларың хем адамың йүрегинде тутян айратын орны барды. Яралы какасының башга гейме гирип, ят ерлерде агсаклап йөрмеги Акжагүлүң йүрегини сарсдырды. Онсоңам, бу гизлин, гамлы сыр. Дүйә Ак-

жагүл какасы гиден бадына өе гелди. Мария Павловнаның гөзлери агламакдан яңа чым-гызылды. Бу гүн ене шейле. Бу нәме болдугы? Магтымгулы-да шейле хасратлары назара алып: «Даглар, дашлар чеке билмез бу дерди» диендир.

Акжагүл Мария Павловнаның манлайындан огшады:

— Гелнеже, нәме боляр? Какамың гүнүне аглаярмың? Ол саңа нәме дийди? Оны мен яңы гөрдүм. Онуң халы перишан. Сениңем халың перишан. Мен нәме, сизе ятмы? Бизң нәме четлешдирйәрсиңиз? Я бизден йүз өвүржек боляңызмы?

Гөзяша гарышдырылып айдылян бу сөзлери диңләп дурмак үчин даш ялы йүрек герекди. Мария Павловнаның йүреги юкады, аял йүрегиди. Ол Акжагүлүң наласына чыдап билмеди-де, мөңңүрип гойберди. Олар инди гужаклашып аглашмага дурдулар.

— Нәме үчин аглаяң, гелнеже? Айт ахырын.

— Яңы олары завода тарап алып гиденлерини гөрүп, өе гелдим, Акжагүл. Нәме үчин бир топар адам гүйчли боляр-да, бейлеки бир топары иследигиче эзйәр? Түрмә саляр, жеза берйәр. Ине, кейгим, шунуң үчин аглаярын. Адамың эжизлиги үчин аглаярын...

Акжагүл ынанмады.Онуң гөзяшы бирден кесилди. Гашлары чытылды. Йүзи гахарлы сыпата гечди.

— Гелнеже, мунуң үчин агламаярлар. Биз олардан хас рехимсиз ар аларыс. Бизиң рехимсизлигимизи хич зат билен деңешдирип болмаз. Себәби бизиң оларда аркаба-арка гелйән арларымыз бар, баслыгып ятан арларымыз бар. Биз ар алан вагтымызда сен оларың хем ыкбалына аглажак-да, шейлеми? Биз олары түрмә салмак үчин угратсак, сен бизиң элимизден япышжакмы? Ёк, гелнеже, мунуң үчин аглама. Онуң дост я-да душмандыгыны сайгарман адам үчин агламак болмаз.

Мария Павловна мәхирли гөзлерини ялдырадып, Акжагүлүң йүзүне серетди. Онуң Акжагүле болан гуванжыны бу вагт әлем билен деңешдирсең хем азлык этжекди.

— Акжагүл, эзизим, какаң хич зат боланок. Ол ядапдыр. Яраланыпдыр. Өйүнде болуп биленок. Ине, дүйн гелип шу затлар хакында гүррүң этди отурды. Мениң оңа йүрегим аваяр. Оңа дүшүнмек герек. Ягны, онуң дердине дүшүнмек герек.

— Мен онуң халына дүшүнйәрин.

— Онда нәме мени гүнәлейәң?

Бу сөз нәхили-де болса Акжагүле хакыкат ялы болуп эшидилди. Мария Павловна сорады:

— Ханы Касым?

— Касым о жайда.

— Сиз ажыгансыңыз, сувсансыңыз, үшәнсиңиз... Бар, сен онуң янына. Мен нахар, чай гоюшдырайын. Ефим какаң хачан гележек дийди? Я эййәм ише башладымыка?

— Ёк, олам тиз барарын дийди. Ишчилер олары эркине гойман заводың ичине алып гитдилер.

— Какаңы гөрмедиңми?

— Гөрдүм. Ол Салай экелере гитди.

Акжагүл сесини титредип, довам этди.

— Ол менден башгалары говы гөрйәр... Бизе гидели дийсем этмеди.

— Бейле дийме, бейле дийме, эзизим. Бизе-де гелер, оңа зат дийме — дийип, Мария Павловна сакланып билмән кухня чыкды.

Акжагүл Касымың янына уграды.

...Хер хили ягдайда-да өзүне эрк эдип билйән Салай эке өйүне голайлашыберенде уллакан басга дүшди. Ол Мәтшерип экәниң, Мәдресулың, усса Курамбайың йүзлерине середип, олардан хем хич хили арка тапмансоң, нәме этжегини билмән, бархa ховсала дүшйәрди. «Ашырмәди гөрер. Оны чапым-чапым эдер. Улы гыкылык эдер» диен пикир оны өйүне тарап әдйән хер бир әдиминде алдым-бердиме салярды. Эмма вели жерчиниң элинден инди хич зат гележек дәлди. Сув сеңрикден агыпды. Өйүне гелйән адама, онда-да Сапармырада: «Сен энтек башга бириниңкә бар, соң өзүм гелип экидерин» дийип болжак дәлди.

Салай жерчә: «Әй, баша дүшенини гөрүберйәрис-дә» диймекден башга хич зат галмады. Гожа хеммеден өңе дүшүп гапыны ачды. Адамлары мыхман жая салып, өзи болса Ашырмәдиң ятан телегине ылгады. Гожа гапыны ачандан Ашырмәт:

— Ким бар? — дийип гыгырды.

— Бела бар, зәхер бар, харамзада! — дийип, әрбет сөзи хич вагт агзына алмаян Салай эке кәйинди. — Өйде Сапармырат бар! Сесиңи чыкарман ят. Болмаса хәзир гелип, еди жаныңдан бирини хем гоймаз.

16 Заказ № 3150

Бу ады эшиден Ашырмәдиң әхли ганы йүзүне урды-да, онуң лопбуш йүзи өңкүден-де бетер гызарды. Ол инди демини-де зордан алярды.

Мәдресул, усса Курамбай, тә агшам аралашянча бу ерде болдулар. Мәтшерип эке, Салай жерчи Сапармырат дагы чай ичдилер, чөрек ийдилер. Ирмән гүррүң этдилер. Сапармырадың Дашкент барада, партияның ёлбашчылары барада берен гүррүңлерини эдил багшы динлән ялы диңледилер. Илки Мәтшерип эке гайтды. Догрусы, Сапармырадың өзи оны гыссап гойберди. «Соңа гелин хорланяндыр, онуң бу затлардан хабары ёк» дийип, маслахат берди. Соңра Мәдресул билен усса Курамбай хошлашып гитдилер.

Олар дервезәниң дашына чыканларындан соң-да, усса Курамбай Сапармыратдан алан тәсиринден чыкманды.

— Мәдресул эке, бизиң хатарымызда шейле адамың болмагы улы багтлылык дәлми?

— Жай сөз айтдың, усса. Бу адамың йүрегине худайың өзи салыпдыр. Онсоң онуң хич затдан еңлери болмаз.

— Йөне вели, Мәдресул эке, ол гаты гамлы гөрүнйәр.

— Усса, ол гам дәл, ол гам чекенок. Ол келлесиндәки пикирлерини бир келлә сыгдырып билмән эзъет чекйәр. Көп пикир эдйән адамы гөрсең, мыдама гамлы ялыдыр.

— Саг болуң, Мәдресул эке, эдил йүрегимден турдыныз.

Соңра усса Курамбай улудан демини алды-да:

— Сапармырат экәниң, хич болманда, гылла ярысыча болуп болсады — дийди.

— Боларсың усса, боларсың. Көпрәк онуң сөзүни диңләбер, ондан тәлим алыбер, сенем шейле боларсың. Онданам гечирерсиң. Шәгирди уссадындан гечирмесе, хүнәр йитермиш диййәрлер — дийип, Мәдресул арзув билен гөзлери янып дуран йигиде маслахат берди...

Олар Дашховзуң көчелерине сиңип гитдилер.

...Сапармырат билен Салай эке жайда еке галдылар. Бирнәче вагт херси өз пикири билен гүмра болуп, ере бакып отурды. Сапармырадың гүррүңе башласы гелмейәрди. Догрусы, онуң муңа гүйжи етмейәрди. Салай эке болса гүррүңе башламагың, иң мәхрибан адамың

хал-ягдайыны билмегиң арзувыны эдйәрди. Эмма ол хем муны оңарып билмейәрди. Гүйжи етмейәрди. Бу ягдай хер затдан агырды. Мунуң үстесине-де Салай экәниң йүрегиндәки галавуты барха гүйжейәрди. Ашырмәтли гүррүңи өңи-соңы этмелиди. Бу гүррүңи этмесең-де, бу ишиң үсти ачылжакды. Оңа нахар элтмели, чай элтмелиди. Бу ишлери болса Сапармырада дуйдурман этмек мүмкин дәлди. Биринде дуймаса, биринде дуйжакды. Жайың ичиниң ягдайы шейле бир агырды вели, эдил петикден даш асылып гойлан ялыды.

Салай жерчи Мәтшерип экеден эшиден гүмүртик сөзлериниң аныгына етмесе, әлбетде, ынжалжак дәлди. Шонуң үчин-де ол ичи бош кәсәни элине алып, онуң гүллерине сын эдип отурышына шейле дийди.

— Сапармырат, иним, сениң улы дердиң бар. Мен билип дурун. Сен оны менден нәме үчин яшырярсың? Маңа ынанмажак болярмың? Мен-ә башга нәхили дүшүнжегими билемок. Өй-ичериң гургунмы? Дурдымырадан нәме хабар бар? Ол перессәниң жаны сагмыка? Онсоң бу болуп йөршүңе нәхили дүшүнмели? Яралаңып йөрсүң. Биз билемзок. Бирнәче ок-яраг гетирипсиң. Муны-да билемзок. Хер ким келлесине гелени эдип йөрмели болса, мен хем Розумбайдыр Хеллеңе гидип, гүйжүмиң етдигинден бирнәче өйи талап гайдайын.

Салай эке барха әхениңи белентледйәрди. Өзүни Сапармыратдан гөвнигалан ягдайда гөркезмекчи боларды. Ол шейле этмек билен, Ашырмәтли гүррүңе етилинде, өзүниң бир тарапыны ачык галдырмак ислейәрди.

Сапармырат түйсүни үйтгетмән, отурышыны бозман, ол Салай экәниң әхениндәки гожаның сөзүни диңледи. Ол Салай экәниң әхениндәки гахара-да, алада-да кинә-де долы дүшүнип толгунды. «Эгер шейле мәхрибан адамлар болмадык болса, мен хазир нәхили гүнлере дүшердим? Мен дәли болуп, илерки гума чыкардым-да, гүндизи Гүнүң, гижеси Айың ягтысына аландан-алаңа ашып, Гарагумы сөкер йөрердим. Сүйтдёш догандан-да якын адамлары маңа язаның себәпли, худай жан, сенден мен мүңлерче разыдырын. Хемме зат ерли-еринде болан болса, гер, нәхили говы боларды» дийип, Сапармырат өңки пикирини довам этдирди. «Йөне бейле болян вагты болярмы нәме?».

Салай жерчи өз сөзүне хич хили жогап я-да жога-

ба мензеш бир зат эшитмәнден соң, Сапармырада гөз астындан серетди. Сапармырадың маңлайы ере етерләнди. Чал келлесинде хич хили херекет ёкды. Ол хәзир дүшегиң үстүнден иңңе агтарян ялы болуп отырды. Гожаның ини жүмшүлдәп гитди.

Ол:

— Сапармырат — диенде сеси титрәп гитди.

Сапармырат габакларыны агырлык билен галдырып, Салай экәниң йүзүне бакды. Ол голтугындан бир тай көвүш билен Дурдымырадың пөкгүсини чыкарып өңүнде гойды-да, өзүнинкә меңземейән, дүйбүнден башга хили сес билен гепледи.

— Ине, Салай эке, герчек оглумыз билен кейванымызың маңа галдырып гиден затлары.. Олар инди ёк. Ёк, олар инди, Салай эке...

Салай эке шейле дийди.

— Сапармырат, мүң гайгы бир иш битирмезмиш. Мерт бол. Диңе мертлиң еңер. Ине, өй. Ине, мениң әхли задым. Хеммеси сениңки. Атам бол дий, атаң болайын. Агам бол дий, агаң болайын... Кемине гулум бол дий, кемине гулуң болайын. Хызматкәрим бол, чайымы гайнат, нахарымы бишир дий, хеммесини эдейин. Биз инди ики етим. Пөне вели биз хоссарлы етим. Башыңы дик тут, Сапармырат...

— Саг бол, Салай эке...

Эртеси чайың башында Салай жерчи шейле дийди.

— Сапармырат, иним, мен сенден бир адамың бир чемче ганыны соражак.

Сапармырат гең галмак билен жерчиниң йүзүне серетди.

— Мен Бабахан патыша дәл, Салай эке. Бу нәме дийдигиң болды?

— Мениң диййән адамыма гезек геленде сен Бабахан патышадан-да белентсиң, эрклисиң, Сапармырат. Онуң галан өмри диңе саңа баглы.

Сонра Салай эке Ашырмәдиң соңкы хыянатчылыгы барада, оны заводың өңүнде тутушлары барада, шондан бәри телекде ятышы барада гүррүң берди.

Сапармырат гылыжына япышды. Онуң гөзлери ханасындан чыкайын дийди. Бүтин беденини титредип ериниден галды.

— Ханы, ханы ол харамзада! Хайсы ерде? — дийип, бир гыгырды вели, Салай экәниң тамының гапылары шакырдап гитди.

— Сапармырат, иним, худай дий. Шертим шахыма этме. Ол бир ар-намыссыз бир адам ахыры. Оны өлдүрениң билен ер долмаз — дийип, Салай жерчи көшешдирижи әхеңде юваш гепледи.

Салай экәниң сөзи дәл-де, әхеңи Сапармырадың сүңңүни говшатды. Салай эке герек еринде сесини-де, әхеңини-де, йүз-гөзүниң херекетлерини-де пейдаланып билйән адамды.

Сапармырат отурмады. Аркасыны дивара дирәп, гөзлерини аларды, гылыжының ярысыны гынындан чыкарып, гәни маңлайындакы чәйнек-кәсели текжә середип дурды. «Бу нәхили боляр?» дийип, ичинден өз-өзүне сораг берди. «Мениң өзүм аслында оямы я-да укудамы? Мен нире, Ашырмәт нире? Онуң билен бу ерде душушмак нире? Оны кесим-кесим эдейинми? Ин улы тикесини гулагы ялы эдейинми? Муңа мениң гурбум чатармы? Чатар. Бейтмәге мениң тутарыгым бармы? Бар. Емудың гызыны ики гезек алып гачжак болмак...

Шундан улы гүнә, шундан улы хыянат бармыка? Биз-ә хениз чепли шейле иш эден адам, шол гүнәни эден ериндеи саг-аман гидипдир дийип эшидемзок. Онда мен нәме эдип дуруп? Нәмә гарашярын? Я-да мен бу ягдайлара дүшүнмек билен ар-намысымы ювдаймалымы? Итиң ялагындан сув ичип йөрене өврүләймелимми?».

Онуң ганы депесине урды. Ол шу вагт яйданып дурды. Сапармырат гылыжыны ялап чыкып уграбержек болса, аз-кемде болса, гүйжүниң етдигинден оңа гаршылык гөркезмек максады билен гапының өңүнде дуран Салай эке, Сапармырат тама аркасыны дирәнден соң, азажык көшешинди. Эмма гөз астындан оңа середип, онуң йүзүниң, гулагының гызарандыгыны гөренден соң, жерчиниң ховсаласы ене гүйжеди. Ол ичинден: «Худай жан, өзүң етевери. Бу ене түйсүнии үйтгедип уграды» дийип, аладаланып башлады.

Сапармырадың келлесине саман дыкылан ялыды. Ол ничезар пикирини жемләп, бир тарапа гөңүклирип гойбермекчи болса-да, муңа гүйжи етмейәрди. «Я-да индики адамлар ар-намыс диен зада питива этмели дәлмикәлер?» дийип, келлә бирден гелен сораг оны айңалдырды. «Бейле болса адамың дережеси песелмезми?

Ар-намысы белент тутмак, оны горамак, мыдама оны ятдан чыкармазлык адамың безеги дәлми нәме? Онсуз адам адыны дакынмагың, ите гөвхер дакмакдан нәме тапавуды болар?».

Дашкы гапы какылды. Салай эке гапыны кимиң какяндыгыны хениз билмесе-де, өрән бегенди. Ол гөз ачып-юмасы салымда түвдүрилип дашкы гапа нәхили етенини дуйман галды.

Ефимовың гөзи Салайың йүзүне дүшенден дили тутулан ялы болды. Онун өзи гапының ичинден гулплады. Реңкини ак там эдип дуран Салая гарап:

— Нәме, нәме болды? Тиз айт — дийип, хопугып сорады.

— Әй, нәме боланы гурсун. Гызыл от болуп, тама сөенип дур. Сен шу вагт гаты зерурдын. Ханы йөр!

Жая илки Ефимов гирди. Сапармырат шол дуршуна дурды. Ол Салай экәниң чыкып гиденини-де. Ефимовың гелип гиренини-де дуймады.

Йүзи гара яныык, чынар ялы берк гөвреси говшан, бүтин гөрнүшинде бирхили дүшнүксиз нәсазлык пейда болан Сапармырада Ефимов гең галып серетди. Онуң хәзирки болуп дуршы көпи гөрен Ефимовың ичини тикенеклетди.

Ефимов үсгүрди. Гапының өңүнде дуран Салай эке хем ардынды. Сапармырат хырсыз гөзлерини гапа тарап дикди. Эмма хич зат гөрмейән ялы саң-гаты болуп дурмагыны довам этдирди.

Догрудан-да, бу вагт Сапармырат дәлиремегиң эдил өң яныңда дурды. Голтугындакы бир тай көвүш билен пөкги, дүйнки вакалар, Акжагүл, Ефимов, Салай эке, Ашырмәтли гүррүң, яраланмак, ар-намыс гүррүңи — ине, бу затларың хеммеси биригип, юмрук ялы гара даша дөндүлер-де онуң бейнисиниң үстүнден басып башладылар. Бейни буланык сув ялы сувук жисиме өврүлди. Хемме зат онуң гөзүниң өңүнде өңки түйсүни үйтгетди. Хава-да, жайың ичи-де... Бирден бу буланык сувуң ичинден Ефимов билен Салай эке йүзүп чыкдылар. Эмма Сапармырат бу икисини көп вагтлап айыл-сайыл эдип билмеди. Бейни ишләп етишмеди. Бу болса йүреге тәсирини етирди. Йүреги дыкын алды. Дем алмасы кынлашды. Ол хәзир шейле бир дережә етди вели, я мөңңүрип агламалыды, я бар зады йыкып-юм-

руп хумардан чыкмалыды, я-да жан бермелиди. Башга
хили чыкалга ёкды.
Онуң гапа, Ефимов билен Салай экә дикип дуран
гөзлери барха йителди. Йүрегиндәки ел гүйжеди. До-
даклары бир затдан гөвни галан чаганыңкы ялы кем-
шерди. Бүтин гөвреси титрәп гитди. Элиндәки гылыжы
шакырдап аягының арасына гачды. Бедени говшады.
Эллери ашак салланды. Ефимов бу ягдайы гөрди-де,
бир әдим өңе сүйшди. Ене сакланмалы болды. Бу ара-
да Сапармырат өзүни эле алды. Гужурланды. Додак-
ларыны ялап:
— Ефим! Доганым! Мәхрибан доганым! — дийип,
гужагыны гиңден ачып, оңа тарап окдурылды.
Сапармырат улили билен мөңңүрйәрди. Салай эке
бу болшы гөрүп дуруп билмеди-де, аглап жайдан чык-
ды. Сапармырадың гөзлеринден акян яш сил ялыды.
Шонуң үчин-де ол хич зат гөрмейәрди. Эмма эллерини
голтугына салып, ондан бир көвүш билен чага пөкгү-
сини чыкарды-да, Ефимовың өңүнде гойды.
— Ине, доганым, сениң мәхрибан достларың маңа
гоюп гиден затлары! Гөр! Мениң бу дүнйәде башга хич
задым ёк! — дийип, бу хич затдан горкмаян, хер хили
ягдайлардан баш алып чыкмагы башарян, белент мер-
тебели, батыр адам аглаярды. Аглаярды...
Ефимовың ягдайы онункыдан-да эрбетди. Эмма ол
өзүни сакляарды. — Хеммесини билйәрин. Хеммесини
эшитдим. Өтен агшам яныңа гелмәге горкдум. Гайрат
эт! Мерт бол!
Ефимов, Сапармырат, Салай эке үчүси узаклы гүн
шу ерде болдулар.
Гүн батып гараңкы дүшенден соң, Сапармырат
Салай экә шейле дийди.
— Мен ол харамзаданың гапыны гечйәрин. Онуң
хапыса гапына элими хапаламайын. Йөне оны мениң
гөзүме гөркезме. Гөзүме гөрнәйсе вели, онда мени гү-
нәлеме...
Ашырмәт ятар вагтлары Бедиркент ёлуна дүшди...

* * *

Гүн яшып барярка Мерет чапык гайракы обаларың
бириндеи гелйәрди. Ол эшегини хайдадып сакгалда-
шының ызындан етди. Саглык-аманлык сорашанларын-

дан соң, эшеклерини өз майдалына сүрүп, ёлларыны довам этдилер.

— Сакгалдаш, гүн-гүнден замана агдар-дүңдер болуп барямы я-да мениң гөвнүмеми? — дийип, хениз-де гайраклы обада гөренлеринин тәсиринин ашагындан чыкып билмедик Мерет чапык сораг берди. Бу сорагың ашагында көп гүррүңиң бардыгыны онуң әхениндеи аркайын аңламак болярды.

Сакгалдашы Мередиң совукдан яңа гөм-гөк болан йүзүне, тыгың ызының гызарып дуран ёлуна, ужы гыравлап дуран муртуна бир хатар гөз гездирип чыкандан соң шейле дийди.

— Замана гүн гечдиги сайы дәл-де, эййәм агдар-дүңдер болды, сакгалдаш. Яман заманаңың адамсы болупдырыс. Мен Бузгөменден гелйәрин. Ол ерде бир гандушеримиз бар. Шол дүйн бир оглан иберен экен. Зерур иш бар, гелип гитсин диен экен. Бармасамам болжак экен. Баранымa пушман этдим. Сен сорама, мен айтмайын.

Мередиң сакгалдашы бирден дымды. Шу аралыкда онуң эшеги-де бүдрәп гитди, эмма йыкылман, ене-де ёлуны довам этди.

— Не белалара учрадың, Бузгөменде? — дийип, Мерет чапык гөйә сакгалдашының дердини гозганына мүйнли ялы болуп, чекинибрәге-де сораг берди.

Сакгалдашы ардынды, газап билен түйкүрип гойберди.

— Мениң гөренимиң янында бела диен !затлар нәмежик? Мениң ол гандушерим бу гүн докуз яшлы гызыны чыкарды.

— Әй ёг-а! — дийип, Мерет чапык эшегини хайдап сакгалдашының гапдалындан сүрди. — Тоба, тоба, бетериңден сакласын...

— Мундан бетерем бир зат болармы?..

Мерет ене сорады.

— О нәхили бейтди?

— Оңа ики яраг билен бир ат салгыт дүшүпдир. Ине, шунуң үчин шейтди.

Узак вагт дымып гитдилер. Бирхаюкдан соң ене-де Мерет дилленди.

— Оглан билен башыны чатандырлар-да, шейлеми?

— Бейле дәл — дийип, сакгалдашы гүңлеч гепледи. — Гызың галынына ики бәшатар билен бир ябыны гечирди-де, ол адам нерессе чаганы багырдып атың өңүне басды. Әй, худай гөркезмесин. Дине би дәл. Бузгөме ган эңрейәр. Салгыт гелипдир. Бош галан өй ёк. Ол салгыды төләп билжек өем ёк. Адамлар башларыны нирә сокжакларыны билмән, ибир-зибир болшуп йөрлер.

Ене-де дымышып гитдилер. Соңра Мерет чапык сөзледи:

— Хей, Сапармыратдан бир хабар эшидип болмазмыка дийип Поласолтана гидипдим. Хабар нирде, зат нирде... Поласолтанда Бузгөмендәкиденем бетер. Гөзүмиң өңүнде ики өйүң гапысыны мүдимилик япдылар. Хеммеси шол тәзе салгыт зерарлы... Онсоңам, Шамммы келли гүррүңем чыкыпмыш. Илки-хә хан Жүнейит ишаны Шамммының үстүне иберди дийип чыкардылар. Ишанам ол ерден йүз тапмадык ялы. Әй, гараз, нәтжек, өз-ә биринин үстүне биридир. Гөрйәр-дә... Ишана йүз бермедик болса, бу венезаина-да дек ятмаз. Ене нәме гөржек гүнлеримиз барка?

— Мерет, бизиң обамыза-ха би соңкы салгыт шу гүн әртире ченли-хә дүшмәнди. Өз обасыны салгытдан хелас эдәйдимикә? Хава, Шаммылы гүррүң Бузгөменде хем бар. Шу вагт, гараз, илиң салы сув үстүнде өз-ә... Нәме-де болса, шу якын гүнүң ичинде бир гопгун-а турмалымыш. Ханың галасындан гелен шей дийип агзындан гачыраян ялы...

— Әй, баша геленини чекмели болар, сакгалдаш — дийип, Мерет чапык гүрледи. — Өз обасыны сылаярмыка? Әй, нәбилейин-дә. Өз-ә агзы ганлы гуртдур...

Ызларындан ер сарсдырып, ат аякларының сеси эшидилди. Ики яшулының икиси-де бирден ыза бакдылар. Ики йүзе голай атлы гиң мейданы тутуп, Жүнейитханың Бедиркент галасына тарап гаты сүрүп гелйәрди.

Яшулулар оларың өңүнден совлуп, ёлдан хас ачыграк ерде дурдулар. Гышың совугына гарaман, гара дере батып гелйән атлар бурунларыны гиң ачып, зордан демлерини алярдылар. Оларың кәбирлериниң гөвүсбентлериниң үстүнден ак көпүк сычраярды.

Мерет чапык билен сакгалдашы атлылардан гөзлерини айырман середйәрдилер.

— Хәй, янкы Шаммы келли гүррүң-ә чын болайды герек — дийип, Мерет чалажа геплэп, башыны яйкады.

— Ил бир заады агзына алса, угрунда бир зат бардыр — дийип, сакгалдашы хырчыны дишледи.

— Хол өңден барян-а Черрик, шейле дәлми?

— Хава-ла, Мерет, оны атың үстүнде отурышындан танайсаң болмаярмы.

— Херңә, худайың өзи говусыны этсин-дә, гараз...

Атлылар ики гоҗаның душундан гечмеклерини довам эдирйәрдилер. Габа телпек атлылар чалаҗа өңе эглип, атларыны гыссаярдылар. Өңден хекгерип сүрүп отуран Черрик гала тая совулды. Атлылар хем онуң ызына дүшдүлер.

— Әй, шол Шаммы келиң аладасы би, сакгалдаш — дийип, Мерет сакгалдашына ынамлы йүзленди. — Баша геленини чекибермели болар.

Олар ене-де ёла дүшдүлер. Ханың галасының дениндән гечйәнчәлер үч йүз атлысы билен Гайып бала хем буларың ызларындан етип гечди. Онуң гелши сайхаллыды. Атларыны геримине сүрйәрдилер.

Ики йүз атлыдан ыбарат бир топарың, үч йүз атлыдан ыбарат ене бир топарың ызлы-ызындан гала гелип гирмеклери ики яшулының иллерини тикенеклетди. Олар өңкүлеринден-де бетер үшән ялы болуп, эшегиң үстүнде отуран ерлеринден сары гачан ичмеклериниң сынларыны чекишдирдилер, дызларыны япышдырдылар.

Галаның дениндән гечип узак йөредилер. Өйүне голайлашып гелйән Мерет чапык тамлара, агачлара, өз еринин серхетлерине гөз гездирди. Бирден өйүниң өңүндәки галагоплуга гөзи дүшди. Ол бирден:

— Сакгалдаш, әңет-ле, бизиң өйүмизиң өңүнде сом-саяклык бар ялы-ла? — диенини дуйман галды. Соңра обаның гөз етйән ерлерине назарыны дикди. Оба онуң гөзүне гурт гирен гоюн ятагы ялы болуп гөрүнди.

Онуң сакгалдашы титрәп гитди.

— Өз обасыны сылаян ялы-ла! — дийип, сакгалдашы эшегини хайдадып атыз-чиллериң ичи билен сүрүп, өңүнде үч-дөрт атлы кесерип дуран тамына тарап гитди.

Мерет чапык хем шейтди.

Олар гапыларындакы хырсыз атлыларың, ган агланып отуран машгалаларының ичине баранда гүн хем эңегини ере берипди.

Мерет чапык шу гүн «Хораз хемме ерде дең гыгыряр» диен сөзүң манысына дүйпли дүшүнди.

Ач дайханың наласы гөйә худая етмек ислейән ялы болуп, барха гөге гөтерилйәрди...

...Соңкы салгыт Хорезмиң ичине от горсады. Хан атлылары өйден өе, обадан оба айланып, гарыплыгың, ёксуллыгың иң соңкы дережесине етен илаты атларының наллы тойнаклары билен депелейәрдилер. Уярдылар, адамларың эллерини сыртына данып әкидйәрдилер. Аяллары отлаярдылар. Өйлери бошадярдылар. Җайларың сачларындакы шайлары кесип алярдылар. Йигитлер юрт ташлап гачярды. Адамлар гөзе гөрнен гызларыны едигат ериң ашагына салмага тайынды, олары иң гизлин ерде саклаярдылар. Хорезмиң әхли ерини ахыры-нала гаплап алды. Буларың үстесине-де җарчыларың:

— Салгыды он гүнүң ичинде үзүп гутармалыгың башы өлүмли, малы таланлы! — диен гүңлеч сеслери улы обаларда, базарларда, ики адамың башының чатылан еринде эшидилйәрди.

Адамлар гиҗелерине гачярдылар. Нирә, нәме үчин барындыкларыны оларың өзлери-де билмейәрдилер. Эле дүшйәрдилер, ер-юртсуз галярдылар. Агыр җезалара хөкүм эдилйәрди.

Дүйнки атлылар Мерет чапыгың екеҗе сыгрыны, үч-дөрт кечесини, дөрт батман җөвенини сырып-сүпүрип алдылар-да:

— Инди сен салгытдан азат — дийип, ёлларына рована болдулар.

Бу гүн болса Мерет чапык бошан тамының өңүне чыкып, йүзүни кыбла тутуп отыр. Алнан затларына гынанып, онуң йүреги дилинйәр. «Кече-де, җөвен-ле зерурды. Хеммесинден бетер сыгры дийсене. Инди чагаҗыклар агызларыны ачып галдылар. Олары мен нәхили экләркәм? Сыгырсыз-а чага экләп болмаз. Мен нәтсемкәм? Башымы нирә урсамкам? Эй худай, бейденден-ә абрай билен шу аманадыны алайсаң говы боларды. Менем дыкардым, Гурбанмәммет сердарынам ери гинәрди».

Шейдип отурышына онуң гөзлери Сапармырадың тамына дикилди. Бошап галан тамың гөрнүши Мередиң депе сачыны үйшүрди. Мерет чапык: «Худай гөркезмесин. Бетеринден сакласын» дийип, шу гүнүне-де шүкүр этди. Ол басгының ашагына дүшен обасына назарыны айлап чыкды-да, агыр пикирлере гарк болды. «Җаңларым, бу нәхили боляр? Муңа нәхили элин акыл етирмели? Газанан мен. Экен мен. Зат мениңки. Эмма үч-дөрт саны сырты сапанчалы гелип сениң хайына-вайы-

ка гараман, хеммесини сырып-сүпүрип алып гидиберйәр. Буларың өзи бирже топар. Илат болса көп. Эмма хич ким олара сеницки боланок диенок. Дийип боланок. Шужагаз топар илки билен хеммәниң эрк-ыгтыярыны элинден гапрып алярды. Соңра адамлары өңлерине салып, мал сүрүси ялы ислән тарапына сүрүп йөр. Бу нәме үчин бейле? Нәме үчин бирже топар бүтин илаты өз элинде сакламалы? Нәме үчин илат агзыны бирикдирип, гүйжүни топлап, бу топаржыгы элинде сакламалы дәл? Замананың гурлушыны дийсене. Гүйч — гүйч степицки. Илат нәме үчин атыны дебсиләп ханың галасына бармаяр? Онуң затларыны алып гайтмаяр? Илат көп ахыры? Әй, бу затлар мениң келләме сыгжак затлар дәл. Муңа Сапармырадың келлеси ялы улы келле герек».

Ичерден чаганың агысы эшидилди. Ине, инди эшитжегиң хелейиң ицирдиси билен чаганың агысыдыр. Әй, бу-ха чене-чака сыгмаяр-ла. Бу «Экгенде ёк, тикгенде ёк — харманда хәзир хожа» диен ялы боляр.

Мерет чапык гиже ятмады. Асыл обада улудан-кичә хич ким ятмады. Адамлар бири-бирлериниңкә гелип, кимиң өйүнде нәхили ваканың болуп гечендигини анықлаярдылар. Мерет чапык эртеси отурып карары етмеди-де, ичмегини елбегей алып, илерки оба тарап гитди. Онуң дерди ичине сыгмаярды. Онуң хәзир дердинишеси, пикир алшасы, гараз, гүрлешеси гелйәрди. Ол гидип баршына гайра тарапа серетди. Ханың галасына гөзи дүшди.

Гала обаның үстүне абанып, бетбагтлыгың аламаты ялы хырсыз гөрүнйәрди. Онуң төвереги эрев-де-берев-ликди. Бедиркент асманыны гара булут гаплап алыпды. Гарың ысы гелйәрди. Бу Мередиң сустуны өңкүден-де песелтди.

Галаның ичинде болса ягдай шейледи. Шаммы кел Гурбанмәммет сердарың тенине чыкан чыбан ялы болуп, онуң ынжалыгыны гачырярды. «Ики гочуң келлеси бир газанда гайнамаз» дийлиши ялы бу икиси гиң Хорезме сыгмаярдылар. Я ол, я бу бири-бириниң ёлундан совулмалыды. Бири-бириниң гурбаны болмалыды. Шаммы бу хакда пикир эдйәрди. Эмма вели Гурбанмәммет сердар бейле пикир этмейәрди. Ол өз өңүнде Шаммыны ер билен егсан этмегиң меселесини гоюпды. Ол, элбетде, Шаммы билен өзүни деңләп: «Я ол, я мен» диймеги

өзүне кичилик билерди. Бейле пикир билен дүйшүнде хем разылашмазды.

Юрдуң агыр ягдая дүшен вагты (Хан муны товы билйәрди) бу пикири гаты усуллык билен, ассырынлык билен амала ашырмалыды. Илиң гөзүне чөп атмалыды. Гурбанмәммет шейле хем этди. Ишаны онуң үстүне ибе-рип, онуң сапарының шовсуз гутармагыны иследи. Ил ичине болса: «Гурбанмәммет сердар улы башыны кичи эдип, Шаммының үстүне, гурбаны болдугым, ишаны иберипдир. Хан илиң парахатчылыгыны ислейәр» дийип хабар яйратды. Ине, ишан хем Гурбанмәммет сердарың ислән жогабыны гетирди. Хан ил ичине: «Шаммы кел ишана йүз бермәндир. Гурбанмәммет сердар дашда гезсин дийипдир» диен тәзе гүррүң яйратды.

Хакыкатда болса, ишаның өзи шу сөзи Шаммының агзына салып берипди. Шаммы кел ишаны гаты оңат гаршылады. Онуң хорматына бирнәче гоюн кесди. Багшы чагырып, айдым айтдырды. Буларың үстүне-де ишана серпай япды. Хут ишаның өзүне йыланың дамагындан чыкан ялы бир чапылян ат берди. Шаммы оны Гурбанмәммет сердарың иберен илчиси хөкмүнде дәл-де улы илиң ишаны хөкмүнде гаршылады.

Гүррүң иш хакда ачылды. Ишан гөзлериниң яшыны етишибилдигинден сүпүрип отурышына шейле дийди.

— Биз өз арамызда, бири-биримиз билен енсе түйнердишип йөрмели дәл. Мунун өзи гелшиксиз. Биз агыз бирикдирип, Дөртгүли эелемели. Шайдакова ол ерде көк урдурмалы дәл. Дөртгүли алсак, бела аңры сүйшер. Соңра ол өзүне гелип билмез. Өз юрдумыза өзүмиз эелик эдерис. Деррев инлисе, түрке, эйрана, овгана аркаберип, өзбашдак дөвлетдигимизи бүтин дүнйә жар эдерис. Соңра юртда парахат гүнлер башланар. Хәзир бизиң бар аладамыз шу болмалыдыр...

Шаммы диңледи-диңледи-де, вагт гечдигисайын ыкжамланып башлады. Ишаның сөзлери хакды. Ол хәзир өз йүрегиниң арзувыны беян этди. Шаммы ичинден: «Болмалысы-да, шу. Хеммәниң-де арзувы шу. Нәне, гурбаны болдугым, сөзи нирә сырыкдыряр? Ханы, диңләли» дийип, «айдыбер» диен ялы бир гөрнүшде ишана серетди.

Ишан довам этди.

— Дөртгүли алагала өзбашдак дөвлет болсак, бизиңки бес. Онсоң большевик әхли юртлар тарапындан

ыкрар эдилен Хорезм дөвлетини басып алмага сынанышып билмез. Ыкрар эден дөвлетлер бизиң тарапымызы чаларлар.

Шаммы сораг берди:

— Бу затлары ким этмели?

— Хыва ханы...— дийип, ишан чалт, эмма ынамсыз әхенде жогап берди.

Шаммы хахахайлап гүлди.

— Хывада хан галдымы, нәме?

Ишан жогап тапмады. Гултунды. Элини гөзүне етирди.

Шаммы довам этди.

— Өнки хан бүтин вагтыны шерап ичип, яш гызлары гужаклап гечирди. Соңкусы болса хан байталың өкжесини ялап йөр. Хан байтал оңа: «Өл!» дийсе, ол онун аягының ашагында тогаланяр. Ёк, ишан ага, гөңүләбер.

Ишан хем өз гезегинде дилленди.

— Шаммы, гулага якымсыз сөзлер нәмә герек? Ики адам болуп күлли Хорезме сыганзок. «Агзыбире таңрыбир, агзаланы гаңрыбир» дийип эшитмәнмидиң? Сениң яшкичилик эдәймегиң герек.

Шаммы чым гызыл болды. Хырчыны дишледи.

— Хай, гурбаны болдугым, ченденаша кераматлы ишан болайяң-да. Башга бири болан болса-ха...

Ол маңлай дерини елйыртан яглык билен сырып гойберди-де, сөзүни довам этди.

— Шу болан ишлерден соң, мен оңа баш эгип барарынмы? Мен нәме чөпдүйбүми? Я-да гезип йөрен бир самсыкмы? Я-да онуң янында мениң дилим келтеми?

Шаммы барха гызярды.

Ишан өз янындан ичини гүлдүрйәрди. Ол эййәм, Шаммыны шу дережә етирмек билен өз максадыны амала ашырыпды. Ене Шаммының четини гыздырайжак бирнәче сөз болса, ол бу гиже аркайын уклап, эртеси Гурбанмәммет сердарын янына аркайын барып билжекди. Шонуң үчин-де ол Шаммының барха гызышына, гахарының барха мөвч уршуна бегенип, онуң гаршысына бир сөз айтман, ере бакып отурярды.

Шаммы агзындан ак көпүгини сачып, сөзүни довам этди.

— Ол илиң өңүне чыкып хан болар ялы адам дәл ахыры! Ол огры! Гаракчы! Ол ёллара таланчылык эдип йөрен харамзада. Мен онун йүзүни гөрмерин! Онуң йү-

зүни мениң түпеңимиң агзындан чыкан гызгын гүлле гөрер.

Ери гелди. Ишан илкинжи окуны атды.

— Ол гүйчли. Ол сени аягына чөкермек иеле-

йәр.

— Мен онданам гүйчли. Мениң мүң ярым атлым бар. Ене он гүнден бу атлыларын саны ики эссе артар. Онсоң гөрсүн ол томашаны!

Ишаның гөкдәки дилеги ерде говушды. Ол шу саплары нәхили эдип аныклажагыны билмән отурярды. Гапдан яңа келлеси гөчен Шаммы келиң өзи оңа көмек этди.

Ишан бегенжини билдирмезлик максады билен сөз оклады.

— Шу шейдип, бири-бириңизиң гаршыңыза адам, атлы йыгнап йөрениңизден-ә бирнеме пәхимлирәк болайныңыз кем дәл ялы. Галамасыны-да өзүңиз билин...

— Өзүмиз билсек, аңырсы ярым ая галып-галман онун галасыны башына йыкарыс. Онсоң күлли Хорезм дүзелер. Ондан бәрде дүзелмез.

Ишаның әхли юмшы ерине етди: Ол инди гүррүңи бес эдәймелиди. Себәби инди оңа башга хич зат герек дәлди. Шейле-де болса:

— Сен оңа кәр эдип билмерсиң. Худайдан улы геплеме — дийип, Шаммының өңки яныл дуран гахарының үстүне яг гуйды.

Бу сөзе Шаммының гөзлери ханасындан чыкайжак болды. Ниреденди онуң келлесинде бирхили пәхим пейда болды, ол шонуң үчин-де дилине геленини диймеди-де, башга хили гүрледи. Себәби онуң өңүнде отуран күлли илатын баш эгйән ишаныды.

— Ончасыны соң гөрерис. Мен улы гепләмок.

Гижәниң ярына ченли икичәк отурдылар. Ишан әхли задың әнигине-шәнигине етди. Эртеси ирден туруп ёла дүшди. Шаммы оны хормат билен уграды. Диреглиобасындан чыкянча биле гитди. Ол ишана ынанярды. Шонуң үчин-де әхли сырыны айдыпды.

Ишан гөни ханың галасына гелди. Гурбанмәммет сердар әхли ишини гоюп, деррев оны кабул этди. Ишан бүтин бир сагатлап, Шаммының галасына баршыны, онуң билен гүррүң эдишини жикме-жик айтды.

Гурбанмәммет сердар оңа улы хормат билен серпай

ярды. Ене бир зады аныкламак үчин ичини гүлдүрип сорады.

— Үч йүз. Галанларының хеммеси өйли-өйүнде. Йөне герек вагты, чакылык болса гелйәрмишлер. Йөне үч йүз атлы мыдама янында.

Гурбанмәммет сердар ишаны ыградып, Какабайы чагырды.

— Иним, Какабай, Гайып бала үч йүз атлы билен, Черрик ики йүз атлы билен эртир гүн батманка шу ерде тайяр болсунлар. Өзүңем ики йүз атла чакылык ибер...

— Лепбей, хан хезретлери...

«Әй, өзи-хә көпрәк боляр вели, зыяны ёк. Көп боланының башга тарапы говы: иши гөз ачып-юмасы салымда гутарарыс» диййип, Гурбанмәммет сердар ене-де ичини гүлдүрди. Соңра Шаммы келиң галасына чозмагың планыны жикме-жик пикир эдип башлады. Ол бу гүн гижәниң ярына ченли еке отурды. Эртеси хем гүнортана ченли хич кими кабул этмеди...

...Ил ятып, ит укландан соң, Гурбанмәммет сердар еди йүз атлының башыны башлап, гөни гүнбатара — Дирегле тарап ёла дүшди.

Гиже гөзедүртме гаранкыды. Бир әдим өң яныңы гөрмек мүмкин дәлди. Эмма ёлдан йөремәге эндик эден атлар гөни барярдылар. Ат аякларының дүкүрдисине голайдакы итлер үйрйәрдилер. Йөне көп атла хич хили тәсир эдип билмежекдиклерине гөзлерини етирип, сәхел салымың ичинде хав-хавларыны бес эдип, ювашжа чыңсаярдылар-да, соңундан бүтинлей дымярдылар. Еди йүз атлы сессиз-үйнсүз, гара булут ялы сүйшүп барярды. Ханың өзи иң өңден сүрйәрди. Онуң ыз яны билен Какабай, ондан соң өз үч йүз атлысының өңүнден Гайып бала, ики йүз атлысының өңүнден хем Черрик гелйәрди. Черригиң халы теңди. Ол Жүнейит ханың Гайып баланы өз ызы билен биринжи эдип әкидип баршына дүшүнмейәрди. «Мени нәме үчин иң ыздан йөретдикә? Я маңа ынамы азмыка? Гөвни етмейәрмикә?» диййип, өз-өзүне ызлы-ызындан сораг берйәрди. Икинжи бир алада гойян зат хем Шаммының галасы талананда өзүниң соңа галжакдыгыды. «Бидөвлет човдурлар «хә» диййәнкә голтукларыны доллурарлар. Буларда ынсап бармы нәме!»

Жүнейит хан галадан чыкан соң ювашрак гитди. Ишмалтапаның шорлук мейданында, юмшак ерде ат аягының сеси эшидилйәнлиги үчин атыны гордурып сүрди. Биринжи гүн дынч алан атлар агыздырыкларыны чейнәп, еңил йөрейәрдилер.

Даң саз беренде еди йүз атлы укуда ятан Дирегли обасының бир четинден гирди. Жүнейит хан атының жылавыны чекди. Ол авуның голайдадыгыны анлан йыртыжы ялы болды-да, эериң үстүнде отурышына хас ыкжамланды. Олар обаның гүндогар-демиргазыгындан гелипдилер.

Гурбанмәммет сердар Какабая йүзленди.

— Иним, Какабай, сен өз атлыларың билен шу ерде саклан. Маңа гараш. Хәзирликче Черрик хан, сенем шу ерде дур. Гайып хан, сен өз үч йүз атлың билен мениң ызыма дүш.

Хан шейле диййди-де, атының башыны гөни гүнбатара өврүди. Ол инди сычан ковалаян пишик ялы юваш йөреди, ат аягының сесини чыкармазлыга чалышды. Обаның демиргазык-гүнбатар четине гелип, сакга дурды. Гайып баланы бир четирәге чагырды.

— Гайып хан — диййип, Шаммының галасына тарап гамчысыны узатды. — Сен шу тарапдан чозмалы боларсың. Шаммының галасының иң бир говы тарапы онуң төверек-дашы ялазы мейдан. Өем ёк, тамам ёк. Ине, бирсалымдан жахан хас ягтылансоң, оны оңат гөрерсиң. Башлы-барат чозман. Мен ики гезек асмана түпең атып, ышарат берерин. Шундан соң чозуң. Алыны хак ачсын, Гайып хан... Омын...

— Хемме айданыңы айдышың ялы эдерин, хан хезретлери. Сениңем сөвдаң угруна болсун... Омын...

Хан ызына доланды. Ол ызда галан ики топарың янына гелип, ат башыны чекмеди-де:

— Черрик хан, сүр! — диййди.

Черриги обаның гүнорта-гүндогарына элтип, эдилмели ишлери пугта дүшүндирди. Шундан соң Черригиң гөвни гинәп, йүзүниң йыгырттлары язылышды. «Шейтсене, хан ага, алан алдыныңкы этсене» диййип, ичини гүлдүрди. Хан доланып өз атлыларының янына геленде, жахан ягтылыпды. Гиң шорлук мейданың ортасында әпет улы күңрели ховлы — Шаммының галасы дагын бөлеги ялы болуп, хайбатлы гөрүнди.

Айылганч зады өңүнден сызян итлер үйрүшип башладылар. Бу болуш хана ярамады. Ол өзүниң ики йүз

17 Заказ № 3160

атлысының өңүне дүшүп, бәшатарыны эгниндең алды-да, оңа ок сүрүп галаның гүндогар-демиргазык дервезесине тарап йөреди...

Ишаны оңат хорматлап, серпай ябып ёла салан Шаммы кел хертараплайын аркайынланыпды. Ол, нәме үчиндир, илки башдан ишаны Гурбанмәммет сердарың илчиси дийип дүшүнмеди. Бу пикир онуң бейнисине пугта орнашды. Хакыкатда хем шейле болмалыды. Ишан әхли халкың, күлли ёмудың ишаныды. Шонуң үчин-де онуң белли бир адамың аркасыны чалып, пикирини йөретмәге хакы ёкды. Ол бейле этмели дәлди. Шу пикир Шаммының келлесинде пугта ерлешди. Бу бир. Икинҗиден, ишан өзүни шейле эдип хем алып барды. Ол: «Бейдип йөрмәң. Бириң кичилик эдиң. Илиң абаданчылыгы үчин» дийип, өзүни адамсөйүҗилигиң векили эдип гөркезди. Шаммы муны шейле хем дүшүнди.

Шу себәпли Шаммы хич хили эрбетлиге гарашмады. Гайтам: «Ишан ага хан байталың янына барар. Оңа-да маңа айдышы ялы маслахат берер. Шейдип, хан байтал өзүни дүрсейәнчә мен тәзеден йыгнамалы адамларымы йыгнарын, онуң үстүне чозарын. Мен ишана гөвнүмдәкини айтдым. Шонуң үчин хем худайың өңүнде-де, бендесиниң өңүнде-де икийүзли дәл. Догры, эгер мен чозҗагымы ишана айтмадык болсам, онда гүнәли болардым» дийип пикир эдйәрди.

Шамма ишан гиденден соңкы аралашан аркайынчылык галаның ичиндәкилере-де тәсир этди. Атан-атан ерде, ятан-ятан ерде болды. Галаның дөрт бурчундакы гөзаралларда дуран гаравуллар агшам намазы окаландан соң, аркайын ука гидйәрдилер. Дервезәниң дашындакы хем ичиндәки гаравуллар-да ашакларына саман дүшәп, гиҗеси билен ер сарсдырып хор чекйәрдилер. Диңе Шаммы келиң өзи ишаны уградалы бәри гиҗәниң ярысына ченли отурярды. Гурбанмәммет сердарың үстүне чозмагың, оны ёк эденден соң, Хорезмиң эркини нәдип эле алмагың пикирини эдйәрди. Өтен гиҗе болса галада улы отурышма гурлупды. Көп шерап ичилипди...

Шонуң үчин-де Җүнейит ханың Гайып бала билен Черриге ышарат берип, ики гезек атан түпеңиниң сесини Шаммының галасындакылар эшитмедилер.

Гурбанмәммет сердар атыны йүзин салып, гала билен аралыкдакы шорлук мейданы гөз ачып-юмасы салымда гечди. Гүндогар дервезәниң агзына дыкылып

гелди. Бугдай саманының ичинден ики гаравул хопугып чыкды. Оларың гөзлери аларылып, ханасындан чыкайҗак болярды. Олардан бири бирзат диймекчи болян ялы агзыны гымылдатды. Онянча ханың гылыҗы ол гаравулың келлесини дөшүне саллады. Бейлеки гаравулы хем голайындакыларың бири эдил шейле гүне салды. Ики гаравулың гөврелери тамың үстүнден гачан халта ялы болуп, дон ере гүпләп дүшдүлер.

Бу аралыкда Черрик гүндогар дервезәниң, Гайып бала хем демиргазык дервезәниң агзыны эеледилер.

Дервезелери ока тутуп башладылар.

...Шаммы кел дүйш гөрйәрди. Ол дүйшүнде Җүнейит ханың галасына чозупды. Галаның дөрт дервезесини эеләп, гаравуллары өлдүрип, ичине гирипди. Ханың атлыларыны гырып башлапдылар. Шаммы бир ерде букулып отуран Гурбанмәммет сердарың үстүне өзүни оклады. Онуң узын ак сакгалындан тутуп, ики дулугына юмруклап башлады. Шаммының адамлары болса ызыны кесмән атярдылар. Шаммы дүйшүнде:

— Атың, гочакларым! Тохумында-тиҗинде екеҗе-де җанлар галмасын! — дийип гыгырярды.

Дервезелере гаралылып атылян түпең сеслери Шамма шейле болуп эшидилйәрди. Ол барха гүйҗейән түпең сеслерини инди хас айыл-сайыл эшидип уграды. Эмма укының арасында оны хениз хем өз йигитлери атяр дийип пикир эдйәрди. Шонуң үчин-де:

— Гайрат эдиң, гочакларым — дийип, батлы гыгырярды. Ол оянды. Гөзлерини ачалак-юмалак эдип, җайың ичине назар салды. Онуң ятан отагында хич хили үйтгешен зат ёкды. Эмма вели җайың гапысының даш йүзүнде, галаның ичинде апы-тупаның сеси гелйәрди. Адамларың аяк сеслери эшидилйәрди, итлер чыңсашярдылар, атлар кишнейәрди. Чагаларың, аялларың агылары эшидилйәрди. Бирден Шаммының келлеси дурланып гитди. Ол инди сувуң сеңрикден агандыгына дүшүнди...

Шейдип, Шаммы кел гейинмәге гыссанды-да, гапдалында тама сөелги дуран бәшатарыны какып алып, җайың ишигинден чыкды. Гүндогар дервезә тарап бакды. Ол гөзлериниң гөрйәнлерине ынанмаҗак болды. Гапылар йыкылыпды. Дервезәниң ич тарапында айылганч сөвеш гидйәрди. Шаммының адамлары барха өңе омзап гелйән атлыларың өңүнде дивар ялы болуп дурярдылар.

Етишибилдиклеринден атярдылар, атың үстүндәкилериң
боюнларына товсуп, олары атдан агдарярдылар. Гылыч-
лашянлар-да, пычаклашянлар-да, гызыл гана булашып,
диварың дүйбүне, атларың аякларының ашагына йыкы-
лып ятанлар-да барды.
Хер нәчик-де болса, атлылар өңе дызаярдылар. Шу
аралыкда бу сөвеше сын салып дуран Шаммының гө-
вүне дервезәниң даш агзында Гурбанмәммет сердарың
ак сакгалы гөрнүп гитди. Онянча демиргазык хем, гү-
норта дервезелерден хем түпең сеси, гыкылык эшидил-
ди. Шаммы келиң бүтин гөвреси саң-гаты болды.
Илкибада дүшжек болан алжыраңлылыгы зым-зыят
болды. Ол:
— Хәй, намарт, хелейлик этдиң-ә! Гапыллыкда үс-
түми басдың-а... — дийип хырчыны дишләп ызына өв-
рүлди. Отагың ичине гирди. Ыкжам хем йылы гейинди.
Дакынабилен хатарыны дакынды. Голтугыны-да окдан
сапанчадан долдурды. Отагың гапысыны ачып гойды.
Сонра төре гечип, йөрите газылан чукурың агзындакы
тагтаны гөтерди. Чукурың ичине гирди. Үстүне халы
какылан тагтаны ене-де япды. Ол хемме задың әлден
гидендигине гөзүни етирипди. Инди оңа жаныны сак-
ламаклык галыпды. Онуң бу гирен ери ики метр чуңлук-
да, өйүң ичи ялы гиңликде болан гараңкы, ызгарлы
ерземинди. Ёкардан атылан окдан аркайын горанмак
мүмкинди. Биринжиден-ә, онуң ичи гараңкыды, икин-
жиден болса, ерземиниң ичинде өврүм-өврүм эдилип
дивар чекилипди. Мунуң ичине дүшен адам ерземиниң
агзына гелени аркайын уруп ятмалыды. Шаммы кел
шу ере гирип, инди йүз бержек вакалара гарашып
отурды. Онуң ишана болан гахар-газабыны хич зат
билен деңәр ялы дәлди. Эмма ол мусулманды. Шонуң
үчин-де ишана сөгүп билмейәрди, гаргап билмейәрди.
Йөне вели хәзир, шу ерземиниң ичинде ишан элине
дүшәйсе, онуң хамыны кесим-кесим этмәге тайярды.
«Баш болмаса, гөвре ләш» дийлиши ялы, Шаммы
келден медет етмәнден соң, онуң адамлары бәрха ыза
чекилйәрди. Галаның ичинде гурлан сөвеш узага чек-
меди. Диварларың йүзлери, гыш юртда отуран өйлериң
гамышлары гырмызы гана боялдылар. Шаммының
янында мыдама болян үч йүз атлының ики йүз элли-
си гурбан болды. Гурбанмәммет сердар хем элли адам-
сыны йитирди. Галаның ичиндәки бейлеки адамлардан
хем элли-алтмышы өлди.

Бу гөрнүше гуванып, бу ягдайдан леззет алып, йүзү-
нүң йыгыртлары язылан Гурбанмәммет сердар сыг эли
билен узын ак сакгалыны сыпалады-да, янында дуран
Какабая:

— Иним, Какабай, ол чөпдүйбүниң өзи гөзүме как-
лышмады-ла? — дийип сораг берди.

— Ол гачан болмага чемели. Болян жайының гапы-
сы ачык дур. Геймлери-де, ярагы-да ёк...

Ханың йүзи ене-де өңкүси ялы йыгырт атды.

— Иним, Какабай, ол асмана учан болса аягындан
чекип дүшүриң, ере гирен болса гулагындан чекип чы-
карың. Он саны атлыны онуң угруна чыкар. Ким оны
дири гетирсе, үч мүң теңңеси, өлдүрип, келлесини ге-
тирсе-де ики мүң теңңеси бар. Бу хабары атлылара
етир.

Какабай гитди.

Хан Черрик билен Гайып бала тарап элини салгап:

— Бес эдиң! — диен ышараты этди.

Түпең сеси кесилди.

Черрик билен Гайып бала ханың янына гелди-
лер.

Хан Какабая берен сорагыны буларың янында-да
гайталады.

— Шаммының өзи гөзүме каклышмады-ла? Я-да
галасындан чыкып гачдымыка?

Ханларың икиси-де өз гирен дервезелеринден Шам-
мының гачмандыгыны ынандырдылар.

— Я өтен агшам бир ере гидип, ызына доланмады-
мыка? Бу нәхили боляр? Ханы, Черрик хан, онуң атлы-
ларындан бирини чагыр.

Черрик йигрими бәш яшларындакы гөрмегей, эли
сыртына даңлан бир йигиди гетирди.

Гурбанмәммет сердар ол йигиде йүзленди.

— Агаңыз ниреде?

Йигит ики тарапыны-да деңләп болмага чемели. Ол
ханы адам хасапламаян ялы гахарлы жогап берди:

— Агамыз галасында.

Гурбанмәммет сердарың бу гайтарга, онуң әхенине
гахары гелди. Шейле-де болса, ол гүлди-де:

— Онуң башга-да галасы бармы? — дийип сорады.

— Мен онуң галасыны хасаба аламок...

Хан йүзүни ол йигидиң йүзүнден совман, Черрикe газаплы сесленди.

— Кимайт бу гетиренин?

— Шол харамзаданың итлеринден бири, хан ага — дийип, Черрик яллаклады.

Хан ене йигиде сораг берди.

— Кимиң оглы сен?

— Какам билен эжемиң...

Хан дишини гысды.

— Олар ниреде?

Йигит бир гара өйүң гапдалында гана булашып ятан бир аял билен бир эркегиң мейидине тарап башыны өврүди-де:

— Хол-ха... — дийди.

Шу аралыкда онуң назары ханыңкы билен каклышды. Гурбанмәммет сердарың гөзи йигидиң гөзүне дүшенде, ини тикенеклэп, гөврeси титрэп гитди. Эмма ол деррев өзүни эле алды-да:

— Оларың ады ёкмы? — дийип, совукганлылык билен сорады.

— Инди оларың ат нэмесине герек?!.

Хан аграслык билен элини голтугына сокды. Голтугындан чыкаран сапанчасының гулагыны гайтарды.

— Сен адам ялы геплешип билеңокмы?

— Мен адам ялы геплейэрин... Йыртыжының дилини билемок...

Хан онуң чеп дөшүни чала нышаналап атды. Бир атды. Ики атды. Эмма ол йигит сесини чыкарман, бар газабыны гөзлерине жемлэп, дик дурмагыны довам этди. Онуң гейимлериниң өң тарапы гана боялды. Сапанчаның агзы үчүнжи гезек түсселэп гитди. Йигит йыкылды...

Хан сапанчасыны ене-де голтугында гизледи.

Бирсалымдан:

— Гайып хан, Черрик хан, деррев хер хайсың он-он бэш атлы иберип, обадан араба йыгнаң. Ир гүнүмизи гич этмэлин. Ёл оглы ёлда ягшы дийип, йөне ерден айдылан дэлдир.

Сэхел вагтда буйрук бержай эдилди. Йигрими-отуз атлы галаның дервезелеринден чыкып, салы сув үстүнде болан Диреглли обасына сиңип гитди.

Ховасы ган ысы билен түтэп дуран ховлының ичиндэки ак өйлериң бириниң ичиндэки мейитлери чыкарып, сейисхана ташладылар. Онуң ичини сырып-супурдилер. Улы от якдылар. Гоюн кесдилер. Нахар, чай башланды. Оняча арабаларың жемленип гетирилендигини хана хабар этдилер.

Хан Какабая йүзленди.

— Иним, Какабай, Шаммы ханың иңңе теменине ченли сырып-супурип арабалара йүклэң. Найзаларың ужы билен галаның ичиниң хемме ериниң барлат. Урулары хем тапып, бугдайларыны алың. Өйлери-де чөзүң. Дөрт дивардан башга зат галдырмаң. Хемме адамларың чыкандан соң галаны отла. Ханы, онуң өзүни тапмадыларммы? Гойберен адамларың ямаң кән эгленди-ле? Хер бир овнук-ушак зада шунча вагт сарп этмели болса, бизиң өмрүмиз хич зада етмез...

— Лепбей, ага... Хеммеси болар. Шаммының өзүни болса галаның ичинден хем дашындан агтарярлар. Хенизаман тапарлар...

Галаны таламак, дири галып, есир алнан аял-эркек, гарры-яшларың эллерини сыртына данмак, Шаммыны агтармак иши гүн агянча довам этди. Алнан олжалары етишибилдиклериндeн арабалара йүклэп, элли-алтмыш арабаны хер сагатдан Бедиркент галасына тарап ёла салярдылар. Бу топарларың хер бирини йигрими-отуз атлы өңлерине салып экидйэрди. Вагтың гечдигисайы Гурбанмәммет сердар Шаммыны тапмалы дийип гыссаярды. Эмма галаның ичинден-де, дашындан-да, нэче агтарсалар-да, Шаммыдан дерек тапмадылар.

Иң ахырда етмиш арабаны, есирлери ёла салдылар. Оларың янына йүз атлы гошдулар.

Есирлер энрешип, ызларына гөзлей-гөзлей гитдилер.

Хан соңкы чайнегини өңүне алып, Какабая шейле дийди.

— Иним, Какабай, хэзир бэш-он атлы ибер. Диреглиниң аксакаллары шоруң гырасына йыгнансын...

— Лепбей, ага...

Хан атланды. Баш йүзден говрак атлы ызына дүшди. Шу вагт хем галаны отладылар.

Диреглиниң яшулулары, эллерини дөшлерине гоюп, хана тагзым этдилер. Баш эгип, салам бердилер. Хан олар билен саламлашды. Соңра шейле дийди.

— Мен Шамма көп ялбардым. Агзалачылыгы гоялы дийдим. Үстүне, гурбаны болдугым, Хан ишаны ибер-

дим. Ол мениң сөзүме питива этмеди. Ине, инди-де, гөрүң, болан ишлери. Хов-ха, гала середиң.

Яшулулар бирагызадан:

— Гөрдүк... Эшитдик — дийишдилер.

— Индики арым сизде! — дийип, хан гамчысыны депесинде гаймалатды. — Индики арым сизде. Ханы Шаммы кел? Оны нирә гачырдыңыз? Хайсы дешиге сокдуңыз?

Эпей бир яшулы өңе чыкды. Ол узын ак сакгалыны сыпалап, ханың йүзүне серетди.

— Хан ага, бизиң Шаммыдан-да, бейлекиден-де хабарымыз ёк. Биз бир өз угруна отуран адамлар. Таванжа загарамызы сув билен бокурдакдан гечирип отырыс, худайы чагырып. Ишан аганың төвеллачы болуп гелендигини эшитдик. Өз яньмыздан, онуң төвелласыны алманы үчин Шаммыны язгардык. Башга биниң элимизден гелйән зат бармы, хан ага?

Яшулы сөзләп дурка, хан ондан гөзүни айырмады. Ак гөвүнли яшулы хич бир этмиши болманы үчин аркайын гүрледи. Ак йүрекден гүрледи. Ханың гөзи барха соваярды. Йүзи хырсызланярды.

— Шаммыны нирә гүмледиңиз?

Бу сораг, онуң әхеңи, эпей яшулының сустуны басды. Ол:

— Әй, бизиң-ә Шаммыдан хабарымыз ёк — дийип, гөтинжеклэп башлады.

Хан олар билен гүррүңини бес этдим диен ялы этди-де, Какабая йүзленди.

— Иним, Какабай, булары гирев эдип, зындана ташла! Хәзириң өзүнде Бедиркенде уграт, ызларына он атлы сал-да...

— Лепбей, ага...

Айдылды. Эдилди.

Йигрими-отуза голай аксакгалы он атлы өңүне салып, Бедиркенде тарап ёла дүшди.

Хан:

— Гайып хан, Черрик хан, атлыларыңызың эли бош гайтмасын. Өйлерине ики эллерини бурнуна сокуп бармасынлар. Диреглини талаң. Герек затларыны гайгырман алсынлар. Эгер адамлар гаршылык гөркезселер, атың. Жайларыны отлаң! Гой, Шаммы кел бизиң бу сапарымызы тә эле дүшйәнчә ядындан чыкармасын...— дийди.

Черригиң гөзлери ялдырап гитди.

Гүн батмаздан сәхел өңрәк башланан таланчылык гич агшама ченли довам этди. Көп хожалыклы, уллы Диреглиобасы доңуз гирен гавун атызына дөнди. Тыкылык, говга, аглашма-энрешмелер отланан жайларың ялны билен гошулып, ал-асманы гаплап алды.

Шаммы келиң юрдуны теп-текиз эдип гайдандан соң, Гурбанмәммет сердар жанховлуна дүшен ялы бир ягдая дүшди. Ол ашаклык билен кән ерлерде ираг севдасыны гурады. Иле салынян салгытлары барха артдырды. Оларың төлениш мөхлетини гысгалтды. Шол мөхлетде үзмедигиң башы өлүмли, малы таланлы болды. Адамлар башларыны нирә сокжакларыны билмән, келебиниң ужуны бүтинлейин йитирдилер, ахыркы етжек дережелерине барып етдилер. Чыдамсыз ягдая дүшенлер бәш-он, отуз-кырк адамдан ыбарат топар дүзүп, яп араларына сиңдилер. Ханың атлыларыны, эмелдарларыны, салгыт йыгнайжыларыны өлдүрип башладылар. Бу болса ханың газабыны өңкүден-де артдырды. Непес пешабың гижеси гүндизе дөнди.

Хорезм чөп дуртүлен арының өйжүгине дөнди.

Гурбанмәммет сердар Бухара гиден Эщи билен Эймире, Ахала гиден Ашыр мәхреме, бейлеки ерлере гиден чапарларың тизрәк доланып гелмегине сабырсызлык билен гарашярды. Шунуң билен бирвагтың өзүнде ол әхли гүйчлерини хасаплап, айгытлы йөрише тайярланярды.

Ол Дөртгүле этжек тәзе хүжүмине эййәм гиришипди...

БИР ГИЖЕ

Гүн батып гаранкы дүшенден соң адамлар гелип башладылар. Еке-екеден, ики-икиден, үч-үчден гелйәрдилер. Гелйәнлерин хеммеси пыядады. Узак ерлерден геленлер кервенсарайда дүшүп, ат-эшеклерини шол ерде гоюпдылар. Дашковзун голайындакылар пыяда гелипдилер.

Салай жерчи гүнүң икинжи ярымындан башлап, үч-дөрт газан атарды. Бир гоюн өлдүрди. Өзүне кемекчи эдип, гоңшуларындан етмишден гечен бир аялы чагырды. Ол аяла шейле дийди.

— Мен худайёлы берйәрин. Адам кән гележек.

Аял гең галды:

— Салай эке, худайёлы гундиз берилмезми? Сениң киш терсине-ле?

Салай эке йылгырды.

— Мениң мыхманларым узакдан гелжек. Онсоңам агшам берлен худайёлы, гүндизкиден дегерлирәк болармыш. Арада маңа бир ишан шейле дийип душүндирди.

— Әй, нәбилейин-дә...

— Хава, хава, билип гой, шейлемиш. Сенем худайёлуна айдан-диениң болса гижесине берибер.

Салай жерчи адамлар гелшип уграндан соң, ол аяльң голтугыны аңры-бәриден долдурып, өйүне уґратды. Мәтшерип эке билен гарапорсаңлы Пири аганың өңүне табак билен чөрек гетирип гойды-да:

— Дек отурандан шу чөреги дограп отурың — дийди.

Заводда йүкчи болуп ишлейән Мәдресул билен усса Курамбая ожагың башындакы ишлери табшырды. Салай экениң өзи болса төрде ере бакып, хырчыны дишләп отуран Сапармырадың дашында ковленйәрди. Онуң гөвнүни гөтермәге чалышярды.

Узакдан, голайдан гелмелилериң хеммеси гаранкы ягшы аралашандан соң гелип болдулар. Салай эке геленлере дограма чекди. Жайда, дәлизде, ожагың башында ийдилер. Газан-табаклары ожагың голайына үйшүрдилер. Омын этдилер. Эллерини ювдулар. Соңра Салай әкәниң зор этсең йигрими адам сыгжак отагына әллиден говрак адам болуп үйшдүлер.

Маслахат башланды.

Сергей Михайлович Ефимов отуранлара йүзленди.

— Ёлдашлар, бизиң шу гүнки маслахатымыз өрән улы әхмиете эедир. Мунуң ики себәби бар. Биринжиден, Хорезм иң айылганч гүнлери башдан гечирйәр. Икинжиден болса, бу маслахата Көнеүргенчденем, Тагтаданам, Порсуданам, Гөкчәгеденем, асла хемме ерденем гелдилер. Шу гүн биз өрән мөхүм меселәни маслахатлашмалы. Юрдуң душен ягдайыны аныкламалы. Ондан соңра болса нәме этмелидигини беллемели. Мунуң өзи йөнекей, сада бир зат дәл. Шонуң үчин-де пикирлениң. Этжек теклиплеринизи хертараплайын салдарлап гөрүң. Ондан соңра белли бир нетижә гелерис.

Соңра Ефимов голайында отуран сары муртлы, сакгалы сырылан, гиң маңлайлы бирине тарап бакды-да, ене отуранлара йүзленди.

— Хыва гурамасы бизиң ишимиз, ягдайымыз билен танышмак үчин, бизе көмек бермек үчин Александр Прокофьевич Захаровы хем яш коммунист Габдурахман Хабибуллини иберипдир. Гелиң, хәзир ёлдаш Захаровың гүррүңини диңләлиң.

Отуранлар дел адама бар үнслерини берип бакдылар. Захаровың даш гөрнүшиниң якымлылыгы хеммәни ярады. Онуң агзындан чыкан хер сөзи эли билен тутуп алмакчы болян ялы болуп, адамлар ыкжамландылар.

Захаров сөзледи, Габдурахман Хабибуллин хем терҗиме этди.

— Ёлдашлар, бизи шу ере алып гелен Гуртгелди ага сизиң обаларыңызың ягдайы барада ёлда бизе гүррүң берди. Сиз хем бу гүн гепләрсиңиз. Шейдип, биз ягдай билен долы таншарыс. Мен болсам сизе Хорезм өзбеклериниң ягдайы барада хәзир айдып берейин.

Алчак, хер бир херекети ынамлы хем тутанъерли, ат йүзли, жүйкбурун, сары сачы толкун атып дуран, йигрими дөрт-йигрими бәш яшларындакы Габдурахман Хабибуллин Захаровың айданыны терҗиме эдйәрди. Бу яш йигидиң болшы хем отуранлара ярады. Ылайта-да яңы сакгал-мурты гаралып угран гөрмегей өзбек йигиди усса Курамбай Захаров билен Хабибуллинден гөзүни айрып билмейәрди. Хәзир ол бар зады ядындан чыкарыпды. Онуң пикирини Ефимов, Сапармырат, Захаров, Хабибуллин бүтинлей эеләпдилер. Салай эке болса онуң гөзлериниң өңүнде эртекилериң гахрыманы ялы болуп гөрүнйәрди. Бу кичижик, гарры адамының етен дережесине, ягны ыкгылапчылары өйүне йыгнап, шейле улы сөхбет гурдурып отурышына усса Курамбай белент баха берйәрди. «Мен яш хем болсам хич зат оңарамок. Эмма мен буларың әхли хүнәрини өвренерин. Буларың эдениндеи көпрәк этмәге чалшарын. Чүнки «Шәгирт уссадындан гечирмесе, хүнәр йитермиш» диен накыл бар» дийип, усса Курамбай шейле адамлар билен отурышына, оларың дүрдәне сөзлерини диңлейшине бегенжинден яңа ики болуп билмейәрди.

Хекимиң, Харман ногайың гаршысына алнып барлан

герешде өз ёлдашларының газанан үстүнлиги усса Курамбайың гөзүни ачды. Оңа ганат бекледи. Соңкы үч-дөрт гиже-гүндизиң ичинде усса Курамбай Дашховзуң әгрем-бүграм даражык көчелериниң хеммесинде диен ялы болуп чыкды. Ол өз дең-душларына гөрен-эшиден ватлары барада ядаман-ялтанман, белент жошгун билен гүррүң берди. Ол гөйә гызыклы эртеки айдып берйән ялы сөзлейәрди. Дең-душлары онуң сөзлерини агызларыны ачып диңлейәрдилер. Усса Курамбай шейдип, достуны-душманыны сайгарып башлады. Достлары онуң дашына йыгнанып уградылар. Хәзир болса яш усса ёкарда ады тутуланларың йүзлеринден гөзлерини айрып билмән отырды. Оларың агызларындан чыкан хер бир сөзи какып алып, йүрегинде гизлейәрди.

Захаров довам эдйәрди.

— Өзбек зәхметкешлери адамың чекип билмежек агыр гүнлерине сезевар болды. Хер гүн адам атярлар, жай отлаярлар. Оглы — олжа, гызы — есир эдйәрлер. Халкың гөзүни дикип отуран бир батман дәнесини агзындан какып әкидйәрлер. Салгыда гечирйәрлер. Хәзир салгытдан башга зат билйән адам ёк. Хывалылар, ханкалылар, үргенчлилер башларыны нирә уржакларыны билмән, чөп-чаламың арасында, өйден-илден айрылып гезип йөрлер.

Захаров көп мысаллар гетирди. Соңра шейле дийди.

— Халк ёлбашча, маслахатча, көмекчә мәтәч. Бизиң гурамамыз шу вагтлар, мундан бейләк хем халкың өңүнде болмалыдыр. Оңа ёлбашчылык этмелидир. Ине, шунуң гүррүңини эделиң. Ёл гөзләлиң. Нәме этмелидигини, нәхили этмелидигини, аныклалың...

Сергей Михайлович Ефимов шейле дийди.

— Жүнейит ханың Дирегли обасында эден вагшычылыгы акыла сыгжак зат дәлдир. Ол Шаммы келе гахар эдип, парахат отуран обаны ер билен егсан этди. Гүнәсиз адамлары атды. Обаның хемме задыны сырып-сүпүрип әкитди. Александр Прокофьевич өзбек обаларының ягдайы билен бизи таныш этди. Бизиң обаларымызың ягдайы өзбеклериңкиден әрбет болмаса говы дәл. Бизиң арамызда ерлерден гелен ёлдашларымыз отырлар. Гой, олар хем өз дурмушлары барада гүррүң берсинлер.

Орта бойлы, додаклары күти сачы-сакгалы чув ак,

маңлайы йыгырт-йыгырт болан күйзегәр Досмет телпегини гапдалына ташлады-да:

— Сиз бизе акыл өвредижи. Биз сизиң айтманыңыз билен боларыс. Ягдайы Хывадан гелен яшулы билен Ефим айтды. Бизде болса айдып отурар ялы ягдай галмады. Көнеүргенч хәзир довзахың гайнап дуран газаны. Ефим, сениң ол барып гайданыңдан оба гечди. Ол вагткы гүнүмиз, шу вагтка гаранда чага пишигиң гүни ялы экен... Ил жаныңдан ирди. Ики башыны деңледи...

Кирпикмен гөзлерини сүзүп отуран Дурды усса сакгаллашының сөзүни макуллады.

— Хава, Ефим, хеким әзрайыла дөнди. Салгыдыны төлемесең, келләни алар. Мениң дуканымдакы гураллара чепли сырып сүпүрдилер. Гуралсыз хем усса боларми.

Соңра Шайдаковың иберен адамы — Көнеүргенжиң пагта арассалаян заводының ишчиси Хожабек Айымбетов сөз алды.

— Ёлдашлар, халкың хәзирки дүшен ягдайы барада нәче айтсаң айдып отурмалы. Шонда-да аз боляр. Көнеүргенжиң ишчилери бизиң билен арагатнашыкда болан дайханлар гарыплыгың ёксуллыгың иң ёкары дережесине барып етдилер. Эгер шу вагтлар сәхелче голдав болса халк аяга галжак. Ёк, мен нәдогры айдярын. Халк аяга галды. Эли яраг тутан адамлар өйлериниден-иллериниден бизар болуп, жеңңелликлериң, яп-чиллериң араларына сиңдилер. Хекимиң, ханың атлыларындан ар алярлар. Кәерлерде улы байларың мүлклерини отлаярлар. Ишчилериң ягдаям өвердик дәл. Бирнәче гүнләп заводың ятян вагтлары-да боляр. Дөртгүл соватлы, соватсыз халка маяк болды. Дөртгүл улының-кичиниң агзындан дүшенок. Халкың аяга галандыгыны шундан хем билмек боляр. Шонуң үчин-де биз бу пурсатдан пейдаланмалы. Болмаса биз тарыхың өңүнде улы гүнә эден адам боларыс. Эгер биз бу пурсады элден берсек, бу гүнәни бизе тарыхам, гележек несиллер хем багышламаз. Шуны пикирини этмек герек...

Атамырат Жапаков билен Игдирбай човдур иллериниң ягдайы барада гүррүң бердилер. Диреглиден гелен бир яшулы ол ерде болан уршуң, обаны талайышларының, жайлары отлайышларының болшуны болшы

ялы айдып берди. Соңра Аржанов, Силантьева хем башгалар чыкып геплединер.

Сергей Михайлович Ефимов Сапармырада тарап серетди. Ол көнеургенчли Ашыр ага билен голай отырды. Ефимов өзүне середенде, Сапармырат Ашыр ага бир кәсе чай узадярды. Сапармырат чалтлык билен кәсәни яшулының элине тутдурып, Ефимова серетди.

— Ефим, маңа гарама. Мениң сөзүм айдылгы. Мен хәзир сениң элиндәки атгыр яраг, кесгир гылыч, йүврүк ат. Нәме этмели болса, нирә гитмели болса, чекинмеде айдыбер. Гурама маңа нәче кын, көп иш ынанса, мен шонча шат. Хава, шонуң үчин-де менден акыл сорама. Маңа юмуш табшыр...

Бир четде аркасыны тама берип отуран Акжагүл какасының гөнүмел хем гөдек жогабына илкибада гең галжак ялы этди. «Бу нәме үчин бейле диййәркә? Бу нәме үчин Ефиме гахар эдйәркә?» дийип пикирленди. Эмма какасының: «Менден акыл сорама-да, маңа юмуш буюр» диймеги, гызың пикирини бүтинлейин башга тарапа совуп гойберди. «Онуң мыдама болшы шейле-дә... Гөвнүндәкини чурт-кесик айдяр отурыберйәр. Мениң пикиримче, хакыкы адамлар шейле хем болмалы. Мениң говы какам бар...» Бу арада Акжагүлүң гөзи усса Курамбая дүшди. Яш усса гөзлерини гинден ачып Сапармырада середйәрди. Бейлекилер хем Акжагүлүң какасының гысга хем тутанъерли жогабындан миннетдар болуп, онуң йүзүне мәхирли бакярдылар.

Сергей Михайлович Ефимов, Александр Прокофьевич Захаров, бейлекилер гысгача пикир алышдылар. Бир хат окадылар.

Соңра Ефимов сөз алып шейле дийди.

— Ёлдашлар, гураманың яшулулар топары дүйн өз араларында маслахатлашып, язылан карарың проектини тассыкладылар. Шу карары мен сизе дүшүндирмекчи. Гурама халкың гөрешине баш болмагы өз үстүне аляр. Шонуң үчин-де гураманың Дашховуздакы әхли адамларыны ерлере ибермели. Ерлере баран адамлар халкың башлы-барат чыкышларыны белли бир угра гөнүкдирип гойбермелидирлер.

Әхли гыммат бахалы затларыны гизлемеги халка маслахат бермели хем-де гизлемек ишине якындан дуруп ёлбашчылык этмели. Галланы ере гөммели. Йигрими яш билен элли яш арасындакы адамлары обалардан гачырмалы. Олара яраг берип, Дөртгүле гитмеги маслахат бермели. Ол ерде бу адамларың башыны жемләр ялы, оларың ягдайындан хабардар болуп дурар ялы, гураманың члени Сапармырат Байраммырат оглуны Дөртгүле ибермели.

Бизиң ганым душманымызың Жүнейит хандыгыны, тә ол ёк эдилйәнчә, екеже гүнүң хем рахат гечмежекдигини халка ызыгидерли суратда дүшүндирип дурмалы.

Ёлдашлар, ине, бизиң өңүмизде дуран эсасы хем важып меселелер шундан ыбарат. Шуңа илки өзүмиз пугта дүшүнип, или-де долы дүшүнер ялы этмели. Кимиң нәхили сорагы болса берсин. Меселәниң дүйбүне пугта дүшүнмели. Шейле эдилсе, ишлемек хем аңсат дүшер, үстүнлик хем газаныллар.

— Макул гүррүң!— дийип, хеммелер тассыкладылар.

— Әйт, Ефим, Сапармырадың еке өзи гитмелими? Беевар, онуң янына адам гошулмалы болса, мени-де ятдан чыкарман! — дийип, Мерет чапык мәлим этди.

Шейдип, хемме бир чукура түйкүрди.

Адамлар бири-бирлери билен хошлашып, бири-бирлерине ишде үстүнлик газанмагы, багтлы болмагы арзув эдишип, ховла чыканларында даң атыпды. Дашховзуң асманы ягтылып башлапды. Асманың кә ери ачыкды. Көп еринде болса пагта хармандары ялы топбак-топбак ак булутлар гөрүнйәрди.

Адамлар өз гитмели угурларына гитдилер. Өз кечелерине совлуп, өйлерине бардылар. Эмма бир адам, яңы сакгал-мурты гаралып угран усса Курамбай өз өйлерине әкидйән көчәниң дециинден гечди. Ене бирнәче көчелерден хем гечди. Ол бу гижеки гөрен-эшиден затларыны келлесине сыгдырып билмейәрди. Онуң революционерлере, ылайта-да Ефимова, Сапармырада, Захарова, Хабибуллине болан гуванжы йүрегине сыгмаярды. Йөне Курамбайы хич ере беллемедилер, хич ере гитмели этмедилер. Эмма вели ол ил хатарында адының чыкмагына хер затдан бетер гарашярды. Ады чыкмады. Усса Курамбай өйке-кине этмеди. «Зыяны ёк, мен хениз етишен дәлдирин. Ёгсам, бу пәхимли адамлар мени-де бир ере белләрдилер. Булара акыл өвредип болмаз. Этмели ишлерини буларың өзи говы билйәндир».

Ол хәзир арзув-хыялларының ичи билен йүзүп баршына революционерлериң ызына душмеги, олардан өвренмеги, герек болса буларың башлан иши үчин өз жаныны-да гурбан этмеги зерур дийип билди. Касам этди.

Дашховуз оянды. Заводың гудогы гиже билен гүндизиң арасыны ачып берйән бир зат ялы болуп, Дашховзуң депесинде зеңзеле турузды. Ишчилер даражык көчелер билен завода тарап уградылар.

Иң якын достларына гөрен-эшиден задыны гүррүң бермек максады билен усса Курамбай хем завода тарап совулды.

САПАРМЫРАТ БАЙРАММЫРАТ ОГЛЫ

1919-нжы йылың февраль айының башында Сапармырат Дөртгүле гелди. Онуң Шайдаков, Жолмүрзәев, Халмырадов билен болан душушыгы толгундырыжы болды. Сапармырат өзүниң әзиз достларына өз башына дүшен айылганч бела барада гысгача маглумат берди-де:

— Эгер мени мен дийип билйән болсаңыз, индиден бейләк шу барада гүррүң гозгамаң. Мен шуны сизден товакга эдйәрин — дийди.

Онуң сеси кесгитли хем ынамлы чыкды. Онуң гаршысына гитмек зыяндан башга пейда бержек дәлди. Сапармырадың доганлары муңа дүйпли дүшүндилер.

Шайдаковың яшаян отагы йылыды. Полуң үстүне ики гат кече язылыпды. Хеммеси-де кечәниң үстүнде отурдылар.

Николай Алексеевич Дашховзуң ягдайы, гураманың ягдайы барада жикме-жик сорады. Сапармырат гысга хем кесгитли сөзлер билен күлли Хорезмиң ягдайыны ачык-айдың эдип, айдып берди. Соңра шейле дийди.

— Яралы мөжек ене-де дишини чархлап башлады. Ол ене-де шу ере чозмага тайярланяр. Илиң салланчакдакы гызыны сатдырып, ат-яраг алдыряр. Салгыт ызына салгыт саляр. Чар тарапа адам ёллап, ок-яраг сораяр. Эли яраг тутан «хәх» диенде «мәх» диер ялы болуп дурмалы дийип, ил ичине жар чекдирди. Шаммы келиң галасыны, Дирегли обасыны талады. Көп ат-яраг алды. Шу затларың хеммеси Дөртгүлүң кастына эдилйән затлар. Бизиң бу ердәки ягдайымыз нәхили, Шайдаков? Онуң бу бетпәлинден хабарыңыз бармы? Эгер бар болса, сизиң оны гаршыламага гурбуңыз чатжакмы?

Николай Алексеевич Дөртгүлүң соңкы гүнлердәки ягдайы билен Сапармырады танышдырды.

— Биз газанан үстүнлигимизи беркитмек үчин гижәмизи гүндиз эдип ишлейәрис. Үч мүңе голай сайлыдың атлымыз бар. Закаспий фронты билен арагатнашык багладык. Арада гидип-гелип дураныларымыз бар. Олар бизе, биз олара көмек бермәге мыдам тайын. Дайханчылык билен мешгул болян атлыларымыз ерлерини язлык экмәге тайярлаярлар. Олардан хем зерурлык болса, үч мүң адам йыгнап билжек. Биз, әлбетде, Жүнейит хана гарашярыс. Йөне ол бейле тиз ёла чыкар өйтмейәрдик.

— Ол хениз ёла чыканок. Йөне, атыны эерләп гойды — дийип, Сапармырат Шайдаковың сөзүне дүшүндириш берди.

— Атыны эерлән болса, онда онуң ёла чыкдыгы. Биз муңа шейле хем дүшүнмели. Эмма биз хем оны гаршыламага тайяр.

Ол шейле дийди-де, жүбүсиндәки депдерчесини чыкарып, оңа бир затлар беллешдирди. Жүнейит ханың индики чозушының гаршысына гөрүлмели чәрелерден келлесине геленлерини кагыза язды. Соңра Сапармырада йүзленди.

— Сениң гелшиң нә ягдайда? Айратын бир табшырык билен гелдиңми я-да башга иш билен?

Сапармырат маслахат сорамак әхенинде жогап берди.

— Шайдаков, Хорезмиң түркмен хем өзбек обалары өйжүгине чоп дүртүлен ара дөнди. Илиң ягдайыны гөрер ялы дәл. Хемме киши өйүнден-илинден бизар болуп чыкды. Яп-чиллериң, жеңцел-токайларың ичине сиңди. Хәзир ит эесини, пишик бикесини танамаяр. Пәгта заводларының хеммесинде бизиң адамларымыз бар. Олар ишчилериң өңүнде дуруп, ёлбашчылык эдйәрлер. Иш ташлайышлар нәче дийсең болуп дур. Халк ханлардан дойды. Олара сәхелче көмек герек. Күлли өзбек билен түркмен аяк үстүнде. Ине, мениң гелшим шу зерарлы. «Нәхили боларка, хайсы гулакдан гөчмеликә?» дийип гелдим. Галыберсе-де, өйүнден-илин-

ден чыкып гайданларың гылла ярысындан көпрәги шу яна — деря аркасына гайтдылар.

— Ондан хабарым бар — дийип, Шайдаков жогап берди.

— Оларың ягдайы өверлик дәл — дийип, Халмырадов тассыклады.

Жолмурзаев хем:

— Догрудан-да, олара баш герек, көмек герек — дийди.

Сапармырат довам этди.

— Мен олара баш боларын дийип билжек дәл. Йөне мениң келләме бир пикир гелди. Бу пикири мен Дашховузда гураманың йыгнагында хем айтдым. Эгер мен деря аркасына гачып гайданлардан атлы йыгнасам, оларың башыны бирикдирсем, онсоң сизден хем көмек алып, гөни Бедиркент галасына сүрсем... Үч-дөрт саны пулемёт билен ики мүңе голай атлы берсеңиз. Бу бизе улы көмек боларды. Шу гүйжи йыгнап, бир адам ялы болуп, Бедиркенде сүрсем, Жунейит ханың күлүни гөге совурса бор. Галамасыны-да өзүңиз пикир эдип гөрүң. Бизиң сизден башга соражак задымыз ёк. Куйбышев билен Фрунзе ёлдашларың янына инди мен көмек сорап барыбилжек дәл. Себәби өз гөзүм билен гөрүп гайданымдан соң, оларың ягдайына мен сизденем етик. Ине, Ефим дагының хем саргыды шейле.

Шайдаков, Жолмурзаев, Халмырадов бири-бирлериниң йүзлерине бакышдылар. Сапармырат бу бакышдан өз айданларына бу үч адамының айратын әхмиет берйәндигини анлады. Инди онуң өз эдип гелйән пикирине хас хем гөвни етди, ынамы гүйжеди. Шонуң үчин сөзүни ынамлы довам этди.

— Сиз мениң иң якын адамларым. Маңа рехимиңиз гелсин. Мен бир ерде отурып карар тапып билемок. Мениң ар аласым гелйәр. Сизе нәче кын-да болса көмек бериң. Биз херекете гечели. Хорезмиң эңшейәр. Ол сизден көмек сораяр.

...Шол гиже исполкомда улы йыгнанышык болды. Сапармырат бу йыгнанышыкда улы сөз сөзледи. Онуң айданлары ара алнып маслахатлашылды. Деря аркасына гачып геленлерден отрядлар дүзмек ишини ёла салмага Сапармырада ругсат бердилер. Онуң янына ики көмекчи гошдулар. Дүзүлйән отрядларың саныны хем укыбына гарап, соңкы чәрелер барада соң маслахатлашмагы карар этдилер.

Сапармырат миннетдар болды. Эллерини чермап, гижесини гүндиз эдип, ише гиришди. Ол ене-де жувазчының жайыны эеледи. Бу жай Сапармырадың баш штабына өврүлди.

...Даң атып гелйән вагтлары жувазчының тамының дервезеси какылды. Дөртгүлүң этеклериндәки обаларың бириңден яңыжа гелип, хениз билиндәки хатарларыны хем чөзүп етишмедик Сапармырат деррев дервезә тарап ылгады.

— Ким бар?

— Бизе Сапармырат ага герек.

Гапы ачылды. Бэшатарларыны эгинлеринден асан ики йигит ичери гирди.

Сапармырат олары өз болян отагына әлтди. Чыраның ягтысына олары сынлады. Илки инчемик, ак йүзли йигиде йүзленди.

— Сени бир ерде гөрениме меңзедйәрин. Сен кимлерден боларсың?

Гызыл от болуп дуран терслин-ызлың гушанан хатарлары чыраның ягтысына ялдырап гөрүнйән Сапармырат яш йигидиң сустуны басды. Ол сакынып, өзүне долы эрк эдип билмән жогап берди.

— Сапармырат ага, мен Гызылжагаладан боларын. Алымам Аман. Мениң какама Непес эдикчи дийилйәр.

— Непес эдикчини мен танаярдым.

— Онда хас говы. Юртдан эл ювуп чыкдык. Какам бапахыры өйүмизиң ишигинде атдылар. Инди болса башымызы нирә уржагымызы билемзок. Бу йигит...— дийип сакынды. Соңра Аман янындакы орта бойлы адамы гөркезди. — Бу йигит хем бизиң обамыздан. Деря аркасына гечен бадымыза сениң бу ере гелендигиң саргыны дүшди. Ине, сени гөрмәге гелшимиз. Индики маслахат сениң билен. Икимизиңем атымыз бар. Ярагымыз ёк.

— Келебиң ужуны йитирендирис, Сапармырат ага — дийип, ол йигит ёлдашының сөзүни тассыклады.

Соңра йигитлериң икиси-де Сапармырадың йүзүне умыт билен бакдылар. Сапармырат соңкы гүнлерини илиң ичинде, аяк үстүнде гечирени үчин өрән ядав гөрүнйәрди. Шейле-де болса, ол шу болуп отурышы билен-де йигитлериң акылыны хайран этди. Олар Са-

пармырат барада көп зат эшидипдилер. Оны шейле ансат гөрүп болар дийип чак хем этмейәрдилер.

Сапармырат шейле дийди.

— Йигитлер, ёлуңызы дүзедипсиңиз. Мени гөзләп гелениңизе сағ болуң. Хәзир хер бир ак йүрекли адамың эдәйжеги шудур. Аман жан, какаң пахырың дүшен гүнүни эшидип отурышым шу. Башыңы белент тут. Шурахапда өзүңиз ялылардан еди йүз адамың башы жемленди. Сапармырат иберди дийиң-де, онбашылардан бириниңкә барып гошулың. Яраг берерлер.

— Бизиң янымызда...— дийип, Аман додагыны ялады.

Сапармырат онуң сөзлерини бөлди.

— Яраг үчин пул герек дәл. Йөне барып гошулан онбашыңыза: «Сапармырат ага гарашык этсин дийди» дийсеңиз болар. Ол дүшүнер.

— Худайдан гайтсын, Сапармырат ага! — дийип, йигитлериң икиси-де йүрекден миннетдарлык билдирдилер.

Сапармырат йигитлери тәзеден сынлап чыкандан соң шейле дийди.

— Эгер эжем оглы болсаңыз, хәзирден айдың. Бизе атлы-яраглы йигидиң гөрк-гөрмеги герек дәл. Бизе өз или үчин, гарамаяк халк үчин жаныңдан гечмәге тайын йигитлер герек. Биз урушмалы. Ат чапышмалы дәл. Эртеки гүн башымыза бир иш дүшенде иңирдәп отуржак болсаңыз, хәзир өңүнден айдың.

— Ысмамыт ата урсун, Сапармырат ага! Бизи янына алсаң боляр. Сениң өли еринде өли, дири еринде дири! — дийип, Аман жаңыгып айтды.

— Белки, пикир эдип гөрерсиңиз? Бирден гыссанмак герек дәл!

— Бизиң пикиримиз эдилги, Сапармырат ага!

— Пикириңиз эдилги болса, онда шейдиң. Ир вагтыңызы гич эдип отурман. Шурахана уграң.

— Огул-гызың эйгилигини гөр, Сапармырат ага!— дийишип, йигитлер чаласын турдулар.

Бу сөзе Сапармырадың йүзүниң хамы дартылып гитди.

Барылмалы ер, гөрүлмели адам көпди. Шонуң үчин-де Сапармырат ииндиден соң укламагы услып гөрмеди. Ол ажы гөк чай ичди. Чәй ядавлыгы хем укыны башдан чыкарды, сүңңүни еңлетди, Рухуны гөтерди.

Шундан соңра Сапармырат янына ики атлы алып дерә боюндакы обаларың бирине гитди.

Ол деряның гайра кенарында ерлешен бир оба барды. Бу оба гачып геленлериң саны Сапармырадың шу вагта ченли барып гөрен обаларыныңкыдан хас көпди. Тамларың төверегинде чөкерилип гойлан дүелер, арабаның тигрине данылып гойлан атлар, эшеклер, тамлара сөелип гойлан гошлар гөрүнйәрди. Гошларың, арабаларың янында оглан-ушаклар хем гарры адамлар көпди. Ерли гарагалпаклар, өзалдан бу ерде отурымлы түркменлер, өзбеклер геленлери ерлешдирмек билен мешгулдылар. Еркүме газярдылар, дөрт төверегине агачдан, акбаш яндакдан «дивар» чекйәрдилер. Гара өйлери тамларың ык тарапында тутярдылар. Обаның хемме еринде шуна мензеш херекет довам эдйәрди.

Сапармырат ики атлының өңүне дүшүп баршына бу гөрнүши гөз астындан сынлап, обаның орта гүрпүне барды. Бир тамың гапдалында өй тутулышына сын эдип дуран, гүр хем узын сакгаллы эпей яшулының деңине гелип, атының жылавыны чекди. Ол атындан бөкүп дүшди-де:

— Салавмалейким, Кервен ага! — дийип, алтмыш яшларындакы гөрмегей, узын бойлы яшула тарап гөрүшмек үчин элини-де узатды.

Яшулы узын ак сакгалыны чалтлык билен сыпалап:

— Валейкимессалам — дийди. Соңра бу адамы танамандыгына утандымы, нәмеми, бирхили оңайсызлык билен саглык-аманлык сорашып башлады.

Сапармырат яшулының ягдайыны аңлады.

— Кервен ага, гаррылыга басдырайдыңызмы? — дийип йылгырды.

Яшулы өңки оңайсызлыгы билен жогап берди.

— Эй, иним, гаррылыгам-а гаррылыкдыр вели... Өзя-хә, хер зат-да болса, мен сени танамадым. Онсонам, атлы-яраглы адам гөрсек беденимиз лагшаберйәр. Ат билен яраг түркмениң гуванжыдырам вели, шу заманларда шу затлара гөзүң дүшенден дүшмәнини кем гөренок-да.

Сапармырат ене-де йылгырды.

— Кервен ага, айдян сөзлериң хак гүррүң. Бизем шулардан ирипдирис. Ат билен яраг өйүң безеги экен,

— Хак гүррүң, иним. Сен нәме-де болса кичилик эт, өзүңи танат.

— Мен бедиркентли Байраммырат аганың...

— Дур, болды! — дийип, яшулы Сапармырадың сөзүни бөлди.

— Ханы, тәзеден гөршелиң!..

Тәзеден, ыхлас билен эллешип гөрүшдилер.

Яшулы бүтинлей тәзе бир сыпата гечип, сөзүни довам этди.

— Түвелеме, түвелеме, Сапармырат жан! Деряның илерсинден геленлериң дилиниң сенасы болдуң. Дүйн йигитлер үйшүшип, сени агтармагы, ниреде-де болсаң тапмагы макул билдилер. Ер-юртларындан эллерини ювуп, бу янлара чыкып гайданлар сенден пена агтарярлар. Сени өз хоссарлары дийип билйәрлер...

Бу сөзлере Сапармырадың гөвни гөтерилди. «Бу нәхили гүррүң? Бу яшулы мениң голтугыма гарпыз берип уградымыка? Менем буларың өзлери ялы юртдан эл ювуп чыкан адам ахыры» дийип, ичинден пикир айлады-да:

— Кервен ага, белки, сен башга бириниң гүррүңини эдйәнсиң? Мен сениң ол айдян адамың дәл. Мен хем сиз ялы юрдундан эл ювуп чыканларың бири ахыры — дийди.

Яшулы элини Сапармырадың эгнинде гойды.

— Ёк, оглум, мен гарры-да болсам, хениз акыл-хушумы йитиремок. «Ил агзы — керамат» дийипдирлер. Илиң агзына дүшениңден соң, ыза чекилижи болма. Дүйә мүнүп, хатаба букмак хич киме гелишмез. Ылайта-да сениң ялы пәхимли адама... Онсоңам бизиң бу болуп дуршумыз нәхили, Сапармырат! Гаррапсың дийәниң угрунда болаймагы ахмал! Йөр, өе гирели. Хеем бейдип аяк үстүнде дурмак болармы?

Яшулы Сапармырады ичери алып баршына шейле дийди.

— Әй, түвелеме, гелип дүшен еримиз оңат ер экен. «Ине, өйүңизи дикйәнчәңиз болубериң» дийип, бир жайыны бошадып берди. Хәзир шол жайда отырыс.

Кервен ага, мыхманларыны йылы жайың ичинде отурдып, өңлеринде чай гойды. Соңра даш чыкды. Өй дикип йөренлерден йигрими бәш яшларындакы бирине:

— Бәшим, оглум, сыгрың ызындакы гөлесини деррев сой. Голай-голтумлардакы обадашлара-да оглан

ябер. Сапармырат гелипдир дийип хабар бер — дийди.

Бәшимиң йүзи ягтылып гитди.

— Кака, шол адаммы, Сапармырат дийилйән?

— Эдил өзи, оглум!

Яшулы ичери гирип, өңүне чай алды.

— Иним, Сапармырат, гелдиң-де, гаты бегендирдиң. Гөкдәки дилегимиз ерде говушды. Нә-ничик замана болды? Хәзир түркмене өзүң ялы баш герек. Сердар герек. Ёгсам адамлар башларыны нирә уржакдыкларыны биленоклар.

Сапармырат илкибада яшулының сөзүни өз яныңдан долы макулламаса-да, инди онуң хакындакы пикирини барха үйтгедйәрди. «Догрудан-да, хәзир адамлар башларыны нирә уржакларыны биленоклар. Шу вагтлар бу адамларың әхли гүйжүни бир ере жемләп, оны-да Жүнейит ханың хем-де шол тетеллилериң депесинден индерсең, оларың гайдып баш гөтерип билжек гүманлары ёк. Дашховуз гурамасындакылар хем шу пикирде ахыры. Дөртгүлүң ёлбашчылары-да бу пикири макулладылар. Кервен ага-да халкың дили ялы болуп, шейле диййәр. Шу пикири макуллаяр. Диймек, тене чыкан чыбан бишипдир. Эмма мен бу акымың, бу гүйжүң башыны жемләп билермикәм? Мен бу гүйжи бир максада гөнүкдирип билермикәм? Гурама узак. Онуң мен диен пәлванлары узакда. Шайдаковдыр Жолмурзаев дагының өз аладалары өзлерине етик.»

— Биз, иним, Сапармырат, айылганч гүнлере сезевар болдук — дийип, Кервен ага гүррүңини довам эдйәрди. Сапармырат оны диңлемек билен ички пикирине гиң герим берипди: «Хер зат-да болса, хәзирки пурсаты элден бермек болмаз. Елдаш Куйбышев билен Ёлдаш Фрунзе халкың дүшен хәзирки ягдайыны ханларың, беглериң гаршысына пейдаланмалы дийип сар-гап гойбердилер ахыры. Пейдаланмалы болса шу вагт пейдаланмалы. Гураманың адамлары ил ичине яйрадылар. Олар обада галанлары тәзеден югруп ясаяндырлар. Икинжи бир жәхтден болса дөртгүллүлериң хем бизе көмек бермеги зерур. Себәби бизиң душманларымыз буларың хем душманы. Жүнейит хан булара-да азар берйәр. Дөртгүли алжак дийип, гошун топлап ятыр. Вагты гелди» дийип, Сапармырат өз яныңдан ынамлы нетиже чыкарды.

Ол шунуң билен бир вагта ченли өзүнде довам эдип

гелйән ынамсызлыгын үстүни ачды. Шуны ачмагының өзи-де онуң йүкүни енлетди. «Уграмалы ер билен, барылмалы ер белли. Шундан соңра дине бу ики аралыгы гечмәге гүйч йыгнамаклык галяр. Мен еди йүз адамың башыны жемледим. Бу гүн бу ерден хем бираз адамың башыны жемләрин. Соңра ёкаркы обалара гидерин. Илки адамлары жемлемек герек. Галанына гүйжүм етмесе, Ефими чагырарын. Онун гелип, көмек бермежек гүманы ёк. Мен ики-үч мүң адам жемлесем, Ефим деррев етип гелер».

Яшулы, маңлайының дерини телпеги билен сүпүрип, барха жошгунлы гүрлейәрди.

— Иним, Сапармырат, «Мүсүрде ша боланыңдан, өз юрдуңда геда бол» дийипдирлер. Догры, галпаклардан бизиңем, бизден өң геленлериңем чигит ялыжак кинәмиз ёк. Бу пахырлар бир загарасы болса, ярысыны бөлүп бермәге тайын. Эмма вели шейле-де болса, мундан гүн болмаз. Сен тизрәк халкың башыны бирикдир. Бедиркент галасыны, Хыва көшгүни чым пытрак эт. Ил сениң бу хызматыңы ядындан чыкармаз. Саңа өмүрбойы алкыш окарлар...

— Кервен ага, бу айданларың говы зат. Илиң алкышыны алмакдан белент мертебе болмаз. Йөне адам герек. Ок-яраг герек. Ат герек. Ине, гүррүңиң манысы шунда.

Кервен ага улудан паллады. Кәсесине ики ювдум чай гуюп, элине алды. Соңра шейле дийди.

— Ине, иним, Сапармырат, дүйн-өңңинден бәри шу ере тапгыр-тапгыр гелип-гидип дурлар. Шу ики гүнүң ичинде йүзден говрак гоч йигит гелип гитди. Хеммеси бир гулакдан гөчйәр. Мен осмаклап сорап гөрдүм, шол геленлериң атлары-да бар, ярaглары-да. Олара дине сердар герек. Онсоңам, иним, ат-ярагсыз хем бир ёмут болармы?

Сапармырат яшулының соңкы сөзүне түйс йүрекден йылгырды.

Яшулы чайларыны ичип, дивара аркасыны берип, гүррүң диңләп отуран ики йигиде йүзленди.

— Инилерим, сиз, Бәшимиң янына чыкың. Онуң ожук-бужук ишине көмек эдиң. Хайдийсәң адамларам жемленер. Бәшим хәзир екеллидир.

Йигитлер элеп билен чыкып гитдилер.

Кервен ага Сапармырада йүзленди.

— Шу гүн сениң яныңа көп адам гелер. Оларың херсиниң хем көп адамы бардыр.

— Ханы, гелсинилер бакалы, Кервен ага. Белкем, бирнеме адам жемленәеди-дә.

— Жемләрсиң, иним, жемләрсиң. Индя адамларың жемленмекден башга чыкалгасы галмады. Бу гөзи гыварaн харамзадалар билен беллисини эдилмесе болжак дәл. Егсам гүнүң бир болса уршуң ики... Хей, шейле-де бир зат болармы?

...Дашарда өй тутулярды. Геле союлярды. Үч-дөрт газан атарар ялы ожак газылярды. Тамдыра от гойберилйәрди.

Сапармырат Кервен аганыңка гелипдир диен хабар обаның ичине деррев яйрады. Гүн агып уграндан соң, еке-екеден ики-икиден, топар-топар болуп адамлар йыгнаныл башладылар. Геленлер я ожакларың башында хызмат эдйәрдилер. Я-да тамың өңүнде аркаларыны дивара берип, өзара гүррүңлешйәрдилер. Яшулулары, белли абрайлы адамлары Сапармырадың отуран жайына алып гидйәрдилер. Гүн батып, гараңкы пүшйәнчә голай-голтумдан ики йүзе голай адам йыгнанды. Кервен ага геленлере дограма чекди.

Соңра Кервен ага адамлара йүзленди.

— Илат, соңраки бир гүн эшитдим-эшитмедим дийип, гөвнүңизде кине саклайжы болмаң. Ине, Сапармырадың өзи аягы билен гелипдир. Нәме арзыңыз болса, нәме гүррүңиңиз болса айдың. Бу говгалы гүнлерде Сапармыратдан башга сизиң маңлайыңыздан диржек адам ёк.

Сапармырат илки билен адамлары геплетди. Адамлар отуран ерлериниден өз пикирлерини айдярдылар. Сапармырат хер адамың айдан пикирини жемләп отурярды. Онуң өзи хеммеден соң гепледи. Узак гепледи. Ахырсоны хем шу гүн эртирки ики йигиде айдан сөзүни гайталады.

— Адамлар, бизе эжем огуллары герек дәл. Биз урушмалы. Илимизи душмандан халас эдип, өз өйүмизиң эеси болмалы. Ине, бизе шу угурда жаныны гайгырмаян адамлар герек.

Адамлар бу сөзи макулладылар. Олара гереги-де шу сөзлерди.

Сапармырат бәш йүз атлының саныны алып, гелен-

лери ёла салды. Бу бәш йүз атлы гысга базар гүвүниң эртеси Шурахандa жемленмели эдилди.

Сапармырат ики айың ичинде үч мүң атлының башыны жемледи. Ол бу ики айың ичинде обадан-оба, галадан-гала бүргүт ялы болуп учды. Онуң гиже-гүндизде долы ики сагат уклaмаян вагтлары-да болярды. Бир зат оңа түкениксиз гүйч берйәрди, ол хем болса, халк өз тәлейини онуң элине табшырыпды. Халк оңа ынам билдирипдир. Халк оны яшулым дийип танапды. Мунуң өзи болса, түкениксиз гүйжүң гайнап дуран чешмесиди. Сапармырадың ады обадан-оба, илден-иле яйрады. Инди гөвнүне деглен адам деряның аркасына гечип, Сапармырадың адамларының ичине гошулярды.

Сапармырадың атлы йыгнап, ол затлара-да Шурахандa уршуң хүнәрини өвредип йөрен сарсгыны Бедиркент галасына-да барып етди. Озалдан хем ондан ичи янгынлы Жүнейит хан базарларда, галаларда жар чекдирди:

— Кимде-ким бедиркентли Байраммырадың оглы Сапармырадың келлесини гетирсе, онуң мүң күмүш теңңеси бар...

Он гүн гечди. Сапармырадың келлеси гелмеди. Эмма ханың хузурына бир адам гелди. Ол ики бүкүлип Гурбанмәммет сердара тагзым этди-де:

— Мен гетирейин, хан кака... хе... хе... — дийди.

Хан совук назарыны өңүнде ики бүкүлип дуран, геймлери шылха-шылха, гөзлери чым гызыл, орта бойлы, бурны емшик адама дикди. Ол ичини гүлдүрди-де: «Эгер анружы бир адам шонуң келлесини гетирип билсе, шу гетир. Мундан иблис адамы гүндизин гүйн чыра билен агтарсаң-да тапып болмазды» дийип пикир этди.

Хан гашларыны чытды-да:

— Сен ким? Оны нәхили гетирерсиң? — дийип сорады.

— Хан кака, маңа Гүжүк диййәрлер. Мен оны гаты аңсат гетирерин, хан кака. Шу вагт обадан чыкан деря аркасына депйәр. Барып Сапармырадың атлысына гошуляр. Бизем нәме, хан кака, бир жоннук ябы билен бир послы түпең берсең, тозан турзуп бәрден барарыс-да, онуң атлысының бириси боларыс, хе... хе... Онсоң, хан кака, онуң гашында айбогдашымызы гуруп отурарыс-да, бир чәйнек чайыны ичерис, хе... хе... Хан кака, онсоң, кичи дилимизден бәрде сени яманларыс, хе... хе... Бәш-он гүн онуң ынамына гирип яшарыс. Онсоңам, нәме, худай халаса, бир гиже келлесини аларыс-да, хоржунымыза салып, сениң гашыңа гетирерис, хан кака, хе... хе... Сенем онсоң, он мүң саны күмүш теңңәни чыраның ягтысына ялдырадып, халының үстүне атарсың, хе... хе... хе... Бизем ол пуллары хоржуны Сапармырадың келлеси салынан гөзүне гапгарарыс-да, алып өе гидерис. Ол пул өлйәнчәк етер, хе... хе... хе... Ине, шейдип Гүжүк-де, онуң хан какасы-да разы болар дуруберер, хе... хе... хе...

Онуң бурнуна салып, маңңыллап геплейши, болуп дуршы, даш гөрнүши Гурбанмәммет сердарың анырсыны бәрсине гетирди. Ол мунуң гөз өңүнден тиэрәк ёк болмагыны иследи. Эмма онуң сөзүниң манысы вели хана ярады. Ол Гүжүгиң йүзүне серетмән:

— Мени хетден аша яманлан болуп, бирден бойнуна сыртмак салдырайма — дийди.

— Мениң бойнум сыртмага сыгмаз, хан кака, хе... хе... хә!.. — дийип Гүжүк сейрек муртларыны сыпалап гойберди. — Ол мүң күмүш теңңе бизиң ялыны тоты эдип сайратмыямы, хан кака... Сен аркайын бол. Ол келле өңүңде ятыр дий-де билэй... хе... хе... хе... Хан кака...

Гүжүк Бедиркендиң көне галасы билен Пишик уссаның тамының арасындакы яплыкларың орта гүрпүнде хүтдүжек чатмада яшаярды. Онуң ил ичинде тойда, ясда ады тутулмазды. Онуң хич зады, хич кими ёкды. Ол хич бир кәриң башыны тутмазды. Экленжини ил үстүне атан адамды. Вагтал-вагтал обадан чыкып гидерди. Муны хич ким билмезди. Ол Таңпароюндан огурлан сыгрыны Манак базарында сатып дурка, жарчының сесини эшидипди. Сыгрыны дегер-дегмез бахасына сатып, эртеси Бедиркентде гөгерди.

Хан билен болан шу гүррүңден ики гүн геченден соң, атлы-яраглы Гүжүк Шураханда пейда болды. Ол, әлбетде, Сапармырадың гашында айбогдашыны гуруп хем отурмады, онуң бир чәйнек чайыны-да ичмеди. Сапармырадың дашыны йити гөзлүлик билен гораян адамлар Гүжүги онуң янына гойбермеди. Йөне оны онбашыларың бирине: «Тә ичини билйәнчәң, гөзден салма» дийип табшырдылар.

Сапармырат обаның орта гүрпүнде, дашына белент

хаят чекилен, күпресиз улы ховлуда болярды. Онуң ничесар галаган этмегине, кәмегине гараман, хаядының даш-төверегини эли бәшатарлы гаравулллардан долуды. Бу гаравуллары оңа билдирмән, ондан огрынча онбашыларын, йүзбашыларын, мүңбашыларын өзлери гойярдылар. Сапармырадың өзүнин янында болса гыгойярдылар. Сапармырадын өзүнин янында болса гызылжагалалы Аман билен Кервен аганың йигрими бәш яшлы оглы Бәшим болярды. Сапармырат бу ере — Шурахандакы атлыларының арасына гелип ерлешенден соң, Дашховуздан Хожамухаммет арслан, Худайберди гаража хем Мерет чапык дагы гелдилер. Деря аркасында адамларын жемленйәндигинин хабарыны эшиден комитет бу месела эгирт улы баха берди. Шонуң үчин-де комитет ёкарда ады тутулан адамлары Сапармырада көмекчи эдип ибермеги бир агыздан карар этди.

Үч мүң атлының башының жемленмеги, өзүнин болса бу жемендә башлыклык этмеги Сапармырады бирбада хопукдырды. Эмма вели максады айдынлыгы оңа теселли берди. Ол совукганлылык билен, улы хыжув билен атлылар башына тертип-дүзгүн өвредип башлады. Сапармырат, элбетде, чала соватлыды, ол көп затлардан баш чыкарып билмейәрди. Эмма башга чыкалга ёкды. Шонуң үчин-де атлылара сыясы сoват өвретмеги-де өз үстүне алды.

Бу ики иш онуң гиже-гүндизинин көп вагтыны алярды. Ол атлылары он-ондан бөлүп, херсине онбашы белледи. Йүз-йүзден бөлүп, хер йүз атла йүзбашы белледи. Сонра үч мүңи бөлүп, херсине мүңбашы белледи. Онбашылары, йүзбашылары, мүңбашылары хер тодан өзлери сайлаярды. Йөне бу сайлавлара Сапармырадың өзи гатнашярды. Адамлара йүзленип:

— Онатжа пикир эдип, ондан соң сайлаң. Оларың буйругыны бержай этжек өзүңиз. Сонраки бир гүн менин яныма гелип, инирдәп отурман. Тә хан-беглерден хакымызы, өз еримизиң ыгтыярыны гаңрып алянчак, биз сөвешмели. Бу сөвешлерде хем олар сизин өңүнизи башламалы. Шонуң үчин-де, пикир эдиң — диййип, өвран-өвран табшырярды.

Хич вагт өзлерине сала салынмадык адамларың бу сөзлер башларыны асмана етирйәрди.

Сапармырат бир гиже Худайберди гаражаны янына чагырды:

— Худайберди, сенлик улы юмуш бар. Сен Дашховза барып гелмесең болжак дәл.

Бир кәсе чай ичենден соң, Худайберди гаражаның гөзлери йылгырып башлады. Ол өңкүсине гаранда бирнеме батырланды.

— Гитмели болса гидер гелерис, Сапармырат. Хачан гитмели? Хачан гелмели?

— Даңы атырма-да ёла дүшүбер.

— Вейт, Сапармырат, нәлейдиң-ов? Эрте бар, биригүн бар...

— Эртәниң, биригүниң бардыгыны менем билйәрин, Худайберди. Йөне гидилмели вагт хем бар-да...

— Онда, Хожамухаммет арслан нәдеркә?

— Оңа дев чаласы ёк.

— Менсиз онуп билермикә?

Худайберди гаражаның бу сала сөзүне, Сапармырат хем сонкы гүнлерде биринжи гезек йылгырды.

— Онар. Өзүм гарашык эдип дурарын...

— Онда айдыбер.

— Сен гени Ефимикә бар. Ол хәзир өйүнде тапылмаз. Белки, бардырам. Болса-ха ягшы. Болмаса-да Мария Павловнадан сорап, нирә гиденини бил. Ызындан гидип тап. Бизиң ягдайымызы гүррүң бер. Сапармырадың ики гөзи сениң ёлуңда. Тизрәк онуң дадына етишмесең, иш харапдыр дий... Онсуз ызыңа доланма!

Ефимовың хем бу ере гелжекдиги барадакы хабар Худайберди гаражаны ченденаша бегендирди. Ол бегенжини басып билмән шейле дийди.

— Онда-ха хезил болжак экен-ов, Сапармырат! Мен-ә нәмедигини билемок, йөне шонуң сесини эшидип дурсам, эдил аркамда даг бар ялы боляр. Йөне, Сапармырат, ол гелермикә? Ене-де ишим бар дийип, мени гайтарайса? Онда нәхили боларка?

Сапармырат өз достуна Худайберди гаражаның шейле йүрекдеш баха беришине эрән шат болды.

— Худайберди, ол адам өзүнин нирeде зерур герекдигини говы билйәр. Ниреде өзүниң артыкмачдыгыны-да билйәр. Шонуң үчин-де оңа дине ягдайы болшы ялы дүшүндирмек герек. Ол ягдая онат дүшүнерсоң, көп сөзүң башыны агырдып отурмак герек болмаз.

— Сапармырат, бейле баста дүшүберер ялы нәме болупдыр? Шу үч мүңден говрак атлы сен нәме дийсең,

ики гезек айтдыржак дәллер. Йөне оны гөресим гелди дий-де гой-да. Шейле дийсеңем мен гидерин...

Сапармырат хырчыны дишләп, келлесини яйкады. «Эгер Худайберди гаражаның дүшүнжеси шейле болса, онда хениз дәрниниң ысыны алмадык йигитлеринки нәхилика? Олар йөне салгыма ковалашып йөрлер өйдйән. Ек, мен мундан буяна Ефимсиз бир әдим хем әтләп билмерин. Ол болмаса, мениң башлан бу ишим хич хили нетиже бермез».

Соңра Худайбердә йүзленип шейле ,

— Иш сениң пикир эдишиң ялы дәл. Иш бүтинлейин башга затда. Биринжиден-ә, мунча адам бир ере жем болансоң, булары бир зат билен гүймемели. Болмаса сувун бир ерде көп ятанда порсайшы ялы, ишсизлик булары аздырар. Соңра болса булара сапак бермели. Бу ики зат Ефим болмаса бизиң элимизден гелжек дәл. Икимиз муны оңармарыс. Гөршүң ялы, Шайвадаков дагының өз аладалары өз башларындан аша.

Худайберди гаража Сапармырадың аладасының дүйбүне пикир етирип уграды. Шейле-де болса, жаныны барлап гөрмек максады билен:

— Биз нәме шейдип узак ятмалы боларысмы? Сениң пикириңче, биз Бедиркент галасына хачан дөкүлерис? — дийип сорады.

Сапармырат ене-де бир тәзелигиң үстүни ачды. «Халк херекете гарашяр. Ефимсиз мен бу херекете башлап билмерин. Диймек, адамлар тизрәк чозмагы ислейәрлер».

— Худайберди, гөнимден гелсем, хемме зат сениң Ефими тиз гетиришиңе баглы. Онсуз чөпүң башы гымылдамалы дәл. Дүшүнйәңми?

Худайберди гаража хораз гыгыранда Дашховуз ёлуна дүшди.

Сапармырат Худайбердини уградып, өзүнден ыгтыярсыз бир халда ука гитди. Өңки ядавлыгың үстүне-де ёвуз гүнүниң ёлдашының гелжекдигиниң бегенжи, әркайынлыгы онуң дамарлары тамдыраның кирши ялы дартылып дуран бедении говшатды. Аман билен Бәшим Сапармырадың хүжресиниң гапысыны япдылар. Онуң рахатлыгыны сакламак үчин улы ховлының ичинде хич хили сесе, шакырда ёл бермедилер.

Гүн догуп асмана галанда Гүжүк гелип, Аман билен

Бәшимиң жайына гирди. Ол хич хили мүрәхет эдилмесе-де:

— Әй, түвелеме, гош-а тутуп билипсиңиз! — дийип, алчаклык этди. Ожагың башына гечип, чоммалып отурды.

Йигитлер гөвүнли-гөвүнсиз онуң билен саламлашдылар.

— Яшулы, бизлик нәме юмушыңыз чыкды? — дийип, Бәшим сорады.

— Әй, ииим, бир оңлы юмуш ёк-ла, хе... хе... Йөне Сапармырады бир гөрәйжекдим. «Догмаз тогсан дөрт йылда, богаз болса әр-әрден» дийлиши ялы, мен бу ере хан байталдан богаз болуп гайтдым, хе... хе... Мениң ир аласым гелйәр.

— Хеммәниң умыды хем шол-да, яшулы — дийип, Аман сыпайычылык билен жогап берди.

— Ончасыны билйән-ле, хе... хе... Сапармырат билен башга-да бирже ишим барды. Башга ере өтәгитмәнкә бир гөрүп гайдайын дийип, иррәк геләйдим.

Бәшим:

— Онуң хәзир иши гаты көп. Йөне биз она сениң хабарыңы етирели. Соңра нәме дийсе, шонуң билен боларыс, яшулы.

— Онда иниилерим, шу гүн беллисини эдевериң. Гүжүк палваның зерур иши бар дийип хабар эдиң. Сени гөрмесе болжак дәл диййәр дийиң.

— Боля, боля — дийип, Бәшим сабырсызлык билен жогап берди.

Гүжүк чыкып гитди.

— Мен-ә шу адамы халамок — дийип, Аман гашыны чытды.

— Әй, халап-халамаз ялы нәмеси бар — дийип Бәшим жогап берди. — Ол хем бейлекилер ялы, хандан янгынлының биридир-дә... Догры, даш гөрнүши йүрек буланяр.

— Әй, ич гөрнүши онданам эрбет болаймаса ягшы...

Аман билен Бәшим Сапармырат барада өрән белент пикирдедилер. Олар Сапармырада шейле бир уйярдылар, оны шейле бир сылаярдылар велин, бу уймак билен бу сылагы хич зада деңәр ялы дәлди. Бу йигитлериң икиси-де Сапармырадың үстүнде жан алып, жан бермәге тайярдылар.

Худайберди гаража гидели бәри ики хепде гечди.

Биринжи хепдеде,әлбетде, Сапармырат оңа гарашмады. Эмма вели икинжи хепдәниң хер сагадыны ол гарашып гечирди. Уршужылара хүнәр өвретмек үчин ирден туруп гиденде, ызында я Бәшими я-да Аманы гоюп гидерди.

— Эгер Худайберди билен бир кичижик орус адамы гелсе, гелен бадына мениң яныма элтиң — дийип табшырарды. Гүни гысгалтмак үчин ол ир эртирден гич агшама ченли ядаман ишләрди. Ол урушда хүжүм этмек, ковмак, гачмак, барлага гитмек ялы ишлерде Шайдаковдан хем Дөртгүлдәки солдатларын командирлериниден көп зат өвренипди. Шол затлары хем ол хәзир өз адамларына өвредйәрди. Уршужылар билен гүррүңлер гечирйәрди.

«Ол адам дири болса-ха шу гүн бир ерден чыкмалыдыр» дийип, Сапармырат он бәшинжи гүн, гүн батандан гелип, аграслык билен өзүни ере гойберди.

— Бәшим, иним, чай-чөрегиң болса гетир. Онсоңам, нахарыңы гижрәк атар. Худайберди шу гүн гелермикә диййәрин. Ол көп эгленди.

— Боляр, Сапармырат ага.

Сапармырадың атыны ерлешдиренден соң Аман чай алып ичери гирди.

— Сапармырат ага, бирнәче гүнден бәри Гүжүк пәлван диен бири сени гөржек дийип гелип дур. Бизиң-ә бизар-петенимизи чыкарды.

— Амәң, ол Гүжүк пәлваның ким болмалы? Мен-ә бейле-бейле адамы танаян дәлдирин.

Аман улудан гүлди.

— Ол-а сени гарындашымдырам диййәр. Гүжүк пәлван дийсең, Сапармырат дурабилмез. Деррев чагырар диййәр.

— Ёк, Аман жан, бизде бейле гарындаш ёкдур. Йөне зерур иши болса геләйсин. Гелжек диен адам болса бөкдемәң. Ол хәзир шу ердеми?

— Хава.

— Чагыр онда.

— Боляр, Сапармырат ага.

«Аллажаным, Гүжүк пәлван диен ким болмалыка» дийип, пикир эдип отырка, Гүжүк яландан йылгырып, ичери гирди. Гапының агзындан:

— Салавмалейким, Сапармырат еген! Хе... хе... — дийип, гөрүшмек үчин ики элини узатды. Сапармырат

еринден еңиллик билен галып, онуң билен гөрүшди. Саглык-аманлык сорашдылар.

Сапармырат бу болшы гапының өңүнде сындан дуран Амана йүзленди.

— Аман жан, мыхмана чай гетир.

Гүжүгиң «Онуң гашында отуруп, бир чәйнек чайыны ичерис» диен илкинжи тамасы чыкды. Ол ожагың башында айбогдашыны гуруп отурды.

— Сапармырат еген, түвелеме, гөз дегмесин, улы ишиң-ә башыны тутупсың, хе... хе... Инди сениң хан байталдан чигит ялыжак кем ериң ёк. Худай ишини ровач этсин. Алныны хак ачсын, иним.

— Яшулы, мен сени танамадым-ла? Өз сөзүңе гөрә, икимиз дайы-еген болуп чыкмалы?

Чай гелди. Гүжүк телпегини чыкарып, гапдалына ташлады. Еңи билен маңлайының дерини чалды. Чайыны агдарып отурышына шейле дийди.

— Хе... хе... Еген, сен мени гаты танамалысың. Сениң эжең пахыр бизиң тирәмизденди, хе... хе... Онсоң ол бизиң доганымыз болар-да, сен ничикси бизиң егенимиз болмарсың? Ханы, айт-да! Хе... хе...

— Отурымыңыз ниреде? — дийип, Сапармырат сорады.

— Хе... хе... Еген, сиз инди улалып, пил ялы болупсыңыз, хе... хе... Инди сиз доган-гарындашың ниреде отуряныны-да унудыпсыңыз, хе... хе... Мен ахыры Бедиркендиң көне галасы билен, Пишик уссаның жайының аралыгында боляның ахыры, хе... хе...

Сапармырат шейле бир еке тамың бардыгыны, онда-да үфлисиң яшаяндыгыны бирвагтлар эшидендигини ядына салды. Эмма Сапармырат Гүжүги гөрмәнди. Гөрен болса-да ниреде хем нәхили ягдайда гөрендигини хушуна гетирип билмеди. Шейле-де болса сыпайычылыгы элден бермән:

— Меңлик нәме ишиңиз чыкды? Айдып отурың — дийди.

— Егеним, мен сенден пена исләп гелдим. Ат-абрайың иле долды. Бу зерарлы-да агыр гүнлере чыдап билмән, гөни сениң яныңа сүрүбердим, хе... хе... Хан байтал ченден-чакдан чыкды. Инди ол юртда дурарлык галмады. Менем хемме Сапармырат егенден далда гөзләп, онуң яныңа гидйәр, менем шоңа маңлайымы дирәләп, онуң яныңа гидйәр, менем шоңа маңлайымы дирәләп, онуң яныңа гидйәр, менем шоңа маңлайымы дирәләп, онуң яныңа гидйәр

өзүмден. Баш-он гүнлүк ийжек-ичжегим хем бар. Эмма вели ол хем гутарды диен ялы. Индики гүррүң шейле. Шулар ялы вагтда ага-ини, гарындаш зерур болядыр. Жан ялыжак егенимиң янына барян, ол мени хор этмез, менем ондан элимден гелен хызматымы аямарын, шейдип, «Сөенишен йыкылмаз» дийишлери ялы, дайы-еген хор болмарыс дийип, сениң гашыңа гелдим. Чайыңы гайнадайын, одуныңы айрайын, элиңе сув акыдайын. Мени өз яныңда сакла. Мениң үчин айратын газан атармалы дәл. Галан-гачаныңы нйсемем маңа артыкмажы билен болар, хе... хе... Иң ынамдар адамың хызматында гезсе, өзүңе-де говы. Егенимиз хоссарлык этсе, маңа-да илиң ичинде улы абрай, хе... хе... Ине, еґеним, Гүжүк дайың юмшы-ха шу, хе... хе...

Сапармырат Гүжүк билен дайы егенлигини хениз-де өз янындан аныклап билмейәрди. Онуң сөзлерини пугта үнс билен диңледи. Ылайта-да Гүжүгиң: «Харжым гутарды» диен сөзи оны говшатды. «Эгер мен шейле гүне дүшен болсам, бу маңа көмек эдермиди?» диен сораг онуң йүрегинде пейда болды. Ол бу сорага: «Элбетде, көмек эдерди. Шейле вагтларда адам адама көмек этмесе, хачан этжек ахыры!» дийип, гайтаргы берди.

— Олар ялы болса, яшулы, ынха Амандыр Бәшиме көмеклешибер. Бизиңем ягдайымыз өверлик дәлдир. Йөне барына разы боларсың-да...

— Хе... хе... Егеним, гурт аркасындан гуш дояр. Саг бол, худайдан гайтсын! Элиң-гөзүң дерт гөрмесин! Ики дүнйәң абат болсун! Мертебәң белент болсун! Сенден тамам хем шейледи, хе... хе...

Гүжүк шейдип Сапармырадың ынамына гирдв, онуң хызматында гол говшурып ишләп башлады.

Сапармырат Гүжүги уградып, чай-чөрек иймәге башлады. Эмма онуң гулагы гапыдады. «Булар нәме үчин эглендилеркә? Я Худайберди эле дүшәйдимикә? Я Ефиме бир зат болайдымыка? Гурама бир зат болдумыка? Хичисем дәлдир-ле! Узак ер. Онсонам Худайберди Ефими вагты билен тапан дәлдир. Өзлери дири болсалар, шу гүн я-да эртир бир ерден чыкмалыдырлар...»

Дервезәниң өңүнде дүкүрди пейда болды. Сапармырат овуртлан бир ювдум чайыны ювутман гулак салды. Дашардан хүмүрди эшидилди. Сапармырат:

— Эдил өзи-ле! — дийип, ичи чайлы кәсәни ожагың башына оклап гойберди-де, аякланаңачлыгына гапа тарап ылгады. Ол Ефимовы ишигиң даш йүзүнде гаршылады. Оны чага гөтерен ялы голтугына алып ичери гирди. Төре гечирип аркан ятырды-да гарнына мүнди. Ефимов зордан демини алып ятышына:

— Гудуз ачдыңмы? Акылыңдан яздыңмы?! — дийип, боглуп гыгырярды.

Сапармырат болса:

— Нәме үчин вагтында гелмедиң?! Нәме үчин гөзлерими ёлда гойдуң! Бу ерде хәзир комитетем ёк, гурама-да! Диңе икимиз! Шонуң үчин-де мен сенден хасабат алжак! Тиз жогап бер! Нәме үчин эглендиң?!

— Бу зорлук боляр! Мени өлдүрсең гурама сенден хасабат сорар.

— Гурама зат галдырмарын!

Ефимов бирхаюкдан соң гара дере батып, ятан еринден турды. Олар тәзеден гужаклашып гөрүшдилер. Мәхирли душушык аз салымдан көшешди.

Худайберди гаража болса ожагың башында айбогдашыны гуруп отырды. Эййәм өңүне чәйнегини алып, ики достуң бу душушыгына хөвесли середйәрди. Сапармырат билен Ефимов хем ожагың башына гышардылар. Үчаэ адамлар үчин жайың ичи дийсең рахатды. Сапармырат агыр йүкүң астындан чыкан ялы, кын пурсатда өмүр йыкылмажак аркадаяч тапан ялы хезиллик билен геринди. Онуң көпден бәри йылгырмадык гөзлери одуң ягтысына гара моңжук ялы йылдыраярды.

Сапармырат:

— Ханы, Дашховуздан гүррүң бер! Гурамадан гүррүң бер! — дийип, бирки кәсе чай ичип, өзүни растлав Ефимовы гыссаярды.

Ол болса ёлдашының гөвнүни хас ачмак үчин хениз-де ойна салып жогап берйәрди.

— Дашховуз өңки еринде. Сен гайтды дийип, өз дуран ерини үйтгеденок. Гурама хем улалса улаляр вели кичеленок. — Соңра чыны билен. — Хемме ёлдашлар саңа ак йүрекден гызгын салам ибердилер — дийди.

— Салам иберенлерем, салам гетиренем саг болсун. Оларың ягдайы нәхили?

— Оларың ягдайы-да ягшы. Херси бир ерде. Касым Көнеүргенчде. Шәхериң голайындакы обаларың ичинде иш гечирйәр. Акжагүл хем Дашховуз шәхериндәкв

ёлдашлара көмек берйәр. Онуң дашындан хем ики саны оба гатнаяр.

Өңки Сапармырат, элбетде, бу хабары үчин Ефимиң башына оюн барыны саларды. Эмма хәзир ол мәхрибан доганының бу сөзүне түйс йүрекден бегенди.

— Акыл эдипдирлер. Сенем олара шейле юмуш ынаныпп акыл эдипсиң. Мениң хорматымы саклапсың. Саг бол, доганым. Сенден тамам хем шейледи.

— Олары мен иберемок. Гурама карар эдип иберди. Сен гурама саг бол айт!

— Мен сениң гурамадан, гураманың хем сенден нәхили тапавутланяндыгыңызы билемок. Икиңем саг болуң. Болдумы?

— Болды...

Икиси-де бири-бириниң йүзүне бакышып, ичгин йылгырышдылар.

Сапармырат бирсалым ашак бакып отурды-да:

— Йөне, Касымы бу ере чагырмалы болармыка диййәрин — дийди.

— Сен онда хеммәни бу ере чагыр. Дашховузда гурама-да, адамам герек дәл. Хемме гелип саңа хызмат этсин. Дашховзуң иши өз-өзүнден гидер. Сен ниреде болсаң, хемме сениң янында болмалы...

Сапармырат Ефимовың йүзүне аларлып серетди.

— Сен ене-де мениң билен юмруклашмага гелдиңми? Өңки юмрукларың ызасы-да хениз тенимден гиденок.

Гөз ачып-юмасы салымда Сапармырадың хыялына көп затлар, көп вакалар гелип гечди. Ол Ефимовың йүзүне бакып, өзүнден ыгтыярсыз йылгырып гойберди.

— Сениң пикириңден дөндерип болармы нәме! Эмма вели шу болшуңы үйтгедәймәвери... Ханы, инди бу гүррүңи гоялы. Өзүңем гелениңе пушман эдйән болсаң, эртир адамлара бирки сагат гүррүң эдип бер-де, басавызыңы ел чалманка уграбер. Инди Дашховуздан гелевжеке адамы-да өз арамыза кабул этмерис. Чай ич, чөрек ий. Инди гүррүңи гоялы.

— Мен чай-чөреги Дашховузданам тапярын. Олар ялы болса чай-чөрегиң хем өзүңки болсун.

— Өзүмки болса, өзүмки болсун!

Бирнәче вагтлап бәлчирешип отурдылар.

Сонра Сапармырат:

— Салай эке гуратмы? — дийип сорады.

— Гурат. Ол Хыва билен аралыкда гатнаяр. Гуртгелди ага икиси.

— Гаты говы.

Нахар ийдилер. Ене бираз отуранларындан соң, эртир ир оянмалы боланы үчин ятдылар.

Сапармырадың гөзүне укы гелмеди. Онуң бүтин калбына ховп аралашды. «Нәме диеркә? Нәхили кемчилик тапың, гыжалат берерка? Бизиң хәзирки болшумызың мунуң гөвнүне ярамажагы белли. Хөкман бир етмезини тапар. Ерден галмаз ялы эдер. Адамлар бери оңат болсалар ягшы. Сорап затларына оңат жогап берип билселер ягшы» дийип ичини гепледип, гаранкының ичинде бир аңырсына, бир бәрсине өврүлйәрди. Шу пикирлере гүмра болуп ятышына, Ефимовың бирден:

— Ят, укла ахыры! — диен сөзүне Сапармырат әрөгөкден гелди.

— Йүрегими ярдыйлайт, валла!

— Укла диенде ярылян йүрек билен нәхили эдип душман үстүне гитжек?

— Боля-ла! Ятсана!

Ефимов аз вагтдан ука гитди.

Сапармырат муны аныкландан соң, ёрганындан согрулып чыкды. Әдигини говалдан гейди. Донуны елбегей алды. Ювашлык билен ишиги ачып, жайдан чыкды.

Ол Аман билен Бәшимиң отагының гапысыны ачып, ичери гирмән:

— Аман! Бәшим! — дийип, юваш сеслениди.

Йигитлериң икиси-де «хә!» дийип, бөкүп турдулар.

— Йигитлер, ыкжам гейнип бәри чыкың.

Ол икиси чыкянча Сапармырат хаядың ичинде гезмеледи. Асмана серетди. Йылдызлар петрешип, бирибирлери билен гөз гыпышярдылар. Гөгүң йүзи дийсең арассады. Ай дик асмандады. Сапармырат она середйәрди, ол болса әлемиң чуңлукларына бакярды...

Ики йигит бәшатарларыны эгинлеринден асып, Сапармырадың янына гелдилер. Сапармырат шейле дийди.

— Иниилерим, укыңызы боздум. Элбетде, гөвүн-кинэ этмерсиңиз-дә...

— Ек! Ек! Сапармырат ага! — дийип йигитлериң икиси-де гөвүнжең жогап бердилер.

Сапармырат деңдуран ики йигидиң алкымына дыкылды.

— Өзүңизе мәлим, Дашховуздан бизиң иң улымыз гелди. Онуң өңүнде әр ялы болуп дурмак герек. Болмаса ол бизиң телпегимизи терс гейдирер. Бир етмез задыны гөрсе улыны-кичини сыламаяр. Онуң газабындан худай сакласын. Сиз хәзир гидиң-де йүзбашыларың хеммесиниң үстүне барың. Адамларыны оятсынлар. Адамлар ярагларыны арассаласын. Атларыны тертибе гетирсинлер. Гошларыны сырып-сүпүрип бежерсинлер. Бир гиже укламанлары билен хич зат болмаз. Бизиң кимиң янына хачан баржагымыз белли дәл. Йөне биз гошларың хеммесини айланып чыкарыс. Ыкҗам тайярланып дурсунлар.

— Боляр, Сапармырат ага!

— Деррев гидерис!

— Барың, инилерим, ишиңиз ровач болсун.

Йигитлериң херси бир тарапа ат салып гитди. Сапармырат оларың атларының наллы тойнакларындан чыкян сеслерине гуванып, бирнәче вагт дурды.

Соңра җайына гирип, гапысыны ичинден теммеледи.

...Гүҗүк үчин тапылгысыз пурсат гелипди. Эмма ол екелликде ики адамың үстүне бармага йүрек эдип билмеди. «Мен шу етен дережәме шүкүр эдейин. Илки максадыма етдим. Онуң бөврүне далак ялы болуп япышдым. Соңуны-да худайың өзи дүзедер» дийип, ол-да сүйҗи ука гитди...

Ефимов билен Сапармырат туруп, эртир чайыны иченлеринден соң, гүн догды.

— Ханы, онда аякланалы, Ефим. Бизиң адамларың халындан хабар ал. Ягдайларыны гөр. Йөне вели хеммесинден зерурыны олара өврет. Бизиң ишимизиң дүйп манысыны дүшүндир. Шу гаты зерур.

— Сен нәме үчин менден нәче вагтлык гелдиң, хачан гайтҗак дийип сораңок? Мен бу совала дүйнден бәри гарашярдым.

— Сениңки адам өмүр дүзелҗек дәл-ов! — дийип, Сапармырат гадымкы Бедиркент гүнлерини ятлап гамлы айтды. — Гелен адамдан хачан гитҗекдиги соралмаяр дийип, какам пахырам, менем саңа нәче гезек айдыпдык. Эййәм ядыңдан чыкардыңмы?

Сапармырадың өвдайының бозулып уграндыгыны, гадымкыны ятлап угражакдыгыны аңан Ефимов бу сорагы беренине өкүнди. Деррев өзүни дүрседи.

— Йөр, сердар ага, сениң гошуныңы гөрели. Галан гүррүңлери соң эдерис.

Олар җемленен адамлары гөрүп чыкмак үчин Шураханың илери четинден башладылар. Өз адамларыны дөрт саны бошап галан җайда ерлешдирен Газак йүзбашынынка бардылар. Бу адам отуз билен отуз бәшиң аралыгында болан муртлак, даяв, чаласын херекетли адамды. Гепләнде уллакан ала гөзлери ханасындан чыкайҗак болярды. Ол Сапармырат билен Ефимовы хормат билен гаршылады.

Сапармырат она Ефимов барада гүррүң берди. Соңра Ефимов Газак йүзбашы билен гүрлешип угради.

— Газак, сен адамлары җемләп, бу ерде нәме үчин ятандыгыңы билйәрмиң? Мундан максат нәме?

Газак йүзбашы уллакан ала гөзлерини ханасындан чыкарайҗак болуп гүрледи.

— Билмән нәме! Билип, аңырсына-да гечйәрин! Ине, Сапармырат агамыз ене бирнеме адам йыгнар. Онсоң Хан Җүнейдиң үстүне чозарыс, галасыны башына йыкарыс. Өз өйлеримизе, ерлеримизе эе боларыс!

— Эгер адамлар ханың гаршысына гитҗек дәл дийселер нәдерсиң? — дийип, Ефимов Газак йүзбашыны хөвес билен сынлап дуршуна ондан сорады.

— Адамларың өзлери бизи угрумыза гояноклар. Онсоң олар нәме үчин бейле дийсинлер! Олар хич бейле диймезлер. Мен өз адамларыма ынанярын.

— Көпчүликдир. Белки, ичинде хана гаршы гитмежеги-де тапылар.

Газак йүзбашы гөзлерини ялдырадып, эгри гылыҗының сапындан тутды.

— Олар ялысы тапылса, оны өз элим билен парчам-парчам эдерин! «Кыркың ичинде җаныны гайгыран намарт» дийипдирлер.

«Нәтдим, гөвнүнден турайдым герек!» диен маныда Газак йүзбашы гөзлерини ойнакладып, Сапармырадың йүзүне бакды. Эмма ол бу җогабы билен Сапармырадың гөвнүнден турман, гайтам кеҗинден турандыгыны инди билип галды. Сапармырадың йүзи чым гызыл болупды. Ган өйлен гөзлери йүзбашының ичинден гечип барярды. Йүзбашы бирбада песелди.

Ефимов бу җогабы халамады. Эмма Газак йүзбашының өз ишине шейле ыхласлы япышмагыны, онуң бу ише болан түкениксиз ынамыны Сергей Михайлович

өз янындан макуллады. «Батыр йигит болмага чемели».

— Адамлары гүйч билен дәл, сөз билен, ынам билен тербиелемек герек. Бизиң рус халкымызда «Зорлук билен өзүңе уйдурып болмаз» диен накыл бар. Шуны өвренип гой, Газак йүзбашы! — дийип, Ефимов чалажа йылгырып, онуң элини гысды. — Ханы, адамларын яшайшыны гөркез.

— Ине, деррев гөркезерин.

Газак йүзбашы голайда дуран адамлара йүзленди.

— Барыңайт, ерли-еринизде отурың! Нәме, агзыңызы ачып дурсуңыз!

Адамлар даргадылар.

— Йөрүң, Сапармырат ага, хеммеси тайяр!

Ефимов гөркезилен жая тарап өңден йөреди. Сапармырат ыздан гелйән Газак йүзбаша юмругыны дүвүп гөркезди-де, онуң гулагына:

— Оңатжа бол! Дийжек сөзүңи билип айт! — дийип, гахарлы чавуш чакды.

Ефимов гапыдан гиренден, ичердәки он адам:

— Салавмалейким, Ефим! — дийип, еринден турды-да эллерини узадып, гезек-гезегине Ефимов, Сапармырат билен гөрүшдилер, хер ким отуран еринде чөкди. Ортадан үч адамлык ер бошатдылар.

— Гечиң!

— Төре гечиң!

— Бир кәсе чай ичиң! — дийип адамлар аладаландылар.

Ефимов, Сапармырат, Газак йүзбашы гөркезилен ере барып отурдылар. Саглык-аманлык сорашмак бирнәче вагта чекди.

Газак йүзбашы инди бу адамларың еке-екеден атларыны тутуп, олары ерде-гөкде гойман өвүп башлады. Гаты гидиберенде болса Сапармырат вагтал-вагтал оны дүртүп гойберйәрди. Я-да Ефимова билдирмән енинден чекйәрди.

Газак сөзүни гутарандан соң, Ефимов ожага голай отуран бир яшула йүзленди.

— Яшулы, ниреден боларсың?

— Әй, оглум, мен яңыяплы борун.

— Бу ерлере нәхили дүшдүң?

— Әй, оглум, ким бу ере хөвес эдип дүшжек. Баша гелен беладыр-да би гүнлерем. Салгыда чыдаман гачдым. Ызымда тамымы отлапдырлар, урымдакы бәш батман жөвенимми әкидипдирлер. Кемпиримиң башына не гүнлериң дүшенинден хабарым ёк. Онсоң, ине, худая шүкүр, маңлайымыздан Сапармырат чыкды. Башымызы жемледи. Ар алмага чагырды. Худая шүкүр, энтек элимиз яраг тутяр. Нәме болсак Сапармырат билен биле болалы дийип, умыдымызы бире баглап, отурышымыз шу. Херә худай Сапармырадың өмрүни узак этсин. Түвелеме, улы серкерде болупдыр. Сенем онуң адамсымышын. Икиңизиң иениңиз айры гитмейәрмиш. Шейдиң, огулларым. Ишиңиз ровач болсун.

Яшулы оңат гепледи. Муңа болса Газак йүзбашы бегенип донуна сыгмады. Ол гөзлерини ялдырадып бир Сапармырадың, бир Ефимовың йүзүне середйәрди. Онуң бу середишинде: «Гөрүң, бизиң адамларымызы!» диен маны барды.

— Онда, ханларың гаршысына чыныи билен гөрешжек-ов, яшулы? — дийип, Ефимов ене сораг берди.

— Хава, иним, гөреш-пөрешиңи-хә билемок велин, ар-а алжакдырын. Мениң өйүми даргатмага хич кимиң милти ёкдур... Болмалам дәлдир...

Ефимов гожаның сөзүни диңләп отурышына жайың ичини гөзден гечирди. Хер кимиң ёрган-дүшеги айры-айры йыгналып гойлупдыр. Хер ёрган-дүшегиң үстүнде ичи затдан долы хоржун, ок-яраг, башга-да герек-ярак затлар барды. Жайың ичи арассады. Ефимовың жайы сынлап отурышыны аңан Газак йүзбашы адамларының йүзүне бегенч билен середйәрди.

— Бу ерде иймитиңиз нәхили оңсоң? — дийип, Ефимов йүзбаша йүзленди.

— Худая шүкүр, «Агзы ачык ач өлмез» диенлери. Хәзирликче мениң голумың астындакы йүз атлының ийжек-ичжеги үпжүн. Галамасыны-да худай етирер. Онсоңам, Ефим, түркмениң говы бир гылыгы бар. Олар бири-биринден жаныны-да аямаяр. Элбетде, бири-бири билен пикирдеш адамлар шейле. Атларымызы гүндиз бакярыс. Гижесине иер ялы отларыны яп-чиллерден йыгярыс. Элбетде, атларың ягдайы бизиң өзүмизинкиче даш ёк. Йөне тизрәк йөриш башланса, ягдайың оңатлашжагы икучлы дәл. Бәй, байларың тамларының үстүндәки беделери, саманханалардакы дүрүшделери аларыс-а! Атларымыз ики гүнде түйүни чексең ягы чыкар ялы бор.

Сапармырат:

— Агшам бизинкә барың. Хемме адамларыңызы алып. Шейле дәлми Ефим? Бу гүн йүзбашылар барса боляр-да? — дийип сорады.

— Хава болар.

Сапармырат йүзбаша йүзленди.

— Биз турҗак. Атлары алып чыкың. От йыгнаң. Гүни батырып хем барың. Ятдан чыкарайман!

Йүзбашы отыр ерине иңңе сүңңүлен ялы бөкүп турды. Гапының өңүне барды.

— Бир дөвүм чөрегимизи иймән, хич ере гитмерсиңиз.

Ефимов ене элини гөтерип:

— Ёк! Ёк! Биз ач дәл! Онсоңам, бу гүн көп ере бармалы! Чөрек иййжек дәл! Саг болуң! — дийди.

Йүзбашы бу сөзлери диңлемек хем ислемеди.

— Гуртлы, тур, эл ювдур!

— Хайыт, тур, сачак яз!

— Төре, туңчелери тәзеләп, отда гой!

Ефимов Сапармырадың йүзүне аларылып серетди.

— Сениң гуран ойнуңмы бу затлар?

Сапармырат:

— Кимиң ойнудыгыны гөрүп дурубам бейле диймәң нәме? — дийип, Ефимовың өз әхеңинде ынжылы жогап берди.

Соңра йүзбаша йүзленди.

— Бу вагт нахар нәмә герекди, зат нәмә герекди? Худай дийип отурсаң болмаярмыды?

Газак йүзбашы гөзлерини ялдырадып йылгырды.

— Яшулы, гелелиң бәри весъет барыны бердиң. Бизиң чөрек-сув меселәмизе бери гошулма. Сымсыклап чыкдың. Сыңымдан чекип чыкдың. Чуммуклап чыкдың. Гөзүңи алардып чыкдың. Бу хунабатларыңы әр ялы ювдарың. Йөне бизиң шужагаз эркимизи бери алжак болма.

Газак йүзбашы соңра Ефиме шейле дийди.

— Бизе юрдуңдан гачып, хор-хомсы яшаяндыр дийип ойланма. Худая шүкүр, шу гүн-эрте нерлигимиз бар.

Ефимов:

— Биригүн нәме иййжек? — дийип гахарлы сорады. Шейле улы адамың өз сөзүниң маңысына дүшүнмәнлигине Газак йүзбашы гүлди.

Сапармырадың аты чыкан ялы болды.

— Түвелеме, кәвагтлар дилиңден дүр сачыляр-ов, Ефим! Берекелла, сениң дил билшиңе!

Ефимов гызарды.

Нахара отурдылар. Гыссагара иййдилер. Яшулулар омын эденлеринден соң, Ефимов, Сапармырат, оларың атлылары ёла дүшдүлер.

...Йүзбашы Халлы батыр Ефимов билен Сапармырады өз боляң тамының дервезесиниң ич йүзүнде гаршылады. Бу кырк яшларындакы узын бойлы, инчемик адам гөрнүшине гөрә дәлди, дашындан гаты леллимди. Ефимов онуң хер бир херекетини сынлаярды, өз ичинден: «Эдил Газак йүзбашының терсине дөрәң адам ялы» дийип, эййәм ол хакда белли бир нетижә гелипди. Саглык-аманлык сорашыландан соң Халлы батыр шейле дийди.

— Йөне, Сапармырат, гетирен адамыңа гөркезериң дийсең, бизиң адамларымызың хеммеси диен ялы шу ерде. Бәш-алты адамымыз гечен гиже обадан хабар алалы дийип, агшамара гидипдилер. Олар шу гүн агшама-ха дәл вели, гиже гелерлер. Он-йигрими адамымыз атлара от йыгяр, ана, хол япларың аңырсындакы мейдандан. Галанлары шу ерде бар.

Ол юваш хем-де хер сөзден соң аралыга узак дыңгы берип геплейәрди. Бу Ефимов үчин говуды. Халлы батырың хер сөзүне дүшүнмек онуң үчин хас аңсатды. Эмма бу адамың говшаклыгы оңа ярамады.

Шейле-де болса Ефимов ондан:

— Атлыларыңыз өз максатларының нәмедигине дүшүнйәрлерми, яшулы? — дийип сорады.

— Әй, агам, — дийип, Халлы батыр енсесини гашады. — Бу ерде дүшүнип-дүшүнмез ялы нәме бар... Хич зат ёк. Гаты дүшүнйәрис. Йөне ызымызда галанларың болса дат гүнүне. Оларың өли-дирилиги-де мәлим дәл. Онсоң янкы максат диен задың шу болмаярмы нәме? Сапармырат ил билен эгниңи деңлежек болсаң мениң ызыма дүш дийди. Мундан гөрен яманлыгымыз ёк. Мунуң атасы-да говы адамды. Шейдип, Сапармырадың ызына дүшдүк. Инди ишимиз оңса, бары дүзелер дурубер.

Ефимов узак гүн гезен ерлериниң хеммесинден, геплешен адамларының хеммесинден шу сөзлери эшитди. Адамларың өз максатларына дүшүнйәндиклери, элбет-

де, оны гувандырды. Ол ызына доланып гелшине Сапармырада шейле дийди.

— Сен, әгирт улы гүйч йыгнапсың. Меселе үч мүң атлының башыны чала-чула бир ере жемлемекде дәл. Меселе ол адамларың агзыбирлигинде хем-де максатларының айдыңлыгында. Адамларың агызлары-да бир, максатлары-да айдың. Шонуң үчин-де үч мүң атлы, бәш-алты мүң атлының дерегине-де дуруп билжек улы гүйчдүр. Сен әпет гүйжүң эеси болупсың. Инди сен өңки Сапармырат дәл. Овнуклы-ирили ханлар инди сениң билен аңсат агыз денәп билмезлер. Индики меселе бу гүйчден акыллы пейдаланмакдыр.

Сергей Михайлович Ефимов бу гошунының арасында ол гүнләп ишледи. Гиже ятмады. Гүндиз отурмады. Хемме йүзбашылар билен еке-екеден таныш болды. Көп атлылар билен таныш болды. Адамларың болян жайларының хеммесине диен ялы гирип чыкды. Хер гүн, хер гиже бирнәче ерде адамлары йыгнап, олара өнде дурян ишлер барада жаныгып, бар гүйжүни сарп эдип гүррүң берди. Юрдуң ягдайы билен, Хорезмде революцион гүйжүң дөрейши билен, онуң гүнсайын беркейши хем-де өсүши билен адамлары таныш этди.

Көпчүликди. Шонуң үчин-де онуң ичинде хер хилиси барды. Халлы батыр, Мерет чапык, Хожамухаммет арслан билен Худайберди гаража ялыларам, Газак йүзбашы ялы басан еринден от чыкарянларам барды. Ефимов адамларың гылыкларына үнс берман, оларың укыбына, башлан ишлерине болан ыхласларына үнс берди. Хайсы ере барса-да, ким билен гүррүңлешсе-де, шу затлара үнс берди. Адамлардан онуң гарашяны чыкды. Догрусы, булар Хываның ханындан, Жүнейит хандан янкылы адамларды. Булар гөзсүз батыр ялы урушмага-да, өз максатларына етмек, өз ерлерине, өз өйлерине аркайын гирип-чыкмак хукугыны газанмак үчин өлмеге-де тайярдылар. Шу гүнлериң ичинде Сергей Михайлович ене-де бир зады сынлады. Үч мүң адамың хеммеси Сапармырада ынанярды, оңа оларың гөвүнлери етйәрди, онуң бир айданыны ики гайталатман ерине етирмәге оларың хеммеси тайярды. Мунуң әгирт улы әхмиети барды. Ефимов бир гиже ятырка шейле пикир этди. «Европалылара гаранда гүндогар халкларында бирине уймаклык (әлбетде, ол уюлян адам өзүниң абрайы хем-де ишлери билен муңа мынасып болса) дүй-

гусы хас гүйчлүмикә диййәрин. Бу Сапармырадың мысалындан гөрнүп дур. Бу адамларың башл[illegible]ның жемленени яңы, эмма Сапармырада болан ынамлары, сөйгүлери көп йылдан бәри довам эдйәне меңзейәр. Бу, әлбетде, говы зат. Мунуң өзи үч мүң атлының гүйжүниң үстүне ене-де бир мүң атлы гелип гошулан ялы әхмиетлидир. Сапармырадың абрайыны ене-д[illegible]отдырмак, ене-де ёкары гөтермек герек».

Догрусы, Худайберди гаража өзүни агтарып баранда, Ефимов онуң аркайынлык, өз ишлерине гөвнүгтижилик билен берен гүррүңлерини диңләнде, ол Худайберди гаражаның сөзлерине шейле бир писинт этмәнди. Долы ынанманды. «Адам йыгнандыклары чындыр. Эмма ол адамларың башларыны дүйпли суратда жемләп билен дәлдирлер. Атлыларың бири дүзе, бири дага чекйәндир» дийип, Ефимов агыр аладаның ашагында галыпды. Дашховузда-да, ёлда гелйәркәлер-де Худайбердә көп сораг берипди. Әлбетде, Ефимов Сапармырадың укыбына-да ынанярды, онуң көп ишлерден баш чыкарып билжегине-де ынанярды. Эмма үч мүң атлының өңүнде Сапармырадың еке өзүди. Ине, Ефимовы ынжалыксыз гачырян зат хем шуды. Мундан хем башга Ефимов Сапармырадың гаты гызмалыгындан хем әтияч этман дурмаярды.

Иш онуң гарашышындан говы болуп чыкды. Шейле-де болса Ефимов «Сапармырада көмекчи герек» диен нетижә гелди. Ол хер сагадының хасаплыдыгына гараман, гошуны беркитмек, тертип-нызамы, хожалык ишлерини оңат эдип ёла салмак максады билен ене-де бәш гүн галмагы йүрегине дүвди. Ол әртир гитжек диен гүнүниң агшамсының көпүсини Сапармырат билен икичәк отурып гечирди.

— Сапармырат, маңа сениң адамларыңам, иш тутушыңам ярады. Сениң башыны жемлән бу гошунын Хорезмде революцияның енмеги үчин бахасына етип болмажак гүйчдүр. Пөне тертип-дүзгүни хәзиркисинден-де беркитмек герек. Адамларың рухуны белент дережеде сакламак герек. Мунуң үчин нәме этмели?

— Сен шу ерде галмалы! — дийип, Сапармырат сагынман жогап берди.

Ефимов достунын нәме дийжек боляндыгына дүшүнди. «Сапармырат екесирейәр. Менем онсуз екесирейәрин. Икимиз бири-биримизе өвренишипдирис. Ёк,

бейле диймек бәрден гайдяр. Бизиңки диңе өвренишмек билен чәкленмейәр. Бизиңки хас дүйпли үрәк». Достуның бу хайышыны ерине етирип билмежегине онуң йүреги авады. Шонуң үчин-де гамлы жогап гайтарды.

— Ек, Сапармырат, мен ол ерде болмалы. Башга хич хили чыкалга ёк. Муңа сен менденем говы дүшүнйәрсиң ахыры...

— Вах, дүшүнйән-ле, доганым! Дүшүнйәрин! Дүшүнип анырсына-да гечйәрин. Йөне сен хем мениң ягдайыма дүшүн! Мунча гошун нәме, мен нәме? Мен өмрүмде диңе атым билен, арабам билен иш салшып гөрдүм. Инди-де иймчи гузы ялы сениң ызыңа дүшүп йөрүн. Эл ялы кагыз язжак болсам, ики сагатлап гарадере батып отурярын. Онсоң йүрекдәки гат-гат болуп ятан дертлер... Инди өзүң пикир эдип гөр. Мен мунча адамың өңүне дүшмеги башарып билеринми? Элбетде, ёк! Онсоң, сен нәхили эдип, мени ики одуң арасына итмәге йүрек эдйәрсиң? Мен келебимиң ужуны йитирерин. Мен улы гүнәниң ашагында галарын. Бу болса хич хайсы чада болмаз... Соңра маңа жеза бержек хем илки өзүңсиң...

«Йүрекдәки гат-гат дертлер...» диен сөзи Сапармырадың дилине алмагы хәзирки пурсатда, бейик ишиң өң янында горкулыды. Бу сөзүң өңүни алмак герекди, оны Сапармырадың ядындан чыкармак герекди. Ёк, оны ятдан чыкардып болмаз. Бейле зат ятдан чыкмаяр. Йөне ол сөзи хәзир ол агзына алмалы дәл. Ефимов өзүниң шуны газанмалыдыгыны билди.

— Мен сениң ягдайыңа дүшүнйәрин — диййип, Сергей Михайлович жаныгып сөзледи. — Йөне сенем дүшүн. Ягшы, диели мен галайын. Икимиз бир ёргана ятып туралы. Бир ичмек геели. Икимизиң келләмиз сыгар ялы уллакан телпек тикдирели. Шейле эдилсе говы болармыды? — Соңра Ефимов гашыны чытды. — Шейтсек, бизиң гурамамызың Хорезмде сепен тохумы нәдер? Ташланышы ялы чүйрәп галар. Сениң илиң ичине яйрадан пикирлериң йитип гидер. Ёк, гардаш. Биз онда тарыхың өңүнде чыкгынсыз гүнә эдерис. Гурама нәме диер? Бу затлар хакында ойланмак герек.

Сапармырат умытсызлык билен ашак бакды.

Ефимов хүжүмини довам этдирди.

— Онсонам сен маңа бир зады дүшүндир. Бейле намартлыгы нирден, кимден, хачан өврендиң? Нәме бейле мүззерен болярсың? Сениң арабакеш болуп йөрен дөврүңден бәри энче вагт гечди. Сен өмрүңи халкың иши угрунда пида этмәге боюн боланларың хатарына гирдиң. Дөртгүлүң еңмегине өз гошандыңы гошдуң. Фрунзе, Куйбышев ёлдашлар билен душушдың. Гижәни-гүндизини сайгараңок. Онсоң сен нәхили эдип арабакеш, иймчи гузы болярсың? Нәме үчин бейле налажедейиңсирейәрсиң? Белки, сен бирвагтлар чага боландыгыңы хем мысал эдип айдарсың? Айт! Мүмкин болан хемме затлардан пейдаланмак герек...

«Әй, би йөнекей адам дәл. Иле меңзеш адам дәл. Ене-де мен гүнәкәр. Көмекчи герекдиги анык ахыры. Көмекчи герек дәл диййип уграса, сенем ынандыряр отурыберйәр. Муңа нәме диййип, нәме айдарсың? Говусы, сениңки макул диййип башыңы ашак салмак. Башга ёл ёк. Эмма мунча адамың арасында болмасы бир яш йүзе чыкайса, ене мунуң өзи мени чейнәр. Илки билен шу чейнәр» диййип, ара дүшен дымышма вагты Сапармырат пикир этди.

Соңра Ефимова бакды.

— Сенде рехим-шепагат диен зат ёк. Мылакат диен задам ёк. Боляр. Гайт. Хәзириң өзүнде угра. Менем маңлайыма языланы гөрерин.

Ефимов өңки әхеңини үйтгетмән, онуң сөзүне жогап берди.

— Сениң маңлайыңа язылан — революция! Оны Хорезме элт. Сениң маңлайыңда башга язгы ёк.

Сапармырат Ефимовың соңкы сөзүне ыгтыярсыз йылгырды. Ефимов өзүниң ялңыш гойберендигини аңды. Эмма нәхили ялңышдыгыны билмеди. Йөне утанды.

Сапармырадың йүзүнден гүлки сырылды.

— Өзүң галмажак болсаң, онда Шайдаковы гөр. Гой, ол бу адамларың башына гечсин.

— Мен Шайдаковы гөрерин. Йөне ол хем бу адамларың башына гечип билмез. Ол Жүнейит хана гарашяр.

— Бизем шонуң кастына чыкдык ахыры — диййип, Сапармырат илери омзады. — Бизем хан Жүнейде гарашярыс. Шонуң үчин-де Шайдаков шу гошуны-да өз голуның астына алсын. Шайдаковың гүйжи билен бу гүйч бириксе, оңа етеси зат бармы?

— Пикириң догры — диййип, Ефимов аз салым ойланып отурандан соң достуның сөзүни макуллады. — Ики

гүйжи бирикдирмек... Говы пикир. Эйле болса эртир ирден Дөртгүле гидели. Биле гидели. Биле гүрлешели.

— Боляр, Ефим. Дөртгүлде башга-да бир пәхимдар адам бар. Шоны-да эле салып болайсады... Ол адам бизе дерпайыс герек.

Ефимов гүлди.

Сапармырат гыңралды.

— Ефим, гүлме. Ойна салма! Мениң айдян адамым өрән пәхимдар, батыр, тутан ерини гопарып аляң адам. Сен оны танаңок. Мен танаярын! Ине, оны Шайдаковдан алып билсек, өзи-де боюн болса, бизиң гүйжүмизиң икн эссе артдыгы билэй!

— Ким ол?

— Халмырадов. Исполкомың улуларындан бири.

— Гурамада бармы?

— Дөртгүлде гураманы дөреден шол болса нәтҗек?

— Оны маңа гөркез.

— Хөкман. Йөне вели гөвнәйсе ягшы.

— Сениңем-айт, Сапармырат, кәбир гүррүңлериң чаганыңкы ялы. Гурамада дурян адам ниреде өзүниң зерурдыгыны билсе, шол ере хем гитмелидир. Хемме сениң ялы бойнуёгын дәл ахыры.

— Сен маңа бойнуёгын диййән болсаң, энтек онда бойнуёгыны гөрмәнсиң...

— Сенден бетерини гөремок...

Бирсалымдан Сапармырат ене Ефимова йүзленди.

— О яндан кими ибержек?

— О янда бу ере иберер ялы артыкмач адам ёк.

Сапармырат бирнәче вагт дымып отурды. Пикирленди. Сонра шейле дийди.

— Касым, Силантьев, доктор дагы нәме?

— Олар саңа ёл ачмалы. Или сениң гелериңе тайярламалы...

— Шол үч адамдан ил тайярлан болмаз. Галанларыңыз тайярлаберин. Олар шу ерде зерур — дийип, ол достуны өз сөзүнде тутды.

— Ол ерде-де адам герек, Сапармырат.

— Бу ерде-де адам герек, Ефим. Бу-да бизиң ишимиз. Мен бу адамлары Гурбанмәммет сердара көмекчи дийип йыгнамок.

Ефимов бирсалым пикирлененден соң, Сапармырадын бу теклибини өз янындан макуллады. «Догры айдяр. Бу ере үйшен мунча адамын арасында докторын

болмагы зерур. Хер хили кеселиң йүзе чыкмагы мүмкин. Онсоңам, Сапармырада өз җаныны ынанар ялы якын көмекчи герек. Шонуң үчин Касым билен Григорий Андреевичи ибермек зерур. Сапармырадын бу теклиби гаты пәхимли теклип. Силантьеви-де ибермели болар. Гой ол хем Сапармырада көмек берсин. Гураманың членлигине ынамдар адамлары чексин».

Сергей Михайлович өзүндәки бир ынҗалыксызлыгы билдирмеҗек болуп чалышярды.

Бу ынҗалыксызлык нәмеди? Нәмеден ыбаратды? Мундан чыкалга бармыды?

Бу ынҗалыксызлык адамлары гүймемек меселесиди. Бу меселе ёлбашчыларың мыдама илкинҗи везипеси болуп гелипди, бу шейле болуп хем галар. Үч мүңден говрак адам. Булар гиҗе-гүндизиң ичинде чай-чөрек, атларыны бакмак билен мешгул. Булар бири-бирлери билен ягшы таңышянчалар бирнәче вагт гечер. Бу вагтың нәхили гечеҗегини билмән галарлар. Онсоң? Онсоң үч мүң йүрек бирден гысып башлар вели, ханы онсоң онуң өңүнде дурҗак болуп гөр-дә! Хазир парасатлы ёлбашчы шунуң пикирини этмелиди. «Сапармырат бу пикири эдййәрми? Элбетде, эдййәр. Онун маңа гал диймеги, адам сорамагы, Шайдаковы, Халмырадовы ислемеги, элбетде, йөне ерден дәл. Бу затларың хеммеси шонуң владасы».

Ефимов бу ягдайдан чыкалга гөзләп, пикире чүмди. Ол гышарып ятышына иркилди. Сапармырат оҗагын аңырсында, Ефимовың гөни гаршысында отурярды.

Оҗакдакы одуң ялкымы Сергей Михайлович Ефимовың сарыҗа сачларына, инче ак йүзүне, келтеҗик эллерине хем аякларына, маңлайына шөхле салярды. Онуң гөзлери хәзир юмукды, хич вагт чыкармаян киҗиҗик кепкасы болса оглан оюнҗагы ялы болуп, Ефимов билен оҗагың аралыгында ятырды.

Сапармырат әхли пикирлеринден бирден халас болды-да, бар үнсүни берип, Ефимовың йүзүне серетди. Онуң чага пишик ялыҗак болуп, оҗагын башында дүйрүлип ятышы Сапармырады толгундырды. «Бичәре, бизиң дайханларымыза багт бермек үчин өйүнден-илинден бизар болуп йөр. «Өз ишиңиз билен болуберин. Мен заводын уссасы. Айлыгым йөрәп дур. Өйүм, машгалам бар. Сизиң аладаңыз маңа галмандыр» дийип, йүзүмизи алып гойберсе, нәме эдердик? Хич задам эдип болмаз-

ды... Бу болса гайтам сениң пейдаң үчин өзүңден өң ылгаяр».

Ефимов жүбтек ялыжак кичижик агзыны гымылдатды. Юкажык додакларыны херекетлендирди. Сапармырат чалажа йылгырып, назарыны оңа дикди. «Дүйш гөрйәр. Белки-де, мениң үстүме гыгыряндыр... Хәй, өз-ә уклап ятырка хич ненең адам дәл, юмрук ялыжак болуп, үстүне топулыберенде вели гирмәге дешик гоймаяр».

Дашардан ат аягының сеси эшидилди. Шол бада хем дервезәни уруп башладылар. «Бу кимкә? Гижәниң бу вагтлары ятан адамлары бирахат эдип йөрен кимкә?» дийип, Сапармырат кәйинди-де, пишик басышыны эдип, жайдан чыкды. Ол дервезәниң агзына геленде, Бәшим гелен атлы билен гүрлешип дурды.

Сапармырат үсгүринди.

— Бәшим, ким гелди?

Бәшим жогап берип етишмәнкә, дашардан гелен атлы:

— Ине, Сапармырат аганың өзем чыкайды! — дийип, атдан бөкүп дүшди-де:

— Салавмалейким, Сапармырат ага! — дийип, ики элини узадып, оңа тарап ылгады.

— Валейкимессалам, Жора. Саглык-гургунлыкмыдыр? Бәшим, Жораның атыны багла. Чай гой.

— Ёк, ёк, Сапармырат ага — дийип, Жора чалт гепледи. — Мен хәзириң өзүнде ызыма доланмалы. Саңа Шайдаков дагы гарашып отырлар. Гыссаглы иши-де болса ташлап, келлеси эгнинде болса гелсин дийдилер.

Сапармырат ыкжамланды.

— Эйгиликмидир, Жора?

— Ончасыны билемок, Сапармырат ага. Йөне вели, вагтымызы гич этмели дәл. Ёла дүшели — дийип, Жора гамчысыны ховаландырып әдигиниң гонжуна урды. — Эгер иш гыссаглы болмаса, олар маңа бейле жаныгып табшырмаздылар.

— Олар хәзир нириде? Мен нирә бармалы?

— Исполкомда.

«Ефими нәтсемкәм? Оны ташлап, еке өзүм гитсемем соңра онуң гөзүне гөрнүп болмаз. Бейле нәме гыссаглы иш чыкдыка? Я-да Жүнейит хан чозайдымыка? Башга бир болмасы иш йүзе чыкайдымыка?»

— Жора, мен хәзир чыкайын. Бәшим, аты эерләң!

— Аты өзүм эерләрин! — дийип, голайда буларың гөзүне гөрүнмән, гүррүңлерини диңләп дуран Гүжүк сейисхана тарап йөреди.

— Тизрәк бол, Гүжүк ага! — дийип, Сапармырат оны гыссап, ичери гирди.

Ефимов:

— Дашардакы хүмүрди нәме, Сапармырат? — дийип, онуң өңүнден чыкды.

Сапармырат Ефимовың оянандыгына бегенди.

— Шайдаковдан гыссаглы хабар гелипдир.

— Нәме иш чыкдыка?

Ефимов:

— Гелен адам хич зат биленок. Я-да айдасы гелмейәрми, нәмеми, мен-ә онуң сөзүнден хич зат аңшырып билмедим. Хернә эйгилик болайбилседир.

Гөз ачып-юмасы салымда гейиндилер. Ок-ярагларыны дакындылар.

Сапармырат Аман билен Бәшими хем янына алып, бәш атлы болуп, шол сагадың өзүнде ёла дүшди.

Гүжүгиң иши илкибада ровачланыпды. Ол хан какасыны гөрүп, хут онуң өзүнден ак пата алып гайдыпды. Сапармырадың гошуна өзүни атмагы максат эдинипди. Ол максадына-да етди. Эмма вели шу ере гелип етенден соң, гарачы ябы ялы болды-да, күртдүрди дуруберди. Гүжүгиң чайы, чөреги болелинди. Ятян жайы-да йылыды. Йөне онуң өмрүнде элине алып гөрмедик, эмма мыдама арзувында беслэп йөрен кән пулы асмандан асылгы дурды. Гүжүк бары-ёгы бир келле алмалыды. Шуны эдип билсе өмри өтйәнчә сапалы дөвран сүрүп билжекди. Сапармырат онуң янындады. Гүжүк оны хер гүн бирнәче гезек гөрйәрди. Ав эдил алкымындака оны атып билмезлик, элбетде, Гүжүге агыр дегйәрди. Гызылжагалалы Аман билен, Кервен аганың оглы Бәшим Сапармырат билен Гүжүгиң арасында демир дивар болуп дурярдылар. Шунуң өзи-де хан какасына вада берип гайдан, улы пулы хут элиме салдым эдип гайдан Гүжүге дийсең агыр дегйәрди. Онуң жыныны атландырярды.

Нәме этмели? Хайсы ёла, хайсы хилегәрлиге баш урмалы? Ине, шу ики сораг Гүжүге укы бермейәрди. Мыдама онуң пикириндеди. Бу ики йигидиң Сапармырада болан ынамларыны хем сөйгүлерини Гүжүк хич зат билен деңәп билмейәрди. Оларың болушлары Гү-

жүгиң пикириче акыла сыгжак зат дәлди. Гүжүк Сапармырада демленип әкидилжек чәйнеге эл дегирсе, йигитлер чәйнеги гайнаг сув билен чайкаярдылар. Сапармырада әкидилжек табагы бириси элинде саклардылар, бейлекиси нахар гуюп, нахары өз эли билен әкиддыйәрди. Йигитлер Гүжүги гелен гүнүнден башлап халамадылар. Оңа, элбетде, бу хакда хич зат диймедилер, дуйдурмадылар. Йөне вели әхли болушлары, херекетлери билен оны четлешдирдилер. Оңа дине газаның хем түнчәниң ашагына якар ялы одун айырмагы ынандылар. Башга зада элини уржак болса:

— Гүжүк ага, азара галма! Өзүмиз эдерис!

— Гүжүк ага, сен яшулы! Бу иши биз эдели!

— Гүжүк ага, сен азара галма! — диййп, ики йигит ерли-ерден топулярды.

«Бейле болжак болса мен Сапармырадың келлесини кыямат ахыра ченли хем алып билмерин!» диййп, Гүжүк ярылайжак болярды. Бу гүнлер онун беденинде ики адам ерлешйәрди. Он мүң теңңе оңа ылхам хем гүйч берйәрди. Бу ясама Гүжүкди. Чын Гүжүк гизленип ятырды. Ол өңүнде бир максат гойды. Сапармырат өйде гижеси илки билен Аманың хем Бәшимиң келлесини элбетде, олар укудакалар какып, онсоң Сапармырадың келлесини алмалы. Ол, догрусы, шундан башга чыкалга тапмады. Эмма вели бу өйүң адамсыз вагтына душмак хем кынды. «Ине, соңкы он-он бәш гүнүң ичинде бу гелмән гечен аяклы гарпыз ялы адам бу ерде дүшегини юмшатды. Бу гайдып гитмезмикә?». Гүжүк бир гүн осмакладып, бу сорагы Амана берди. Аман оңа:

— Ол нирә гитсин? Бу ишлери ёла салып гойберен шонун өзи ахыры. Бу затларың эеси шол. Ол гитсе-де доланып гелер. Онун гидере ери ёк — диййп, жогап гайтарды. Гүжүк хырчыны дишләп, ичини геплетди. «Бирже гижелик гитсе етерлик».

Ол нәме-де болса, йүрегине даш баглап, Ефимов, Сапармырат дагы уграндан соң: «Инди бери гитдигиң болсун» диййп хан какасының элинден алжак он мүң күмүш теңңесиниң ужундан он теңңәни худай ёлуна айтды.

Хәзир ол Сапармырадың ховлусында еке галды. Оңа шу пурсатда авы-зәхериң угруна чыкмага вагт-да, мүмкинчилик-де барды. Сапармырады өлдүрмек үчин

башга ёллар хем ойламак, тапмак мүмкинди. Эмма ол бу ёл билен гитмеди. Зәхерләп өлдүрсе, хан какасы, элбетде, оңа он мүң күмүш теңңе бермез. Эгер Гүжүк Сапармырадың келлесини гылыч билен кесип, ганыны сырыкдырып элтсе, онда башга меселе! Хан какасының өңки пулуң үстүне ене серпай япаймагы хем мүмкин. Билип болмаз, пелек ишидир...

Нәме-де болса, бу иши узаклашдырмак мүмкин дәлди. «Башга бириниң-де шейле буйрук билен бу гошунын ичине гелаймеги мүмкин» диен пикир онун гонжуна гор гуйды. Гүжүк гиң ховлының ичинде өзүне ер тапман, бүтин гижесини урнуп гечирйәрди...

Сапармырат өңден сүрүп баршына: «Икисиниң биринжи душушыгы нәхили боларка? Бир-бирлерини халарлармыка? Бири-бириниң ярым сөзлеринден дүшүнишжекдиклери белли зат. Эмма бири-бирлерини халайбилселер ягшыдыр» диййп, Ефимов билен Шайдаков барада пикир эдйәрди. «Адам нәче яшаса-да, гөвни гаррамаяр экен. Мениң бу пикирим чага пикири ахыры» диййп, Сапармырат йылгырды.

Ефимов атыны дебсиләп, онуң ызындан етди. Гапдалындан сүрүп уграды.

— Сапармырат, Шайдаков нәхили адамдыр?

— Ефим, мен хем шу вагтлар икиңизиң пикириңизи эдип, икиңизи хыялымда деңешдирип гелйәрин.

— Хайсымызы говы гөрдүң?

Сапармырат кежине тутды.

— Элбетде, Шайдаковы! Эгер сен шейле сорагы чының билен берйән болсаң, мениңем чыным билен берйән жогабымы диңле! Шайдаков сенден мүң эссе говы. Ол адамы хер сөзүнде тутуп кежелешип отурмаяр. Ол адамың сөзүне питива эдйән адам. Адамың ишине дил етирмейән говы адам. Онуң билен ганыңы гыздырман ишлемек боляр.

Ефимов Сапармырадың бу сөзлерине өйке эден кишв болды.

— Онда, Шайдаковдан башга оңлы адам ёк-да?

— Элбетде, ёк! — диййп, Сапармырат барха гүйжеди. — Онун ялы адамыны мен шу өмрүмде гөремок...

Ефимов атыны гордурып, Сапармырадың өңүнден сүрүп уграды. Онуң соңкы сөзүне әхмиет хем бермеди. Сапармырат онуң ызындан баршына: «Ана, гөвнүне

гелди! Ана, өйкеледи! Мен нәдәйдимайт! Әй, шу гөдеклик гурсун!» дийип, өз болшуна өкүнди.

Деряның аркасында ады илиң агзындан душмейән Николай Алексеевич Шайдаков билен душушмак онуң билен гүрлешмек, танышмак меселеси, элбетде, Сергей Михайлович Ефимовы толгундырярды. Шейле середенинде олар Сапармырадың үсти билен бирейһәмден бәри таншыпдылар. Сапармырат Ефимова Шайдаков барада, Шайдакова Ефимов барада түкениксиз гүррүң берипди. Олар шунуң үсти билен бири-бирлериниң гылык хәсиетлерине ченли етик болупдырлар. Ефимов атыны батлы сүрүп баршына пикир эдйәрди: «Сапармырадың адамларыны хачан йөрише чыкармак барада Шайдаков билен, исполкомың членлери билен дүйпли гүрлешмек герек. Элбетде, бу меселә гаты сересап чемелешмели. Илки Закаспий фронтундан, сонра болса Түркустан исполкомындан (Куйбышев хем Фрунзе ёлдашлардан) гөркезме алмалы. Олар бизиң бу ишимизден хабардар болар ялы этмели. Эгсам, ислән вагтың өзбашыңа ёла чыкыбермеклик шовсузлыга элтер. Муңа партия ёл бермез».

Шу вагт Сапармырат онуң ызындан етип, атының жылавыны онуңкы билен деңледи. Ефимовың чигниндеп ювашлык билен тутды.

— Ефим, мениң яңкы айданларымы гөвнүңе гетирме. Мен сениң билен дегишмек иследим. Йөне мениңки гаты гөдек чыкды. Мениңки: «Дуе көшегини гөвы гөрсе, хем депер, хем гапар» диенлери ялы болды. Гөвнүңе гетирме, болямы?

Ефимов агыр пикирлере гүмра болуп баршына, Сапармырадың элини ювашлык билен чигниндеп айырды. Сапармырат муңа нәхили баха берҗегини билмәнкә, Ефимов ондан:

— Дашкенде нәче гүнде бармак боляр? — дийип сорады.

Сапармырат башга задың, ягны Ефимовың гахарыны язмагың пикирини эдип гелйәндиги үчин, онуң бу сорагына гең галды.

— Дашкенде гидесиң гелйәрми?

— Оюн этмесене. Совала жогап бер!

— Шовуна дүшсе, йигрими гүнде барып гелмек болар.

— Кән экен.

Дөртгүлүң дервезесини илкибада ачдырмак кын болды. Ахыры Сапармырат адыны айданадан соң дервезәни ачдылар. Сапармырат ёлдашларының өңүне дүшүп көче билен гордурып сүрди. Исполкомың дервезесиниң өңүнде шакырдашып дүшдүлер. Атларыны исполкомың ховлусына салып, ол ердәки гаравуллара табшырдылар. Бэшим билен Аман шу ерде, атларың янында галды. Жора өз иши билен мешгул болды. Сапармырат билен Ефимов Жолмүрзәевиң кабинетине гыссаглы гирип гитдилер.

Гапының батлы ачылышына айналар шакырдады. Столуң башында ярым укулы отуранлар тисгинишип, укуларындан ачылдылар. Илки билен Николай Алексеевич өрбоюна галды. Сапармырат билен гужаклашып гөрүшди. Сапармырат Ефимовы гөркезмәге етишмәнкә, Шайдаковың өзи ики элини узадып, Ефимова тарап өврүлди.

— Сиз хөкман Сергей Михайлович болмалы! Мен билйәрин!

— Хава, Николай Алексеевич, бу мен! — дийип, Ефимов даш ялыжак гаты эллери билен матросың гүйчли эллерини гысды.

Буларың гөрнүшлерини гөз астындан сынлаян Сапармырат өз янындан: «Түйс гадымдан гелйән дост ялы. Гөр, айдың максат адамлары нәхили якынлашдыряр» дийип, бегенч билен белледи. Саламлашмак, сагълык-аманлык сорашмак икуч минута чекди. Сонра Шайдаков Сапармырат билен Ефимовың арасында отурдыда:

— Инди-хә гарашмалы адамымыз ёк, башлабермели? — дийип, Жолмүрзәевиң йүзүне бакды.

Ефимовдан гөзүни айырман, оңа геңгалыжылык билен середип отуран Жолмүрзәев, пикирини бөлмән, разылык билдирип, башыны атды.

Шайдаков ериндеп турды.

— Сергей Михайлович, Сапармырат, сизи бу ере гыссаглы чагырмагымызың дүйпли хем-де улы себәби бар. Өтен агшам Дөртгүл исполкомына Закаспий фронтундан йөрите адам гелди. Бизден көмек ислейәрлер. Жүйи-якында Моллесоның адамы Хожагулы хан Жүнейит ханынка иңлис командованиесиниң буйругыны алып гелипдир. Моллесон хандан ики мүң атлы көмек сорапдыр. Хан болса Чәржев большевиклери билен гө-

решмек үчин Черригиң баштутанлыгында ики мүң атлыны гыссаглы иберипдир. Ине, биз шол ики мүң атлының гаршысына адам гүйжүни ёлламалы.

Ефимов бир зады аныкламак иследи.

— Ханың өзи сизиң үстүңизе чозжак болуп дурка, нәхили эдип, ики мүң атлысыны Чәржеве иберйәркә?

Шайдаков шейле җогап берди.

— Итиң ягдайы нәхили дережеде агыр болса-да, ял иййән гапысында үйрмели ахыры. Хожагулы хан гелип, хана гыңралыпдыр. Большевиклер Үчаҗы билен Чәржевиң арасында гүйжеди. Аңружы иңлисе көмек этҗек болсаң, хәзир этмели дийипдир.

Закаспий фронтуның командованиеси бизе йүзленмек билен, эгер-де биз Черригиң атлыларыны ёк эдип я-да дүйпли суратда хатардан чыкарып билсек, ери геленде бизе көмек этмәге оларда мүмкинчилигиң дөрежекдигини айдыпдырлар. Олар эййәм Сапармырадың гошуны, Хорезмиң обаларында хем шәхерлеринде гечирилйән ишлер барада Куйбышев хем Фрунзе ёлдашлара хат языпдырлар. Олардан маслахат сорапдырлар. Мүмкингадар көмек бермеклерини хайыш эдипдирлер. Шонуң үчин-де биз сизи бу хабар билен танышдырмак иследик. Черригиң галтаманларыны хатардан чыкармак үчин сизиң көмегиңизе мәтәчдигимизи сизе билдирмек иследик.

— Бизиң көмегимиз нәхили гөрнүшде болмалы? — дийип, Ефимов ене-де сораг берди.

— Сергей Михайлович — дийип, Шайдаков кынлык билен хем мүйнли ялы болуп сөзледи. — Бизиң ягдайымыз өзүңизе мәлим. Дөртгүли дикелтмели. Хер әлимде бизиң ишимизе пәсгел берип дуран ички душманларымыз билен гөрешмели. Кеселчилик, етмезчилик, совук билен гөрешмели. Хатда гуюлары-да газмалы хем арассаламалы. Обаларда, шәхериң ичинде илат билен ишлемели. Дайханлара көмек этмели. Догрусыны айтсам, түркменлериң айдышы ялы, шу вагтлар бизиң өлмәге-де элимиз дегенок. Шонуң үчин-де биз исполкомда узак маслахатлашып, сизе йүз тутмагы йүрегимизе дүвдүк. Сапармырат өз атлыларының үчден ики эссесини алып, Черригиң гаршысына гитсе, оны хатардан чыкарса говы боларды. Адамлар уруш хүнәрине түргенлешердилер. Закаспий фронтуна сизиң улы көмек этдигиңиз боларды. Бизде хәзир хич хили ягдай ёк. Биз Дөртгүли Жүнейит ханың тәзе чозушына гайтавул бермәге тайынламалы. Ишиң биринҗи планда дуран иң әхмиетлиси хем шундан ыбарат.

Ефимов ашаклык билен Сапармырадың йүзүне бакды. Эмма онуң йүзүнден белли бир маны алып билмеди. Онянча Сапармырат башыны галдырып, Ефимова йүзленди.

— Ничик гөрйәң, Ефим?

Шу вагт белли бир зат дийәймек гаты кынды. Бу меселәни чөзмек, элбетде, аңсат дәл. Шонуң үчин-де Ефимов бирбада айгытлы бир зат айтмады-да, Сапармырадың өзүне сала салды.

— Өзүң ничик гөрйәң, Сапармырат? Бу иш диңе сениң өзүңе баглы.

Сапармырат Шайдаков бу барада сөз ачып угран дан эййәм өзүниң мүмкинчиликлерини, бу ишиң аматлы хем-де аматсыз тарапларыны өлчеришдирипди. Ол эййәм белли бир нетиҗә гелипди диен ялыды. Бу барада:

— Сапармырат ага, бу гезекки иш диңе сизе баглы. Шонуң үчин-де ойланып-пикирленип җогап бериң — дийип, Халмырадов башыны ерден гөтермән айтды.

Халмырадовың даш гөрнүши, хырсыз сыпаты Ефимова ярады. Ол өз яныңдан: «Сапармырат кими Шайдаковдан дилемелидигини билйәр» дийип, Халмырадова гаршы ене-де ыхлас билен әнетди.

Үч-дөрт адам чыкып гепләнден соң, Сапармырат Ефимова йүзленди.

— Мен, Ефим, шу гүррүңлери эшиденимден соң шейле бир пикире гелдим. Биз Закаспий фронтуна көмек этмели. Олар бизе көмек этмели. Биз шу вагтлар бир атаның ики оглы ялы. Мен-ә шейле дүшүнйән, догры герек, Шайдаков?

— Хава, хава! — дийип, Николай Алексеевич бегенчли айтды.

— Ана, эшитдиң герек, Ефим! Мениң пикирленишим догры экен. Мен көмек бермәге-де, хут өзүм гитмәге-де тайяр. Эртеки бир гүн, меселемки, ишимиз-задымыз шовуна болмаса, игенчли сөзлер айтман дийип, Ефим бизиң шу мукаддес җайымызда сөз берсин. Биз бири-биримизе якын адамлар. Шонуң үчин гөни геплешели. Сенем гөнүңи айт. Менем шейдейин. Мен озал бу хакда бир зат эшиден болсам сениң билен бу гүррүңи ёлда-да, ол ерде-де эдишердим. Шайдаков мени-де, сени-де га-

пыллыкда басды. Эмма чәржевлилер агыр ягдая душенде, бу ерде үч мүңден говрак адамы жемләп отурмак ынсапсызлык болар. Бу пурсатда ахыркы сөз сениңки болмалы, Ефим! Мен сенден ругсатсыз бир әдим хем әдип билжек дәл.

Шайдаковың янында Сапармырадың какдырып айдан сөзүни Ефимов, әлбетде, халамады. Эмма бу вагт әнеклешип отурар ялы вагт дәлди. Шонуң үчин-де Ефимов Дашховуз комитетиниң өңүнде бермели жогабы өз үстүне мертлик билен алды-да, шейле дийди.

— Мен сениң бу теклибиңи гутлаярын. Доган догана көмек этмели болса, шу вагт этмели.

Сапармырат баш атып, оңа сағ бол айтды-да:

— Шайдаков, нәче атлы әкитмели болар? — дийип сорады.

— Гөр-дә, Сапармырат. Черриг-ә ики мүң атлы билен гидипдир.

Сапармырат Ефимова йүзленди.

— Ефим, сениңче, нәче атлы әкитсек бор?

Ефимов аз вагтлык пикирден соң:

— Сенем ики мүң атлы ал, Черригиң атлылары мыдама уруш ичинде болуп йөрен йыртыжылардыр. Сениңкилер болса уршуң гырасыны-да гөрен адамлар дәл. Шонуң үчин-де атлы саның аз болмасын — дийип, маслахат берди.

Сапармырат дине:

— Жай гүррүң — дийди.

Исполкомың членлери еке-екеден Сапармырадың әлини гысып, оңа багтлы сапар дилег этдилер.

Сапармырат баш атып, миннетдарлык билдирди-де, Шайдакова йүзленди.

— Шайдаков, Ефим ызына гайтмалы. Мунуң бу ерде екеже сагат артык дурарлыгы ёк. Ол ериң иши өзүне мәлим. Менем гитсем, бу-да гитсе, бу ерде хем мүңден говрак адам галяр. Оларың иши ничик боларка? Олары еке галдырып болмаз. Сен шуна-да бир жогап тап.

Шайдаков:

— Сен гелйәнчәң, исполкомың бир члениңи сениңкилериң башында гоярыс — дийди.

Сапармырат:

— Кими? — дийип, деррев сорады.

— Сен кими ислейәрсиң?

— Халмырадовы...

Жолмурзаев өр-гөкден гелди.

— Әй, ол-а болмаз...

Сапармырат ок-ярагыны шакырдадып турды-да, Жолмурзаевиң янына барып, отуран башлыгың депесинден әңетди.

— Бейле дийме, Жолмурзаев. Ол ере иберҗегиңиз нәче берк адам болса, шонча гови. Оларың энтек өвренмели затлары көп.

Шайдаков йылгырды.

— Әй, Жолмурзаевем аягыны дирән дурмаз-ла... Йөне Халмырадовың өзи муңа нәхили гарарка?

Сапармырадың горкян зады-да шуды. Шу себәпли ол Халмырадовдан өңүрти гепледи.

— Ишиң пейдасы үчин Халмырадов өзүни гайгырҗак йигитлерден дәл ахыры. Онсоңам бизиң хеммәмиз илиң хайры үчин өз жанымызы орта атан адамлардырыс.

Шейле дийип дурка, Сапармырат Халмырадовың йүзүне середйәрди. Эмма хер нәче жан чексе-де Халмырадовың хырсыз йүзүнден белли маны алып билмеди.

Халмырадов хем өз гезегинде аяк үстүне галды.

— Ёлдашлар, мен гарагалпак. Өз халкымың оглы. Шонуң үчин-де мен Сапармырат аганың мениң халкыма берен көмегини хич вагт ядымдан чыкарман. Эгер мен муны ятдан чыкарсам, өзүми гарагалпак миллетиниң оглы дийип, долы маныда атландырып билмездим. Мен разы...

Сергей Михайлович Ефимов билен Сапармырады Николай Алексеевич Шайдаков өйүне чагырды. Сапармырат белет өйүне тарап ёла дүшүп, агыр пикирлере гүмра болды. «Бу нәхили гарашылмадык хабар болды? Мен бу иши табшырылышы ялы берҗай эдип билермикәм? Херна худай, бир биабрайчылыгың үстүнден элтәймәбилседир» дийип, Сапармырат голтугындакы бир тай көвүш билен чага топуны сыпалады. Онуң гөзлери ялдырап гитди. Депесинден совук сув гуйлан ялы болды. «Ёк, мен ар алмалы. Жан ялы мәхрибан гочаклар элиндекә, кесгир гылыч билиңдекә, бедев ат аягың ашагындака ар алып билмесең, Сапармырат, хачан аларсың!». Сапармырат дишлерини гыжырдатды.

Ефимов билен Шайдаков ден йөрәп, ыздан гелйәрдилер. Бу душушыга бу ики революционериң икиси-де ченденаша бегендилер. Олар душушалы бәри, кә ашаклык билен, кә гөрнетин бири-бирлерини сынлаярдылар.

Шайдаков элинден гелен хызматы этди. Говрулан балык чыкарды. Чай гайнатды.

— Гардашлар, багышлаң, саллахың гошудыр.

— Кеми ёк, Николай Алексеевич! — дийип, Ефимов гөвүнлик берди.

— Шайдаков, сениң бу табшырыгын мениң гөвнүмден турды — дийип, Сапармырат габа телпегини чыкарып, башыны сыпалады. — Улы совеше башланянча адамлар дәриниң ысыны хем ысгап гөрсүнлер. Соңра олара аңсат дүшер. Ине, Ефим икимизиң хем башымыз бирикди. Бизде «Ики гочуң келлеси бир газанда гайнамаз» дийилйәр. Эмма келлелер бири-бирине душүнйән болсалар, бир меңзеш пикир эдйән болсалар, бир газана сыгжак экенлер. Инди икиңиз гайрат эдиң-де, Куйбышев, Фрунзе ёлдашлара хат язың. Ашгабада петек ёллаң. Бизе көмек хем ругсат берсинлер. Эгер мениң чакым чак болса, Хорезминиң халкларына хәзир сәхелче голтгы герек. Шол голтгыны хем биз бермели.

— Гаты догры айдярсың, Сапармырат! Вагт гелди. Ела чыкмагың вагты гелди. Сен шу сапарыны саг-аман совуп гелйәнчәң, ики тарапдан хем белли хабар гелер. Биз Сергей Михайлович билен мунуң угруна чыкарыс.

Үч доган узак отурып, гелжекки ишлериң гүррүңини этдилер...

ГУРБАНМӘММЕТ СЕРДАР

Соңы гүнлерде Жүнейит ханың Бедиркент галасы базар жайына дөнди. Эщи билен Эймир Бухарадан бирвагт долапып гелдилер. Оларың ызысүре Бухара эмириниң илчилери гелдилер. Олар хана совгат эдип 3—4 саны ат, серпай, чай, теммәки гетирдилер. Оларың гетирен затларының иң гымматлысы хем эмир якын гүнлерде 4 саны пулемёт хем-де бир кервен ок-яраг ибермеклиги вада эдипди. Бу хабар Гурбанмәммет сердарың йүкүни еңлетди. Инди ол Ахала гиден Ашыр мәхреме умыт билен гарашып башлады.

Галаның дөрт дервезесиниң жыгылдысының гиже-гүндизиң довамында ызы үзүлмейәрди. Бир чапар долапып гелсе, дөрт саны тәзе чапар чыкып гидйәрди. Бир салгыт йыгнаян мөхүрдар гетирен салгытларыны табшырып, тәзе буйрук алып чыкып гитсе, башга бирнәче мөхүрдар сыртларындакы хоржунын гөзлерини габардып гала гирйәрди. Гүндиз хем, агшам хем, гиже ярым боланда хем шейледи.

Хорезм еринден туруп, бир ере үграмак үчин билини берк гушан адама меңзейәрди. Гарамаяк салгыдыны үзмегиң, урша атлы-яраглы адамы тайярламагың угрундады. Эмелдарлар бу затлары жемлемек, илата жеза бермек билен мешгулдды.

Хорезмиң түчжар байлары, атлы ишанлары, йүврүк моллалары хер гүн бир ере йыгнанышярдылар. Гоюн союлярды. Нахар биширилйәрди. Бу отурышмаларда айдым-саз, оюн-гүлки эшидилмейәрди. Әхли гүррүң Жүнейит хана көмек бермек хакдады. Хан ишан мыдама ат үстүндеди. Ол бир отурышмадан чыкып, бейлеки отурышма етишмелиди. Ол хер баран еринде:

— Адамлар, ханың аркадаянжы сизсиңиз. Хан болса мусулман тугуны белент тутян сердардыр. Бизиң барлы адамларымызың шу вагт шол тугуң ашагына йыгнанмалы вагтымыздыр. Атлы йыгнаң. Адам йыгнаң. Яраг алың. Хериңиз хана он-йигрими атлының башыны жемләп берсеңиз, Хорезминде мусулман дининиң бермеги үчин әгирт улы иш этдигиңиз болар. Сизиң бу гүн чыкаран пулуңыз, задыңыз эртир он болуп гайдып гелер. Гөзүңиз билен гөрүп дурсуңыз ахыры, большевик юрды алса, илки сизи келек гечи ялы эдер. Дервишиң аркасындакы ягдайы гөреңзокмы? Не бай галды, не сөвдагәр! Ол ерден берекет гөтерилди. Шуны гөрүп дурканыз гевнүңизи бөлмәң. Хемме, гараз, диш-дырнак болуп, большевик беласыны башдан совмага чалшың. Омын!..

Хан ишан бу сөзлери соңабака ятдан тутды. Онуң яшы еңледи. Тоты ялы нирә барса шу сөзлери гайталады дурды. Бу сөзлери байлар эллерине алып, салдамлап гөрдүлер. Бу сөзлер олар үчин хас дүшнүклиди, чын хакыкатды. Шуңа уйдулар. Шуңа гуллук этдилер.

...Гурбанмәммет сердар ир ояңды. Ики гат пер дүшекчәниң үстүнде отурышына сүңклек, гөк дамарлары сых-сых болуп чыкышып дуран аякларыны сыпалады. Паллады.

— Энтек-энтег-ә бу гөврәни гөтерип билжег-ов бу

аяклар — диййип, өзүне гөвнıетижилик билен чалажа йылгырды.

Кичи айалы булутдан чыкан гүн ялы болуп, галың ёргандан согрулып чыкды. Онуң ач маралынкы ялы уллакан ала гөзлери небсевүрлик билен ялдыраярды.

— Аякларыңа бери худай гүйч берсинде — диййип, ажы йылгырды. Соңра ай йүзүни япып дуран гиже ялы гара зүлплерини ак эллери билен дүзедишдирди.

Хан ажы йылгырышы-да, кинаяны-да гулакларының душундан гечирди. Гыссанмач суратда аякгабыны гейинмәге дурды. Бир чәйнек гөк чайы ховул-хара ичип, диванхана уграды. Ол күрсә гечип отуран бадына элини чарпды. Какабай йирик ики бүкүлип, гапының ич йүзүнде пейда болды.

— Нәме хабар, иним, Какабай?

Ол гапының агзында агач ювдан ялы болуп дуршуна эллерини дөшүнде гоюп башыны эгди.

— Хан хезретлери, Хорезминиң көп ерлеринден гелен эмелдарлар, беглер, төрелер, мөхүрдарлар сизиң нурлы йүзүңизи гөрсек диййәрлер. Сизиң билен таңры саламыны алышсак диййәрлер.

— Иним, Какабай, кәнми олар?

— Кән, хан хезретлери.

Ханың дартылып дуран дамарлары язылып гитди. Соңкы гүнлерде «таңры саламыны бермәге» гелйәнлер көпди. Олар бош гелмейәрдилер.

— Олары мениң яныма еке-екеден гойбер.

— Лепбей, хан хезретлери.

Какабай арвах ялы болуп, гөзден йитди.

Аз салымдан ене гелди.

— Хан хезретлери, Ханканың мөхүрдары Абдырейим хан...

— Гелсин...

Какабай чыкды. Онуң ыз янындан говы гейнүвли, сакгал-мурты яңыжа бежерилен, гызыл йүзли Абдырейим хан гирип, маңлайыны ере дегрәйжек болуп салам берди.

Гурбанмәммет сердар Абдырейимиң яш гөвресиниң еңиллик билен эглип галшына бахылчылыга меңзеш бир дуйгы билен серетди. Шу вагт кичи аялы онуң яныда душди. «Мен шу вагтлар шужагаз ханың яшында болан болсам, сен кинаялы гүррүңи айтмаздың» диййип, кырчыны дишледи. Бирден өңки катдына гелди-де:

— Мөхүрдар, саглыкмыдыр? — дийди.

— Худая шүкүр, хан хезретлери! Аллатагаланың хем сизиң саяңыздан гүн гөрүп йөрендирис, хан хезретлери. Сизиң мусулман тугуңы белент тутмагыңыз ханкалы раятларыңыза рух берйәр. Ханка велаятының барлы адамлары, сизиң мукаддес йөришиңизе гошант эдип, әхли салгытлардан дашгары еди йүз атлы тайын этди. Ол атлылар сизиң буйругыңыза гарашып дурлар, хан хезретлери.

Хан ичинден: «Түвелеме, Ханка байлары-ха иш битириpдирлер-ов» диййип, миннетдар болды. Дашындан:

— Мөхүрдар, гаты ужыпсыз экен, йыгнан адамларыңыз. Үстесине-де олар уруш хүнәрини билйән дәлдирлер. Онсоң бейле адамлары өңүңе салып уграсаң, эдил гоюн сүрүсиниң ызындан барян ялы боларсың. Зыяны ёк. Адамларыңыза уруш хүнәрини өвредиң.

«Йыгнан адамларыңыз ужыпсыз экен» диен сөзден соң, айылганч сөзлере гарашан мөхүрдар мылайым сөзи эшиденде, бир чемче ганы багышланан женаяткәре меңзеди, онуң гечиси дага яйрады.

— Лепбей, хан хезретлери! Жаныңыз сизиң ёлуңыза гурбан болсун...

— Хер дакыка тайяр болуп дуруң. Ёлуңыз ак болсун...

— Саглыкда гөршелиң, хан хезретлери...

Дагдан гапы Ханка хекимини ювутды. Абдырейим гапының дашында ики хатар болуп дуранларың арасындан башыны дик тутуп гечип гитди.

Какабай гирди.

— Хан хезретлери, өкүз беги...

— Гелсин...

— Лепбей, хан хезретлери.

Какабайданам узын, эллерини, аякларыны ниреде гизлежегини билмейәне меңзейән инче, хор адам гирди. Эллерини дөшүнде гоюп, тагзым этди. «Әй, бедасыл, сув бойлажак ялы экен-ов!» диййип, Гурбанмәммет сердар ичини гүлдүрди.

— Саглыкмыдыр, өкүз беги?..

— Аллатагаланың хем сизиң саяңызда, шүкүр худая — диййип, өкүз беги сөзләп уграндан ене-де ханың гүлкүси тутды. Өкүз бегиң телпеги ханың үнсүни чекди. Онуң келлеси кичижикди, бойны болса герегинден артык узынды. Шонуң үчин-де телпеги агажа гейдирилип

гойлан ялы, ол гүрләнде бир маңлайына, бир-де енсесине дүшйәрди. Хан гүлкүсини басып, онуң сөзүни кесди.

— Өкүз беги, ягдайдан гүррүң бер.

— Боляр, хан хезретлери. Әхли салгытлары йыгнадык. Сизиң газнаңыза гетирип табшырдык. Соңра-да өкүз тиресиниң оңшугы өзүнден гечйәнлери болуп, соңра бәш йүз атлы тайынладык — диййип, хандан «берекелла» алмак максады билен, шу ере гирели бәри, илкинжи гезек Гурбанмәммет сердарың йүзүне серетди. Эмма вели ол йүзден бейле задың чыкмажагына гөзи етдими, нәмеми, деррев башыны ашак салды.

Гурбанмәммет сердар отуран күрсүсиниң әл гоюлян ерини гайым гысымлап, дишиниң арасындан сыздырып гепледи:

— Гөрйән вели, өкүз беги, сизи белли бир чыгыра салмак кын болжаг-ов! Шаммыңыз өмүр бойы әхтини ювудып гелди. Инди сенем онуң...

Өкүз беги йыкылан чынар ялы болуп, өзүни ере гойберди. Йүзүни ере берип ятышына:

— Хан хезретлери, бир чемче ганымы гечиң... Гара келләм сизиң ёлуңыза гурбан болсун... Мен бүтин өмрүме Шаммыны ек гөрүп гелдим. Маңа газап этмәң, хан хезретлери! Бир чемче ганымы гечиң...

Хан газаплы довам этди:

— Тур. Йылан ялы товланып ятма. Мениң йүзүме серет!

Өкүз беги турды. Шемалың зарбына ыраңян дерек ялы болуп, аяк үстүнде зордан дурярды. Хан өңки болшы билен довам этди:

— Өкүзлер мени гедай, галандар диййип хасап эдйәрлермикә? Ёк, сизиң пәлиңиз азыпдыр. Мен-ә сизиң билен арамыздакы әхли өйке-кинәни биреййәм ятдан чыкарыпдым. Өз раятымдакылар билен сизиң эгниңизи деңләпдим. Сиз болсаңыз, ериңизи, арыңызы-намысыңызы горамак үчин гижесини гүндиз эдип йөрен адама гедая середен ялы середйәңиз. Ёк, сизе гудрат гөркезмели болармыка диййән...

Өкүз бегиниң ики дулугындан дер акып башлады. Хан үсгүринип, богазыны арассалады.

— Сизиң муныңыз багша пул тутана меңзейәр.

— Х... х... хан... х... х.. хез

— Бес эт! Ол бәш йүз атлыңызы-да даргадың. Маңа герек дәл! Худай халаса, мен сизсиз хем еңерин.

Еңжегимиң бир эммасы бар. Мен ар-намыс үчин, мусулман дини үчин сөвешйәрин. Урушдан соңра вели — диййип, хан чалажа сәгинди-де, деррев довам этди. — Урушдан соңра вели, дат, өкүзлериң гүнүне...

— Хан хезретлери мүң бәш йүз атлыны индики жума гүнүне...

Хан онуң бу сөзүне «хава-да», «дәл-де» диймеди-де, элини чарпды.

Какабай гирди.

Хан үм билен өкүз бегини Какабая гөркезип:

— Галадан чыкарып уградың. Гой, биз Дөртгүлден доланып гелйәнчәк, ягты жаханың леззетинден гансын... — дийди.

Узын эллерини, аякларыны чолашдырып, гапыдан гөтинжеклэп чыкан өкүз бегини Какабай ясавулларың бирине табшырып, ене-де ичери гирип гитди.

Гапының даш йүзүнде дураңларың реңклери агарып, аяклары сандырап уграды. Өкүз бегиниң шейдип чыкмагы бейлеки дураңлары пикире батырды. Себәби өкүз беги ичери гирмәнкә: «Мен бәш йүз атлы жемледим! Хан какам маңа серпай япмаса-да, «берекелла-ха» диер диййип, донуна сыгмажак болярды. «Нәтсеккәк?» диен совал хеммәниң башына гелди. «Үстүне гошмалы. Азындан ики эссе гошмалы. Гошуланлары хем жемлемели. Өлмели-йитмели вели, оларың башыны жемлемели».

Хан гүн батып гараңкы дүшйәнчә эмелдарлары кабул этди. Етишмедиклер эртире гарашмалы болды.

Хан диванханадан чыкжак болуп дуран вагты Какабай ики бүкүлип ичери гирди:

— Хан хезретлери, Ашыр мәхрем билен Хожагулы хан гелйәрмиш. Олар Дамла гуюсындан чапар ёллапдырлар.

Хан укудан ачылан ялы болды. Онуң:

— Бу нәме болдугыка? — диййип, Какабайдан сорасы гелди. Эмма муны эжизлик аламаты хасаплап саклады.

— Хачан гелжеклер?

— Эртир гүнорта вагтлары, хан хезретлери!

— Хожагулы ханы мынасып гаршылаң!

— Лепбей, хан хезретлери.

Какабай чыкды. Хан ичерде гезмеләп башлады. Ол өз-өзи билен сесленип гүрлешди.

— Мен Ашгабатдан ок-ярага, пулемёта гарашярдым. Хожагулы ханың гелмеги нәмәниң аламатыка? Я-да өзи ол затлары алып гелйәрмикә? Белки, адам көмегини хем гетирйәндир. Белки, тәзе юмуш билен гелйәндир... Хәй, гөрели-дә, эртир хеммеси белли болар...

Ханың бу вагт кейпи көкди. Ол шу гүн кабул эден адамларының җемлән атлыларыны өз янындан хасаплап гөрди. Дөрт мүңденем көп болды. Өңки гүнлерде кабул эдиленлериң атлылары... Эртир кабул эдилҗеклериңки... Өңки тайяр атлылар... «Адам саны мениң гарашанымдан-да көп. Худай эййәмден бизиң тая гүлүп бакяр. Бухара эмириниң дөрт пулемёты... Хожагулы хан хем элини бурнуна сокуп гелмез. Ашыр мәхрем тутан ерини гопарман айрылянлардан дәл ахыры... Шайдаков! Ханы, инди-де бир мениң өңүмде дурҗак болуп гөр бакалы! Йөне вели инди менден ягшылыга гарашма».

Хан җайына гитди.

...Эртеси гүнорта вагтлары Гурбанмәммет сердар Бедиркендиң көне галасының илерсинде, гумуң этегинде Хожагулы ханың өңүнден чыкды. Олар гуҗаклашып гөрүшдилер. Гараягыз, эгинлек, даяв, кырк бәш билен эллиниң арасындакы, ала гөзли, бурунлак Хожагулы хан өрән ядав хем сус гөрүнйәрди. Хан онуң даш гөрнүшини гөрди-де, онуң йүзүне ызыны үзмән сын этди. Хожагулы ханың йүз кешби-де, өзүни алып баршы-да Гурбанмәммет сердара ярамады. Ол эййәм ягдайың үйтгәндигини дуюп уграды.

Өе геленлеринден соң, ики хан мыхман җайда икичәк отурып, өңлерине чай алдылар. Хожагулы хан яландан йылгырып, кәте йүзүни сортдурып, хакыкы ягдайы гизлемекчи болярды. Гурбанмәммет сердар болса шол хакыкаты билмәге дызаярды.

— Сердар ага, Моллесондан башлап, әхли эмелдарларың хеммеси саңа көп догайы салам ёлладылар.

— Салам гетиренем, салам иберенлерем саг болсун.

— Сердар ага, Ахал юртлары абадан. Йөне бир зерур иш чыкды-да, мени ене-де гыссаглы суратда сениң хузурыңа ибердилер. Шу вагтлар Чәрҗевиң, Үчаҗының большевиклери бирден, нәме себәпдендир, гүйҗәп башладылар.

Гурбанмәммет сердар сөзүң нирә угур алянДыгыны эййәм аңлады-да, өзүни хас ыкҗамлады.

Хожагулы хан келлесини сыпалап, кынлык билен довам этди:

— Ашыр мәхрем сениң ягдайыңы-да айтды. Эмма муңа гарaман, сен аз вагтлайын бизе көмек этмели болярсың. Ол ердәкилер шуны сенден товакга этдилер.

— Хан ол көмек диениң нәхилирәк болмалы? Гайтам мен сизден харай исләп Ашыр мәхреми иберипдим-ле?

Гурбанмәммет сердарың әхени Хожагулы хана ярамады.

— Сердар ага бу затларың хеммеси дүшнүкли. Йөне юрдуң тәлейини элине алан адамлар ягдайы терезә салып, өлчәп гөрдүлер. Терезиниң Чәрҗевли тарапы агыр гелди. Ягны башга хилирәк эдип айданымызда, большевиклериң Чәрҗеве йыгналан улы топарыны илки билен дув-дагын этмели. Онсоң бейлеки ишлере элетҗек... Шол иши берҗай эденимизден соң саңа он пулемёт билен кырк дүе ок, дөрт йүз атлы ибериҗек...

Хожагулы ханың агзындан соңкы санлар чыкянча Гурбанмәммет сердар хум ялы чишипди. Хожагулы ханың үстүне: «Онда, бизиң болуп йөршүмиз гуры, салгыма ковалашмак экен-ов!» диййип гыгырасы хем гелипди. Йөне вели санлар, оны саклап галды. Хожагулы ханың сөзүне дыгы бермән гутармагы турҗак-турҗак болуп дуран довлы саклап галды.

Гурбанмәммет сердар:

— Хә... хм...— эдип, белли бир зат диймеди.

Хожагулы хан ызыны етирди:

— Шу түррүнде мен хем бардым. Моллесон хайсы ише өң япышмалыдыгыны шейле бир ынамлы айтды вели, мен-ә агзымы ачаяндырын, сердар. Хер зат-да болса көпи гөрен адамлар-да...

Гурбанмәммет сердар бу сөзлери гулагының дуршундан гечирип гойберди. Ол өз янында башга бириниң өвүлмегини ислемейәрди. Ылайта-да шу вагт.

— Бизиң бойнумыза атылан зат нәме болды? Ол адамлар белли бир зат айдан болсалар, оны бизиң бойнумыз гөтерип билҗекми? — диййип, Гурбанмәммет сердар сорады.

Хожагулы хан оңа гылав берди:

— Сердар, бу вагт сениң бойнуңың гөтерип билме-

жек зады ёк... Бу женли гүнлериң говгасының ичинде өз ат-абрайың нәхили дережелере барып етенинден сениң хабарың ёк, сердар ага. Сениң адың диллерде дессан болды. Моллесоның айдышына гөрә, сениң суратыңы Лондонда китабың йүзүне басып чыкарыпмышлар. Сениң адың ахаллыларың дилинден дүшенок. Дөртгүлде дүш гелен шовсузлыгына адамлар дүйпден башга хили гараярлар. Оңа вагтлайынча болаян шовсузлык дийип баха берйәрлер. Хава, сердар ага, сениң шу вагткы шан-шөхратыңы худай хеммә етирсин...

Гурбанмәммет сердар: «Хан-а бизиң бокурдагымызы пагта билен чаляр-ов!» дийип, ичини гүлдүрди. Йөне бу сөзлер онуң гөвнүни гөтерди.

Оны гөз астындан сынлап отуран Хожагулы хан пурсатдан пейдаланды.

— Сердар ага, шу вагт хеммәниң өз дерди башындан аша. Шейле-де болса, гушагы беркирәк чекмели. Сен шу гүн я-да эртир Чәржеве 2 мүң саны еңил атлы иберсең, бизиң юмшумызың битдиги. Сердар ага, шейле этсең, өз еңшиңи хем чалтландырдыгың болар. Биз Чәржев большевиклерини даргадан бадымыза, гүййжи бәрилигине өврәймели. Сердар ага, Ашгабадың сенден умыды улудыр.

Хываның хөкүмдары бу сөзлери үнс билен диңледи. Ол башыны ерден гөтермән пикир этди: «Булар билен агыз алартмак болҗак дәл. Онда бизиң ишимиз дүйбүнден угур алмаз. Онда атыны мейданда еке чапан ялы болар. Мениң иңлисе арка даямагым илатың сустуны басяр. Диңе шунуң өзи маңа түкениксиз гүйч берйәр. Шонуң үчин-де мен Черригиң ызына ики мүң атлы салып иберейин. Черрик ол яндан доланып гелиппелмәнкә болса, Дөртгүл ёлуна чыкайын».

Ол ичини көп манылы хүмлетди.

— Боляр, хан. Сөзүмиз сөз болсун. Мен адам иберейин. Сиз хем көмеги тизләң.

— Мертебәң белент болсун, сердар ага! — дийип, Хожагулы хан леззетленмек билен улудан демини алды. — Сөзүмиз сөздүр, ишалла. Мениң муны ынамлы айдяныммың эммасы бар. Иңлислер түркменлери говы гөрйәрлер. Бизиң үстүмизде көкенек герип дурлар. Шу зерарлы-да сиз көмексиз галмарсыңыз, сердар ага.

...Хожагулы ханың гелен гүнүниң эртеси, гиҗәниң ярымында Черрик ики мүң атлы билен Чәржевиң ак гвардиячы бөлүмлерине көмеге гитди.

Хожагулы хан Черриги ууградып, бәш гүн Гурбанмәммет сердарың мыхманы болды. Озал гелшине онуң бейле пикири ёкды. Себәби оны иберенлеринде гаты гыссаглы иберипдилер. «Җүнейит ханың янына тилки болуп бар. Ол йыртыжы мөжекдир. Оны сөз билен ал билен алмасаң, даңа галан доңуз ялы, ёлунда дүш гелен зады парчалап гидер. Өрән йитилик билен иш гечирмесең, онуң ярагыны бизе тарап хем өврәймеги мүмкин. Шу пурсатда бизиң үчин иң горкулысы хем шудур. Бизден өйкеләп, сыртыны оруса дирәп отурыберсе, Британия империясының гөвнүнде беслəп йөрән пагта плантациялары, халылары, гаракөли баганалары алтын болуп, башга угур билен акар. Петербурга тарап акар. Шонуң үчин-де Хожагулы хан, өрән сересап бол. Оны хем элде сакла, ондан хем көмек ал» дийипдилер.

Хожагулы хан бойнуна йүкленен иши айдылышындан хем говы берҗай этди. Инди болса бирден ызына уграбермеги услып гөрмеди. Икинжи тарапдан болса бәш-алты гүн бу ерде галмаклык умумы иш үчин әхмиетлиди. Бәш-алты гүнде бу йыртыҗыны хас элдеки этмәге гиң мейдан барды. Ине, Хожагулы ханың бу ерде галмагы шу зерарлыды.

Гурбанмәммет сердар ишиниң башындан агдыкдыгына гараман, мыхманыны еке гоймады. Индики гелйәнлери Какабай кабул эдип, йыгнаян атлылары хасаплаярды. Җүнейит ханың өзи болса мыхманы биленди.

Ики хан янларына бирнәче атлы алып, гум этеклерине ава гидйәрдилер. Гөзлерине гарга гөрүнсе-де атярдылар.

Бу гүн авдан ир гайтдылар.

— Хан, сен өнки гелениңде-де Бедиркендиң көне галасыны онлы гөрүп билмедиң. Пөр, хәзир шонуң үсти билен гайдалы — дийип, Гурбанмәммет сердар мыхманына теклип этди.

Хожагулы хан гүндогар тарапда думанлап дуран әпет гала тарап йүзүни өврүп:

— Боляр, сердар ага. Гөрели. Дашындан-а яман хайбатлы — дийди.

Векилябың Динмәт векилиниң ховлусының янындакы көпрүсинден гечип, араба ёлундан сүрдүлер. Ики

хан өңден дең сүрүп гелйәрди. Атлылар болса ыздан, араларыны бәш-он әдим ачып гелйәрдилер. Ёл гөни гүндогара тарап өврүленде, саг тарапда улы, күңресиз ховлы пейда болды.

— Бу Ага векилиң ховлусы. Дөвлетли адам. Чөрекли адам — дийип, Жүнейит хан мыхманына дүшүндирйәрди.

Бу ховлының гайрасындан гечип, йүз элли әдим чемеси йөрәнлеринден соң, ёлуң чеп тарапындакы кичижик тамың дөңине гелдилер. Бу там гүндогаркы салманың чеп гапдалындады. Салманың саг тарапында агзы гоша гараманлы терс эйван барды. Улы ёл эйван билен тамың арасындан гечйәрди.

— Бу жай Сейтек гара дийилйән дайханың жайы. Ики-үч саны оглы, бирки гызы бар. Оңшугы өзүнден гечип дуран адам... Адам билен ишй ёк.

— Әйт, сердар ага, сизиң адамларыңызың лакамсызы бери бармы? — дийип, Хожагулы хан гүлүп сорады.

Гурбанмәммет сердар хем гүлди.

— Догруданам, хан, шейле-хов, шу. Бизиң обамызда лакамсыз адам ёк.

Ол ат үстүнде ыкжамланып отурып, сөзүни довам этди:

— Адам лакамсыз болса, бирхили мертебеси песелйән ялы хем болайяр. Ине, шу Сейтек гара диени гөрсең, оңа «гара» лакамыны бермезлик мүмкин дәл. Келте бойлы, узын сакгалы яңы агарып угран, йүзүнде дишинден башга ак ери болмадык бир адам. Йылгыраймаса, йүзүни еңсесини танар ялы дәл. «Гара» дийип, онуң адының ызындан гошмасаң, ол кемсидилйән ялы. Хәзир ол өйүнде ёк болмага чемели. Болса даш чыкарды. Өзүңем гөрердиң. Лакамы догры бердилипдир диердиң...

Ёл Сейтек гараның ериниң гутаран еринде шорлуга дүшди-де, ики бөлүнди. Онуң бири гөни гарадашлылара тарап — демиргазыга гидйәрди. Бейлекиси болса гүндогара — Мухат байың ховлусына тарап экидйәрди. Гурбанмәммет сердар шу ёла дүшүп сүрди. Олар шорлукдан чыкып, Жепбаргулы бай билен Мухат байың тамының арасындакы Векилябың көпрүсине гелип етдилер.

— Бу хайсы яп? — дийип, Хожагулы хан сорады.

— Бу шол Векиляп. Инди мунуң ене-де аңырсына гечйәрис.

Олар көпрүден гечип, белент райышлап ашак дүшүп, кичижик ёда билен көне гала тарап сүрдүлер. Мухат байың, Жепбаргулының тамларының дашында ойнашып йөрен чагалар, Ага векил билен Сейтек гараның жайларының дашында ойнап йөрен чагалар ялы ханлары гөренден ылгашып өйлерине гирмедилер. Мыхман муны өз янындан сынлады. «Бу ховлулар гурплы. Бу чагалар ханы көп гөрендирлер» дийип, нетиже чыкарды.

Көне гала атлы гизленип билжек гамышларың арасында ериң гөбеги ялы болуп сомалып отырды. Онуң депесиндәки булутлар хас голайдылар. Аркайын араба йөрәп билжек галыңлыкдакы диварлары белентди хем-де хайсы еринден серетсең-де сансыз кән көвеклиди. Ики хан илки билен галаның дашына айландылар. Бу кән вагт алды. Соңра атларыны гыялап сүрүп, галаның ичине гирилйән белентлиге чыкып башладылар. Галаның ичи әпет гиң мейданды. Йөне бу мейдан текиз дәлди. Ойлы-бейиклиди. Хожагулы хан атдан дүшүп, бир белент ере чыкып, чоммалып отурды. Гурбанмәммет сердар гамчысыны ойнап, белент диварлары сынлаярды.

— Сердар, бу гала хакында нәхили гең-энайы роваятлар бар? — дийип, Хожагулы хан сораг берди.

Гурбанмәммет сердар онуң янына гелип чоммалып отурды.

— Әй, хер хили гүррүң эден болярлар. Йөне хичисине ынанасың геленок.

— Өз-ә би якын вагтың галасы-ха дәл.

— Хава, хан. Бу өңрәкки дөвүрлериң галасы. Эгер мениң ченим чен болса, бу гала Чингиз ханың дөвүрлеринден галан гала болмалы. Адамзадың урушсыз-сөгүшсиз йылы болупмы нәме... Шол йылларда салнып, шол йылларда вейран эдилен затдыр...

— Жай гүррүң, сердар... — дийип, Хожагулы хан паллады.

— Хан, сени бу гүн ядадайдым герек? Инди гала гайдылайса-да болармыка диййәрин...

Эмма Хожагулы хан белент диварларың үстүне чыкып гөрмеги ислейәндигини айтды. Ханлар бири-бирлериниң эллеринден тутушып, якындакыларың көмеги билен ёкары чыкдылар. Бедиркент обасы галаның гүнорта-гүнбатарыны, демиргазыгыны тутуп отырды. Хо-

жагулы хан гең галып, чар тарапыны сынлады. Галаның гөни илерсинден Гарагум башланярды. Гүнорта-гүнбатары болса, янкы сырып гайдан обалыкларыды. Демиргазыкдан Жүнейит ханың галасы гөрүнйәрди. Ол гала билен көне галаның арасындакы ерлерде тамлар деге-деге диен ялыды. Бу аралыкдакы мейданда әхли жайларың үстүне хайбат атып, Бедиркент обасына айратын бир гөзеллик берип отуран гүжүм агажы барды. Ол шахалак пүр-пудакларыны яйрадып отурышына узакдан гөрүнйәрди. Гүндогар-демиргазыкдан Хан ишаның үсти гүммезли жайы, онуң илерсинде болса «Ишанкүммеди» ады билен иле белли гонамчылык барды. Бедиркендиң тамларының түссеси гөге галярды.

— Сердар ага, гайданымызда шу гүжүмиң үсти билен гидип болармы?

— Ёл шонуң үстүнден, хан.

Олар ене-де Җепбаргулы бай билен Мухат байың тамының арасындакы көпрүден гечдилер. Мухат байын. Нурмәт гарның тамлары билен Векилябың арасындан гидйән ёла дүшүп, демиргазыга сүрдүлер. Шейдип, райышы якалап Гарадашлыябың Векиляпдан айрылян ериндәки көпрә гелдилер. Гарадашлыябың көпрүсинден гечен батларына чеп тарапда бир кичижик там отырды. Ябың райышы билен тамың арасы он әдимди.

— Бу жай Өвез усса дийилйәниң жайы.

— Усса-да лакамымы? — дийип, Хожагулы хан сорады.

— Хава, хан.

Аз салым йөрәнлеринден соң, әпет улы гүжүмин ашагына гелип, атың жылавыны чекдилер.

Хожагулы хан хованың совукдыгына гараман, агзыны гиңден ачып, телпегини саг эли билен тутуп, гүжүмиң яйрадан әпет голларыны гөзден гечирйәрди.

Гурбанмәммет сердар:

— Томсуң бейнини дешип гелйән ыссысында мунуң ашагында эгниңе дон алман отурып болмаяр — дийип өвүнди.

— Әй, сердар ага, нәме дийсеңем бәрсинден гайдяр. Мунуң ашагында он өй зат тутмак болжак...

— Он өйүң нәме! Йигрими өй аркайын ерлешер.

— Әй, түвелеме, битебилипдир-ов!

— Битипдир — дийип, Гурбанмәммет сердар Хожагулы ханың сөзүни тассыклады. — Гүжүмиң өзи гаты

берк агач боляр. Шуны гөремде сизиң дагларыңызда битйән әпет чынарлар ядыма дүшәйяр.

— Әй сердар ага, би чынарың-мынарың чени дәл.

...Ёл сова-да болса Яңыяба гидйән ёл билен сүрдүлер. Халылла ишаның жайының арка йүзүндәки көпрүден гечип, Өвез ишаның тамының өңи билен гитдилер. Ягшы йөрәнлеринден соң, Хан ишаның гүммезли, төверек-дашы баглы тамының өңүнден гечдилер. Саг тарапда «Ишанкүммеди» диен гонамчылык гөрүнди. Хожагулы хан гең галды. Гонамчылык гаты кән мейданы тутуп ятырды. Хер бир губырың башужуна ужы ак маталы таяк какылып гойлупдыр. Ол таяклар деге-дегедилер. Гиң гиден жөвен атызы ядыңа салярдылар. Ёл шу гонамчылыгың ичи билен гидйәрди. Ики тарапда йүз яшан йылгынлар ёлуң үстүне башларыны эгип отырдылар. Гонамчылыгың гутаран ериндәки көпрүден гечип, Яңыяп обасы билен Бедиркенди бөлүп отуран шорлуга чыкдылар. Шорлугың гүнбатар чети билен сүрүп, аз салымдан ханың галасына барып етдилер.

Ханың галасының ичи-де, дашы-да эревде-беревликди. Гаңтарылгы атлардан, ылгап йөрен адамлардан, арабалардан, топар-топар атлылардан долуды.

Бу тутума Хожагулы ханың писинди отурды...

АШЫРМӘТ

Ашырмәт Салай җерчиниң аммарындан саг-аман бошансоң, Дашховузда сәхел вагтам сакланмады. Бу гезек Сапармырада гөрүнсе, өзүниң тике-тике эдилжегине гөзүни етирипди. Аммарда гечирен соңкы ики гүнүнде онуң кичижик гөзлери гиңден ачылыпды хем мыдам гапыдады. Сапармырат ине гелер, ине гелер диен пикир онуң иен-ичении бурнундан гетирипди. Ол ики гүнүң ичинде хорланды. Салай җерчи гелип:

— Сениң бир чемче харам ганыңы диләп алдым. Инди мундан бейләк оларың гөзүне гөрүнме — диенде Ашырмәдиң бегенчден яңа тас йүреги ярылыпды. Ол: «Худай диен ерим бар экен-ов» дийип, алланы ятлады. Соңра ол тә Дөвданяба ченли ызыны гөзлемән гачды. Көпрә чыкып горка-горка ызына серетди. Ковгы ёкды. Эмма йүрек ерине гелип ынҗалманды.

— Я үч йүз алтмыш өвлүйә, я худай, я Мухаммет пыгамбер! Өзүңиз өз пенаңызда аман саклаң. Сизиң

ёлуныза бир овлаклы гечи айдярын — дийип, ушак оба-ларының ичи билен догрулап Бедиркенде йөреди. Бедиркендиң бир четинден гиренден соң (инди Сапармырадың ызындан етмежегине гөзүни етирип), худай ёлуна овлаклы гечини айданына-да пушман этди.

Өйүне голайлашдыгыча гапысындан гөзүни айырмады. Зыбагүлүң дашда-ичде гөрүнмейши онуң аладасыны артдырды. Ол әдимини чалтландырып, гапысының өңүне гелди-де:

— Зыба! Зыбагүл! — дийип, чекинибрәк сесленди.

Зыбагүл бу вагтлар якасыны чәкләп, сачларыны ёлуп аглаярды. Атамырат готурың ясыны тутярды. Ол бирнәче гүнден бәри ниреде отурып, ниреде туряныны хем билмейәрди. Ичерлери сүпүрмек, чай гайнатмак, газан табаклары ювмак ялы затлар ятдан чыкыпды. Сачыны-да дарамалыдыр өйтмейәрди. Бирнәче гүнден бәри иени-де эл ялы чөрекди. Оны-да гөзяшы билен өлләп, богазындан гечирипди.

Гоңшы-голамдакы огланлар, өйлериниң даш-төверегинде гезип йөрен аяллар Ашырмәдиң өз өйүниң агзына гелип дураныны гөрүп, ичери гирдилер. Гоңшулар бу адамың аялыны-да, өзүни-де хер затдан бетер йигренипдилер.

Зыбагүл дашарда өз адының тутуляндыгыны эшитди. Эмма вели ылгап гапа бармага онуң межалы ёкды. Йөне кимем болса бириниң гелендигини, онуң өе гиржекдигини чаклап, гөзяшыны гыңаҗының човы билен сүпүрди. Өзүни тертибе гетирен болды. Ене-де бир гезек өз адыны эшиденден соң, ол кимиң гелендигини билди-де: «Бу ер ювдан нireден чыкды» дийип, ики элини ере дирәп, зордан еринден турды. Онуң овадан аякларының сүңклери нәзижек сеслендилер.

Гапы ачыландан аялының перишан халыны гөрүп, Ашырмәт ичини чекди. Тас ичегеси үзлүпди.

— Вей, Зыба хан, Зыбагүл җан, сен ничик ягдайлара дүшдүң? Бу нәме болдугы?..

Шейле вагтларда гапыны ачанда Атамырат готурың йылгырып гириши Зыбагүлүң ядына дүшди. Ол гөз яшларыны саклап билмән, мөңңүрип гойберди.

— Вах, айтсана, нәме болды, Зыба хан? — дийип, Ашырмәт онуң дашында пырланып башлады.

Зыбагүл демини дүрседи.

— Нәме болдың бар болсуң, сакгалы кесилен — дийип, Зыбагүл дашдан айлап үграды. — Шол гидишиң. Гөзүм ёлда галды. Мундан әр-аяллык болмаз. Мениң багтым гара экен. Ызыңдан хабар аланок. Алмалыдыр хем диенок. Бирнәче гүнден бәри сениң ёлуңа гарап, бокурдагымдан зат гечирмән хеләк болдум. Яш аял өйүнде еке галандан соң, илиң ичинде-де хер хили болар-болмаз гүррүң чыкыберйәр. Озал кеселчилик онсон илиң гүррүңи мени йыкды. Мени кеселледенем сен, илиң ичинде хер хили гүррүңиң чыкмагына себәп боланам сен. Эгер мундан бу яна шейдип гитжек болсаң, мени хәзириң өзүнде атамың өйүне элтип гел. Мен озал багтыгара болуп доган экеним, хенизем шол багтыгаралыгым. Бейлеки хелейлериң әрлери янында. Оды биле гирип, күли билен чыкып йөрлер. Мен болсам... — дийип, Зыбагүл маңлайына юмруклады.

Бу сөзлериң зарбына гара дере батып, сандырап дуран Ашырмәт гирере дешик тапмады.

— Инди мен гелдим. Мыдама гашыңда боларын. Илиң агзыны богулан санаҗа дөндәрин. Саңа дил етиренлери геплемез ялы эдерин. Ханы, бейдип гапыда сөмелшип дурмалы. Йөр ичери гирели...

Зыбагүл халымсырап, әриниң гошарындан тутуп, «ах-вах» эден болуп, ичери гирди.

— Гөр, кеселләмден соң ичерини-де сүпүрип билмедим. Шейле-де бир найынсаплык болармы? Өңрәк гелэйсең болмаярмыды?

Өе гиренден соң, Ашырмәт бүтинлейин акылыны йитирди. Аялының шейле ягдая дүшенине өзүни чыкгынсыз гүнәли хасаплады. «Бичәре не гүнлере дүшүпдир. Мениң өзүми ере сокмалы» дийип, ичерини йыгнашдырып башлады. От якды. Оҗакда түңче гойды. Җай гызып ууграндан соң, Зыбагүл хем өзүни растлап башлады.

— Оба арасында нәме геп-гүррүң бар? — дийип, Ашырмәт горкулы сорады. Ол Зыбагүлүң ене гахарланып башламагындан этияч этди.

— Әй, оба арасының гүррүңи белли-ле... Егса-да Атамырат готур пахыры өлдүрдилер.

Ашырмәт өр-гөкден гелен болды. Онуң депесинден басып дуран гара даш айрылан ялы болды. «Худай җан, онуң газабындан халас эденине шүкүр» дийип ичинден бегенди.

Дашындан сыр билдирмезлик этди:

— Вах-вах, ол пахыра нәме болдука?

— Хелейи зәхер берипдир. Ол юрт йыкан лолы экен...

Көп вагтлап Атамырадың эдермен хем гахрыман адамдыгы барада гүрлешип отурдылар. Зыбагүл бу арада йүзүни ерден гөтермән, дишини гысып отурды.

Эййәм өзүни растлан Ашырмәт аялының долмуш гөвресине йити-йити серетди. Зыбагүл йылгырды.

— Нәме, бейле ичгин середийәрсиң?

— Гөвнүме болмаса... — диййип, Ашырмәт сәгинди. Атамыратдан өмүрлик ядыгәр алып галан Зыбагүл әринден утанан болуп гыя бакды.

— Өзүң өйде болмасаң-да, мениңки сениң аладаң. Бир кемпир тапып, ичими сыпалатдым. Худай халап, онсоң чөкгүдим галды. Худай берсе оглуң болар...

— Агзыңдан худай эшитсин! — диййип, Ашырмәт еринден бөкүп турды-да, Зыбагүлүң есир эдижи гөвресини гужагына гысды.

Аял гөдек гужакда йылан ялы товланды.

— Юваш, юваш. Бейтсең гөз гуванжымы дүшүрерсиң.

— Оны дүшүрен ол дүнйә, бу дүнйә берекет тапмаз! — диййип, Ашырмәт ерине гечип отурды. — Худай берҗек болса геп дәл-дә. Әй, мениң өзүм энеден багтлы догупдырын. Гиден еримден саг-аман гелдим. Акжагуллы беладан дындым. Инди-де сен гарагулпаклы огул догруп берәйсең, маңа дүнйәде башга зат герек дәл.

Зыбагүл ичини гүлдүрди.

Ашырмәт бу гиҗе өли ялы ятды...

БАЙХАТЫНДА

Ики мүң атлыны ызына салып, көп байлыклара эе болмак арзувыны йүрекде бесләп гиден Черрик Чәрҗеве гелип етди.

Чәрҗевиң ягдайы баш-башдаклыкды. Бу улы ёлуң чатрыгында ит эесини, пишик бикесини танамаярды. Отлы ёлуң дүшегинде бир гарыш бош ер ёкды. Отлулар бир гөрсең айлавдан гелен ат ялы саркышып дурярлар, бир гөрсең болса улы зензеле эдип, түсселерини чар тарапа пытрадярды. Озал хем чылшырымлы ягдайдан баш чыкарып билмейән Черрик бу ерде-хә бүтинлейин өзүни йитирди. Бирки адама йүзленип, өзүне

герек адамы хем-де эдараны сорап гөрди. Оларың бириси Черригиң йүзүне манысыз бакды-да, гөзүни алартды. Черрик бу гарашдан: «Хайы гачан ёмут экениң-ов» диен маны алды. Икинҗиси болса:

— Елдан айрыл, ишиң билен бол! — диййди-де, Черриги итекләп, дециңден гечип гитди.

Шәхериң хемме көчелеринде иңлис, рус, түркмен, өзбек гейминдәки яраглы адамлар душярды. Олар хем башларына гайдылар. Кә ылгап гидйәрдилер, кәте гаты-гаты йөрәп, бир җайдан чыкып, бейлеки җая гирйәрдилер. Черриге чигит ялыжак үнс берйән, оны адамдыр өйдүп, оңа хабар гатян екеҗе-де адам ёкды. Кәте көчелерде Черригиң өмүр бойы гөрмедик гең-энайы машынлары душярды. Оларың үстлери бирхили геймли, агызлары гызыл, бетгелшик аяллардан, өй гошларындан долуды. Топар-топар үсти йүкли дүелер хем арабалар душярды. Олара хем гымматбахалы халылар, өй гошлары йүкленипди. Буларың хеммеси «Мүнелениң йүзи Кәбә» диййлиши ялы, шәхерден чыкып, илерлигине гидйәрдилер. Гаты гидйәрдилер. Ызлары гөзлемән гидйәрдилер.

Шейдип, Черрик икинҗи гүн хич затдан баш чыкарып билмән, келебиниң уҗуны йитирип, гош басан ерине гелди. Ики мүң атлы шәхериң гүнортасында, чаклаңрак бир обаның голайында гош басыпды. Озалам уруш зерарлы затсыз галан обаның ичинде дүйнден бәри юмуртга тогалабермели болды. Черригиң атлылары кетеклерде товук, агылларда гоюн, уруларда дәне гойман огурладылар. Илат арз эдип хич ере барып билмейәрди. Киме йүз тутмалыдыгы белли дәлди. Арз үчин Чәрҗеве гитмек гуры вагт йитирмекди. Черригиң чадырының гылла ярысыны гойнуң келлелери, сыгырларың бутлары, келлелери кесилип ташланан товуклар тутуп ятырды.

Черригиң геленини гөрүп, онбашылардан бәш-алты саныcы топарланышып гелди. Черрик ядавсыран болуп, гамлы гөрүнен болуп, олара йүз бермеди.

— Мен-ә хич затдан баш чыкарып билен дәлдирин. Эртирем бир гөрели-дә. Бу гүн бүтин галаның ичини айланып лүтүм чыкды. Инди ятып дынҗымы алсам диййәрин. Чай-чөрегем ишдәм аланок.

Онбашылар өз чадырларына гиденлеринден соң, Черрик хызматкәрлерине:

— Оды белент якың. Товук говруң. Сыгрың бутла-

рыны салып, дограма бишириң. Соңра палав атарың! — дийип буйрук берди.

Өңүне уллакан чәйнек чай алды.

Черрик, догрусы, герек адамларыны тапмак үчин урунжак хем болмады. Бир хепдә етер ялы тәзе эт ятыр. Чөреги нәче биширдеси гелсе, галласы бар. Одун, сув, чай, гант гытлык этжек дәл. Бир гүнүм хош гүнүм дийип, яг ийип, яланач ятыбермели. «Маңа башга нәме герек? Атлы, көмекчи герек адамың өзи мени агтарып тапмалы ахыры. Мен нәме үчин олары агтармалымышым. Асла агтаржак дәл...» дийип, гөк чайы ёгын-ёгын ювудып отурышына пикир йүвүрдйәрди. Черрик эртеси гала гитмеди. Үч-дөрт саны онбашыны иберди.

Гүн батыберенде Чәрҗеве гиден онбашылар муртларыны саллашып гелдилер.

— Биз-ә хич затдан угур тапан дәлдирис.

Бу-да бир бахана болды. Икинжи бахана болса нәхошламак. Шу ики баханаңы гөвнүнде беслән Черрик ыза доланмагың күл-күлүне дүшди. Ол гиже ятман, гүндиз отурман пикир этди. «Мен бу ерде хич кими танамок. Ким Хожагулы ханың адамсы, ким онуң душманы, мен нәбилейин? Мени алдап, башгалары хем өз пейдасына ишлетмеги мүмкин. Бейле гүнәни хан какам маңа гечмез. Мени башашаклыгына ере сокар. Ондан яна, говусы, гачан ягшы. Бу ерде гачан гутулар, дуран тутулар. Онсонам мен кесел. Кесел адам уршуп билмез. Йөне вели шунча ёл сөкүп гелениден соң, бу ерден ики элини бурнуңа сокуп гайтмак хем намартлык болар. Эелерини как-сок эдип, алып өтәйдер ялы зат хем ёк, шу гөрнүп дуран ерде. Йөне гидибермек айып болар».

Черрик бу меселәни өрән чалт чөзди. Өзүнин ин якын адамларындан дөрт атлыны атарды.

— Гүн батанда доланып гелер ялы ери айланың. Шу төверекде мал-гарадан нәме бар? Башга-да гөзе ысгыжа гөрүнйән зат болса онуң-да аныгына етип гелиң.

Дөрт атлы дөрт тарапа гитди. Олар өрән узак мейданлары айланып, гүн батып, гараңкы дүшүберенде доланып гелдилер. Хич зада, асла җанлы-җандара душ гелмәндиклерини хабар бердилер.

Черрик олара йүзленди:

— Гамланмаң, йигитлер! Агшам ятың. Эртир ирден ики гүнлүк азык шайыңызы тутуп, мениң гашымда пейда болуң.

Эртеси дөрт атлы ятымлайын гитди. Биригүни үч атлы «хич зат гөрмедик» дийип гелди. Дөрдүнжи атлы ятар вагты гелди.

— Хеким ага, мен бир байлыга душандырын вели, хей, гояй! Гуйругы газан ялы үч мүңден говрак гоюн эдил ызымыза гайтжак ёлумызын үстүнде, деряның голайында булут ялы болуп, агып-дөнүп йөр. Хеким ага бу гарма-гүрме вагтда шунча дөвлети элден берен адам о дүнйә, бу дүнйә берекет тапмаз.

«Гөкдәки дилегим ерде говушды!» дийип, Черрик пикир йүвүртди. «Гайдайын. Тиз гайдайын. Гоюнлары бәрден булут ялы сүйшүрип элтсем, хан какам аркама какар! Серпай япар. Хич болманда, ярысы өзүңки болсун диер. Маңа мундан башга нәме герек! «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери шейле болар экен».

Ол хеммесини нагт этди. Ики мүң адамлык агыр гошуны ёла саляичаң вагт герекди. Мунча вагтың ичинде гойнуң ёлдан дашлашмагы мүмкинди. Муңа ёл берип болмаз. Шонуң үчин-де Черрик өз адамларындан он атлыны даңың өң яньында ёла салды.

— Гойнуң дашында болуң. Ёлдан узаклашдырмаң. Чопанлара азар хем бермәң. Өзүңизем танатмаң. Гаты гүйчләберселер, биз Шайдаковың адамлары дийиң. Биз хем ики гүнден етип барарыс — дийип, саргап гойберди.

Эртеси гүн батандан соң, гошун гыргы гөрен серче топары ялы болуп гөтерилди.

Черрик элли-алтмыш атлы билен эсасы гошундан бир мензил өңе гитди. Шу элли-алтмыш атлы хем улы сүриниң дашыны габады. Еди саны ала донлы, башы селлели чопан эгри таякларына сөенип, сүри билен Черригиң арасында дурды. Черрик сакгалының көпүси агаран чопана йүзленди:

— Бу гоюнлар киминки?

Чопан:

— Бу гоюнлар, үлпет жан, көп адамыңкы. Кәп обаныңкы. Байыңкам, гарыбыңкам. Биз еди адам. Илат биригип шу гоюнлары бизе табшырды. Бизи-де худая. «Бу говгалы гүнлерден, урушдан, демир ёлдан узагра-га чекилиң. Юрт абаданлашансоң, оба ичине гелерсиңиз. Өзүмиз малымызы танап аларыс. Ёгсам, бу төверeклерде болсаңыз, биз малсыз галарыс» дийдилер.

Чопан шу гүррүңи берип дурка, Черрик гөзлерини